

ВЕСТНИК ЦАММУ

НАУЧНО-ИНФОРМАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

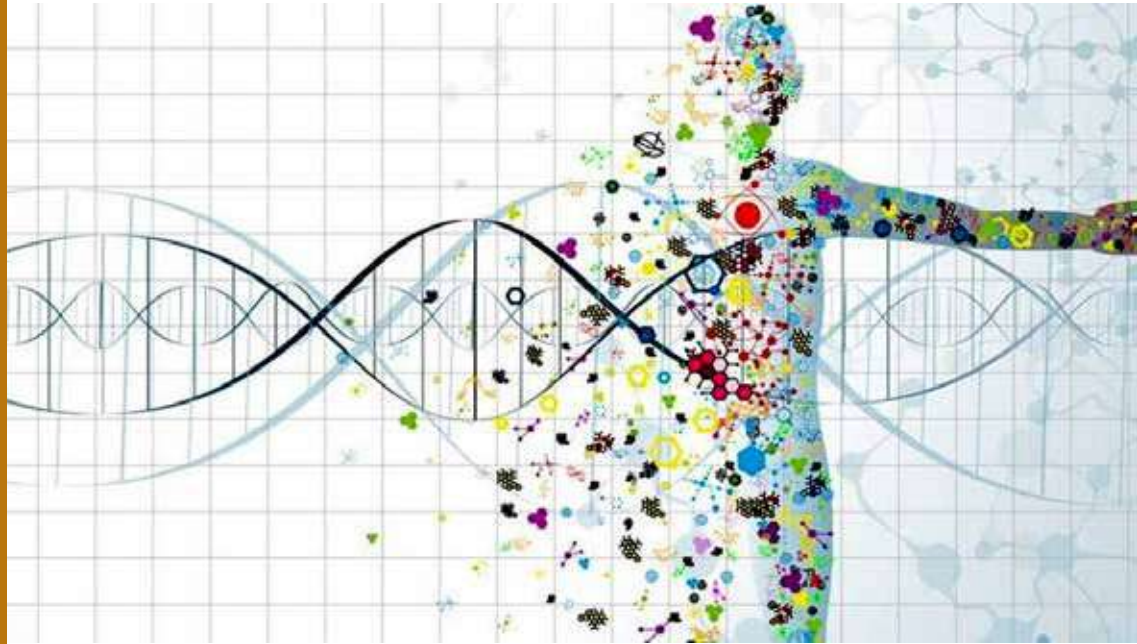
CAIMU BULLETIN

SCIENTIFIC-INFORMATION JOURNAL

БАЭМУ ЖАРЧЫСЫ

илимий-маалыматтык журналы

№3 (7) 2023
2-бөлүк

ВЕСТНИК ЦАММУ

НАУЧНО-ИНФОРМАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

CAIMU BULLETIN

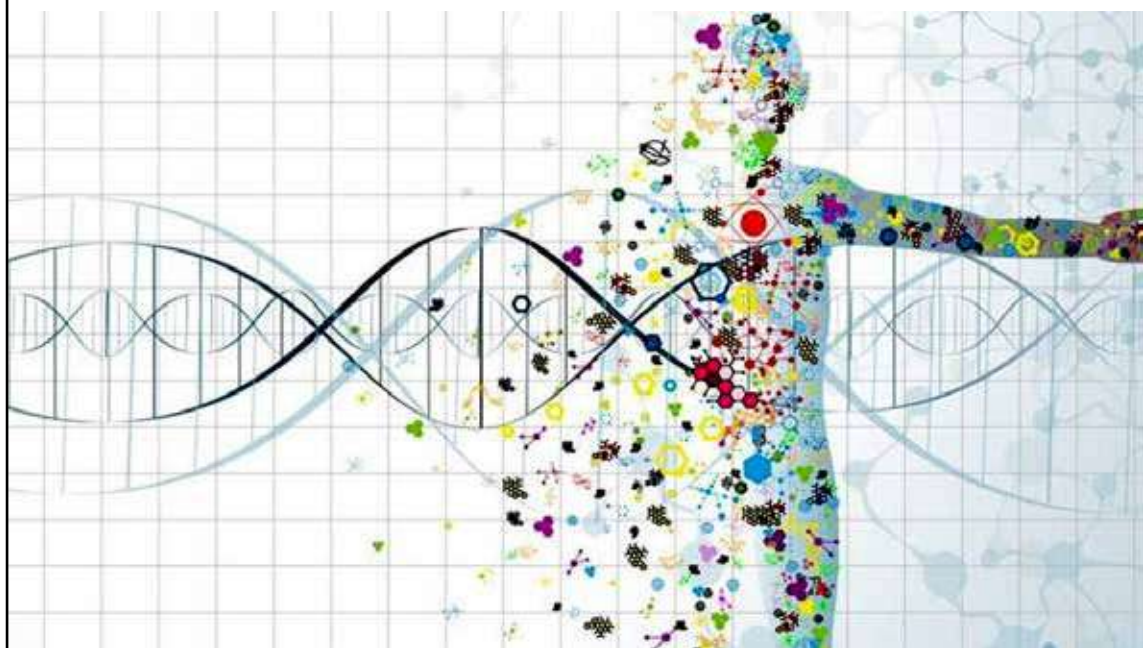
SCIENTIFIC-INFORMATION JOURNAL

ISSN 1694-8300

БАЭМУ ЖАРЧЫСЫ

илимий-маалыматтык журналы

<http://nimsi.kg>

№3 (7) 2023

2-бөлүк

ISSN 1694-8300

**ММКнын
УЮШТУРУУЧУСУ**
Борбор Азия эл
аралык медициналык
университети

Кыргыз Республикасынын
Юстиция министрлигинин
Жалал-Абад
областык юстиция
башкармалыгынан
каттоодон өткөн.

ММКны каттоо жөнүндө
күбөлүк №10235
2023-жылдын 2-июну

**РЕДАКЦИЯНЫН
ДАРЕГИ**

Кыргыз Республикасы,
Жалал-Абад ш.,
Ленин көчөсү 174.
720900

E-mail:
vestnik.nimsi@mail.ru
web: www.nimsi.kg

Тел.: +996 3722 52588
Факс: +996 3722 52588

Мезгилдүүлүгү:
Жылына эки жолу

**Макаланын мазмунуна
жана тууралыгына
автор жоопкерчиликтүү
болот.**

БОРБОР АЗИЯ ЭЛ АРАЛЫК МЕДИЦИНАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

БАЭМУ ЖАРЧЫСЫ илимий-маалыматтык журналы

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Башкы редактор

Нарымбетов Т.К.
физика-математика илимдеринин кандидаты,
профессордун м.а.

Башкы редактордун орун басары

Ташнева Г.С.
медицина илимдеринин кандидаты, профессор
м.а. (жооптуу катчы)

Медициналык илимдер

Абдуллабекова Р. М.
Фармацевтика илимдеринин доктору,
профессор НАО «Караганды
медициналык университети»
Казахстан Республикасы.

Абиров К. Э.
Медицина илимдеринин кандидаты, доцент

Боржиев У. А.
Медицин илимдеринин кандидаты

Ботиров М. Т.
Медицина илимдеринин доктору, проф.,
Фергана, Өзбекстан

Жанкалова З. М.
Медицина илимдеринин доктору, казак улуттук
медицина университетинин,
Б. Асфендиярова, гастроэнтерологдор
ассоциациясынын мүчөсү, эндоскописттер,
гепатологдор, нутрициологдор, мүчө
боор жана ичеги ооруларын изилдөө
ассоциациялары. Эл аралык эксперт агенттиги
Казахстан Республикасы

Жуманалиева М. Б.
PhD медицина доктору

Идирисов А. Б.
Медицин илимдеринин кандидаты, доцент

Икрамов А.Ф.
Медицина илимдеринин доктору, проф.,
Андижан, Өзбекстан Республикасы

Калматов Р.К.
Медицина илимдеринин доктору,
ОшМУнун профессору

Мамасаидов Ж.Т.
Медицина илимдеринин доктору,
Ферганадагы коомдук тамактануу
медициналык институтунун "Элдик медицина
жана фармакология" кафедрасынын башчысы

Муратов Ж.К.
Медицина илимдеринин доктору, ОшМУнун
профессору

Мухаммад Ш. Ш.
PhD доктору

Ниязметов М.Р.
Медицин илимдеринин кандидаты, доцент,
Ургенч, Өзбекстан Республикасы

Норматова Ш. А.
Медицина илимдеринин доктору, профессор,
Фергана, Өзбекстан Республикасы

Расулов Х.А.
Медицин илимдеринин доктору, проф.,
Ташкент, Өзбекстан Республикасы

Садырова Н.А.
Медицин илимдеринин кандидаты,
доцент

Сайед Иштиак Расул

Медицина илимдеринин доктору. Клиникалык
жана интервенциялык кардиология
профессору, Лиакат Улуттук Ооруканасы
Жана Аспирантуралык Медициналык Борбору,
Карачи ш., Пакистан

Сулайманов Ш.А.

Медицина илимдеринин доктору, профессор.

Султангазиев Р.А.

Медицина илимдеринин доктору, ЦАММУ
профессору

Устенова Г.О.

Фармацевтика илимдеринин доктору, проф.,
Алма-Ата, Республика Казахстан

Худайбергандов Н. Ю.

Медицин илимдеринин кандидаты, доцент
Ургенч, Өзбекстан Республикасы

Шатманов С.Т.

Медицин илимдеринин доктору, ОшМУнун
профессору

Гуманитардык, табигый жана коомдук илимдер

Адышева А.А.

Химия илимдеринин кандидаты, доцент

Алыбаев К.С.

Физика-математика илимдеринин доктору,
профессор.

Анарбекова В.Э.

Тарых илимдеринин кандидаты

Арынбаев Ж.Т.

Экономика илимдеринин доктору, профессор

Боорубаев А. Б.

Физика-математика илимдеринин доктору,
профессор, КР УИА академиги, КР УИА
математика институтунун директору

Воробьев А. Е.

техника илимдеринин доктору, профессор,
Фергана медициналык коомдук саламаттык
университетинин Эл аралык мамилелер
жана инновациялар боюнча проректору,
"биотехнология" кафедрасынын башчысы,
Өзбекстан

Жунусов Н.С.

Биология илимдеринин кандидаты

Канетов Б.Э.

Физика-математика илимдеринин доктору,
профессор

Канетова Д. Э.

Физика-математика илимдеринин кандидаты

Мамасыдыков А.А.

Экономика илимдеринин доктору, профессор

Нарбаев М.Р.

Физика-математика илимдеринин кандидаты

Орозбаева Ж.М.

Биология илимдеринин кандидаты, доцент.

Орозов Р.Н.

Техника илимдеринин кандидаты, доцент

Тампагаров К.Б.

Физика-математика илимдеринин доктору,
профессор.

Эрназарова Б.

Химия илимдеринин доктору, Адам
университети, Бишкек ш.

ISSN 1694-8300

УЧРЕДИТЕЛЬ СМИ

Центрально Азиатский
международный
медицинский
университет

Зарегистрирован
в управлении юстиции
Жалал-Абадской области
министерства Юстиции
Кыргызской Республики

Свидетельство о
регистрации СМИ
регистрационный
№10235

2-июня 2023 года

АДРЕС РЕДАКЦИИ

720900, Кыргызская
Республика,
г. Жалал-Абад,
ул. Ленина, 174

E-mail:

vestnik.nimsi@mail.ru

web: www.nimsi.kg

Тел.: +996 3722 52588

Факс: +996 3722 52588

Периодичность:

Два раза в год

**Ответственность
за содержание и
достоверность статьи
несут авторы.**

ЦЕНТРАЛЬНО АЗИАТСКИЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ МЕДИЦИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

ВЕСТНИК ЦАММУ

научно-информационный журнал

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор

Нарымбетов Т.К.

кандидат физико-математических наук, и.о.
профессора.

Заместитель главного редактора

Ташева Г.С.

Кандидат медицинских наук, и.о. профессора
(ответственный секретарь)

Медицинские науки

Абдуллабекова Р. М.

Доктор фармацевтических наук, профессор
НАО «Медицинский университет Караганды»
Республика Казахстан.

Абиров К.Э.

Кандидат медицинских наук, доцент

Боржиев У.А.

Кандидат медицинских наук, и.о. доцента

Ботиров М.Т.

Доктор медицинских наук, профессор,
Фергана, Узбекистан

Жанкалова З.М.

Доктор медицинских наук, профессор
Казахского национального медицинского
университета им.С.Д. Асфендиярова, член
ассоциации гастроэнтерологов,

Жуманалиева М.Б.

Доктор PhD медицины и интервенционной
кардиологии национального госпиталя центра
Лиакат, профессор центра ординатуры г
Карачи Республика Пакистан

Идирисов А.Б.

Кандидат медицинских наук, доцент

Икрамов А.Ф.

Доктор медицинских наук, профессор,
Андижан, Республика Узбекистан

Калматов Р.К.

Доктор медицинских наук, профессор ОшГУ

Мамасандов Ж.Т.

Доктор медицинских наук., зав кафедрой
"Народной медицины и фармакологии"
Ферганского медицинского института
общественного питания

Муратов Ж.К.

Доктор медицинских, профессор ОшГУ

Мухаммад Ш.Ш.

Доктор PhD медицины

Ниязметов М.Р.

Кандидат медицинских наук, доцент, Ургенч,
Республика Узбекистан

Норматова Ш.А.

Доктор медицинских наук, профессор,
Фергана, Республика Узбекистан

Расулов Х.А.

Доктор медицинских наук, профессор,
Ташкент, Республика Узбекистан

Садыева Н.А.

Кандидат медицинских наук, доцент

Сайед Иштиак Расул

Доктор медицинских наук, профессор Центра
клинической

Сулайманов Ш.А.

Доктор медицинских наук, профессор

Султангазиев Р.А.

Доктор медицинских наук, профессор ЦАММУ

Устенова Г.О.

Доктор фармацевтических наук, профессор,
Алма-Ата, Республика Казахстан

Худайбергенов Н.Ю.

Кандидат медицинских наук, доцент Ургенч,
Республика Узбекистан

Шатманов С.Т.

Доктор медицинских наук, профессор ОшГУ
эндоскопистов, гепатологов, нутрициологов,
член ассоциации по изучению заболеваний
печени и кишечника. Международный эксперт
агентства IAAR Республика Казахстан

Гуманитарные, естественные и социальные науки

Адышева А.А.

Кандидат химических наук, доцент

Альбаев К.С.

Доктор физико-математических наук,
профессор.

Анарбекова В.Э.

Кандидат исторических наук

Арынбаев Ж.Т.

Доктор экономических наук, профессор

Боорубаев А. Б.

Доктор физико-математических наук,
профессор, Академик НАК КР, директору
института математики НАК КР

Воробьев А.Е.

Доктор технических наук, профессор.
Проректор по международным отношениям
и инновациям Ферганского медицинского
университета общественного здоровья, по
совместительству - заведующий кафедрой
«Биотехнологии», Узбекистан

Жунусов Н.С.

Кандидат биологических наук

Канетов Б.Э.

Доктор физико-математических наук,
профессор.

Канетова Д.Э.

Кандидат физико-математических наук

Мамасыедыков А. А.

Доктор экономических наук, профессор

Нарбаев М.Р.

Кандидат физико-математических наук
(ответственный секретарь)

Орозбаева Ж.М.

Кандидат биологических наук, доцент

Орозов Р.Н.

Кандидат технических наук, доцент

Тампагаров К.Б.

Доктор физико-математических наук,
профессор.

Эрназарова Б.

Доктор химических наук. Университет Адам,
г. Бишкек.

ISSN 1694-8300

**MASS MEDIA
FOUNDER**
Central Asian
International Medical
University

Registered in the
Department of Justice of the
Jalal-Abad Region of the
ministry of Justice of the
Kyrgyz Republic

Mass media registration
certificate registration
No.10235 2-June 2023

EDITORIAL ADDRESS

Кыргыз Республикасы,
720900,
Kyrgyz Republic,
Jalal-Abad city,
Lenin str. 174

E-mail:
vestnik.nimsi@mail.ru
web: www.nimsi.kg

Phone: +996 3722 52588
Fax: +996 3722 52588

Frequency:
Twice a year

**Responsibility for the
content and reliability of
articles lies with
authors**

CENTRAL ASIAN INTERNATIONAL MEDICAL UNIVERSITY

CAIMU BULLETIN Scientific Information Journal

EDITORIAL BOARD

Editor-in-Chief
Narymbetov T.K.

*Candidate of physical and mathematical sciences,
professor*

Chief editor deputy
Tashieva G.S.

*Candidate of medical sciences, professor,
responsible secretary*

Medical Sciences

Abdullabekova R. M.

*Doctor of pharmaceutical sciences, professor
"Karaganda Medical University" HAO, Republic
of Kazakhstan*

Abirov K. E.

Candidate of medical sciences, docent.

Borzhiev U. A.

Candidate of Medical Sciences.

Botirov M. T

*Doctor of Medical Sciences, Prof., Fergana,
Uzbekistan.*

Idirisov A. B.

Candidate of medical sciences, docent.

Ikramov A.F.

*Prof. Doctor of medical sciences, Andijan of the
Republic of Uzbekistan.*

Jumanalieva M. B.

PhD. of medicina

Kalimatov R.K.

*Doctor of Medical Sciences professor of Osh State
University.*

Khudaiberganov N. Yu.

*Candidate of medical sciences, associate professor,
Urgench, Republic of Uzbekistan.*

Mamasaidov Zh. T.

*Doctor of Medical Sciences. Head of the
Department of "Folk Medicine and Pharmacology"
of the Fergana Medical Institute of Public
Catering (Medical Sciences)*

Muhammad Sh. Sh.

PhD.

Muratov Zh.K.

*Doctor of Medical Sciences, Professor of Osh
State University.*

Niyazmetov M.R.

*Candidate of Medical Sciences, Assoc., Urgench,
Republic of Uzbekistan.*

Normatova Sh. A.

*Doctor of Medical Sciences, Prof., Fergana
university Republic of Uzbekistan*

Rasulov H.A.

*Prof. Doctor of medical sciences, Tashkent,
Republic of Uzbekistan.*

Sadyrova N.A.

Candidate of medical sciences, associate professor.

Shatmanov S.T.

Doctor of medical sciences. Professor of OshMU.

Sulaimanov Sh.A.

Prof. Doctor of medical sciences.

Sultangaziev R.A.

Doctor of Medical Sciences, professor of CAIMU.

Syed Ishtiaq Rasul

*Doctor of medical sciences. Professor of Clinical
and Interventional Cardiology National Hospital
and Postgraduate Medical Center, Karachi.*

Ustenova G.O.

*Prof. Doctor of pharmaceutical sciences, Almaty,
Republic of Kazakhstan*

Zhankalova Z. M.

*Doctor of medical sciences, Kazakh national
University B.Asfendiarova, gastroenterologists
member of the association, endoscopists,
hepatologists nutritionists, member of liver
and intestinal disease research associations,
International expert agency Kazakhstan.*

Humanities, natural and social sciences

Adysheva A.A.

Candidate of chemical sciences, docent

Alybaev K.S.

*Prof. Doctor of physical and mathematical
sciences.*

Anarbekova V.E.

Candidate of historical sciences

Arynbaev J.T.

Prof. Doctor of economic sciences.

Boorubaev A. B.

*Doctor of physical and mathematical sciences,
professor, academician of the National Academy
of Sciences of the Kyrgyz Republic, director of the
Institute of Mathematics of the National Academy
of Sciences of the Kyrgyz Republic*

Ernazarova B.

Doctor of Chemical Sciences.

Junusov N.S.

Candidate of biological sciences

Kanetov B.E.

*Prof. Doctor of physical and mathematical
sciences.*

Kanetova D. E.

Candidate of physical and mathematical sciences

Mamasdykov A.A.

Prof. Doctor of economic sciences.

Narbaev M.R.

Candidate of physical and mathematical sciences

Orozbaeva J.M.

Candidate of biological sciences, docent.

Orozov R.N.

Candidate of technical sciences, docent

Tampagarov K.B.

*Prof. Doctor of physical and mathematical
sciences.*

Vorobyov A.E.

*Doctor of Technical Sciences, Professor. Vice-
rector for International Relations and Innovations
of the Fergana Medical University of Public
Health, Head of the Department of Biotechnology
(Uzbekistan).*

М а з м у н у

1. Гуманитардык илимдер

Авазбекова Н.А. МУГАЛИМ ЖАНА ОКУУЧУЛАР АРАЛЫК КОНФЛИКТТЕРДИН ИЛИМИЙ АНАЛИЗИ	17
Адышева Н.К. АЗЫРКЫ ТЕОРИЯЛАРДЫН ЖАРЫГЫНДА МОТЕРНИЗАЦИЯ	21
Ажыкулова Р.А. ӨСПҮРҮМДӨР ЧӨЙРӨСҮН ТОЛЕРАНТТУУЛУККА ТАРБИЯЛОО	26
Айдаркулов К.А. КӨК-АРТ ӨРӨӨНҮНДӨГҮ ПЕТРОГЛИФТЕРДИН СЫРЛАРЫ	30
Анарбекова В.Э., Кочкорова Г.С. КЫРГЫЗДАРДЫН КЫЗ УЗАТУУ САЛТЫНДАГЫ КОШОКТОР ЖАНА АЛАРДЫН РЕГИОНАЛДЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.	34
Ашуралиева Н.Р. БИЛИМ БЕРҮҮ ЧӨЙРӨСҮНДӨГҮ ИННОВАЦИЯЛАРДЫ ТАЛДОО	38
Ашуралиева Н.Р. КЫРГЫЗ КООМУНДАГЫ ПЕДАГОГДУН ИННОВАЦИЯЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ	43
Жуманиязов Ф.Т. МУСУЛМАН ЭСТЕЛИКТЕРИНИН ЖАНА ХРАМДАРЫНЫН ҮСТҮНДӨ ТЕНТИП ЖҮРГӨН ДЕРВИШТЕРДИН ЖАЛГЫЗ ЖАШООСУ.	47
Жуманиязова М.Т. СУФИЙ ТАРИКАТТАРЫНЫН ТАРЫХЫЙ ЖАНА МАДАНИЙ ЖЕРЛЕРИ АЙЫКТЫРУУЧУ ЖЕР КАТАРЫ (СУЛТАН УВАЙС, ПЕХЛАВОН МАХМУД ЖАНА ЮСУФ ХАМАДАНИ ХРАМДАРЫНЫН МИСАЛЫНДА).	52
Калмурзаева А.Т., Урайымова Г.М., Шамшиева А.У. БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ФУНКЦИОНАЛДЫК САБАТТУУЛУГУН ӨНҮКТҮРҮҮ БОЮНЧА КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШМЕРДҮҮЛҮКТҮ УЮШТУРУУ.	60
Калыков Б.О. КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШТЕРДЕ ОКУУЧУЛАРДЫ СУРМА-ТАШ КОРУГУНА ЭКСКУРСИЯ	65
Карашакиева Н.О., Керимкулова К.Н. ЭЛ ДӨӨЛӨТҮ – ЭНЕ ТИЛ ТАГДЫРЫ	69
Керимбердиева А.Д. КЫРГЫЗ ЖЫГАЧ КОЛ ӨНӨРЧҮЛҮГҮНҮН ЖАСАЛГАСЫНЫН ЖАНА КОЛДОНУУНУН СЕМИОТИКАЛЫК МААНИСИ.	74
Кочкорбаева Л.С. АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДАГЫ МЕТОДДОРДУН АКТУАЛДУУЛУГУ.	79

Кудайбергенова Д.А. ДИНИЙ САБАТТУУЛУК: ИСЛАМ САЛТТАРЫНДАГЫ ЗЕРГЕРЧИЛИКТИН ОРДУ ЖӨНҮНДӨ	83
Курбанова З.И. АЖИНИЯЗДЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АЯЛДЫН ОБРАЗЫНЫН ПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ	87
Мамбеталиева Г.М., Нурдинова Ж.Д. ЭЛДИК САЛТТАР МЕНЕН ТАРБИЯЛОО ӨЗ АЛДЫНЧА ПРИНЦИП КАТАРЫНДА	92
Мамбетназаров М.К. АБУ РАЙХАН БЕРУНИНИН ИЛИМИЙ МУРАСЫНЫН РОЛУ	97
Мамутова У.У. КАРАКАЛПАК ТИЛИНДЕГИ БИРИКМЕСИЗ КУРАМА СҮЙЛӨМДӨРДҮН ФУНКЦИОНАЛДЫК-СЕМАНТИКАЛЫК АНАЛИЗИ	100
Матаева Г.Ж. АЙМАКТЫК ЖОЖДОРДУН СОЦИАЛДЫК ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК МИЛДЕТТЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН ИЛИМИЙ НЕГИЗДЕ ЧЕЧИЛИШИ	103
Мурадиллаева Х.Н. БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТИН ОКУУЧУЛАРЫН НРАВАЛУУЛУККА ТАРБИЯЛООНУН АКТУАЛДУУЛУГУ	107
Нажимидинова А.Э., Ташова К. ЭЛДИК ЖОМОКТОР, УЛАМЫШТАР ЖАНА АҢЫЗ КЕПТЕР АРКЫЛУУ СТУДЕНТТЕР ЭЭ БОЛУУЧУ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТӨР, АЛАРДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ФОРМАЛАРЫ МЕНЕН МЕТОДДОРУ	111
Оморов А., Асилбекова К.А. М.КАШКАРИНИН СӨЗДҮГҮНДӨГҮ КОЙ ЧАРБАЧЫЛЫГЫНА БАЙЛАНЫШТУУ ЛЕКСИКАЛЫК БИРДИКТЕРДИН АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ПАРАЛЛЕЛДЕРИ	117
Омошева М.К. ИНСАНДЫК САПАТТЫ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ИЛИМИЙ АНАЛИЗИ	122
Омошева М.К. КЫРГЫЗ КОМУНДАГЫ СТУДЕНТ ЖАШТАРЫНЫН ИНСАНДЫК САПАТЫН ӨНҮКТҮРҮҮ	126
Отениязов П.Ж. КАРАКАЛПАК ЭЛ ЖОМОКТОРУНДАГЫ ТАБИЯТТАН ТЫШКАРКЫ КҮЧТӨР	131
Раманкулов Ш.М. ОРУС ТИЛИНИН АБАЛЫ ЖАНА ӨНҮГҮҮ КЕЛЕЧЕГИ	137
Сопонова А.А., Наржигитова Ш.А. КЫРГЫЗ ЛЕКСИКОНУНДАГЫ ЗАМАНБАП ЭВФЕМИЗМДЕРДИН КОЛДОНУЛУШУ	145

Тагайбек кызы Жумагүл ПЕДАГОГИКАЛЫК КОНФЛИКТТЕРДИН ИЛИМИЙ АНАЛИЗИ	150
Тагайбек кызы Жумагүл ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНГАН КООМДОГУ ПЕДАГОГИКАЛЫК КОНФЛИКТТЕР	154
Тлеуниязова Г.Б. ЛИРИКАЛЫК ЧЫГАРМАНЫН КУРУЛУШУНУН ИЧКИ БИРИМДИГИ	160
Токтогулова Г.Т., Сулайманов Э.Ж., Усенов А.А. КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН ТҮПТӨЛҮШҮНДӨГҮ ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫНЫН ОРДУ	166
Токтогулова Ж.Т. ОРТО МЕКТЕРТЕРДЕ ИНФОРМАТИКА ПРЕДМЕТИН ОКУТУУНУН УСУЛДАРЫ	171
Турсынбаев И.П. КАРАКАЛПАК БАЛДАР АДАБИЯТЫНДА ЖОМОК ЫР	176
Хожаниязова Г. М. КОҢШУЛАР КӨРСӨТКӨН ӨЗ АРА ЖАРДАМ САЛТЫНЫН АЙРЫМ АСПЕКТТЕРИ.	179
Хурибаева Э.Г., Абдазова Г.Э. ТҮШҮНҮК ЖАНА ТААНЫП БИЛҮҮНҮН ЭМОЦИОНАЛДЫК ИНТЕЛЛЕКТТЕГИ ОРДУ	186
Шабеева А.И. БИЛИМ БЕРҮҮДӨ ОЮН МЕТОДДОРУН КОЛДОНУУ УСУЛДАРЫ	191
Шайназарова Ш.А. КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ МАКАЛ-ЛАКАПТАРДЫН КОТОРУУ КЫЙЫНЧЫЛЫКТАРЫ	195
Шерикбай кызы А. КАРАТАЙ САРТБАЕВДИН ПЕДАГОГИКА ИЛИМИНЕ КОШКОН САЛЫМЫ	199

2. Табигый илимдер

Акпаралиева О.А., Канетова Д.Э., Эрназарова Б.К. СУЛЬФАНИЛАМИДДИН УГЛЕВОДДУУ ТУУНДУЛАРЫН PASS ПРОГРАММАСЫНЫН ЖАРДАМЫ МЕНЕН КОМПЬЮТЕРДИК МОДЕЛДӨӨ	203
Воробьев А.Е., Арынбаев Ж.Т., Ташиева Г.С., Воробьев К.А. БИЛИМ БЕРҮҮ КЫЗМАТТАРЫНЫН УЛУТТУК РЫНОКТОРУН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН НЕГИЗГИ ТЕНДЕЦИЯЛАРЫ РОССИЯ, БОРБОРДУК АЗИЯ ЖАНА ЖАКЫНКЫ ЧЫГЫШ ӨЛКӨЛӨРҮ	209
Жакыпбекова А.Т. КАЛДЫКТАРДЫ САКТООЧУ ЖАЙЛАРДЫН ТАРЫХЫ ЖАНА КӨЙГӨЙЛӨРҮ, АЙЛАНА-ЧӨЙРӨРГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ, ЭКОЛОГИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	217

Жунусов Н.С., Нурдинова Ж. АЙЛАНА ЧӨЙРӨНҮН АЙРЫМ ЭКОЛОГИЯЛЫК КӨЙГӨЙЛҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ ЖАНА АЛАРДЫ ЧЕЧҮҮНҮН ЖОЛДОРУ	224
Зулпукарова Д.И., Сманова Н.Т., Мырзалы кызы А., Мамасовирова М.К. БОЛОЧОК МУГАЛИМДЕРДИН ИКТ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУДА ДИСТАНТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	227
Калдыбаев Н.А., Панфиленко Т.Г., Жунусалиева А.К., Ражаб кызы У. КӨГАРТ ДАРЫЯСЫНЫН НУГУНДА КУМ-ШАГЫЛ КАЗЫП АЛУУНУН ТЕРС ФАКТОРЛОРУНА ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫК БАА БЕРҮҮ	234
Келдибек уулу С., Матраимова Г., Саматов Х. КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЖАШООСУНДА КЕЗДЕШҮҮЧҮ ФРАКТАЛДАР	240
Мамытов Б.А., Кулчинова Г.А. МИКРОКЛИМАТТЫН АДАМДЫН ДЕН СОЛУГУНА ТААСИРИ	245
Мурзабаев К.К. МАТЕМАТИКА ПРЕДМЕТИН ТАБИГЫЙ ИЛИМДЕР ПРЕДМЕТТЕРИ МЕНЕН ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУНУН САПАТЫН ЖАКШЫРТУУНУН ЖОЛДОРУ	249
Омурзакова Г.Т. ЦЕМЕНТ ЗАВОДДУНУН АДАМДЫН ДЕН-СОЛУГУНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ	258
Орозов Р.Н., Калдарова Д.К. ЭЛЕКТРОМАГНИТТИК ТОЛКУНДАРДЫН АДАМДЫН ДЕН СОЛУГУНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ	262
Орозов Р.Н., Калдарова Д.К. ЖЫЛУУЛУК ЖАНА ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСЫН ӨНДҮРҮҮ ҮЧҮН ЗАМАНБАП КҮН ЖАНА ШАМАЛ ЭЛЕКТР СТАНЦИЯЛАРЫН КОЛДОНУУ КӨЙГӨЙЛӨРҮ	266
Осконбаев М.Ч., Алиева Ч.М., Асанова А. РАДИОАКТИВДҮҮЛҮК АЖЫРОО КУБУЛУШУН МОДЕЛДЕШТИРҮҮ	271
Пирматов А.З., Санжарбек кызы К. DJANGO 4.0 ВЕБ-ФРЕЙМВОРКУ: ЖАҢЫ МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨР ЖАНА ЖАҢЫРТУУЛАР	277
Пирматов А.З., Абдикаар кызы А., Ашырбек кызы Т. ЖЕКЕЧЕ ТУУНДУЛУУ ТӨРТҮНЧҮ ТАРТИПТЕГИ МОДЕЛДИК ПСЕВДО-ПАРАБОЛО-ГИПЕРБОЛИКАЛЫК ТЕҢДЕМЕ ҮЧҮН ЧЕК АРАЛЫК МАСЕЛЕЛЕР	281
Сатарова Ж.С., Абдимиталипова Ш.К., Абдувахабов А.Б., Мурзубраимов Б.М., Эрназарова Б.К. ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫНДАГЫ «КЫРГЫЗ ПЕТРОЛЕУМ КОМПАНИЯСЫНЫН» ЖАНА КАРА-ДАРЫЯ АЙЫЛЫНЫН АЙМАГЫНДАГЫ ИЧҮҮЧҮ СУУНУН САПАТТЫК КУРАМЫН ИЗИЛДӨӨ	287

СО Д Е Р Ж А Н И Е

1. Гуманитарные науки

Авазбекова Н.А. НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ КОНФЛИКТОВ МЕЖДУ УЧИТЕЛЕМ И УЧЕНИКОМ	17
Адышева Н.К. МОДЕРНИЗАЦИЯ В СВЕТЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕОРИЙ	21
Ажыкулова Р.А. ВОСПИТАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ПОДРОСТКОВОЙ СРЕДЕ	26
Айдаркулов К.А. ТАЙНЫ ПЕТРОГЛИФОВ В КӨК-АРТСКОЙ ДОЛИНЕ	30
Анарбекова В.Э., Кочкорова Г.С. КЫРГЫЗСКИЕ СВАДЕБНЫЕ ПЕСНИ И ИХ РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ.	34
Ашуралиева Н.Р. АНАЛИЗ ИННОВАЦИЙ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ.	38
Ашуралиева Н.Р. ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕДАГОГА В КЫРГЫЗСКОМ ОБЩЕСТВЕ	43
Жуманиёзов Ф.Т. ОДИНОЧНАЯ ЖИЗНЬ СТРАНСТВУЮЩИХ ДЕРВИШЕЙ НАД МУСУЛЬМАНСКИМ ПАМЯТНИКАМИ И СВЯТЫНЯМИ	47
Жуманиёзова М.Т. ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ОБЪЕКТЫ СУФИЙСКИХ ТАРИКАТОВ КАК МЕСТА ИСЦЕЛЕНИЯ (НА ПРИМЕРЕ СВЯТЫНЬ СУЛТАНА УВАЙСА, ПАХЛАВОНА МАХМУДА И ЮСУФА ХАМАДАНИ)	52
Калмурзаева А.Т., Урайымова Г.М., Шамшиева А.У. ОРГАНИЗАЦИЯ ВНЕКЛАССНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО РАЗВИТИЮ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ	60
Калыков Б.О. ЭКСКУРСИЯ В СУРМА-ТАШСКИЙ ЗАПОВЕДНИК ШКОЛЬНИКОВ ВО ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	65
Карашакиева Н.О., Керимкулова К.Н. НАРОДНОЕ ДОСТОЯНИЕ – СУДЬБА РОДНОГО ЯЗЫКА	69
Керимбердиева А.Д. СЕМИОТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ УКРАШЕНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КЫРГЫЗСКИХ ДЕРЕВЯННЫХ ПОДЕЛОК	74
Кочкорбаева Л.С. АКТУАЛЬНОСТЬ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ	79

Кудайбергенова Д.А. РЕЛИГИОЗНАЯ ГРАМОТНОСТЬ: К ВОПРОСУ О РОЛИ ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЙ В ИСЛАМСКИХ ТРАДИЦИЯХ	83
Курбанова З.И. ПРЕЗЕНТАЦИЯ ОБРАЗА ЖЕНЩИНЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЖИНИЯЗА	87
Мамбеталиева Г.М., Нурдинова Ж.Д. ВОСПИТАНИЕ НАРОДНЫМИ ТРАДИЦИЯМИ КАК САМОСТОЯТЕЛЬНЫЙ ПРИНЦИП.	92
Мамбетназаров М.К. РОЛЬ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ АБУ РАЙХАНА БЕРУНИ	97
Мамутова У.У. ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОЖНОСОЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ БЕЗ СОЮЗОВ В СОВРЕМЕННОМ КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ	100
Матаева Г.Ж. СОЦИАЛЬНО ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ РЕГИОНАЛЬНЫХ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ И ИХ НАУЧНОЕ РЕШЕНИЕ	103
Мурадиллаева Х.Н. АКТУАЛЬНОСТЬ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ	107
Нажимидинова А.Э., Ташова К. ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЕ КОМПЕТЕНЦИИ, ПРИОБРЕТЕННЫЕ УЧАЩИМИСЯ ЧЕРЕЗ НАРОДНЫЕ СКАЗКИ, ЛЕГЕНДЫ И МИФЫ, ФОРМЫ И СПОСОБЫ ИХ ФОРМИРОВАНИЯ	111
Оморов А., Асилбекова К.А. ПАРАЛЛЕЛИ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, СВЯЗАННЫХ С ОВЦЕВОДСТВОМ, В СЛОВАРЕ М. КАШКАРИ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ	117
Омошева М.К. НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ	122
Омошева М.К. РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ В КЫРГЫЗСКОМ ОБЩЕСТВЕ	126
Отениязов П.Ж. СВЕРХЪЕСТЕСТВЕННЫЕ СИЛЫ В КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ	131
Раманкулов Ш.М. СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА	137
Сопонова А.А., Наржигитова Ш.А. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ЭВФЕМИЗМОВ В КЫРГЫЗСКОМ ЛЕКСИКОНЕ	145

Тагайбек кызы Жумагул НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ	150
Тагайбек кызы Жумагул ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ КОНФЛИКТЫ В ТРАНСФОРМИРОВАННОМ ОБЩЕСТВЕ	154
Тлеуниязова Г.Б. ВНУТРЕННЕЕ ЕДИНСТВО СТРУКТУРЫ ЛИРИЧЕСКОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ	159
Токтогулова Г.Т., Сулайманов Э.Ж., Усенов А.А. МЕСТО ГОРОДА ДЖАЛАЛ-АБАД В СТАНОВЛЕНИИ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ	
Токтогулова Ж.Т. МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ В СРЕДНИХ ШКОЛАХ	171
Турсынбаев И.П. СКАЗКА ПОЭМЫ В КАРАКАЛПАКСКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ	175
Хожаниязова Г. М. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ТРАДИЦИИ ВЗАИМОПОМОЩИ, ОКАЗЫВАЕМОЙ СОСЕДЯМИ	179
Хурибаева Э.Г., Абдазова Г.Э. МЕСТО ПОНИМАНИЯ И ПОЗНАНИЯ В ЭМОЦИОНАЛЬНОМ ИНТЕЛЛЕКТЕ	186
Шабеева А.И. МЕТОДЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИГРОВЫХ МЕТОДОВ В ОБРАЗОВАНИИ	191
Шайназарова Ш.А. ТРУДНОСТИ ПЕРЕВОДА АНГЛИЙСКИХ И КЫРГЫЗСКИХ ПОСЛОВИЦ, ПОГОВОРОК	195
Шерикбай кызы А. ВКЛАД КАРАТАЯ САРТБАЕВА В ПЕДАГОГИЧЕСКУЮ НАУКУ	199

2. Естественные науки

Акпаралиева О.А., Канетова Д.Э., Эрнарарова Б.К. КОМПЬЮТЕРНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ УГЛЕВОДНЫХ ПРОИЗВОДНЫХ СУЛЬФАНИЛАМИДА С ПОМОЩЬЮ ПРОГРАММЫ PASS	203
Воробьев А.Е., Арынбаев Ж.Т., Ташиева Г.С., Воробьев К.А. ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕЦИИ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ РЫНКОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ РФ, СТРАН ЦАР И БЛИЖНЕГО ВОСТОКА	209
Жакыпбекова А.Т. ИСТОРИЯ И ПРОБЛЕМЫ ПОЛИГОНОВ ОТХОДОВ, ВОЗДЕЙСТВИЕ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ, ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ	217

Жунусов Н.С., Нурдинова Дж. НЕКОТОРЫЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И СПОСОБЫ ИХ РЕШЕНИЯ	224
Зулпукарова Д.И., Сманова Н.Т., Мырзалы кызы А., Мамасовирова М.К. ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ДИСТАНЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ИКТ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ.....	227
Калдыбаев Н.А., Панфиленко Т.Г., Жунусалиева А.К., Ражаб кызы У. ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА НЕГАТИВНЫХ ФАКТОРОВ ДОБЫЧИ ПЕСЧАНО-ГРАВИЙНОГО МАТЕРИАЛА НА РУСЛЕ РЕКИ КУГАРТ.....	234
Келдибек уулу С., Матраимова Г., Саматов Х. ФРАКТАЛЫ, ВСТРЕЧАЮЩИЕСЯ В ЖИЗНИ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА	240
Мамытов Б.А., Кулчинова Г.А. ВОЗДЕЙСТВИЕ МИКРОКЛИМАТА НА ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕКА	245
Мурзабаев К.К. ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ИНТЕГРИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКИ С ЕСТЕСТВЕННО-НАУЧНЫМИ ПРЕДМЕТАМИ	249
Омурзакова Г.Т. ВЛИЯНИЕ ЦЕМЕНТНОГО ЗАВОДА НА ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕКА	258
Орозов Р.Н., Калдарова Д.К. ВЛИЯНИЕ НА ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕКА ЭЛЕКТРОМАГНИТНОЙ ВОЛНЫ	262
Орозов Р.Н., Калдарова Д.К. ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ СОЛНЕЧНЫХ И ВЕТРОВЫХ ЭНЕРГОУСТАНОВОК ДЛЯ ПОЛУЧЕНИЯ ТЕПЛОВОЙ И ЭЛЕКТРИЧЕСКОЙ ЭНЕРГИИ	266
Осконбаев М.Ч., Алиева Ч.М., Асанова А. МОДЕЛИРОВАНИЕ ЯВЛЕНИЯ РАДИОАКТИВНОГО РАСПАДА	271
Пирматов А.З., Санжарбек кызы К. DJANGO 4.0: НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ И УЛУЧШЕНИЯ	277
Пирматов А.З., Абдикаар кызы А., Ашырбек кызы Т. КРАЕВЫЕ ЗАДАЧИ ДЛЯ МОДЕЛЬНОГО ПСЕВДО-ПАРАБОЛО- ГИПЕРБОЛИЧЕСКОГО УРАВНЕНИЯ ЧЕТВЕРТОГО ПОРЯДКА	281
Сатарова Ж.С., Абдимиталипова Ш.К., Абдувахабов А.Б., Мурзубраимов Б.М., Эрназарова Б.К. ИССЛЕДОВАНИЕ СОСТАВА КАЧЕСТВА ПИТЬЕВОЙ ВОДЫ НА ТЕРРИТОРИИ «КЫРГЫЗ ПЕТРОЛЕУМ КОМПАНИ» г. ЖАЛАЛ-АБАДА И СЕЛА КАРА-ДАРЬЯ.....	287

CONTENTS

1. Humanitarian sciences

Avazbekova N. A. SCIENTIFIC ANALYSIS OF CONFLICTS BETWEEN TEACHER AND STUDENT	18
Adysheva N.K. MODERNIZATION IN THE LIGHT OF MODERN THEORIES	21
Azhykulova R.A. FOSTERING TOLERANCE IN THE ADOLESCENT ENVIRONMENT.....	27
Aidarkulov K.A. SECRETS OF PETROGLYPHS IN THE KOK-ART VALLEY	30
Anarbekova V.E., Kochkorova G.S. KYRGYZ WEDDING SONGS AND THEIR REGIONAL PECULIARITIES	34
Ashuralieva N.R. ANALYSIS OF INNOVATIONS IN THE FIELD OF EDUCATION.....	39
Ashuralieva N.R. INNOVATIVE ACTIVITY OF A TEACHER IN KYRGYZ SOCIETY.....	44
Zhumaniezov F.T. THE SOLITARY LIFE OF WANDERING DERVISHES OVER MUSLIM MONUMENTS AND SHRINES	47
Zhumaniezova M.T. HISTORICAL AND CULTURAL SITES OF SUFI TARIQAS AS PLACES OF HEALING (USING THE EXAMPLE OF THE SHRINES OF SULTAN UWAIIS, PAHLAVON MAHMUD AND YUSUF HAMADANI)	52
Kalmurzaeva A.T., Uraiyмова G.M., Shamshieva A.U. ORGANIZATION OF EXTRACURRICULAR ACTIVITIES FOR THE DEVELOPMENT OF FUNCTIONAL LITERACY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS.....	61
B. Kalykov SCHOOLCHILDREN'S EXCURSION TO THE SURMAT-TASH RESERVE IN EXTRACURRICULAR ACTIVITIES.....	65
Karashakieva N.O., Kerimkulova K.N. NATIONAL PROPERTY – THE DESTINY OF THE NATIVE LANGUAGE	69
Kerimberdieva A.D. SEMIOTIC MEANING OF DECORATION AND USE OF KYRGYZ WOODEN CRAFTS.....	74
Kochkorbaeva L.S. THE RELEVANCE OF METHODS IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE	79
Kudaibergenova D.A. RELIGIOUS LITERACY: ON THE ROLE OF JEWELRY IN ISLAMIC TRADITIONS	83

Kurbanova Z.I. RESENTATION OF THE IMAGE OF A WOMAN IN THE WORKS OF AZHINIYAZ	87
Mambetalieva G.M., Nurdinova J.D. EDUCATION BY FOLK TRADITIONS AS AN INDEPENDENT PRINCIPLE	92
Mambetnazarov M.K. THE ROLE OF SCIENTIFIC HERITAGE OF ABU RAYHAN BERUNI	97
Mamutova U.U. FUNCTIONAL-SEMANTIC ANALYSIS OF COMPOUND SENTENCES WITHOUT CONJUNCTIONS IN MODERN KARAKALPAK LANGUAGE	100
Mataeva G.Zh. SOCIAL AND PEDAGOGICAL TASKS OF REGIONAL HIGHER SCHOOLS AND SCIENTIFIC BASIS OF THEIR SOLUTION	103
Muradillayeva H.N. THE RELEVANCE OF MORAL EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS	108
Nazhimidinova A.E., Tashova K. ETHNOPEDAGOGICAL COMPETENCIES ACQUIRED BY STUDENTS THROUGH FOLK TALES, LEGENDS AND MYTHS, FORMS AND METHODS OF THEIR FORMATION	111
Omorov A., Asilbekova K.A. PARALLELS OF LEXICAL UNITS RELATED TO SHEEP BREEDING IN M. KASHKARI'S DICTIONARY MODERN KYRGYZ LANGUAGE	117
Omosheva M.K. SCIENTIFIC ANALYSIS OF PERSONALITY FORMATION	123
Omosheva M.K. DEVELOPMENT OF PERSONAL QUALITIES OF STUDENTS IN KYRGYZ SOCIETY	127
Oteniyazov P.Zh. SUPERNATURAL FORCES IN KARAKALPAK FOLK TALES	131
Ramankulov Sh.M. THE STATE AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF RUSSIAN LANGUAGE	137
Soponova A.A., Narzhigitova Sh.A. USE OF MODERN EUPHEMISMS IN THE KYRGYZ VOCABULAR	145
Tagaybek kyzy Zhumagul SCIENTIFIC ANALYSIS OF PEDAGOGICAL CONFLICTS	151
Tagaybek kyzy Zhumagul THE PEDAGOGICAL CONFLICTS IN A TRANSFORMED SOCIETY	155
Tleuniyazova G.B. INTERNAL UNITY OF THE STRUCTURE OF A LYRICAL WORK	159

Toktogulova G.T., Sulaimanov E.Sh., Usenov A.A. THE PLACE OF JALAL-ABAD IN THE FORMATION OF KYRGYZ STATEHOOD.	166
Toktogulova Zh.T. METHODS OF TEACHING COMPUTER SCIENCE IN SECONDARY SCHOOLS	172
Tursynbaev I.P. FAIRY TALE POEMS IN KARAKALPAK CHILDREN'S LITERATURE.	175
Khozhaniyazova G.M. SOME ASPECTS OF THE TRADITION OF MUTUAL ASSISTANCE PROVIDED BY NEIGHBORS	179
Khuribayeva E.G., Abdazova G.E. THE PLACE OF UNDERSTANDING AND COGNITION IN EMOTIONAL INTELLIGENCE	186
Shaibakova A.I. METHODS OF APPLICATION OF GAME METHODS IN EDUCATION	192
Shainazarova.Sh.A. DIFFICULTIES IN TRANSLATING ENGLISH AND KYRGYZ PROVERBS AND SAYINGS	195
Sherikbai kzy A. KARATAI SARTBAYEV'S CONTRIBUTION TO PEDAGOGICAL SCIENCE	200
2. Natural sciences	
Akparaliev O.A., Kanetova D.E., Ernazarova B.K. COMPUTER MODELING OF CARBOHYDRATE DERIVATIVES OF SULFONAMIDES USING THE PASS PROGRAM.	203
Vorobyov A.E., Arynbaev J.T., Tashieva G.S., Vorobyov K.A. THE MAIN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL EDUCATIONAL SERVICES MARKETS RUSSIA, CENTRAL ASIAN COUNTRIES AND THE MIDDLE EAST	209
Zhakypbekova A.T. HISTORY AND PROBLEMS OF WASTE LANDS, IMPACT ON THE ENVIRONMENT, ENVIRONMENTAL TECHNOLOGIES	218
Zhunusov N.S., Nurdinova J. SOME ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF THE ENVIRONMENT AND WAYS TO SOLVE THEM	224
Zulpukarova D.I., Smanova N.T., Myrzaly kzy A., Mamasovirova M.K. FEATURES OF THE USE OF DISTANCE TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF ICT COMPETENCIES OF FUTURE TEACHERS	227
Kaldybaev N.A., Panfilenko T.G., Zhunusalieva A.K., Rajab kzy U. GEOECOLOGICAL ASSESSMENT OF NEGATIVE FACTORS OF EXTRACTION OF SAND AND GRAVEL MATERIAL ON THE KUGART RIVERBED	234

Keldibek uulu S., Matraimova G., Samatov H. FRACTALS FOUND IN THE LIFE OF THE KYRGYZ PEOPLE	240
Mamytov B.A., Kulchinova G. A. IMPACT OF MICROCLIMATE ON HUMAN HEALTH.	245
Murzabaev K.K. WAYS TO IMPROVE THE QUALITY OF INTEGRATED TEACHING OF MATHEMATICS AND SCIENCE SUBJECTS.	249
Omurzakova G.T. IMPACT OF A CEMENT PLANT ON HUMAN HEALTH	258
Orozov R.N., Kaldarova D.K. EFFECT OF ELECTROMAGNETIC WAVES ON HUMAN HEALTH	262
Orozov R.N. , Kaldarova D.K. PROBLEMS OF USING MODERN SOLAR AND WIND POWER PLANTS TO PRODUCE THERMAL AND ELECTRICAL ENERGY	266
Oskonbaev M.Ch., Aliyeva Ch.M., Asanova A. SIMULATION OF THE PHENOMENON OF RADIOACTIVE DECAY	271
Pirmatov A., Sanzharbek kyzy K. DJANGO 4.0: NEW FEATURES AND IMPROVEMENTS.	277
Pirmatov A., Abdikaar kyzy A., Ashyrbek kyzy T. BOUNDARY VALUE PROBLEMS FOR A MODEL PSEUDO-PARABOLIC- HYPERBOLIC EQUATION OF THE FOURTH ORDER	281
Satarova J.S., Abdimalipova Sh.K., Abduvakhobov A.B., Murzubraimov B.M., Ernazarova B.K. COMPOSITION STUDY OF DRINKING WATER QUALITY ON THE TERRITORY OF KYRGYZ PETROLEUM COMPANY CITY OF JALAL-ABADA AND THE VILLAGE OF KARA-DARY	287

УДК 37.015

МУГАЛИМ ЖАНА ОКУУЧУЛАР АРАЛЫК КОНФЛИКТТЕРДИН ИЛИМИЙ АНАЛИЗИ

Авазбекова Н.А.¹¹Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик Университети Жалал-Абад шаары

Аннотация

Бул макалада мугалимдер жана окуучулар аралык кездешкен конфликтер илимий анализге алынды. Бул маселе учурдагы актуалдуу темалардын бири. Анткени конфликтер ар бир көз ирмемде кездеше калуучу көрүнүштөрдөн болуп саналат. Пикир келишпестиктер адамзат тарыхы менен кошо жаралып, кошо жашап келе жатат жана жашай бермекчи. Андыктан, андан арылуунун, анын алдын алуунун илимий жолдорун коомчулукка жеткирүү максатында аталган тема илимий анализге алынды. Изилденүүчү теманын объектиси болуп, жалпы конфликт темасын изилдөө саналса, предмети болуп окуучулар жана мугалимдер аралык конфликтерди изилдөө саналат. Демек, конфликт темасын ар тараптуу изилдөөгө муктаж экендигин белгилөө менен мугалимдер менен окуучулардын ортосундагы чыр-чатактардын өзгөчөлүктөрү, чыр-чатактардын себептери, ошондой эле алардын классификациясы илимий өңүттө талдоого алынды. Макалада билим берүү жайларындагы, айрыкча мектептердеги "окуучу – мугалим" тутумундагы конфликттик өз ара аракеттенүү маселелери талданды. Жогоруда белгилеп өткөндөй макаланын максаты айтылган көйгөйдү коомдун абалын гана эмес, үй-бүлөнүн тарбиялык потенциалын, ошондой эле класстык жамааттын түзүмүн жана жеке окуучулардын жаш курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен социалдык-педагогикалык мамиленин объективи аркылуу кароо болуп саналат. Изилдөө ишинде чыр-чатактын терс жагына өзгөчө көңүл буруу менен, ал окуучунун психикасына, ошондой эле мугалимдин психикалык саламаттыгына таасирин тийгизээри, натыйжада мектептеги психологиялык жайлуулукту начарлатып, окуу-тарбиялоо процессине тоскоол болооруна токтолдук. Макаланы даярдоодо илим жазууда колдонулуучу усулдар ырааты менен пайдаланылды. Жыйынтыгында пикир келишпестиктердин алдын алуу гана эң туура жолдордун бири экендиги белгиленди.

Ачкыч сөздөр: тарбиялоо, конфликт, консенсус, психология, конфликттүү көрүнүш, атаандашуу, мугалим, окуучу, чыңалуу абалы, компромисс.

НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ КОНФЛИКТОВ МЕЖДУ УЧИТЕЛЕМ И УЧЕНИКОМ

Авазбекова Н. А.¹¹ЖАГУ имени Б.Осмонова город Жалал-Абад

Аннотация

В этой статье был проведен научный анализ конфликтов, с которыми сталкиваются учителя и ученики. Этот вопрос является одной из актуальных в настоящее время. Потому что конфликты-это явления, с которыми можно столкнуться в любой момент. Разногласия рождаются и сосуществуют с историей человечества и будут продолжаться. Поэтому в целях доведения до общественности научных способов избавления от него, его профилактики данная тема была взята на научный анализ. Объектом изучаемой темы является изучение общей темы конфликта, а предметом-изучение конфликтов между учениками и учителями. Следовательно, с научной точки зрения проанализированы особенности конфликтов между учителями и учащимися, причины конфликтов, а также их классификация, отметив необходимость всестороннего изучения предмета конфликта. В статье проанализированы проблемы конфликтного взаимодействия в системе "ученик – учитель" в образовательных учреждениях, особенно в школах. Как отмечалось выше, целью статьи является рассмотрение указанной проблемы через призму социально-педагогического подхода с учетом не только состояния общества, но и воспитательного потенциала семьи, а также структуры классного коллектива и возрастных особенностей отдельных учащихся. В исследовании, уделяя особое внимание негативной стороне конфликта, мы сосредоточились на том факте, что он влияет на психику ученика, а также на психическое здоровье учителя, что в конечном итоге ухудшает психологический комфорт в школе и мешает процессу обучения и воспитания. При подготовке статьи последовательно использовались методы, применяемые при написании научных работ. В результате было отмечено, что только предотвращение разногласий является одним из наиболее правильных способов.

Ключевые слова: воспитание, конфликт, консенсус, психология, конфликтное видение, конкуренция, учитель, ученик, состояние напряжения, компромисс.

SCIENTIFIC ANALYSIS OF CONFLICTS BETWEEN TEACHER AND STUDENT

Avazbekova N. A.¹¹JASU named after B.Osmonov Jalal-Abad city

Annotation

In this article, a scientific analysis of the conflicts faced by teachers and students was carried out. This issue is one of the most urgent at the moment. Because conflicts are phenomena that can be encountered at any moment. Disagreements are born and coexist with the history of mankind and will continue. Therefore, in order to bring to the public scientific ways to get rid of it, its prevention, this topic was taken for scientific analysis. The object of the topic under study is the study of the general topic of conflict, and the subject is the study of conflicts between students and teachers. Consequently, from a scientific point of view, the features of conflicts between teachers and students, the causes of conflicts, as well as their classification are analyzed, noting the need for a comprehensive study of the subject of conflict. The article analyzes the problems of conflict interaction in the "student – teacher" system in educational institutions, especially in schools. As noted above, the purpose of the article is to consider this problem through the prism of a socio-pedagogical approach, taking into account not only the state of society, but also the educational potential of the family, as well as the structure of the classroom and the age characteristics of individual students. In the study, paying special attention to the negative side of the conflict, we focused on the fact that it affects the psyche of the student, as well as the mental health of the teacher, which ultimately worsens psychological comfort at school and interferes with the learning and upbringing process. When preparing the article, the methods used in writing scientific papers were consistently used. As a result, it was noted that only the prevention of disagreements is one of the most correct ways.

Key words: education, conflict, consensus, psychology, conflict vision, competition, teacher, student, state of tension, compromise.

Киришүү. Бүгүнкү демоератия шарты бир жагынан ар тараптуу эркиндикти берсе, экинчи тарабынан андай укуктарды аша чаап пайдаланып, жөн жерден пикир келишпестикер менен коштолуп, коомдо мындай көрүнүштөр тез-тез кездешип жаткан учуру. Айрыкча, өнүгүү жараянынан алыс мамлекеттерде мындай окуялар байырлап калгандыгы айтпаса да түшүнүктүү. Биздин өлкө да эгемен өлкөгө айланганы демократия жолун тандап, анын принциптерине ылайык жашап келет. Ошентсе да коомубузда анын укуктарын ашыгы менен пайдаланып, меники гана туура деген инсандардын тобу пайда болду. Мындай көрүнүш билим берүү мекемелерин да өз кучагына алып, айрыкча ата-энелер милдеттерин экинчи планга жылдырышып, укуктарын биринчи кезекке коюп, мугалимдер жамаатына өз дооматтарын артып келишет. Мындай окуялар соңку учурларда байма-бай кездешип, социалдык тармактарда да чуу жаратканы жалпыга маалым. Дээрлик көпчүлүгү мектептин мугалимдери жана окуучуларынын ортосундагы талаш-тартыштар, пикир келишпестиктер. Мугалимдер жана окуучулар ортосундагы конфликтерди изилдөөдөгү негизги максат дал ушул теманын учурда чоң актуалдуулукка айлануусу саналат.

Материалдар жана изилдөө методдору. Билим берүү системасында өз эмгектерин арнап келген мугалимдер менен алар билим, тарбия берген окуучулар аралык пикир келишпестиктерди бир жагынан адамзаттын жашоосунда кездешип туруучу мыйзам ченемдүүлүктөр катары экинчи жагынан коомго жат көрүнүш катары баалоого болот. Мындай пикир көптөгөн окумуштуулардын илимий эмгектерин теориялык анализден өткөрүүдө байкалды. Анткени, бул темага Ата Мекендик жана чет өлкөлүк окумуштуулар тартылышып, анын спецификалык өзгөчөлүктөрүн илимий өнүгтө талдап келишет. Демек, дүйнөдөгү бир катар окумуштуулар байма-бай талдап келген бул тема ар бир учурда өз актуалдуулугунан алыстабай келет. Биз да бул теманы изилдөөдө илимде колдонулган усулдарды пайдаланып, коюлган максатты ишке ашыруу аракетин жасадык. Тактап айтканда анализ-синтез, индукция дедукция, байкоо, кейс деңгээлинин усулдары, сурамжылоо, теориялык анализ жана логикалык талдоо ыкмаларын колдонуу менен мугалим-окуучу аралык конфликтердин келип чыгуу себептерин, мүнөздөрүн, спецификалык өзгөчөлүктөрүн, имманеттүү маңызын анализдедик.

Тыянактар жана талкуулар. Изилденүүчү теманын алкагында бир катар илимий эмгектер топтоштурулап, анализден өткөрүлдү. Кыргыз коомунда болуп жаткан өзгөрүүлөр билим берүү системасын, анын ичинде мугалим жана окуучуларга тийген терс таасирлер чыр-чатактардын жаңы булактарынын пайда болушун дайыма шарттап келет. Бул негизинен ааламдашуунун алкагында өзгөрүп жаткан артыкчылыктары менен байланышта, анткени мындай көрүнүш жаш муундарда жаңы менталитеттин калыптанышына өбөлгө түзөт, бирок учурдагы геосаясат аларга ар түрдүүчө таасир берип жатканын баса белгилеген [1. 54] изилдөөчүнүн пикири өтө маанилүү. Мындай шарт мугалимдердин конфликтологиялык компетенттүүлүгүнө талаптар өсүүсүдө, тактап айтканда, алардын окуучулар менен болгон мамилелерин ыдыратпастан, кызматташтыкты жоготпостон жана окуу процессин бузбастан туура жана натыйжалуу чечүү жөндөмдүүлүгүн арттыруу талаптарын коюп келет.

“Конфликт” феномени ата мекендик жана чет элдин окумуштууларынын арасында ар кандай түшүнүк-терминологиялык системалар менен түшүндүрүлүп, илимдин ар кандай тармактарын өз ичине камтыйт. Бирок, бул көрүнүштү изилдөөнүн жетишсиздигинен улам анын татаалдыгы жана түшүнүксүздүгү байкалат, айрыкча мектеп жамаатынын өз ара аракеттенүүсү көбүнчө пикир келишпестиктер менен коштолот. Психологиялык жана педагогикалык адабияттарды изилдөөдө коомдун абалын гана эмес, окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле үй – бүлөнүн тарбиялык потенциалын, ошондой эле класс-тык жамааттын жана жеке адамдын түзүмүн эске алган социалдык-педагогикалык мамиленин призмасы аркылуу “окуучу-мугалим” чөйрөсүндөгү конфликт көйгөйүн кароонун максатка ылайыктуулугун көрсөттү [2.13] деген пикир менен ынанууга болот. Дагы бир окумуштуунун пикирине ылайык: “Коом ар кандай социалдык институттарга таасир эткен кризистик өзгөрүүлөргө дуушар болору белгилүү, буга чейин белгиленгендей, бул көйгөй мугалимдер менен окуучулардын ортосунда конфликттик мамилелер сыпатында орун алып, ал көрүнүштөн мектеп жамааты да четте калбай толук тартылган учурлар да бар. Мындай кырдаал окуучунун өөрчүй элек психикасына гана терс таасирин тийгизбестен, мугалимдин психикалык саламаттыгына да терс таасирин тийгизет, бул мектептеги психологиялык жайлуулукту начарлатат жана окуу-тарбиялоо процессине тоскоол болот” [3.13] – дейт автор.

Окуучу үчүн мугалимдин ролу мектеп жоболорунда так көрсөтүлөт. Мугалим окуучунун инсандыгын гармониялуу өнүктүрүү үчүн аракеттенет, билимдин булагын тартуулайт, пайдалуу маалыматтар менен камсыздайт, жүрүм-турумдун, ченемдердин, баалуулуктардын эрежелери менен катардар кылат. Ошого карабастан көбүнчө конфликттүү кырдаалдардын борборунда калат. Мындай көрүнүштү А.А.Николаев “окуучу – мугалим” системасындагы чыр-чатактардын негизги себебин төмөндөгүдөй белгилеп, “кээде мугалимдин баланын ички дүйнөсүн түшүнбөгөндүгүн, адилетсиз жазаларды, оройлукту, коркутуп-үркүтүүнү” колдоноорун баса белгилейт [4, 70-б.]. Автордун ою боюнча, мугалимдин педагогикалык акылмандыгы-чыр-чатакты болтурбоо, аны убагында токтотуу, алдын алуу, тартакыр болтурбоо болуусу шарт. Чыр-чатакты алдын алуу жөндөмү мугалимге туруктуулукту сактап калуусуна гана эмес, ошондой эле балдар жамаатынын тарбиялык күчүн түзүүгө да мүмкүндүк берет деген пикирин кошумчалай кетели.

Педагогикалык конфликттердин себептери жана шарттарына токтоло кетсек: биринчиден, мугалимдин жоопкерчилигинин жетишсиздиги, экинчиден, проблемалык маселелерди педагогикалык жактан туура чече албоосу, анткени мектеп-окуучулары жашаган коомдун модели менен адамдар ортосундагы мамилелердин нормаларынын ортосунда айырмачылыктардын болуу мүмкүндүгү, конфликттин катышуучулары ар кандай социалдык статуста болуусу (мугалим-окуучу), катышуучулардын турмуштук тажрыйбасындагы айырмачылыктар жана кетирген катачылыктары үчүн жоопкерчиликти ар кандай даражалары, башка жамааттардын тартылуусу жана ырбатуусу, конфликт тарбиялык мааниге ээ болуусу, бирок

кабылдоонун терс белгилери, мугалимдердин конфликтологиялык билимсиздиги, инциденттердин пайда болуусу.

Мындай себептерден арылуу үчүн конфликтен чыгуунун жолдорун издөө зарылдыгы келип чыгат. Чыр-чатактан конструктивдүү чыгуу үчүн педагогдун окуучунун ата-энеси менен болгон мамилеси да өтө маанилүү.

Окуучу менен мугалимдин ортосундагы чыр-чатактар үчүн бардык жоопкерчиликти бир тараптуу жүктөө таптакыр туура эмес болуп калаары бышык. Биринчиден, азыркы постсоветтик мезгилдеги мектеп окуучулары советтик мезгилде билим алгандардан кескин айырмаланып турат. Анткени ал мезгилде сапаттуу билим берүүгө бүтүндөй коомдук система дилгирлик менен аракеттенсе, азыркы мезгилде андай аракеттен четтегендей көрүнүштөр байкалат. Экинчиден коомдогу социалдык-экономикалык абал, саясий туруксуздуктар, батыштын жана дин идеологиясынын таасирлери да мындай пикир келишпестиктердин себепчиси болуусу да толук мүмкүн. Үчүнчүдөн мугалим кадрларынын кесиптик даярдыгынын начарлагандыгы да байкалат. Төртүнчүдөн, коомдун жашоо деңгээлинин төмөндүгү да конфликтүү көрүнүштөрдүн себепчиси болуу менен, материалдык көйгөйлөрдүн кесепети мугалим, ата-эне, окуучу аралык пикир келишпестикке түртөт.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда дал ушул мугалим өзүнүн кесиптик жана турмуштук тажрыйбасынан улам конфликттик кырдаалды жөнгө сала алуусу, жүрүм-турумдун тигил же бул стратегиясын тандап алуусу, конфликттик кырдаалга жол бербөөсү, аны рационалдуу чечүү аракетин жасоосу, адекваттык чараларын иштеп чыгуусу маанилүү экендигин белгилеп кетмекчибиз.

Чыр-чатакты конструктивдүү чечүү мугалимдин мойнунда экендигине ынануу менен, анын конфликтологиялык компетентүүлүгүн калыптандырууга өбөлгө боло турган жеке жана кесиптик сапаттарын өнүктүрүү зарыл демекчибиз. Мында чыр-чатак кырдаалында окуучуга таасир этүүчү репрессиялык жана авторитардык ыкмалардан баш тартуу маанилүү ролду ойнойт, анткени алар чыр-чатакты тез арада токтотуу жана мугалимдин кадырбаркын чыңдоо иллюзиясын жаратып, окуучунун психологиялык абалына терс таасирин тийгизиши мүмкүн. анын инсандык өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизет [3] деген автордун пикири менен макулбуз. Окумуштуунун анализинде: “мугалим менен окуучунун ортосундагы чыр – чатакты билгичтик менен чечүү-баарынан мурда мугалимдин өзүнө жана конфликттин себептерин аныктоону жана талдоону, ой жүгүртүүнү, өзүнүн жүрүм-турум стилин өзгөртүүгө, адамгерчиликти көрсөтүүгө даярдыгын талап кылган оор жумуш экендиги” [5.87] айтылган. Ошентип, мугалимдердин бул жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө көмөктөшүүчү методикаларды иштеп чыгуу жана ишке киргизүү чоң практикалык мааниге ээ. Конфликт темасы ар кандай учурдун актуалдуу темасы болуп саналгандыктан мындан аркы илимий изилдөөлөрдүн келечектүү багыты болуп саналаарына токтолуу менен, конфликтти чечүүгө караганда анын алдын алуу зарыл экендигин кошумчалай кетмекчибиз.

Колдонулган адабияттар

1. Мясоедов, А. И., Радостева, М. В. Конфликт между поколениями в современный период времени // Научный журнал «Дискурс». – 2018. – № 3 (17). – С. 120-129
2. Мясоедов, А. И. Виды конфликтов в образовательной среде // Мир, открытый детству: актуальные проблемы развития современного образования: Материалы Всероссийской научно-практической конференции, Екатеринбург, 19 марта 2020 г. / отв. редактор Е. В. Коротаева, 2020. – С. 28-32.
3. <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-konflikta-uchenik-uchitel-v-shkole>
4. Степанова, О. С., Николаева, А. А. Исследование конфликтологической компетентности педагогов в контексте оптимизации комфортности и безопасности образовательной среды // Педагогика и просвещение. – 2019. – № 2. – С. 66-76.
5. Шамина, А. К. Конфликт как педагогическая проблема // Бюллетень науки и практики. 2018. – Т. 4. – № 11. – С. 522-527.

УДК 1(316.422)

МОДЕРНИЗАЦИЯ В СВЕТЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕОРИЙ

Адышева Н.К.,¹¹Кыргызско-Узбекский международный университет им. Б.Сыдыкова

Аннотация

В настоящей статье рассмотрены вопросы современной теории модернизации в философской науке, развитие и эволюция модернизационных теорий. Целью исследования является выявить эволюцию модернизации в течении последних десятилетий. Путем анализа социологической, исторической и философской литературы, сопоставления современных теорий была сформулирован основной результат исследования. В результате исследования было показано, что важнейшим условием успешности, благополучия хода модернизации является обеспечения законности и порядка, при наличии плодотворного диалога между политической элитой и народом. Результаты и материалы исследования могут быть использованы при повышении квалификации работников и служащих государственных и негосударственных органов власти.

Ключевые слова: модернизация, современная теория модернизации, эволюция теории модернизации, концепция модернизации, первичная модернизация, альтернативная модернизация, традиция, традиционные ценности, политический режим.

АЗЫРКЫ ТЕОРИЯЛАРДЫН ЖАРЫГЫНДА МОДЕРНИЗАЦИЯ

Адышева Н.К.¹¹ Б. Сыдыкова атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети

Аннотация

Бул макалада заманбап модернизация теориясынын маселелери, модернизация теорияларынын өнүгүшү жана эволюциясы каралат. Изилдөөнүн негизги шарты саясий элита менен элдин ортосунда жемиштүү диалог болгондо мыйзамдуулукту жана тартипти камсыз кылуу экендиги көрсөтүлдү. Изилдөөнүн натыйжалары жана материалдары мамлекеттик жана мамлекеттик эмес органдардын жумушчуларынын жана кызматкерлеринин квалификациясын жогорулатуу үчүн колдонууга сунушталат.

Ачкыч сөздөр: модернизация, модернизациянын заманбап теориясы, модернизация теориясынын эволюциясы, модернизациянын концепциясы, баштапкы модернизация, альтернативдүү модернизация, салттар, салттуу баалуулуктар, саясий режим.

MODERNIZATION IN THE LIGHT OF MODERN THEORIES

Adysheva N.K.¹¹Kyrgyz-Uzbek International University named after. B. Sydykova

Annotation

This article examines the issues of modern modernization theory. Development and evolution of modernization theories. The aim of the study is to show the evolution of modernization over the past decades. By analyzing sociological, historical and philosophical literature, comparing modern theories, the main result of the study was formulated. As a result of the study, it was shown that the most important condition for the success and well-being of the course of modernization is to ensure law and order, in the presence of a fruitful dialogue between the political elite and the people. The results and materials of the study can be used to improve the qualifications of workers and employees of state and non-state authorities.

Keywords: modernization, modern theory of modernization, evolution of modernization theory, concept of modernization, primary modernization, alternative modernization, tradition, traditional values, political regime.

Современные концепции модернизации сформировались приблизительно в середине XX века, что было определенным образом связано с крахом колониальной системы и

возникновением множества новых государств, большая часть которых преступила к процессу модернизации с целью преодоления своей социально-экономической и технологической отсталости. Данный процесс привел, в частности, к тому, что произошло некоторое переосмысление роли Запада и стран, относящихся к так называемому третьему мира, в процессе модернизации. По мнению американского социолога К. Калхуна, формирование современных представлений и концепций о модернизации является «проектом американской либерально-центристской интеллигенции» [1].

В подавляющем большинстве концепция модернизации, имеющих в настоящее время статус классических, упор делается на формирование индустриального общества, когда собственно модернизация оценивается как процесс, тождественный индустриализации либо во всяком случае протекающий параллельно с процессом индустриализации и приводящий в конечном счете к тому, что традиционное аграрное общество, предшествующее индустриальному, становится индустриальным. С формальной точки зрения модернизация представляет собой коренную трансформацию всей системы хозяйства, сопровождаемую существенным техническим перевооружением и изменением организации труда.

В настоящее время в теории модернизации принято различать так называемую «первичную» и «вторичную» модернизацию, при этом под «первичной» модернизацией подразумевают итоги процесса, происходившего в эпоху промышленной революции или Великой индустриальной революции, когда в период с XVIII по XIX век большинстве государств Европы и Северной Америки был осуществлен массовый переход от ручного к машинному труду, от мануфактурного производства к фабричному. Основным итогом данной революции стала индустриализация, которая в самом общем виде представляет собой переход от аграрной экономики и промышленной и, соответственно, от традиционного аграрного общества и индустриальному. Первичную модернизацию принято называть также классической «чистой» модернизацией, осуществленной без участия внешних сил, вследствие внутренней логики развития, в отличие от «вторичной» модернизации, которая осуществлялась в странах, по тем или иным причинам отставших в своем общественно-экономическом развитии. «Вторичная» модернизация происходила уже в условиях, когда в мире существовали уже вполне сформировавшиеся модели модернизированного общества в виде государств с развитым индустриальным производством. Такая модернизация осуществлялась и осуществляется в настоящее время главным образом в виде заимствования технологий и организационных элементов, а также в виде прямых контактов с индустриальными государствами в торгово-промышленной и в культурной областях.

Все существующие в настоящее время теории модернизации обладают по крайней мере одним общим для всех них единым свойством, а именно тем, что они пытаются описать и объяснить тем или иным образом процесс модернизации в различных обществах. Их взаимное отличие же их состоит в том, что делают они это различным образом. Авторы теорий, выявляя внутренние факторы, стимулирующие и определяющие развитие любого конкретного народа или государства, как правило, исходят из принципа, установки, что так называемые «традиционные» народы или страны могут развиваться, в целом, таким же образом, по тем же принципам, законам как развитые, модернизированные. Теории модернизации различным образом и разной результативностью определяют те социальные составляющие, которые провоцируют, способствуют социально-экономическому прогрессу и развитию общества, а кроме того, пытаются объяснить сам процесс социально-экономической эволюции.

На предварительном этапе, в первоначальный период становления теории модернизации модернизация рассматривалась на уровне констатации или в лучшем случае подвергалась простому описанию и связана с такими именами, как О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, М. Вебер и др.

Теория модернизации разрабатывается главным образом представителями социологической, исторической и философской наук, которые в основной своей массе соглашались в том, что основным фактором модернизации является трансформация, а в дальнейшем и замена тех традиционных структур и ценностей, которые тем или иным образом тормозят социально-экономические изменения, которые способствуют экономическому росту, на структуры и ценности, способствующие активизации и повышению эффективности хозяйственной деятельности субъектов, и на инновационную деятельность, т.е. такую деятельность, которая связана с созданием и внедрением новых технологий и соответствующих им организационных форм, а также формированием новых экономических отношений.

В силу того обстоятельства, что процесс модернизации происходил с неодинаковой скоростью и с разным успехом в различных обществах, ряд историков, социологов и философов, интересовавшихся данным процессом, уже в начале XX века создали концепции, в которых учитывалось воздействие на процесс модернизации культурных и ментальных особенностей социума и характер трансформаций.

В указанный период в недрах государственных структур США возник острый политический запрос, потребность в обновленных теоретических оценках и подходах, способных адекватно объяснить происходившие на всех уровнях – локальном, региональном и глобальном – процессы бурных социально-экономических и политических изменений и политического развития [2, с. 4]. Данный запрос был хорошо профинансирован, и поэтому концепции, получившие наибольшее распространение в 50–60-е годы XX века, не только безусловно признавали, но теоретически «обосновывали» эталонный характер западной социально-экономической и политической модели развития для модернизации в других государствах. И именно по этой причине под модернизацией стал пониматься процесс, ведущий к вытеснению традиции, к ее замене современностью или, другими словами, поступательное развитие от традиционного общества к современному, отрицание первого вторым. При таком понимании, интерпретации модернизации традиция неизбежна становилась тем, что тормозит, препятствует социально-экономическому прогрессу и по этой причине должно быть преодолено, устранено, уничтожено. Таким образом, научно-технический прогресс и связанные с ним технологии признавались высшей и безусловной ценностью и конечной целью развития человечества, к чему бы это развитие не привело в конечном счете. Кроме того, развитие всех без исключения стран и народов оценивалось с позиции универсализма, т.е. предполагалось и даже утверждалось, что оно должно осуществляться в одном, общем для всех направлении, иметь одинаковые стадии, одни и те же закономерности. Признание того, что на процесс модернизации накладывает определенную отпечаток такие факторы, как национальная культура и менталитет, не влияло на признание или, вернее, утверждение того, что конечный результат модернизации будет в конечном счете один и тот же, и поэтому эти факторы, как бы сильно они влияли на сам процесс модернизации, играют несущественную роль и, соответственно, имеют второстепенное значение [3, с. 236].

На конец 60-х и 70-е годы XX века приходится второй этап формирования современных концепций модернизации, который при сохранении основных положений предшествующего этапа тем не менее ознаменовался критикой некоторых его наиболее спорных, категорических и наиболее одиозных положений и переоценкой некоторых идей прежних концепций. В частности, акцент в новых концепциях сместился на научно-технический прогресс, в них стало призваться, что современные социумы не только могут включать в себя достаточно много традиционных элементов, но и то, что модернизация может при определенных условиях приводить к усилению традиции. Кроме того, новые концепции получили статус альтернативных коммунистической теории трансформации. Такие уступки, компромиссы

были обусловлены главным образом тем, что коммунистические идеи во многом благодаря определенному социально-экономическому и политическому успеху стран социалистического лагеря получили широкую популярность не только в странах третьего мира, но и в самих западных государствах.

В этот период в исследовательской среде стало обращаться внимание проблеме стабильности политического режима и политического развития, как одной из предпосылок и условий социально-экономического развития, прогресса. По мнению некоторых исследователей, важнейшим условием успешности, благополучия, нормального хода модернизации является обеспечение порядка, отсутствия острых, непримиримых конфликтов в обществе, стабильности, которая возможна при наличии плодотворного диалога, взаимодействия между элитой и массами. Так, известный американский социолог и политолог, основоположник концепции этнокультурного разделения цивилизаций С. Хантингтон считал основной проблемой модернизации конфликт между имеющейся в наличии мобилизованностью населения, его вовлеченностью к политической жизни страны и существующими государственными и общественными институтами, структурами и механизмами четкого формулирования, доведения до сведения властей, элиты и агрегирования интересов этого населения. С. Хантингтон подчеркивал, что на той стадии, когда происходят значительные изменения в обществе и государстве, как показывает богатый опыт, только жесткий авторитарный режим, контролирующей как текущую ситуацию, так и порядок в целом, в состоянии сконцентрировать необходимые ресурсы для осуществления процесса трансформации, должным образом распорядиться ими и таким образом обеспечить переход к рыночной экономике и национальное единство [4, с. 178]. В пользу данного утверждения говорит, в частности, опыт Китая, успешную осуществившего модернизацию в кратчайшие исторические сроки в условиях авторитарного режима.

В конце 80-х годов XX века начался третий этап развития теории модернизации, которая, подстраиваясь под стремительно меняющуюся реальность, фактически признала реальную возможность реализации национальных вариантов модернизации, которые могут воплощаться в жизнь на основе аккумуляции чужого передового технологического и социального опыта и внедрения его в хорошо продуманному сочетании с собственными историческим опытом и традиционными ценностями незападного происхождения. Стало признаваться, что модернизация может реализовываться без навязывания западной модели и опыта и что резкое нарушение баланса между традиционностью и современностью может приводить к значительным конфликтам в обществе и государстве и срыву, неудаче модернизации.

Преодоление традиций остается по-прежнему смыслом и конечным результатом трансформации в современное общество, однако суть данного преодоления представляется уже не том, что они должны быть настойчиво и поспешно отвергнуты, как архаичные и мешающие развитию, а в признании того, что при определенных ситуациях, количество которых со временем стабильно возрастает, в качестве социальных регуляторов могут выступать не традиционные ценности, нормы и модели поведения, основывающиеся на религиозных воззрениях, опыте и представлениях или общинных прецедентах и привычках, а нормы, базирующиеся на индивидуальных взглядах, ценностях и предпочтениях, выборе. Такие ситуации по ходу модернизации, обеспечивающей рост эффективности общественно полезного труда и материальное благополучие общества, должны во все возрастающей мере переходить из сферы производства в быденную, повседневную жизнь, чему должны способствовать помимо роста экономической самостоятельности индивидов и изменения системы ценностей в обществе их образованность и информированность.

Стало признаваться также, что попытки модернизации могут привести и отрицательным результатам, последствиям. Так, исчезновение или серьезная деформация традиционных институтов и уклада жизни зачастую приводит к социальной и ценностной дезорганизации значительной части общества, к хаосу и аномии, резкому росту уровня криминальности в обществе и девиантного поведения [5, с. 19]. В некоторых обществах и странах такие изменения приводят к затяжному системному кризису, когда общество становится неспособным даже осуществлять контроль процесса накопления отклонений. Признание данного факта привело к тому, что в качестве средства, позволяющего преодолеть либо устранить отрицательные последствия, результаты модернизации, признается так называемая «альтернативная модернизация», представляющая собой разновидность модернизации, реализуемой незападными методами, путем. На третьем этапе формирования теории модернизации фактически произошел отказ от монополии европоцентристской трактовки модернизации и стал более глубоким и тщательным образом анализироваться вариант модернизации, который можно определить как «модернизации без вестернизации», в частности, японский опыт, когда модернизация была осуществлена с упором на национальную культуру и менталитет. Более того, в настоящее время активно дискутируется проблема, связанная с стремительно и успешно осуществляемой модернизацией в ряде азиатских государств, что дает повод говорить об азиатской версии модернизации, которая, превосходя по ряду параметров западный вариант, будет, по всей видимости, определять в целом будущее развитие человечества [6, с. 268].

Вывод.

1. Показать, что важнейшим условием успешности, благополучия хода модернизации является обеспечения законности и порядка, при наличии плодотворного диалога между политической элитой и народом. Результаты и материалы исследования могут быть использованы при повышении квалификации работников и служащих государственных и негосударственных органов власти.

2. Одним из следствий вышеупомянутого стремительно развития стал фактический отказ в теории модернизации европоцентристского подхода, от вестернизации при одновременном признании как самодостаточных, самоценных и способных к ускоренному развитию цивилизаций незападного происхождения с опорой на собственную традиционные ценности и культуру.

Список использованных источников

1. Крейг Калхун «Теории модернизации и глобализации: кто и зачем их придумывал?» 17 января 2006 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.inop.ru/reading/page68/>
2. Ефременко, Д.В., Мелешкина, Е.Ю. Теория модернизации о путях социально-экономического развития [Текст] / Д.В. Ефременко, Е.Ю. Мелешкина // Социологические исследования. – 2014. – № 6. – С. 3–12.
3. Ермаханова, С.А. Теория модернизации: история и современность [Текст] / С.А. Ермаханова // Актуальные проблемы социально-экономического развития: взгляд молодых ученых. – Новосибирск, 2005. – Разд. 2. – С. 233–247.
4. Штомпка, П. Социология социальных изменений [Текст] / П. Штомпка / Пер. с англ. под ред. В.А. Ядова. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
5. Цапф, В. Теория модернизации и различие путей общественного развития [Текст] / В. Цапф // Социологические исследования. – 1998. – № 8. – С. 14–26.
6. Инглхарт, Р. Модернизация и постмодернизация [Текст] / Р. Инглхарт // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М., 1999. – С. 267–268.

УДК 316

ӨСПҮРҮМДӨР ЧӨЙРӨСҮН ТОЛЕРАНТТУУЛУККА ТАРБИЯЛОО

Ажыкулова Р.А.¹

¹Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик Университети
Жалал-Абад шаары

Аннотация

Бул илимий макала коомдогу туруктуулукту, жаш өспүрүмдөр аралык ынтымакты сактоонун маанилүү шарты катары жаштардын толеранттуулук, жаратман мекенчилдик баалуулуктарын калыптандыруунун айрым маселелерин изилдөөгө арналган. Жаш өспүрүмдөрдүн жалпы адамзаттык баалуулуктарга багытталгандыгы учурдагы жашоо образынын башкы маселелеринин бири. Азыркы кыргыз коомундагы жашоонун бардык чөйрөлөрүндө бир катар өзгөрүүлөр болуп, тактап айтканда, саясий, экономикалык, руханий жана башка чөйрөлөрдү өз ичине камтууда. Мындай көп түрдүүлүк көп учурда пикир келишпестиктерди жана социалдык чыңалууну жаратып жаткандыгы да жашыруун эмес. Башка өлкөлөр сыяктуу эле кыргыз коомунда да коомдогу өзгөрүүлөр, ич ара чыр-чатактар, ксенофобия, экстремизм, басмырлоонун ар кандай формалары жаштарды толеранттуулукка тарбиялоо проблемасын тереңирээк изилдөөгө түрткү берди, анткени азыркы этапта дал ушул толеранттуулук жаш муундун бүтүндүгүн өнүктүрүүнүн жана бекемдөөнүн моралдык, этикалык жана руханий ориентирине айланышы керек. Изилдөө ишиндеги негизги максаттардын бири да дал ошол өспүрүмдөр чөйрөсүн сабырдуулукка тарбиялоонун жолдорун көрсөтүү болуп саналат. Ал эми бул максатты ишке ашырууда принципаалдуулук, объективдүүлүк принципти сакталып, илимий иш жазуунун негизги усулдары колдонулду. Айрыкча анализдөө жана синтездөө, теориялык анализ жасоо, индукция жана дедукция, герменевтика, кейс усулу, логикалык жыйынтык ыкмалары колдонулду. Андан сырткары өспүрүмдөр арасындагы чыр-чатактардын чыңалуу динамикасынан проблемаларын такай профилактикалоонун, коомдо "жалпы жыргалчылык" баалуулугунун маанилүүлүгүн, толеранттуулук, мекенчилдик, жаш муундун социалдык активдүүлүгүн жогорулатуунун зарылдыгы баса белгиленди. Билим берүү, маданият мекемелери тарабынан жагымдуу тарбия берүү чөйрөсүн түзүү аркылуу өспүрүмдөр аралык ынтымакты сактоо, жаштардын толеранттуулук, мекенчилдик баалуулуктарын бекемдөө жолдору сунушталды.

Ачкыч сөздөр: жаштар, баалуулуктар, мекенчилдик, толеранттуулук, аймак, билим берүү, жүрүм-турум, мекенчилдик, баарлашуу, маданият, тарбия, адамгерчилик.

ВОСПИТАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ПОДРОСТКОВОЙ СРЕДЕ

Ажыкулова Р.А.¹

¹Жалал Абадский государственный университет им Б. Осмонова
город Жалал-Абад

Аннотация

Данная научная статья посвящена изучению некоторых вопросов формирования у молодежи ценностей толерантности, творческого патриотизма как важного условия сохранения стабильности в обществе, гармонии между молодыми людьми. Ориентация молодых людей на общечеловеческие ценности — одна из главных проблем современного образа жизни. В современном кыргызском обществе происходит ряд изменений во всех сферах жизни, в частности, в политической, экономической, духовной и других сферах. Не секрет, что такое разнообразие часто вызывает разногласия и социальную напряженность. В кыргызском обществе, как и в других странах, изменения в обществе, внутренние конфликты, ксенофобия, экстремизм, различные формы дискриминации побудили глубже изучить проблему воспитания молодежи в толерантности, поскольку на современном этапе именно эта толерантность должна стать моральным, этическим и духовным ориентиром развития и укрепления целостности молодого поколения. Одна из основных целей исследования также состоит в том, чтобы показать, как именно подростковая среда способствует толерантности. При реализации этой цели были соблюдены принципы принципиальности, объективности, применены основные методы написания научных работ. В частности, использовались методы анализа и синтеза, теоретического анализа, индукции и дедукции, герменевтики, тематического исследования, логического вывода. Кроме того, была подчеркнута необходимость постоянной профилактики проблем напряженности конфликтов среди

подростков, повышения ценности "общего блага" в обществе, толерантности, патриотизма, социальной активности подрастающего поколения. Предложены пути сохранения гармонии между подростками, укрепления ценностей толерантности, патриотизма молодежи через создание благоприятной воспитательной среды образовательными учреждениями, учреждениями культуры.

Ключевые слова: молодежь, ценности, патриотизм, толерантность, территория, образование, поведение, патриотизм, общение, культура, воспитание, человечность.

FOSTERING TOLERANCE IN THE ADOLESCENT ENVIRONMENT

Azhykulova R.A.¹

¹Jalal Abad State University named after B. Osmonov Jalal-Abad city

Annotation

This scientific article is devoted to the study of some issues of the formation of values of tolerance among young people, creative patriotism as an important condition for maintaining stability in society, harmony between young people. The orientation of young people to universal values is one of the main problems of the modern lifestyle. In modern Kyrgyz society, a number of changes are taking place in all spheres of life, in particular, in political, economic, spiritual and other spheres. It's no secret that such diversity often causes controversy and social tension. In Kyrgyz society, as in other countries, changes in society, internal conflicts, xenophobia, extremism, various forms of discrimination have prompted a deeper study of the problem of educating young people in tolerance, since at the present stage it is this tolerance that should become a moral, ethical and spiritual guideline for the development and strengthening of the integrity of the younger generation. One of the main goals of the study is also to show exactly how the adolescent environment promotes tolerance. When implementing this goal, the principles of integrity and objectivity were observed, and the basic methods of writing scientific papers were applied. In particular, methods of analysis and synthesis, theoretical analysis, induction and deduction, hermeneutics, case study, logical inference were used. In addition, the need for constant prevention of problems of conflict tension among adolescents, increasing the value of the "common good" in society, tolerance, patriotism, and social activity of the younger generation was emphasized. The ways of preserving harmony between teenagers, strengthening the values of tolerance, patriotism of youth through the creation of a favorable educational environment by educational institutions, cultural institutions are proposed.

Key words: youth, values, patriotism, tolerance, territory, education, behavior, patriotism, communication, culture, upbringing, humanity.

Киришүү. Ааламдашкан алкакта жашаган учурдагы өлкөлөрдүн жашоосунда бир топ өзгөрүүлөр байкалды. Айрыкча, демократия деген жараянда жашаган элдерде, анын принциптерин так сатай албоо, анын чегинен чыгуу, сабырсыздык көрүнүштөрү каптады. Кээ бир өлкөлөр алардын катарында кыргыз коому да руханий кооптуу абалды баштан кечире баштады. Анын көрүнүштөрү саясий элитадан тарта коомдун төмөнкү катмарына чейин жетип, бир катар пикир келишпөөчүлүктөр менен коштолууда. Ошондуктан учурдагы негизги максат өспүрүм курактагы балдарды толеранттуулука тарбиялоо маселелерин илимий өңүттө анализдөө болуп саналат.

Материалдар жана изилдөө методдору. Илимий коомчулукка сунушталган өспүрүмдөр чөйрөсүн сабырдуулук багытка үйрөтүүнүн илимдеги жолдорун анализдөөдө Ата Мекендик жана чет өлкөлүк теоретикалык эмгектер анализдөөдөн өткөрүлүп, маселени чечмелөөдө кеңири пайдаланылды. Ар кандай көйгөйлүү маселенин чечилиши дүйнөлүк мейкиндиктеги илимий чөйрөнүн идеяларын анализдөөдөн турат. Андан соң салыштыруу усулунун жардамы менен синтезделип, ар бир менталитетке таандык спецификалык өзгөчөлүктөр белгиленет. Проблема катары коюлуп жаткан тема гуманизм принциптерине жакын болгондуктан, аны жеткирүү усулу катары герменевтиканы колдонууга болот. Ал эми мезгилдердин аралыгындагы өзгөчөлүктөр тарыхый салыштыруу усулунан көз каранды болуп, аны туура колдонуу максатка ылайыктуу экендиги белгиленет. Жыйынтыгында логикалык бүтүм усулун колдонуу менен корутундулоого болот.

Тыянактар жана талкуулар. Толеранттуулук деген эмне? Бул терминди чечмелөөдө бир катар терминологиялык маалыматтарды пайдаланууга туура келет. Француз тилинде толеранттуулук башкалардын эркиндигин, алардын ой жүгүртүүсүн, жүрүм-турумун, саясий жана регионалдык көз караштарын урматтоону билдирет. Кытай тилинде толеранттуу болуу "уруксат берүү, уруксат берүү, башкаларга карата марттык көрсөтүү" дегенди билдирет. Араб тилинде — "кечиримдүүлүк, кечиримдүүлүк, жумшактык, боорукердик, ырайымдуулук, чыдамдуулук, башкаларга жагымдуулук" катары түшүнүлүп, бардык улуттун мааниси окшош [1]. Ал эми уюткулуу кыргыз эли илгертеден эле мындай түшүнүктөргө терең философиялык маанини уютуп, кытай кылып катырып, муундан-муунга өткөрүп, ушул урпактарга жеткирген. Алардын түшүнүгүндө толеранттуулук – бул сабырдын өзү. Маселен, сабырдын түбү сары алтын деп тоодой ойду томуктай сөзгө батыргандыгы менен баалуу.

Жаш өспүрүмдөр чөйрөсүндөгү толеранттуулук маселеси кыйла актуалдуу, ал окумуштуулардын жана практиктердин эмгектеринде да кеңири чагылдырылат. Маселен С.М.Елисеев саясий толеранттуулукту, анын студенттердин субмаданиятындагы көрүнүштөрүнүн өзгөчөлүктөрүн караса, И.Ч.Аверзаев этникалык толеранттуулукка тарбиялоонун формаларын жана ыкмаларын баса белгилейт[2] ал эми А.Вислова, С.Панченко жаштар чөйрөсүндө өз ара аракеттенүүнү, өз ара түшүнүшүүнү өнүктүрүү боюнча тренингдерди иштеп чыгышкандыгы менен белгилүү болушкан[3]. А.Гуряновдун эмгектеринде кайрымдуу болуу көрсөтүлүп, коллективде чыгармачылык атмосферага өбөлгө түзүү каралса [4], А.С.Карцовдун эмгектеринде адам укуктары жана толеранттуулук саясаты, ошондой эле этномаданий өз ара аракеттенүү, ар кандай топтордун ортосундагы зомбулуксуз өз ара аракеттенүү каралат [5].

Ар кандай эле коомдун анын катарында кыргыз коомунун басымдуу демографиясы жаштардан туруп, алар өздөрүнүн оригиналдуулугун, калктын башка бөлүгүнөн, чоңдордон жана балдардан айырмасын ар тараптан баса белгилеп, бул үчүн өздөрүнүн жашоо образын, өздөрүнүн уюмдарын, музыкасын, журналдарын колдонушат. Мунун баары түрдүү субмаданияттардын жаралышына алып келет: хиппилер, индиялыктар, толкиендер, мажорлор, раверлер, рэперлер, панкстар, экстремисттик саясатташкан "сол" жана "оң" субмаданияттар. Атайын адабияттарды талдоо субмаданияттын ар кандай түрлөрүн бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Жогоруда белгиленген субмаданияттын көрүнүштөрү кыргыз коомунун жаштарынын кеңири чөйрөсүнөн орун очок таап жаткан маалы. Бул бир жагынан түрдүү маданияттар менен кабардар болуу, дүйнөлүк көрүнүштөрдөн обочолонбоо болуп саналса, экинчи жагынан терс кыял жоруктарды пайда кылууда. Анткени субмаданияттар музыка менен, готтор, панкстар, транс маданият; металлчылар, рокерлер, рэперлер менен, белгилүү бир дүйнө тааным жана жашоо образы менен: панкстар, готтор, индиялыктар, растамандар, хиппилер менен, оюндар менен, башка чындыкка кетүүлөр менен: оюнчулар, ролевиктер, толкинисттер, компьютердик технологиялар менен, оюнчулар, хакерлер менен байланышып, натыйжада интолеранттуу көрүнүштөргө кез болушууда. Ошондуктан коомдогу акыл-эси бар ар бир адам келечек муундун тарбиясы үчүн кам көрүп, коомдун балдарын да өз балдарындай туура жолго үндөп, толеранттуулук сыяктуу түшүнүктөрдүн маани маңызын жаштарга сиңирүүгө аракет жасашы шарт. Ушул маселе таптакыр колго алынган эмес дегенден алыспыз. Бирок, коомдогу чектен чыккан жүрүш-туруштардын динамикасы шектенүүнү пайда кылат. Андыктан ушул маселе коомдогу көйгөйлүү актуалдуу маселе катары көтөрүлүп келүүдө.

Сунуш катары белгилей кетүүчү нерсе, толеранттуулуктун көрсөтүлгөн бардык компоненттери алардын мазмуну аркылуу студентөспүрүм жаштар дүйнөнүн ар кайсы улуттарынын жана элдеринин тарыхы, дини, маданияты, үрп – адаттары, каада-салттары,

социалдык стереотиптери менен тааныша турган чет тил каражаттарынын-чет тил боюнча программалардын, окуу китептердин жардамы менен тарбияланышы мүмкүн. Башка маданиятты үйрөнүү өспүрүм жаштарга келечекте маданий шоктон алыс болууга жана жаштар аралык жана достор аралык чыңалууну пайда кылган кырдаалдарды алдын алууга, көп сылыктыкты жана социалдык-маданий сылыктыкты сактоого жардам берет.

Толеранттуулукка тарбиялоо боюнча милдеттерди ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн башка тилде окутууну уюштуруунун төмөнкү формалары жана ыкмалары колдонулат: "ачык микрофон", "телемост", "пресс-клубдун жыйыны", "тегерек стол", "жаны идеялардын аукциону", "референдум". Иштин көрсөтүлгөн формаларын талкуулоо темаларынын мисалдары: азыркы дүйнөдө кастыктын жана сабырсыздыктын көрүнүшү, расалык жана этникалык маселелер, чыр-чатактар, диний кайчы пикирлер; Коомдогу инклюзивдик билим берүүнүн артыкчылыктары жана кемчиликтери, өлкөлөрдө билим берүү тармагындагы кайрымдуулук. Байланыш процессинде өспүрүм жаштар башка адамдардын ойлору дайыма эле жалган эмес экенин түшүнүшөт. Алар өздөрүн гана эмес, башкалардын ой-пикирлерин, көз караштарын жана каалоолорун угууга, аларды бардык айырмачылыктары, кемчиликтери жана жакшы сапаттары менен кабыл алууга, аларга бирдей инсан катары мамиле кылууга үйрөнүшөт. Жаш өспүрүмдөр мындай өз ара аракеттенүү учурунда башка адамдар жөнүндө канчалык көп билишсе, алардын өзүлөрү жөнүндө түшүнүгү ошончолук толук болот.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда өспүрүм жаштардын толеранттуулугун калыптандыруу жана аларды сабырдуулукка тарбиялоо билим берүүнүн өтө маанилүү милдети болуп саналат. Кошумча көп тилдүү билим берүү ар кандай элдердин маданиятын, маданияттар аралык диалогду изилдөө үчүн көбүрөөк мүмкүнчүлүктөрдү берет. Бирок, учурдагы кыргыз коомундагы коомчулук мамлекеттик тилге басым жасап, аны талап кылып жаткан учуру. Антсе да жаштар үчүн пайдалуу көрүнүштөрдүн бири катары терең билим, сабырдуу болуу жана ар тараптуу өнүгүү сунушталат. Албетте, жоопкерчиликтин жогорку деңгээли жаш муундар менен иштеген педагогдорго, эс алууну уюштуруучуларга жүктөлөт. Алардын кесипкөйлүгү, ишке берилгендиги, толеранттуулугу, адеп-ахлактын жогорку деңгээли, жаш муундар менен баарлашуу маданияты-инсандар аралык ынтымакты сактоонун, баалуулуктарды бекемдөөнүн зарыл шарты Кыргызстан сыяктуу көп этностуу аймактын жаштарынын мекенчилдигинин өзү.

Колдонулган адабияттар

1. Разносторонний анализ феномена толерантности представлен в издании: Толерантность / Общ. ред. М. П. Мчедлова. — М., 2004.
2. Аверзаев И. Ч. О формировании толерантности у учащейся молодежи // Воспитание школьников. — 2010. — № 7. — С. 64–66.
3. Вислова А. Нетерпимость в молодежной среде и способы ее преодоления // Воспитание школьников. — 2008. — № 3. — С. 15–20.
4. Гурьянов А. Воспитание толерантной личности // Воспитание школьников. — 2008. — № 2. — С. 25–28.
5. Карцов А.С. Права человека и толерантность // Полис (Политические исследования). — 2010. — № 6. — С. 116–130

УДК 947(575.2):39:398

КӨК-АРТ ӨРӨӨНҮНДӨГҮ ПЕТРОГЛИФТЕРДИН СЫРЛАРЫ

Айдаркулов К.А.¹

¹Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан.

Аннотация

Биз бул макалабызда таш бетине тартылган байыркы сүрөт-эстеликтердин каерден орун алгандыгы, алардын сакталышы жана сүрөттөрдүн маани-маңызын чечмелеп, окурмандарга түшүндүрүүгө аракеттенебиз.

Ачкыч сөздөр: петроглиф, эстеликтердин тарыхый мааниси, Көк-Арт өрөөнү, заттык мурас, коло доору.

ТАЙНЫ ПЕТРОГЛИФОВ В КӨК-АРТСКОЙ ДОЛИНЕ

Айдаркулов К.А.¹

¹Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова,
г. Джалал-Абад, Кыргызстан.

Аннотация

В этой статье мы пытаемся объяснить читателям местонахождение древних памятников, написанных на камне (тепроглиф), их сохранность и значение изображений.

Ключевые слова: петроглифы, историческое значение памятников, долина Көк-Арт, материальное наследие, бронзовый век.

SECRETS OF PETROGLYPHS IN THE KOK-ART VALLEY

Aidarkulov K.A.¹

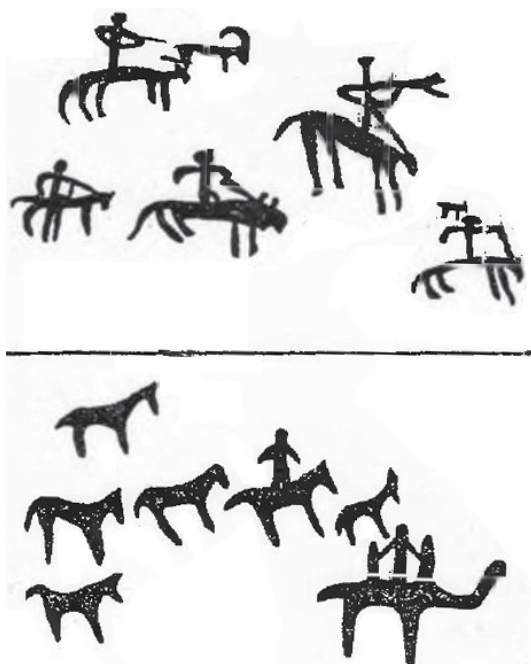
¹Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city., Kyrgyzstan.

Annotation

In this article we try to explain to readers the location of ancient monuments written on stone (teproglyph), their preservation and the meaning of the images.

Key words: petroglyphs, historical significance of monuments, Kok-Art valley, material heritage, Bronze Age.

Жергиликтүү элдин айтуусунда эстеликтер ээлеген, ордуна карата “Үңкүр-Таш” жана “Чийки-Таш” деп аталат. Петроглифтерге алып баруучу жол бир топ татаалыраак. Жалал-Абад шаарынын Көк-Жаңгак шаарына кеткен чоң жолдун түштүк тарабындагы адырлардын ичиндеги чоң коктунун күңгөй бетиндеги борчук таштардын беттерине чегилип тартылган. Байыркы сүрөттөр сырттан караган адамдарга көрүнбөйт, байкалбайт. Анткени, алар чубалган узун жолдун ички бетинде, көмкөрүңкү жагында. “Алчалуу булак” деп аталган булактын жанынан өткөн бир таман жол “Кара Жыгачтын сайы” деп аталган өрөөнгө алып барат. Биз сөз кылмакчы болгон эстеликтер да ушул жерден орун алган. Көпчүлүк сүрөттөр коктунун аска таштарына жана жогору жактагы үңкүрдүн да ички беттерине топ-тобу менен чогуу тартылган. Ал сүрөттөрдөн топтолушкан жылкыларды, жайылган жандык малдарды, өгүз, топоз, төөлөрдү көрө алабыз. Ушул көп сүрөттөрдүн жандарынан адамдардын да өз алдынча иш аракеттери менен жүрүшкөндүгүн байкоого болот. Көпчүлүк учурда жайылган малга көз салып бири-бири менен сүйлөшүп тургансышат. Бардык сүрөттөрдү талдап, ар бирине токтоп, түшүндүрмө берип олтурбай, айрым бир кызыктуу, сүрөттөр жөнүндө гана өз оюбузду айтып, окурмандар менен бирге талдоону туура көрдүк. Бул сүрөттөр тарыхчы

окумуштуулардын айтуусу боюнча биздин заманга чейинки доорлорго - коло доорунда чагылдырылат.

Жылкылар жана атчан адамдардын иш аракеттери

Жайылган жандыктардын жана жылкылардын жанынан жеке атчандарды, учкашкан адамдардын жүргөнүн көрсөк болот. Көпчүлүк учурда алардын мал менен бирге болгон көрүнүштөрү даана берилген. Алар малчылардын жашоо турмушун чагылдырган, байыртадан бери келе жаткан көнүмүш көрүнүштөр. Бул жердеги сүрөттөрдө жылкылар менен төөлөрдүн көп тартылгандыгы, алардын көчмөн турмушта, көчүп конгондо, жоокерчиликте, соода-сатыкта, алыска жүргөн жортуулдук жүрүштөрдө, – табылгыс унаа экендигин далилдегендиги талашсыз. Ар кандай

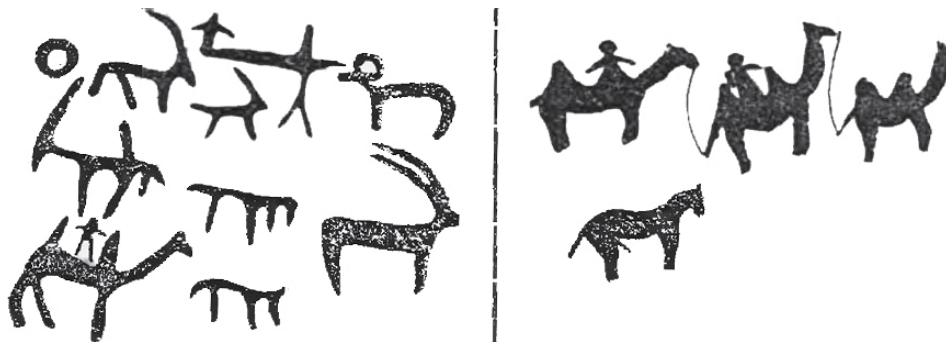
зарылчылыкта, жакшылык-жамандыкта зарыл кабарларды айттырууда ат токулуп, дайыма жүрүп кетүүгө даярдалып турат. Ошондуктан кыргыз эли айтат: “Ат адамдын канаты”, “Ат-аттан кийин жат” деген макалдар төгүн жерден чыкпаган. Адамдардын атка болгон сый-урматы тээ байыркы замандардан бери эле белгилүү. Кыргыз жергесинин түштүк аймактарында б.з.ч. 2500-жылдарга таандык болгон “Асман жылкылары”, “Күлүк жылкылар” деген ат менен дүйнө жүзүнө таркаган байыркы жылкылардын болгондугу белгилүү. Алардын сымбаттуу келбеттери тартылган сүрөттөрүн Аравандын Кара тоосунан, Оштун “Сулайман тоосунан”, Фергана Кырка тоосундагы, Саймалуу Таш эстеликтеринен көрүүгө болот. Биз сөз кылып жаткан “Чийим-Таш” эстеликтеринде алардын ар кандай көрүнүштөгү сүрөттөрдүн тартылгандыгын биз жогоруда айтып өттүк. Үйүр-үйүр жылкыларды айдаган, аларды кайтарып турган жылкычылардын салабаттуу көрүнүштөгү турмуштагыдай эле чагылдырылган.

Сүрөттөрдүн дагы бир жеринде атчан адамдын жаа тартып тоо текелерди аткылап, кууп бараткандыгы тартылган. Бул сүрөттөрдү ошол мезгилдеги турмуш чындыгынын бир көрүнүшү деп түшүнүүгө болот. Анткени илгерки замандардан бери карай аң уулоочулук, мергенчилик кылуу жашоо тиричиликтин негизги булагы болгондугун далилдейт. Ат үстүндө атчан адамдын кош колдоп алдына карата бир нерсени сунган көрүнүшүнөн колундагы курал менен бирөөнү чабууга умтулуп ат чаап бара жаткан сүрөттүн каршысындагы бирөөнү чабууга даярданып, же найза менен жыга сайууга шашкан жоокерди, же мергенди көрүүгө болот. Мүмкүн ушул сүрөттөр менен байыркы сүрөткер ат үстүндө комуз чертип, үн созуп ыр ырдап, жар салып же күпүлдөтүп “Манас” айтып байыркылардын көңүлүн көтөрүп жаткан, бир элести чагылдыргандай болот. Мүмкүн, эл-жерди коргоп, жанын берип кан майдандан кайтпай калган эр азаматтарды жоктоп, алардын ыйык сөз менен албай, күйүткө баткан оор жоготууну муң-зарлуу комуз үнү менен аны ого бетер муңканта, сыздата чертип таш боор өлүмдү өз бир тууган жакындарына, ата-энесине, угузуп турган.

Таштагы сүрөттөрдүн дагы бир жеринде атчан адамдын ат үстүндө тикесинен тике туруп, эки колун эки жакка сунуп, ата тиреп, ат чаап бара жаткандыгын көрүүгө болот. Аны карап туруп кубанычы койнуна батпай, сүйүнүчүн башкаларга айтууга ашып-ташып жетине албай бараткандыгын. Мүмкүн ал тоолорду, коктуларды жаңыртып, үнүн бийик созуп ыр ырдап көтөрүңкү көңүл менен ээн талаалардын тынч уйкусун бузуп шамаал менен

жарышып, ат дүбүртүнө жуурулушуп андан бөлүп бир бүтүндүктүн дал өзүн түзгөндөй көрүнөт. Сүрөттү карап туруп дагы бир ойду айта кетүүнү туура көрдүк. Тиги атчан адамдын аттын баскан жүрүшүнө маашыркап, аттын кыймылына термелип, эрээркеп уюган денесин жазып ат үстүндө тикесинен тик туруп кулагына келип, колдорун жаңсап кыймыл аракеттери байыртадан бери унутулбай келе жаткан элибиздин “Кара жорго” бийин бийлеп бара жаткандыгына окшоп кетет. Албетте ушундай атчандардын ат үстүндө созолонткон үндөрүнөн, минген атынын жол жүрүшүнөн, терebelди бузуп, шамал жиреген ат дүбүртүнөн элибиздин ушундай шандуу бийи жаралбай калышы мүмкүн эмес эле.

Айры өркөчтүү төөлөр жана комуз күүлөрү

Таш бетине тартылган көп сүрөттөрдүн ичинен дагы бир өзгөчө сүрөттөргө токтолуп, алар жөнүндө окурмандарга айтпай койсок болбойт. Бул жерде биринчи эле көзгө урунган көрүнүш ал айры өркөчтүү төөлөр. Алар жайылган жандык малдардын арасында, же топтолгон жылкылардын четинде өзгөчө салабаттуу көрүнүштөрдө тартылган. Тоолуу аймакта айрыкча көчүп, конууда алыскы аралыктарга каттап, соода-сатык кылууда төөлөрдүн турмуштагы орду өтө баа жеткиз экендиги те байыртадан бери эле белгилүү. Сүрөттөргө тартылган төөлөрдүн бардыгы дээрлик айры өркөчтүү төөлөр. Төөлөрдүн түлдүү жана калың жүндүүдө болгондуктан тоолуу аймактын суугуна чыдамдуу болот. Чуудасы жок жука жүндүү төөлөргө караганда айры өркөчтүү төөлөрдү турмуш тиричиликте пайдаланууда өтө ыңгайлуу. Буйласынган төөнү токубай эле жайдак минип жүрүүгө болот. Эки өркөчүндөгү саңсалган чуудалары минген адамга жумшак төшөк болуп, арткы өркөчү сүйөнгөндө желөк, ал эңкейгенде алдыңкы өркөчү өбөк болуп жүргөнчө эң керектүү ыңгайлуулукту жаратат. Сүрөткө тартылган адамдардын бардыгы дээрлик айры өркөчтүү төөлөрдү пайдаланып өздөрүнүн иш аракеттери менен жүрүшкөндүктөрүн байкаса болот. Айрым бир сүрөттөрдө төөнүн эки өркөчүнүн так ортосуна туруп алып, эки колун эки жакка жайып өзгөчө бир кыймылдарды жасап, бир туруп алдыңкы өркөчкө өтүп кайрадан арткы өркөчкө сүйөнүп эки өркөчтүн ортосунда тикесинен тик туруп эки колун эки жакка жайып табышмактуу бир кыймыл аракеттерди жасап жаткандыгы көрөрмандын көңүлүн өзүнө бурбай койбойт.

Жүргүнчүнүн төөлөр дүйнөсүнө аралашып, алардын ар бирине таандык кыймылдарды кайталап бара жаткандай көрүнөт. Анткени төөлөр жөнүндөгү бир окуя эске түшөт. Биздин айылда бир карыя комуз чертчү. Айылдыктар чогулушуп, ал кишиге комуз черттиришчү. Биз жаш байыркы уламыштарды айттырып, тунжурап отуруп угаар элек. Айылдын ортосуна көлдөлөң, кийиздерин жая салып тегерек тартып отурушуп тигил кишиден көздөрүн албай карап, угушчу. Айылдын жаш балдары, өзүбүздүн аталарыбыздын жанында, же алдыларында отуруп, элге кошулуп биз да комуз күүсүн укчубуз. Эсимде “Боз ингендин бөздөөсү” деген күүнү чертип, ал күүнү кыңылдаган үн менен коштоп ырдап, аягында мундуу үнүн созолонтуп, комузду сыздатып чертип “эми жоксуң ов ботом, эми келбейсиң ов ботом” деп комузун ого бетер сыздатканда биздин ата агаларыбыз кабактарын бүркөп,

үшкүрүнүп отуруп калышаар эле. Бул күүнүн мундуу экендигин энесинин баласын жоктоп боздогондугун биз мадыра баш жаш балдар кайдан билебиз, кайра эле ал карыя комузунун кулагын бурап “Ак тайлактын тайтаң күү” - деп экинчи күүнү черткенде баарынын көздөрү күлүндөп, жаш тайлактын там-туң баскан жумшак желип чуркаганын так секирип бирин-бири кубалашкан козу-улактарды, кулун-тайларды көрүшкөндөй болуп жүздөрүндө күлкү ойноктоп, чыйралышып дагы башка күүнү кийинки күүнү угууну эңсеп калышаар эле. Алардын оюн туура түшүнгөн карыя комузун күүлөп бүтүп, башындагы кара такыясын артына карап түртүп коюп кабагын чытып күнгүрөнүп, оозуна жел толтуруп, тилин булдуруктатып кирген бууранын үнүн туурап, анын жулкунуп умтулганын алгалактап жүгүргөнүн, өзүнүн албурлуу дене түзүлүшүнүн кыймылдары менен көрсөтүп, комуз үнү коштоп турар эле.

Ушул күүлөрдүн коштоосу менен биздинда балалыгыбыз өтүп кете берди. Бизда эр жеттик. Өткөн балалык менен кошо ак сакалын жайкалтып чоң ата черткен күүлөрдө өтү. Экинчи алар кайталанбады. Ал күүлөр кийин угулбады. Өткөндүн керээзи, ыйык табериги деп күүлөрдү эч ким үйрөнүп калышпаган окшойт. Канчалаган жылдар бою бир жерден болбосо бир жерден ушул күүлөрдү угуп каламбы деп үмүттөнүп эңсеп келем. Бирок ал күүлөрдү аткарган адамдарды жолуктура албадым. Аттиң ай алыстаган закым болуп бул күүлөрдө менин алыста калган балалыгымдай болуп эми кайра кайрылбайбы? Эл кенч эмеспи. Мүмкүн бирөөлөр ал күүлөрдүн жаңы жаралуусун жарыялап калаар. Бул үмүт. Бирок, аттиң ай, учкан мезгил, сен эч кимди, эч нерсени аябайсың ээ деп улуттунуп кала беребиз. Жаратылыштын сулуулугун, көркүн адамдардын жаратмандуулугун азыркы таш боор мезгил талкалап жок кыла электе алардын сактай билели. “Кийинкилерге, келечектин муундарына өткөрүп, берүү биздин милдетибиз унутпайлы ээй адамдар” – деп кыйкыргың келет.

Ташка тартылган көп сүрөттөрдүн ичинен эки гана көрүнүшү жөнүндө сөз кыла алдык. Калган петроглифтер боюнча дагы кийинки илимий макалаларда анализ берилет.

Колдонулган адабияттар

1. Айдаркулов К.А. Вестник ЖАМУ. Жалал-Абад, 2004.
2. Айдаркулов К.А. Вестник НИМСИ. Жалал-Абад, 2021.
3. Джумагулов Ч. Эпиграфия Киргизии, кн. I,II,III – Ф, “Илим”, 1963, 1982, 1987.
4. Бернштам А.Н. Археологический очерк Северной Киргизии. Фрунзе: Изд-во ком. Наук при СНК Кирг ССР, 1941.
5. Касеева Н. Саймалы-Таш – памятник культуры Тянь-Шаня./Вестник Нарынского государственного университета №1. Нарын, 2000.
6. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков – М, 1952.

УДК 947(575.2):39:398

КЫРГЫЗДАРДЫН КЫЗ УЗАТУУ САЛТЫНДАГЫ КОШОКТОР ЖАНА АЛАРДЫН РЕГИОНАЛДЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Анарбекова В.Э.¹, Кочкорова Г.С.²

¹Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан
²К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Эл арасынан топтолгон этнографиялык талаа материалдарынын негизинде азыркы кыз узатуу учурунда айтылып жүргөн кошок ырларына илимий адабияттарга салыштырмалуу тарыхый анализ берилет. Анткени, өткөн доорлордо кыздын энеси, жеңеси, жакын тууган аялдар жана курбулары мундуу ажырашуу ый-ырын (кошок) ырдашса, ал эми азыркы учурда жар-жар сыяктуу башка сценарийлерге алмашкандыгын байкоого болот.

Ачык сөздөр: кыргыз эли, салттык маданият, кыз узатуу кошогу, этнопедагогика, фольклор, кошокчулар, социалдык абал, турмуштук статус, той-тамаша, тарых-этнография.

КЫРГЫЗСКИЕ СВАДЕБНЫЕ ПЕСНИ И ИХ РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Анарбекова В.Э.¹, Кочкорова Г.С.²

¹Центрально Азиатский международный медицинский университет,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

²Международный университет им. К.Ш. Токтомаматова,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

На основе этнографических полевых материалов, собранных из народа, дается сравнительно-исторический анализ свадебных песен которая произнесенных подружками невесты, исследуется по сравнению с научной литературой. Ведь в прошлые века можно было наблюдать, как мать, тетя, близкие родственницы и сверстницы девушки поют грустный развальной плач (причитания), а в настоящее время он сменяется другими сценариями, такими как жар-жар.

Ключевые слова: кыргызский народ, традиционная культура, свадебные песни, этнопедагогика, фольклор, кошокчу.

KYRGYZ WEDDING SONGS AND THEIR REGIONAL PECULIARITIES

Anarbekova V.E.¹, Kochkorova G.S.²

¹Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

²K.Sh. Toktomamatov International University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

On the basis of ethnographic field materials collected from the people, a comparative historical analysis of wedding songs spoken by bridesmaids is given, it is studied in comparison with scientific literature. After all, in the past centuries it was possible to observe how girl's mother, aunt, close relatives and friends sing a sad divorce lamentations, and now it is replaced by other scenarios, that is called "Jar-Jar".

Keywords: Kyrgyz people, traditional culture, wedding songs, ethnopedagogy, folklore, lamenteter.

Кыргыз элинин бүгүнкү күнгө чейинки келип жеткен оозеки чыгармалары жанр жагынан өтө көп түрдүүлүгү менен айырмаланат. Атап айтканда салттуу кошоктор жалпысынан эки топко бөлүнөт: маркумга карата айтылчу кошоктор жана кызды күйөөгө узаткандагы

кошоктор. Ал эми биз изилдөөгө кыргыздардын кыз узатуу салтындагы кошоктор жана алардын регионалдык өзгөчөлүктөрүн алдык. Анткени, өткөн кылымдарда колуктуну ата-энесинин үйүнөн келечектеги күйөөсүнүн үйүнө жөнөтөөрдүн алдында анын энеси, жеңеси, жакын тууган аялдар жана курбулары мундуу ажырашуу ый-ырын (кошок) ырдашкан. Ал ырларда күйөөгө кетип жаткан кыздын укуксуздугу өтө таасирдүү күч менен ачылып, ага барган жеринде өзүн кандай алып жүрүү керек экендиги жөнүндө акыл-насаат жана күйөөсүнүн ата-энесине келинге жакшы мамиле жасагыла деген өтүнүч айтылат. Демек, узатылып жаткан кызга акыл-насаат жана анын кулк мүнөзү сүрөттөлүп, кыздын тек жайынын тарыхы кошулган учурлар маанилүү роль ойногон [2].

Советтик доордо тарыхчы, этнографтар жана фольклористтер тарабынан илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп келгени менен, андагы коомдук идеологиянын таасири тийген. Ал эми Эгемендүүлүк жылдарында болсо социалдык жагдайдын таасиринен негедир мындай маселелер колго алынбай калган. Мисалы, эл арасынан фольклордук материал жыйноо дегендей. Албетте, өз алдынча илимге кызыккан илимпоздорду эске албаганда, коллективдүү фольклор жыйноо маселеси.

Маселени ушул өңүттөн алып караганда, коом алмашкан сайын адамзаттын жашоосундагы техникалык прогресстин натыйжасында элдин тарыхына, этнографиясына, улуттук баалуулугуна ж.б. таасири тийип, кылымдык салттык маданияты унутулуп бара жатат. Мындай көйгөйдү чечүүдө журт арасынан нарк-нуска билген улуу муундун өкүлдөрүнүн көзү тирүү мезгилинде маалымат алып калуу шарт. Тарых далилдегендей дүйнө жүзүндөгү цивилизациянын туу чокусу атыккан элдердеги, мая, астик, шор, гагауз ж.б. элдердин тарыхый-маданий баалуулуктары коңшулаш элдер менен ассимиляцияланып унутулуп кеткендиги бул практика.

Ал эми биздин максат, келечек жаштарга кыргыз элинин уникалдуу маданияты кыз узатуу салтындагы кошок жанрын эл арасынан чогултуп, салыштырмалуу тарыхый анализ берип, регионалдык өзгөчөлүгүн белгилөө. Мында болочоктогу ата-эне үй бүлөдөгү салттык маданияттын баалуугун пайдаланып, этнопедагогикалык тарбия берет жана келечектеги мыкты кыргыз жаштарынын коомдо өз ордун табуусуна шарт түзөт.

Ретроспективдик ыкманы пайдалануу менен тарыхый боштукту да калыбына келтирүүгө болот. Негизинен Кыргызстандын түштүк региондорунан талаа материалдарын жыйнап, тарыхый-этнографиялык салыштырмалуу анализ берилди. Анткени, ар бир региондун өзүнүн өзгөчөлүгү бар. Бир катардан изилдеп отурсак, жалпы кыргыз элиндеги салттык мурастарды бир системага келтирген болобуз да, жумурай журтка жана коңшу элдерге өз тарыхыбыз, этнография жана маданиятыбыздын баалуулуктары тууралуу маалымат беребиз.

Элибиздин мындай кайталангыс оозеки маданий мурасы азыркы күндө жетишээрлик деңгээлде изилденип, илимий айлампага киргизиле элек. Акыркы учурда элдин жашоо деңгээлинин өзгөрүшүнөн улам кошокчулар азайып, оозеки чыгармачылыктын түрлөрүнүн таасири эл арасында жоголо баштоодо. Элдик маданияттын башатын түзгөн фольклордун бул жанрларын изилдөө бүгүнкү күндө өтө маанилүү болуп саналат. Анткени, андагы материалдар аркылуу биз кыргыз элинин тарыхы, этнологиясы жана маданий антропологиясы боюнча бир катар проблемаларды чечүүгө мүмкүндүк алабыз.

Алгач, өткөн заманда салттуу кыз узатуу аземинде кошулуп жүргөн кошоктордун үлгүлөрүндө,

Энелеринин кошкон насаатынан:

“Артылтып камчы салдырба,
Атаңа наалат алдырба.

Эңилтип камчы салдырба,
Энеңе наалат алдырба”...

Же болбосом,
 “Эркелеп жүрдүң бул жерде,
 Акылдуу жүргүн ал жерде”...

Же,
 “Ачык сүйлөп, ак жүрүп,
 Кир чалбасын жүрөгүң.
 Жеңелеринин кошок-каалоолорунан:
 “Кызыке, алганың жакшы бир болсо,
 Алтындан сөйкө ыргайсың,
 Армансыз ойноп жыргайсың”...

Курдаштарынын кошогунан:
 “Тобурчак келет жүгүрүп,
 Томугунан түйүлүп.

Же,
 “Кайнатанды хандай көр,
 Кайнененди жандай көр”.
 “Кайнагаңды бектей көр,
 Кайнилеринди чептей көр.”
 Кайын эже, сиңдинди,
 Жакындаштан жакын көр”.
 Ынтымак, ырыс бек болсун,
 Ортоңордо от жагар,
 Опосуздар болбосун”...
 Же,
 “Көл боюнда чырагым,
 Көрүшүп жүргөн ынагым,
 Ынагыман айрыган,
 Күйөө бала чунагым”...
 Айланайын, жан ортак,
 Топко бир түштүк жүгүнүп” [3].

Мындай кошок саптары өткөн кылымдын орто ченине чейин кеңири эле орун алып келген. Ал эми азыр болгондо да, алардын регионалдык өзгөчөлүктөрү айрыкча учурдагы кыз тойлордун “сценарийинен” орун таппай, алынып салынып, кошоктун ордун “кооз тосттор” ээлеп калды. Кыз узатууга байланыштуу кошоктордун үлгүлөрүн эл арасынан фольклордук-этнографиялык материал катары топтоп калууга үлгүрүү керек. Себеби, элдик салттын нарк-нускасын билген акылы тунук карыялар арабыздан суюлуп бара жатат.

Мисалы, Чоң Алай районунан Сайпилдаева Бусапура эненин кудагыына кайрылып кошкон кыз узатуу кошогунда:

Көк шумкар бердим таптап ал,
 Көк жибек бердим таптап ал.
 Уктап калса ойготуң,
 Ыйлап калса сооротуң.
 Тарбиялап өстүрүп,
 Бүлө кылып алыңыз [2, 2019].
 Алтындан ийик бойлоп жүр,
 Алганың менен тойлоп жүр.
 Күмүштөн ийик бойлоп жүр,
 Күйөөң менен тойлоп жүр [1, 2019].

Үйлөнүү салтында аткарылуучу “кыз узатуу” кошокторундагы эң башкы идея – акыл-насаат, тарбиялык кеңеш берүү, көңүлүн көтөрүү, бөтөн эл, бөтөн жердин тутунган салт-санаасына ыңгайлашуу. “Кыз узатуу” кошоктору деп элге сиңип кеткени менен, кыздын мундап, зарлап ыйлаарын тирүүчүлүктүн уланышы, жаңы үй-бүлөдө, башка шартта жашоого кадам шилтөөсү катары кароого болот. Анын үстүнө, кыздын көңүлү күйөөдө болсо деле, анын ыйлап кетүүсү – адат, салт катары эсептелчү. Мында эң башкы кошокчулар – энелер, апасы, эже-сиңдилери, жеңелери болот. Кошоктун мазмуунун кыздын өсүп-чоңоюшу, эркелиги, мүнөзү, журум-туруму, көз карашы, келечек тагдыры сыяктуу ой жүгүртүүлөр түзөт. Ошондой болсо да, кызга акыл-насаат айтуу эң башкы максат катары көрүнөт. Алардын мааниси окшок болгону менен, ар биринин турмуштук, философиялык орду жана өзгөчөлүгү бар [4, 5-6].

Барган жерде эрте тур, кызым,
Күн чыкканча жатпагын, кызым.
Үйгө кирип чыкканда, кызым,
Эшикти катуу жаппагын, кызым.
Болор-болбос сөз уксаң, кызым,
Бизге келип айтпагын, кызым [3, 2029].

Энелеринин, эже-синдилеринин, жеңелеринин кыз узатуудагы кошокторунун жалпы мазмунуну окшош. Анда кыздын назиктиги, сулуулугу, жан дүйнөсүнүн тазалыгын, тунуктугун сүрөттөлгөн эпитеттер, салыштыруулар, метафоралар көп кездешет: “акак”, “ак учук”, “ак кептер”, “кара чач”, “кара көз”, “бото көз”, “кара каш”, “күн”, “гүл”, “жибек”, “кыргый”, “турумтай”, “чырактай”, “булактай”, “айнектей”, “козудай”, “маралдай”, “турнадай”, “улардай”, “мончоктой” ж.б. сөздөр такай колдонулат [1].

Жалпысынан эл арасынан жыйналган материалдардын негизинде регионалдык салыштырмалуу анализ жүргүзүлдү. Мисалы Ош областынын Араван жана Ноокат райондорунда жар-жар айтып кызды узатуу салты, тоолуу өрөөндөрдө кездешпегени бул биринчи маселе болсо. Экинчи маселе, дубандардын ортосундагы бири-бирине окшобогон диалект. Үчүнчүдөн, географиялык стереотиптин (тоолук жана чөлдүк) таасири. Төртүнчүдөн, коңшулаш элдердин таасиринен салттык маданияттын синкреттешүүсү. Бешинчиден, заманбап тойлорго кыз узатуу кошокунун тарыхыйлуулугун таанытуу (обон, сөзү ж.б.) жана калкка жайылтуу. Алтынчыдан, кыз узатуудагы салттык маданияттын акыркы үлгүлөрү болгон кошокчулардан оригиналдуу кошокторду жаздырып, сейрек кездешүүчү фондго киргиздик.

Сунуш катары айтаарыбыз, ар бир аймактагы кошокчулардын китепчеси сүрөттөрү (фото) жана видеосу менен атайын жыйнак катары чыгарылса мыкты эмгек болоор эле. Анткени, жаш муундар мындай уникалуу салтты унуткан жана техникалык прогресстин таасиринен маани да беришпейт.

Колдонулган адабияттар

1. Анарбекова В.Э., Авазов Г.А., Анарбаева Г.А., Дооранов Ө.С., Мырзыбаева Н.С., Кадырбаева Д.Э., Нарматов М.К. Кошок – кыргыз элинин салттык мурасы. Материалдардын жыйнагы. Жалал-Абад, 2019.
2. Айдаркулов К.А., Мырзабаева Н.С., Анарбекова В.Э. Кошок – инсанды эскерүү жанры. Жалал-Абад, 2014.
3. Акматалиев А., Эгембердиева С. Кошоктор. Эл адабияты сериясы. 21 том. Бишкек, 2003.
4. Сулайманов Э.Ж. Кошок – кыргыз элинин салттык мурасы. Материалдардын жыйнагы, илимий-популярдык жыйнактын Алгы сөзүндө. Жалал-Абад, 2019

Автордун талаа материалдары (АТМ)

1. Информатор. Абдуллаева Райкан. Өзгөн району Өстүрүү айылы, 2019
2. Информатор. Сайпилдаева Бүсапура. Чоң Алай району, 2019.
3. Информатор. Ысмамадова Авазгүл. Алай району, Гүлчө айылы, 2019.

УДК 37.05

БИЛИМ БЕРҮҮ ЧӨЙРӨСҮНДӨГҮ ИННОВАЦИЯЛАРДЫ ТАЛДОО

Ашуралиева Н.Р.¹¹Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик Университети,
Жалал-Абад шаары

Аннотация

Бул макалада ааламдашкан алкакка кептелген коомдогу билим берүүнүн абалы, практикаланып жаткан билим берүү усулдары, анын эффективдүүлүгү жана эффективдүү эмес жактары, көйгөйлөрү, анын чечилүү жолдору, келечектеги багыттары талдоого алынды. Макалада окуу жараянындагы инновациялардын жана анын практикаланышынын маанилүүлүгү, ошондой эле зарылдыктары жөнүндө маселе көтөрүлдү. Бул инновациялар билим берүүдөгү көйгөйлөрдү чечеби, келечектеги пайдалуулугу, келечек муундун инсандык сапаттарын калыптандыруудагы ролу тууралуу сөз козголду. Азыркы дүйнөлөшкөн коомдогу билим берүүнүн мааниси илимий өңүттө анализденди. Жаштардын билим алуу баалуулуктарына багытталгандыгы анализденип, учурдагы көйгөйлүү маселелер талкууланды. Көйгөй катары билим берүүдөгү орчундуу жана чечилбей жаткан маселелер көрсөтүлдү. Изилдөөнүн объектиси катары жалпы билим берүүдөгү инновациялар белгиленип, предмети катары кыргыз коомундагы билим берүү инновациялары көрсөтүлдү. Изилдөө алкагындагы негизги максат катары билим берүү чөйрөсүндөгү инновациялар талдоого алынса, бул максатты ишке ашырууда принципалдуулук, объективдүүлүк, детерменизм, системалуулук, тарыхыйлуулук принциптери сакталып, илимий иш жазуудагы ыкмалар пайдаланылды. Илимий макаланы жазууда колдонулган илимий усулдар катары анализ жана синтез, теориялык анализ, индукция жана дедукция, герменевтика, кейс усулу, логикалык жыйынтык, абстрактуулуктан конкреттүүлүккө өтүү ыкмалары колдонулгандыгын белгилей кетүүгө болот. Жыйынтыгында инновацияларды өздөштүрүү заман талабына ылайык, кадрларды даярдоого, жаштардын дүйнөлүк инновацияларга бирдиктүү көз карашын калыптандырууга мүмкүндүк берээри белгиленди. Окуучуларга канчалык деңгээлде инновациялуу билимди жеткире алсак, алар ошончолук деңгээлде алдыга карай аракеттенээри, берилген билимдин натыйжалуу болоору сунушталды. Корутундуда заманбап инновациядан артта калбастан, аны ийкемдүүлүк менен өздөштүрүп, жаңы муунга өткөрүп берүүбүз учурдагы зарылдыктардын бири катары көрсөтүлдү.

Ачкыч сөздөр: жаштар, баалуулуктар, билим, аймак, билим берүү, инновация, агартуу, мугалим, маданият, тарбия, технология.

АНАЛИЗ ИННОВАЦИЙ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Ашуралиева Н.Р.¹¹ЖАГУ имени Б.Осмонова, г. Жалал-Абад

Аннотация

В данной статье проанализировано состояние образования в обществе, застрявшем в глобализированных рамках, практикуемые методы образования, его эффективность и неэффективность, проблемы, пути их решения, будущие направления. В статье поднимался вопрос о важности, а также о необходимости инноваций в учебном процессе и его практическом применении. Были затронуты вопросы о том, решат ли эти инновации проблемы в образовании, их будущей полезности, их роли в формировании личностных качеств будущих поколений. Важность образования в современном глобализированном обществе была проанализирована с научной точки зрения. Была проанализирована ориентация молодежи на образовательные ценности и обсуждены текущие проблемные вопросы. В качестве проблемы были указаны критические и нерешенные проблемы в образовании. Объектом исследования были обозначены инновации в общем образовании, а предметом – образовательные инновации в кыргызском обществе. В рамках исследования в качестве основной цели были проанализированы инновации в сфере образования, при реализации этой цели были соблюдены принципы принципиальности, объективности, детерминизма, системности, историчности, использованы методы написания научных работ. В качестве научных методов, используемых при написании научной статьи, можно отметить анализ и синтез, теоретический анализ, индукцию и дедукцию, герменевтику, тематический метод, логический вывод, методы перехода от абстрактности к конкретности. В результате было отмечено, что освоение инноваций позволит

подготовить кадры в соответствии с требованиями времени, сформировать единый взгляд молодежи на мировые инновации. Было высказано предположение, что чем больше инновационных знаний мы сможем передать учащимся, тем больше вероятность того, что они будут двигаться вперед, тем эффективнее будет передаваемое образование. В заключении было указано, что одной из текущих потребностей является то, чтобы мы не отставали от современных инноваций, а гибко их усваивали и передавали новому поколению.

Ключевые слова: молодежь, ценности, образование, регион, образование, инновации, просвещение, учитель, культура, воспитание, технологии.

ANALYSIS OF INNOVATIONS IN THE FIELD OF EDUCATION

Ashuralieva N.R.¹

¹JASU named after B.Osmonov, Jalal-Abad city

Annotation

This article analyzes the state of education in a society stuck in a globalized framework, the methods of education practiced, its effectiveness and inefficiency, problems, ways to solve them, future directions. The article raised the question of the importance, as well as the need for innovation in the educational process and its practical application. Questions were raised about whether these innovations will solve problems in education, their future usefulness, their role in shaping the personal qualities of future generations. The importance of education in the modern globalized society has been analyzed from a scientific point of view. The orientation of young people to educational values was analyzed and current problematic issues were discussed. Critical and unresolved problems in education were identified as a problem. The object of the study was innovations in general education, and the subject was educational innovations in Kyrgyz society. Within the framework of the study, innovations in the field of education were analyzed as the main goal, the principles of principle, objectivity, determinism, consistency, historicity were observed in the implementation of this goal, methods of writing scientific papers were used. The scientific methods used in writing a scientific article include analysis and synthesis, theoretical analysis, induction and deduction, hermeneutics, thematic method, logical inference, methods of transition from abstractness to concreteness. As a result, it was noted that the development of innovations will allow to train personnel in accordance with the requirements of the time, to form a unified view of young people on global innovations. It was suggested that the more innovative knowledge we can transfer to students, the more likely they are to move forward, the more effective the transferred education will be. In conclusion, it was pointed out that one of the current needs is that we do not lag behind modern innovations, but flexibly assimilate them and pass them on to a new generation.

Key words: youth, values, education, region, education, innovation, enlightenment, teacher, culture, education, technology.

Киришүү. Ааламдашкан алкакта билим берүү бир жагынан татаалдашса, экинчи жагынан бир топ жетишкендиктер менен толукталып жатат. Адамзат качан пайда болуп, канча мезгилдерди жашап келбесин, билимдүү болуу менен алпурушуп келет, ошол баалуулуктарды кийинки муунга өткөрүп берүү аракетин да жасап келишет. Ал билимдин жетишкендиги, салт билими катары жашап келет. Ошол эле учурда мезгилдин алга жылышы менен билимдин зарыл эместиги тууралуу да кеп козгогондор бар, бирок сандык жагынан өтө аз. Коомдун алга жылуусу маалымат технологияларынын өсүп өнүгүүсү, анын адамдардын жашоосуна сүнгүп кирүүсү, физикалык эмгектин алмашуусу, адамзатты инновацияларга көңүл бурууга мажбурлады, жашоосунан орун алды. Мындай жетишкендиктер кээ бир багыттарды гана өз кучагына албастан, жалпы жашоону өз кучагына алды. Анын ичинде билим берүү чөйрөсү да бар. Билим берүү сферасында да бир топ жпңылануулар орун алып, адам жасаган иштер техника менен алмашуу жараянында жашай баштадык. Ошол себептүү изилдөө ишибиздеги негизги максаттарынын бири катары окумуштуулардын бул багыттагы изилдөөлөрүнө көңүл буруу, адамзаттын жашоосу үчүн жигердүү иш алып барышкан изилдөөчүлөрдүн эмгектери менен таанышуу, сапаттуу окутууну өнүктүрүү үчүн аракеттенип киргизилген инновациялардын практикалануудагы эффективдүүлүгүн талдоо коюлду. Негизги милдеттер катары кагаздан электрондук документке өтүү, ата-

энелер үчүн ыңгайлуулукту жараткан электрондук документтерге өтүүнү, электрондук журналдын жана күндөлүктүн электрондошуусунун алкагында окуудагы прогрессти көрүүгө мүмкүнчүлүктөрдүн берилүүсүн илимий талдоого алуу зарылдыктары белгиленди.

Материалдар жана изилдөө методдору. Билим берүү чөйрөсүндөгү жаңылануулар багыттарын анализдөөдө Ата Мекендик жана чет өлкөлүк теоретикалык эмгектер анализдөөдөн өткөрүлүп, маселени чечмелөөдө эң жакшы мүмкүнчүлүк жаратып берди. Коюлган максат жана милдеттерди ишке ашырууда, тактап айтканда илимий анализден өткөрүүдө эл аралык деңгээлдеги илимий жетишкендиктерди кеңири пайдаланууга абдан жакшы шарттар жаралган мезгил. Ошону менен катар илимий изилдөө ишинде пайдаланылган илимий ыумаларды өздөштүрүү, илимий иш жазууда пайдалануу да учурда бир топ жеңилдешти. Демек, ал усулдарды өздөштүрүү менен илимий макалабызды даярдоодо кеңири пайдалана алдык. Андай илимий ыкмалардын бири салыштыруу усулу. Анын жардамы менен өткөн мезгилдеги билим берүү чөйрөсүндөгү инновациялар, алардын учурдагы абалы жана келечеги тууралуу салыштыруулар ишке ашты. Проблема катары коюлуп жаткан тема объективдүүлүк принциптерине шайкеш келгендиктен, аны жеткирүү усулу катары герменевтиканы жана диалектиканы колдонуу коомчулукка сунушталды. Ошондой эле убакыт аралыгындагы өсүп-өнүгүүлөр тарыхый салыштыруу усулунун жардамы менен ишке ашып, аны туура колдонуу илимий изилдөөнүн деңгээлин жогорулатаары белгиленди. Жалпы жонунан логикалык анализ ыкмасы колдонулуп, билим берүү чөйрөсүндөгү инновацияларды корутундулоого эң жакшы жардам бергендигин белгилей кетмекчибиз.

Тыянактар жана талкуулар. Билим берүү деген эмне? Анын адамзаттын жашоосунда кандай орду бар? Өткөн доорлордогу орду жана ролу кандай эле. Учурдагы абалы кандай жана келечеги кандай божомолдонууда? Билим берүү чөйрөсүнө сүнгүп кирген инновацияларды кандай өздөштүрүшүүдө? Мына ушундай суроолордун алкагында максат катары коюлган маселебизди чечмелейбиз.

Жалпылаган аныктамага ылайык: “билим берүү мазмуну боюнча эң татаал түшүнүктөрдүн катарына кирет. Биринчиден, билим алуу кандайдыр бир көлөмдөгү жана сапаттагы билимдерди, билгичтиктерди, көндүмдөрдү өздөштүрүү; экинчиден, билим берүү – белгилүү бир тартипте уюштурулган окутуу процесси жана инсандын калыптанышы, өнүгүшү; үчүнчүдөн, билим берүү – билимдерди алууга жана берүүгө багытталган адамдардын аракеттеринин системасы катары каралат. Күндөлүк турмуштан байкалгандай, «билим берүү» термини биз элестеткен кеңири мазмунду толук чагылдыра албайт. Анткени, бул термин адатта мугалимдин аракетин же билим берүүчү мекемелердин гана ишин мүнөздөп калгандай көрүнөт. Чындыгында, бул термин аркылуу аныкталуучу түшүнүктүн мазмуну адамдын билимге ээ болуу процессин, ага жетекчиликти жана уюштурууну, акырында келип анын жыйынтыгын мүнөздөйт. Ошондуктан «билим берүү» түшүнүгүн өтө кеңири мааниде: окуучунун билим алуу, билгичтиктерге жана көндүмдөргө ээ болуу ишмердигин; окуучунун инсан катары калыптануу процессин; таалим-тарбия берүү процессинин жана аны ишке ашырууга түзүлгөн шарттардын жалпы комплексин, ошондой эле таалимчилердин иш-аракетин; акыры келип инсандын гармониялуу мүнөздөгү өнүгүшүн түшүнүү ылайык болот” [1]– деп берилет.

Билим берүүнүн адамзаттын тарыхында орду чоң. Өткөн доордо же тактап айтканда, адамзат жаралгандан тарта дүйнөнү таануу аракеттери жанданып, акырындык менен илимий тааным калыптанып, анын жетишкендигин келечек муун билим катары жан дүйнөсүнө сиңирип келишет. Сиңирүү менен гана токтоп калбастан, ошол илимий көз караштарды өнүктүрүп, өстүрүшүп кийинки илимий жетишкендиктерди жаратышып, андан кийинки муун үчүн руханий байлыкты толуктап келишти. Мындай эволюциялык жараян

классикалык илимдин өнүгүшү менен коштолуп, андан соң дүйнөнү агартуу доору ээлеп, ар бир адамдын сабаттуулугу үчүн жакшы шарт жаралгандыгын тарых беттери тастыктап турат. Агартуучулуктун, гуманизмдин жайылуусу билимдин маанисинин жогору экендигин адамзаттын, коомдук аң-сезимине жеткирди. Бул жараян андан ары өнүгүп, жаңы илимий билимдер пайда болуп, билимдин ролунун эң маанилүү экендигин көрсөттү.

Ошентип учурдагы билим берүү чөйрөсү дүйнөлүк деңгээлдеги жетишкендиктен кабардар болуп, аны практикада колдонуп, физикалык эмгекти техниканын акыл эмгегинин жетишкендиктери менен алмаштырган жараянга ылайыкташып бара жаткандыгына бир катар изилдөөчүлөр токтолуп келишет. Алардын пикирине ылайык: "...электрондук ыкма, биздин жашообузда жигердүү, ошондой эле ар кандай окутуу ыкмаларын киргизүү, оюндар жана студенттердин изилдөө жыйынтыктарын жакшыртуу үчүн жамааттык долбоорлор да ишке ашып келет. Ошол эле долбоорлор студенттерде издөө (керектүү тема боюнча керектүү маалыматты табуу үчүн), ишке ашыруу (мисалы, кандайдыр бир долбоорду түзүү жана ишке ашыруу үчүн) жана байланыш сапаты сыяктуу сапаттарды өрчүтүүгө жардам берээрин" [2] белгилешет.

Учурда маалымат жетишкендиги дүйнөнү каптады. Ал "дүйнөгө ээ болууга" мүмкүндүк берет, башкача айтканда, билими бар адам дүйнөнү башкарат. Адам көптү билет, бала чагынан бери карай маалымат коому менен аралаш жашайт, маалыматтын маанилүүлүгү жөнүндө түшүнө баштайт, анын горизонтторду кененирээк жана көп кырдуу экендигин аңдайт, ал тигил же бул чөйрөдө зарыл экендигин түшүнүп жетет. Мурда маалыматка жетүү чектелген көрүнүштө болгон, анткени, интернеттин жоктугу, цензура, ошондой эле коомдогу айрым темаларга жана маселелерге тыюу салуулар менен сыпатталат. Бирок, азыр маалымат жалпыга жеткиликтүү, бул аны каалаган адамга оңой колдонууга жана аны өз муктаждыктары үчүн колдонууга мүмкүндүк берет. Ошентип, биз маалымат менен эркин иштей алабыз, бул жалпыга жеткиликтүү маалыматтардын негизинде билим берүү тармагында инновацияларды оңой киргизүүгө жардам берет.

Ошентип, көйгөйлөрдү чечүүнүн бардык белгилүү жана натыйжалуу жолдорунун мыкты билим берүү маалыматташтыруу деп атоого болооруна токтолгон автор, байланыштын жакшырышы маалымат алмашуу менен прогреске алып келгендигин, компьютердик технологиянын жана телекоммуникациялык тармактардын прогресси менен байланышкан жаңы маалыматтык технологиялардын пайда болушу сапаттуу маалыматты жана билим берүү чөйрөсүн өркүндөтүүнүн негизи катары, ошондой эле акыркы билим берүү тутумун иштеп чыгууга мүмкүндүк берди [3, 28] деген оюн айтат.

Азыркы мезгилдин башында билим берүү ар кандай технологияларды колдонуу боюнча конкреттүү талаптарга ээ, анткени төмөнкү сап чыныгы адамдарга багытталгандыгына токтолуу менен билим берүү операцияларынын технологиясын алгоритмдештирүү даражасы өнөр жай өндүрүшү менен эч качан салыштырылбашы керектигин, билим берүү тармагындагы ишмердүүлүгүбүздү технологиялаштыруу менен катар, сөзсүз процесс катары гумандаштыруу сыяктуу фактор да бар [4, 67-69] экендигин белгилеген авторлордун пикирин маанилүү деп эсептөөгө болот.

Маалыматтык-коммуникациялык технологияларды тез-тез колдонуу маалыматты издөө жана берүү убактысын тездетүүгө, мээ ишибизди өзгөртүүгө мүмкүндүк берээрин, адамдардын ишин автоматташтыруу үчүн зарыл экендигин, өндүрүштүк ишмердүүлүккө ар кандай маалыматтык-коммуникациялык технологияларды киргизүү көп жагынан өндүрүш компаниясына, университет же мектеп болобу, ар кандай фирманын ийгилигин аныктай [4, 33-36] тургандыгын белгилеген илимий пикирлер коомчулук үчүн өтө маанилүү.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, билим берүүнүн өзү кандайдыр бир жаңылык болушу керек экендигин, эгерде мугалим сабакта кандайдыр бир жаңылыктарды колдонсо,

анда тартиптин өзгөрүүсүн, ал студентти алдыга карай шыктандырып, өзүнө тартаарын белгилейбиз. Мугалим өз окуучуларынын окуу процессин кызыктуу, бай кылат, ошондуктан студенттер берилген дисциплинанын кийинки сабактарын кубаныч жана коркуу менен күтүшөт. Интерференцияны өзгөчө жемиштүү деп эсептейбиз, б.а. бир нече дисциплинанын сабагындагы кесилиш, чырмалышуу, байланышуу байкалат. Мисалы, мугалим маалымат коммуникация технологиясы менен адабиятты, чет тилин жана биологияны айкалыштырууну чечкенде жогорудагы жараян ишке ашат. Демек, технологиялык процесстин бардык каражаттарын колдонуу менен мугалим окутууда жаңы мүмкүнчүлүктөрдү жана ыкмаларды ачат.

Колдонулган адабияттар

1. <https://ky.wikipedia.org/wiki/>
2. <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsii-v-sfere-obrazovaniya-1>
3. Алексеева, Л.Н. Инновационные технологии как ресурс для эксперимента / Л.Н. Алексеева // Учитель. – 2004. – № 3. – С. 28.
4. Бычков, А.В. Инновационная культура / Бычков А.В. // Профильная школа. – 2005. – № 6. – 83 с.
5. Дебердеева, Т.Н. новое значение образования в информационном обществе / ТН Deberdeeva // Инновации в образовании. – 2005. – № 3. – 79 с.

УДК 37.05

КЫРГЫЗ КООМУНДАГЫ ПЕДАГОГДУН ИННОВАЦИЯЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ

Ашуралиева Н.Р.¹¹Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик Университети, Жалал-Абад ш.

Аннотация

Көпчүлүккө сунушталган илимий макалада кыргыз коомундагы педагогдордун усулдук ишмердүүлүгүндөгү жаңы ыкмаларга болгон ийкемдүүлүктөрү илимий талдоодон өткөрүлдү. Макалада заманбап ыкмалардын, заманбап технологиялардын жана педагогдордун ага ыңгайлануу көрүнүштөрү ачыкталат. Ошондой эле "Инновациялык иш", "инновация" түшүнүктөрүнүн маңызы жана алардын "инновация", "жаңылык" түшүнүктөрү менен өз ара байланышы белгиленет. Жалпы маалымат катары педагогдордун заманбап усулдарга болгон ийкемдүүлүгү окуучуларга билимди тереңдетип берүүгө, инсандык сапаттарын ар тараптуу калыптандырууга жакшы шарт жаратаары, ошондуктан, жаңылануунун учурдагы зарылдыктары илимий өнүткө талданды. Коюлган максатка жетүү үчүн кыргыз коомундагы педагогдордун ишмердүүлүгүндөгү инновацияларды анализдөөдө илимде колдонулуучу бир топ илимий ыкмалар пайдаланылды. Жалпысынан принципалдуулук, объективдүүлүк, детерменизм, системалуулук, тарыхыйлуулук принциптери толук сакталып, анализ жана синтез, диалектика, индукция жана дедукция, кейс стади усулу, логикалык жыйынтык чыгаруу усулу, абстрактуулуктан конкреттүүлүккө өтүү, сурамжылоо сыяктуу ыкмалар колдонулду. Корулганды кыргыз коомундагы педагогдордун билим берүү ишмердүүлүгүндөгү инновацияларды колдонуу ийкемдүүлүктөрү башкача айтканда, заман талабына ылайык өздөштүрүүлөрү, окуучуларды даярдоого, жаштардын дүйнөлүк жаңыланууларга көз карашын калыптандырууга жакшы мүмкүнчүлүк берээри анализденди. Учурда билим алуучуларга жогорку деңгээлде инновациялуу билимди жеткирүү менен, келечек муундун инсандык сапаттарын калыптандырууга зор салым кошуу мүмкүнчүлүгү жаралаары белгиленди.

Ачкыч сөздөр: билим берүү, жаштар, салт билими, билим, заманбап жаңылануу, инновация, агартуу, мугалим, маданият, тарбия, технология, жаңылык.

ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕДАГОГА В КЫРГЫЗСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Ашуралиева Н.Р.¹¹Жалал Абадский государственный университет им Б. Осмонова, г. Жалал-Абад

Аннотация

В представленной научной статье был проведен научный анализ склонности педагогов кыргызского общества к новым подходам в методической деятельности. В статье раскрываются тенденции современных методов, современных технологий и адаптации педагогов к ним. Также отмечается сущность понятий "инновационная деятельность", "инновация" и их взаимосвязь с понятиями "инновация", "новизна". Как общая информация, гибкость педагогов к современным методикам создает хорошие условия для углубления знаний учащихся, всестороннего формирования их личностных качеств, поэтому современные потребности в инновациях были проанализированы с научной точки зрения. Для достижения поставленной цели при анализе инноваций в деятельности педагогов в кыргызском обществе был использован ряд научных методов, применяемых в науке. В целом принципы принципиальности, объективности, детерминизма, систематичности, историчности были полностью сохранены, применялись такие методы, как анализ и синтез, диалектика, индукция и дедукция, метод тематических исследований, метод логических выводов, переход от абстрактности к конкретности, опрос. В заключении проанализировано, что гибкость использования педагогами инноваций в образовательной деятельности в кыргызском обществе, то есть их освоение в соответствии с требованиями времени, дает хорошую возможность подготовить учащихся, сформировать у молодежи мировоззрение на мировые инновации. Было отмечено, что в настоящее время, предоставляя обучающимся инновационные знания на высоком уровне, они могут внести большой вклад в формирование личностных качеств будущих поколений.

Ключевые слова: образование, молодежь, традиционное образование, образование, современные инновации, инновации, просвещение, учитель, культура, воспитание, технологии, инновации.

INNOVATIVE ACTIVITY OF A TEACHER IN KYRGYZ SOCIETY

Ashuralieva N.R.¹¹Jalal Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city**Annotation**

In the presented scientific article, a scientific analysis of the propensity of teachers of the Kyrgyz society to new approaches in methodological activities was carried out. The article reveals the trends of modern methods, modern technologies and the adaptation of teachers to them. The essence of the concepts of "innovative activity", "innovation" and their relationship with the concepts of "innovation", "novelty" is also noted. As a general information, the flexibility of teachers to modern methods creates good conditions for deepening students' knowledge, comprehensive formation of their personal qualities, therefore, modern needs for innovation have been analyzed from a scientific point of view. To achieve this goal, when analyzing innovations in the activities of teachers in Kyrgyz society, a number of scientific methods used in science were used. In general, the principles of principle, objectivity, determinism, systematicity, historicity were fully preserved, such methods as analysis and synthesis, dialectics, induction and deduction, the method of case studies, the method of logical conclusions, the transition from abstractness to concreteness, and questioning were used. In conclusion, it is analyzed that the flexibility of teachers to use innovations in educational activities in Kyrgyz society, that is, their development in accordance with the requirements of the time, provides a good opportunity to prepare students, to form a worldview for world innovations among young people. It was noted that at present, by providing students with innovative knowledge at a high level, they can make a great contribution to the formation of personal qualities of future generations.

Key words: education, youth, traditional education, education, modern innovations, innovations, enlightenment, teacher, culture, education, technology, innovation.

Киришүү. Учурдагы кыргыз элинде жаш муундарга билим берүү бир топ татаал көрүнүштөргө кептелип, ааламдашкан алкактагы таасирлер да, технологиянын жетишкендиктери да жаштарды билим алуудан алаксытып жаткандай көрүнүштөр менен коштолууда. Азыркы муунду терең билим алууга герменевтик катары үндөө өтө деле таасирдүү болбой жаткандыгын байкоого болот. Ошондуктан кыргыз коомунда энелер мектебинин актуалдуулуктарны да токтолуп келишет. Мына ушундай көрүнүштөрдү эске алуу менен кыргыз коомундагы педагогдордун ишмердүүлүгүндөгү инновациялар тууралуу кеп козгоодогу негизги максат билим берүүчүлөргө жаңылануулар тууралуу илимий усулдарды коомчулукка жеткирүү болуп саналат.

Материалдар жана изилдөө методдору. Кыргыз коомундагы педагогикалык ишмердүүлүктөр багытындагы жаңыланууларды изилдөөлөрдө Ата Мекендик жана чет өлкөлүк илимий эмгектер пайдаланылып, жаңылануулар маселеси педагогикалык өнүткө чечмеленди. Педагогикалык ишмердүүлүктөрдөгү жаңыланууларды чечмелөөдөгү негизги максаттарды жана милдеттерди илимий анализден өткөрүүдө, илимий-теориялык эмгектер колдонулуп, алардын мазмундарына ылайык, инновациялар маселеси кеңири чечмеленди. Кыргыз коомундагы педагогикалык ишмердүүлүктөрдөгү жаңыланууларды коомчулукка жеткирүүдө бир топ илимий усулдар жакындан жардам көрсөттү. Мындай илимий усулдардын негиздөөлөрүнүн бири салыштыруу ыкмасы. Салыштыруу ыкмасынын функциясы советтик жана постсоветтик мезгилдеги билим берүү чөйрөсүндөгү жаңылануулар, алардын азыркы мезгилдеги көүнүшү жана келечеги абалын тактоону ишке ашырды. Маселе катары көтөрүлүп жаткан бул тема объективдүүлүк принциптерине ылайык келип, аны ишке ашыруу ыкмасы болуп, герменевтика жана диалектиканын өнүгүү мыйзамдарын колдонуу эсептелди. Андан сырткары мейкиндиктеги жана мезгилдеги өсүп-өнүгүүлөр тарыхый салыштыруу ыкмасынын жардамы менен аткарылып, аны рационалдуу колдонуу илимий изилдөөбүздүн деңгээлин жогорулатты. Жыйынтыгында логикалык анализ усулу пайдаланылып, кыргыз коомундагы билим берүү чөйрөсүндөгү жаңыланууларды, инновацияларды элге жеткирүүгө жакындан жардам берди.

Тыянактар жана талкуулар. Инновациялар деген эмне? Анын педагогикалык ишмердүүлүктөгү орду кандай? Өткөн доорлордо кандай ыкмалар пайдаланылган? Учурда кандай жаңылануулар болууда жана келечегин кандай божомолдонууда? Билим берүү чөйрөсүнө кеңири таркалып жаткан инновацияларды педагогдор кандай өздөштүрүшүүдө? Ушул сыяктуу суроолордун алкагында кыргыз коомундагы педагогикалык ишмердүүлүктөрдөгү жаңылануулардын илимий анализин максат катары коюп, бул багыттагы бир катар актуалдуу маселелерди чечмелейбиз.

Инновация терминин латын тилинен которгондо жаңы дегенди билдирип, жаңы чөйрөгө кирүү, же ага киргизүү жана бул чөйрөдө бир катар өзгөрүүлөрдү жаратуу дегенди билдирээри белгилүү. Демек, бул бир жагынан, жаңыртуунун жараяны, аны ишке ашыруу болсо, ал эми экинчи жагынан-белгилүү бир практикадагы иш-аракет болуп саналаары [1] тууралуу бир катар изилдөөчүлөр белгилеп келишет. Ал эми билим берүүдөгү жаңылануулар (инновация) теориясы-бул илимий-педагогикалык билимдин жаңы тармагы экендиги белгилүү. Жаңылануулар идеяларынын теориясынын предмети болуп, өнүктүрүү, иштеп чыгуу, идеялардын киргизүү, бириктирүү жана бул багыттагы изилдөөлөрдү айтууга болот. Ошондой эле билим берүүдө чөйрөсүндөгү педагогикалык ишмердүүлүктүн жаңылануу (инновация) теориясы-бул билим берүү тутумундагы инновациялык жараян, инновациялык ишмердүүлүк, жаңылык жана инновациялык процесстер жүрүп жаткан инновациялык чөйрө экендигин белгилей кетүүгө болот. Окумуштуулардын пикирине ылайык: “Инновациялык процесстер үч негизги аспектте каралат – социалдык-экономикалык, психологиялык жана уюштуруучулук-ченемдик. Бул аспектилер инновациялык процесстер жүрүп жаткан жана инновациялык процесске тоскоол болгон же жеңилдеткен жалпы климатты жана шарттарды аныктайт. Андан тышкары, инновациялык процесс стихиялуу эмес, тескерисинче, аң-сезимдүү жөнгө салынат. Инновацияларды интеграциялоо-бул абдан маанилүү жаңы функция” [2] экендигине токтолушат.

Ошол эле автордун пикирине ылайык, инновациялык ишмердүүлүк-бул билим берүүнүн белгилүү бир деңгээлинде инновациялык процессти камсыз кылуу боюнча өткөрүлүүчү иш-чаралардын тутумунан башка эч нерсе эмес. Билим берүүдөгү инновациялар жаңы идеяларды жана принциптерди чыгармачылык менен өздөштүрүү катары көрүнөт, бул айрым учурларда алардын адаптацияланышы жана колдонулушу үчүн шарттарды камтыган типтүү долбоорлорго айланышына алып келет. Иш-чаралар педагогикалык, жабдуу жана башкаруу ыкма менен айырмаланат. Инновациялык кубулуштардын эки түрү бар: педагогикалык инновациялык теория (билим берүү тутумундагы инновация) жана инновациялык окутуу. Педагогикалык инновациялык теория билим берүү тутумун же анын айрым бөлүктөрүн, мүнөздөмөлөрүн жана аспектилерин (жаңы укуктук актыларды, жаңы алкактарды, моделдерди, окутуу парадигмаларын, интеграциялык байланыштардын формаларын ж.б.) реструктуризациялоо жана өзгөртүү, өркүндөтүү жана өзгөртүү менен алектенсе, инновациялык окутуу билимди өздөштүрүүнүн өзгөчө түрү жана билим берүү процессиндеги аң-сезимдүү, максаттуу жана илимий негизделген иш-аракеттердин натыйжасы катары аныкталат [2].

Билим берүүчүлөрдүн инновациялык билим берүүсү -бул учурдагы кыргыз коомундагы маданияттын жана социалдык чөйрөнүн инновациялык өзгөрүшүнө түрткү берүүчү окутуу экендиги баса белгиленет. Ал ар бир инсандын жана бүтүндөй коомдун алдында пайда болгон көйгөйлүү кырдаалдарга активдүү реакция катары чыгат. Ал "окуучу адамды" гана эмес, "аткаруучу адамды" да даярдоого багытталган. Мындан тышкары, инновациялык процессте окутууну колдоонун бардык элементтери бар, бул репродуктивдүү жана жемиштүү, активдүү жана чыгармачыл компоненттердин ортосундагы байланышты аныктоодо белгилүү болооруна [3] токтолгондор да бар.

Кыргыз коомундагы педагогдордун ар бир предмет боюнча окуу жараянында заманбап ыкмаларды колдонуусу окуучулардын таанып-билүү процесстеринин бүткүл комплексинин (кабылдоо, элестетүү, элестетүү, ой жүгүртүү, эс тутум, сүйлөө) активдүү өнүгүүсүн камсыз кылат. Билим берүү класстарында же аудиторияларында объект-объект болуу көрүнүштөрүнөн, объект-субъект көрүнүштөрүнөн алыстатып, субъект-субъект болуу кыймылына алып келиши керек. Тактап айтканда окуучулардын, билим алуучулардын активдешүүсү жанданат. Кыргыз коомундагы педагогдордун ишмердүүлүгүндөгү жаңыланууларга болгон ийкемдүүлүк ар бир окуу жайдан кездешет. Анткени билим берүү министрлиги тарабынан, ошондой эле өлкөбүздөгү жоон топ усулчулар тарабынан да бир катар илимий жаңылануулар сунушталып, аларды практикада колдонуу менен эффективдүүлүк байкалган окуу жайлар жана педагогикалык коллективдер бар. Мисалы, Блум таксономиясы, экзамен, брокколи, визуалдык контент, лестница, кайра кайтуу, топто иштөө сыяктуу заманбап усулдарды колдонуу менен педагогикалык коллектив жаңылануу заманында иш алып барып жаткандыгы белгиленет.

Изилдөө ишинин жүрүшүндө бир катар маанилүү жыйынтыктарга жетиштик. Билим берүү чөйрөлөрүндө жаңылануунун, заманбап билимдин жана педагогикалык чыгармачылыктын эффективдүүлүгү келечек муундун терең билим алуусуна жана инсандык сапатынын, коомдошуусунун калыптануусуна зор шарт түзүп берээрин белгилөөгө болот.

Ошентип, жаңылануунун маанисине токтолгон изденүүчү, байланыштын жакшырышы маалымат алмашуу менен прогреске алып келгендигин, компьютердик технологиянын жана телекоммуникациялык тармактардын прогресси менен байланышкан жаңы маалыматтык технологиялардын пайда болушу сапаттуу маалыматты жана билим берүү чөйрөсүн өркүндөтүүнүн негизи катары, ошондой эле акыркы билим берүү тутумун иштеп чыгууга мүмкүндүк берди [3, 28] деген.

Корутунду. Сөзсөзүндө кыргыз коомундагы педагогикалык чөйрөнүн ишмердүүлүгүндөгү жаңылануулар учурдун зарылдыгы экендиги белгиленет. Анткени, заман талабына ылайык кесипкөй жаштарды тарбиялоо, билим берүү учурдун актуалдуулуктарына айлангандыгы белгилүү. Ошондуктан жаңылануу жараянын өздөштүрүү сунушу берилет.

Колдонулган адабияттар

1. Новейший философский словарь: 2-е изд., переработ. и дополн. – Минск: Интерпрессервис; Книжный дом, 2001. – 1280 с.
2. <https://xn--j1ahfl.xn-->
3. Оспенникова Е.В., Ершов М.Г., Оспенников А.А. Применение образовательной робототехники в учебном процессе по физике // Вестник ПГГПУ. - 2016. - № 12. - С. 117-142.
4. Алексеева, Л.Н. Инновационные технологии как ресурс для эксперимента / Л.Н. Алексеева // Учителя. – 2004. – № 3. – С. 28.

УДК 7.03.

ОДИНОЧНАЯ ЖИЗНЬ СТРАНСТВУЮЩИХ ДЕРВИШЕЙ НАД МУСУЛЬМАНСКИМ ПАМЯТНИКАМИ И СВЯТЫНЯМИ

Жуманиёзов Ф.Т.¹¹Ургенчский Государственный Университет, Узбекистан

Аннотация

Историко-архитектурные памятники Центральной Азии в основном состоят из мечетей, медресе и святынь, построенных в честь известных представителей исламского мира. Медресе строили просвещенные правители своего времени, а большинство мечетей и святынь строились с учетом традиций народа. Помимо них, многие стали местом отдыха странствующие дервишей или местом деятельности местных дервишей. На этом статье вы прочтете о странствующих дервишах-каландарах, разгуливающих по святыням, возникших в связи с сектой суфизма в исламе.

Ключевые слова: Дарвиш, каландар, жанда, дервиш качкула, маломати

МУСУЛМАН ЭСТЕЛИКТЕРИНИН ЖАНА ХРАМДАРЫНЫН УСТУНДӨ ТЕНТИП ЖҮРГӨН ДЕРВИШТЕРДИН ЖАЛГЫЗ ЖАШООСУ

Жуманиязов Ф.Т.¹¹Ургенч Мамлекеттик Университети, Ўзбекстан

Аннотация

Борбордук Азиянын тарыхый жана архитектуралык эстеликтери негизинен ислам дүйнөсүнүн белгилүү өкүлдөрүнүн урматына курулган мечиттерден, медреселерден жана храмдардан турат. Медреселер өз доорунун агартуучу башкаруучулары тарабынан курулуп, көпчүлүк мечиттер менен храмдар элдин салтын эске алуу менен курулган. Алардан тышкары көптөгөн жахангаштар дервиштердин эс алуучу жайларына же жергиликтүү дервиштердин иш-аракетине айланган. Кийинки макаладан исламдагы суфизм агымына байланыштуу пайда болгон жапайы каландар дервиштеринин ыйык жайларды кыдырып жүргөнү тууралуу окуйсуз.

Негизги сөздөр: Дарвиш, каландар, жанда, дервиш качкула, маломати

THE SOLITARY LIFE OF WANDERING DERVISHES OVER MUSLIM MONUMENTS AND SHRINES

Zhumanieзов F.T.¹¹Urgench State University, Uzbekistan

Abstract

The historical and architectural monuments of Central Asia mainly consist of mosques, madrassas and shrines built in honor of famous representatives of the Islamic world. Madrasahs were built by the enlightened rulers of their time, and most mosques and shrines were built taking into account the traditions of the people. In addition to them, many jahangashts became resting places for dervishes or places of activity for local dervishes. In the following article, you will read about the wild dervishes-kalandars walking around the shrines, which arose in connection with the Sufism sect of Islam

Key words: Darvish, qalandar, zhanda, dervish kachkula, malomati

Введение. Памятники истории, культуры и архитектуры народов Средней Азии в основном состоят из мечетей и медресе. Эти памятники, внесшие большой вклад в развитие ислама, связаны с именами определенных исторических личностей. Большинство исторических памятников Хорезма относятся к деятельности суфиев, наиболее известных

представителей суфийского ордена ислама. В стране уже было достаточно условий для этого порядка, который процветал и достиг наивысшего уровня развития во времена Великих Хорезмшахов. Дервишизм, высшая точка суфизма, был пропагандистом этого порядка в его практических аспектах. Западные исследователи изучали суфийских дервишей, разделив их на две группы. Суфии странствующий и жившие в одном месте, то есть местные суфии. С именами таких великих суфиев-дервишей связаны мавзолеи Султо Увайси Баба, Юсуфа Хамадони и Пахлавона Махмуда, являющиеся крупнейшими святынями-памятниками, играющими важную роль в общественно-политической и культурной жизни Хорезмской области.

Метод и материалы. Султан Увайс Карани и Юсуф Хамадани — величайшие представители суфизма, они родились в Хамадане. Их пером были написаны самые совершенные книги суфизма. Символические могилы этих суфистов встречаются во многих частях мусульманского мира. В источниках говорится, что неизвестно, были ли они в Хорезме, но дервиши Джахангашты оставили неизгладимый след в местах своего пребывания. Помещения мавзолеев Султана Увайса Бабы, Юсуфа Хамадани и Пахлавона Махмуда были построены уже после их смерти. С годами они стали местами, где жили или останавливались дервиши. Хотя борьба с дервишизмом велась ожесточенно, она велась активно до начала 20 века.

1-фото. Мавзелей Хамадоний

2-фото. Мавзелей Султон Увайс Бобо

Исследуя жизнь дервишей об этом пишет русский исследователь П. Позднев: ” Во преки мусульманской религии не воздавать Божеского почтения ни чему и ни кому кроме одного Бога. Между Мухамеданскими народами распространилась чествование святых, которые вместо Бога они поклонялись теперь людям и даже животным и бездушным предметам. И их называли вали, шейхи, дервиши и так далее. В честь этих людей даже воздвигали памятники и к ним обращались с молитвою о какой то ни было помощи. В основном к этим памятникам больше всего приходят не женатые которые остаются в уединении” [1.263]. При этих памятниках жили и охраняли дервиши и их называли благочестивыми. Они посвящали себя уединенной жизни при памятниках какого либо умершего святого. Поселившись при каком либо памятнике известный дервиш своими подвигами и видимых благочестием мало по малу приобретает свою популярность между мухаммеданскими народами, что совершенно затмывает славу того умершего святого, над памятником которого он будет и обрел святости последнего переносить на первого. Вместо того чтобы обращаться к умершему народ начинает обращаться к живому. К памятникам святых идут дервиши из

разных орденов- Накшбанди , Бедави , Хальвети , Джагрие и другие. Поселивших в этих местах называют шейхами и они имеют при себе одного или двух мюридов которые живут при них в качестве слуг.

Дервиши Джахонгашты были высокообразованными по сравнению с дервишами, жившими в деревнях. Они прошли 4 ступени дервишских законов и достигли высшего уровня. То есть тех, кто смог общаться с Аллахом. Когда приходит время , тогда по правилам ордена ученик должен посветить священные памятники странствовать по мусульманским странам . Когда последняя пятница шейх остаётся только с учениками он возобновит разговор о путешествии по святым странам. И в это было решено на следующий день в субботу молодой мюрид должен начать своё путешествие. В субботу рано поднялись мюридк и ожидали того что скажет шейх . Шейх не заставитдолго ждать свои ученики и после утренних молитв он даёт своим ученикам превосходный совет и отдал своего осла один из ним , на котором он ездил в течение многих лет. Кроме того он дал консул , палку , сделаную из железо внутри который был кинжал и тигровую шкуру. Но самым дорогим из низ был нуска или хамеле (амулет) который шейх носил долгое время на шее. Получив благословение шейха, дервиши отправляются в путешествие и путешествуют по миру. Странствующие дервиши в Хорезме называют «каландарами» [2.44].

3-фото. Дервиши Средней Азии

Одни из дервешей ведут странствующий жизнь до самой смерти а , другие только временно. Временно странствующие дервиши ведут себя сдержанным чем те дервишии который странствует до конца своей смерти . Дервиши отказались от брака, накопления богатства и вообще от удовольствий этого мира и научились жить в пытках и боли.

До конца XIX века дервиши жили в мавзолее Пахлавона Махмуда в Хиве. Здесь лечили инвалидов и психически больных. Об этом свидетельствуют источники. Например, в надписях на двери мавзолея П. Махмуда (под золотым кольцом на дверной ручке) сказано, что «здесь лечатся люди с повязанными головами и больными сердцами». Нет необходимости

поклоняться чему-либо еще, находясь в этой стране. Говорят, что через эту дверь религия обретает силу и распространяется. Эта дверь доходила до кольца, которое является частью трона[3.51].

Дома, построенные в Хорезме в честь представителей суфизма, часто служили жильем дервишам. Некоторое время здесь жили дервиши. Кроме того, они также жили на кладбищах или в местах, считавшихся населением священными. Когда дервиши переходили из одной деревни в другую, вся деревня как будто вскакивала, они ходили в сандалиях и качкулах, были одеты в джанду, муракгу, тайласан, некоторые из них носили хирку - пальто, которое носили попеременно. зимой и летом. Некоторые наматывали на него тайласон, как ремень, или простой ремень из серой ткани. Некоторые из них летом носят мех без шерсти, а зимой выворачивают подкладку наизнанку. В корзинах есть иголки, нитки и другие

4-фото. Дервишская кучкула

Среди дервишей были Увайс, Каландары, Маломатис, Девансы, Риндис, Джавонмарды, Хароботис, Кутбс, Абдолс, Хафиз, Кахудос, Палангпосты, а иногда и Чилтаны.

Когда они подошли близко, весь район закричал: «Хак!» Верно! Верно! Хм! Ох, Хью! О, манху! О Боже! Ляйсал Ходу лейсал Хак! Мир Богу!» он бы сказал. Земля дрожала от топота их ног [4.51]. Они пользовались большим уважением в стране, и из-за сильной привязанности к ним все население готовило «суп дервиша» на открытых пространствах, полях и в городах, на площадях, таких как Регистон. Каждый горожанин не уделял своего внимания, когда его называли «Дервиш Оши». Даже самый бедный факир, проголодавшийся, внес бы на этот огромный стол горсть туршака или изюма.

Шукур Джаббар в своем посте на своей странице в Facebook под названием «Последний дервиш» описывает дервишей и приводит примеры их жестокости и милости [5.1] .

В начале 20 века хароботцы покинули их ряды. Маломаты отправились в Кашгар и Наманган, дахбейди - в Бухару, а палангпосты - в Индию. Таким образом, община дервишей прекратила свою деятельность в Средней Азии

5-фото . Дервиши из Бухары подвешен в воздухе

Сегодня ряд материалов, принадлежащих дервишам, хранится в музеях. Один из них — кашкул — уникальный экспонат Государственного музея истории Тимуридов, отреставрированный и законсервированный французскими реставраторами. Этот уникальный экспонат выполнен из бронзы и относится к XIV-XV векам. Кашкуль в средние века использовался для различных целей, особенно для хранения ингредиентов и специй. Дервиши также использовали этот тип сосудов. Держа кашкул в руках, они читали зикр, благословения и молились, и люди растрачивали свою милостыню.

Недавно Госкомтуризм выступил с инициативой организовать улицу «свободных художников» с целью повышения туристического потенциала Бухары и создания дополнительных видов развлекательных мероприятий. Тогда в древней части Бухары появился «летающий дервиш». Такой туристический объект будет интересен туристам и повысит привлекательность туристических мест, а также восстановит информацию о дервише.

Литература

1. Позднева П. Дервиши в мусульманском мире. Оренбург.тип.Бреслина. 1886
2. Аллаяров Х.А. История народной медицины Средней Азии. М.1993.Диссертация на соискание учёной степени доктора медицинских наук.
3. Рахимов И., Худойбергенов К. Хазрати Полвон Пир. Хива.2006. б 53
4. Болтаев А. Материалы по истории Хорезма.Рукопись- КП /9320.93+3 лист Хивинский государственный музей-фонд заповедник “Ичан-кальа”.
5. Шукур Жаббор. Сўнги дарвеш. <https://www.facebook.com/1380874268706738/posts/1515901778537319/>

УДК 7.03.

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ОБЪЕКТЫ СУФИЙСКИХ ТАРИКАТОВ КАК МЕСТА ИСЦЕЛЕНИЯ (НА ПРИМЕРЕ СВЯТЫНЬ СУЛТАНА УВАЙСА, ПАХЛАВОНА МАХМУДА И ЮСУФА ХАМАДАНИ)

Жуманиёзова М.Т.¹¹Ургенчский Государственный Университет

Аннотация

В данной статье освещено влияние суфизма на социокультурные и религиозные воззрения жителей Хорезма, их значение в их повседневной жизни. Основное внимание уделено месту проявления суфизма в историко-культурном наследии и святынях Хорезма, их строительству и здоровью населения. Вопрос рассматривается на примере трех святынь: мавзолеев Султана Увайса Бабы, Пахлавона Махмуда и Юсуфа Хамадани. В этой статье вы ещё получите информацию о специализации вышеперечисленных объектов историко-культурного наследия в лечении заболеваний, а также о методах суфийской медицины.

Ключевые слова: Султан Увайс бобо, Пахлавон Махмуд и Юсуф Хамадони, суфийская медицина, чилляхана, суфий-авлиё, илми-ладуни.

СУФИЙ ТАРИКАТТАРЫНЫН ТАРЫХЫЙ ЖАНА МАДАНИЙ ЖЕРЛЕРИ АЙЫКТЫРУУЧУ ЖЕР КАТАРЫ (СУЛТАН УВАЙС, ПЕХЛАВОН МАХМУД ЖАНА ЮСУФ ХАМАДАНИ ХРАМДАРЫНЫН МИСАЛЫНДА)

Жуманиязова М.Т.¹¹Ургенч мамлекеттик университети

Аннотация

Бул макалада Хорезмдин тургундарынын социалдык-маданий жана диний көз караштарына суфизмдин таасири, алардын күнүмдүк жашоосундагы мааниси баса белгиленген. Хорезмдин тарыхый-маданий мурастарындагы жана храмдарындагы суфизмдин орду, алардын курулушу жана калктын саламаттыгы көңүл бурат. Суроо үч храмдын мисалында каралат: Султан Увайс Баба, Пехлавон Махмуд жана Юсуф Хамадани күмбөздөрү. Бул макалада сиз жогоруда аталган тарыхый-маданий мурас объекттеринин ооруларды дарылоодо адистешүүсү, ошондой эле суфий медицинасынын ыкмалары жөнүндө маалымат аласыз.

Ачкыч сөздөр: Султан увайс бобо, Пехлавон Махмуд жана Юсуф Хамадони, суфий медицинасы, чиллахана, суфий-авлие, илми-ладуни.

HISTORICAL AND CULTURAL SITES OF SUFI TARIQAS AS PLACES OF HEALING (USING THE EXAMPLE OF THE SHRINES OF SULTAN UWAIS, PAHLAVON MAHMUD AND YUSUF HAMADANI)

Zhumaniezova M.T.¹¹Urgench State University

Abstract

This article highlights the influence of Sufism on the sociocultural and religious views of the inhabitants of Khorezm, their significance in their everyday life. The main attention is paid to the place of manifestation of Sufism in the historical and cultural heritage and shrines of Khorezm, their construction and the health of the population

The issue is examined using the example of three shrines: the mausoleums of Sultan Uwais Baba, Pakhlavon Mahmud and Yusuf Hamadani. In this article you will also receive information about the specialization of the above-mentioned objects of historical and cultural heritage in the treatment of diseases, as well as about the methods of Sufi medicine.

Key words: Sultan Uwais baba, Pakhlavon Mahmud and Yusuf Hamadani, Sufi medicine, chillyakhana, Sufi-avliyo, science-laduni.

Введение. Известно, что существует множество мазхабов, тарикатов и взглядов ислама. Уже в ходе своего развития она сформировала ряд религиозных лидеров, пропагандистов и святоученых. В истории Средней Азии глубокий след оставило учение суфизма (мистического ордена) ислама. Ученые делят историю суфизма на два периода: первый — период аскетизма, а второй — период мистицизма и любви к Богу. Сами суфии делятся на ученых суфиев, суфиев-аскетов, суфиев-риндов, суфиев-факирн и суфиев-философов. [1.стр.10].

Суфии аскетического периода (IX-X вв.) (Ибрагим Адхам, Хасан Басри, Абдухашим Куфи и др.) считали основной целью благочестие и соблюдение диеты, то суфии позднего периода считали интеллектуально-сознательным развитием, т.е. познание мира и Бога, знакомство как главная цель. Они называют первый период примитивным периодом суфизма («предыдущий период»).

Период Орифик, то есть второй период. Он имеет два основных периода: XI-XII вв., период возникновения ханаки, период формирования стилей тариката, период формирования суфийских школ, силсил. Города Египта, Багдад, Бухара, Нишапур, Термиз, Балх играли важную роль как центры суфизма и Тариката. В результате прославились школы Египта, Хорасана, Моваруннахра, Ирака и Туркестана.

Расцвет суфийской литературы. Он датируется началом 13-14 веков. В этот период такие мыслители, как Мухиддин Ибн Аль-Араби, Яхья Сухраварди, Наджмуддин Кубра, великие суфийские поэты, такие как Фаридуддин Аттар, Ахмед Яссави, Джалалуддин Руми, расширили рамки суфизма и обогатили его философией и мудростью. К этому времени в истории суфизма процветало философское движение – «Вахдатул Вуджуд». Суфии теперь начали думать об устройстве Вселенной, об особенностях людей, взаимоотношения Вселенной и человека, представления о совершенном человеке, в результате чего они высказали множество мыслей о божественном открытии, духовном и психологические состояния, и реальная жизнь вместе со своими богатыми внутренними мирами. Тогда они начали лечить людей и делать предсказания об их судьбе. Суфийская медицина называлась «илми ладуни». Это лекарство опиралось только на чистую веру в Бога. В этом случае и врач-суфий, и пациент должны с чистой верой строго следовать великой мудрости о том, что «Бог дает боль и Он дает исцеление».

Метод и материалы. В Хорезме были высоко развиты суфийские тарикаты. Многие проявления суфизма, процветавшие здесь, привлекали внимание народа своими божественными свойствами. После их смерти места их захоронения были освящены. Он стал местом паломничества. Со временем такие места стали обителью божественного исцеления. Даже в Хорезме по особенностям лечения болезней разделялись: а) магические места для лечения психических заболеваний, б) магические места для лечения бездетности, в) места магического лечения профессиональных заболеваний.

В этой статье мы остановимся на мемориальных памятниках Султана Увайса Бабы, Юсуфа Хамадони и Пахлавона Махмуда, одних из самых известных мест суфизма, которые не потеряли своего значения как места исцеления и паломничества даже в XXI веке.

История исторических памятники паломничества

Султон Увайс бобо. Мемориальный памятник XVII-XIX веках и расположен на территории нынешнего Берунийского района. Султан Увайс (настоящее его имя Сухайл ибн Омир ибн Рушон ибн Нохия ибн Мурод) представитель племени Мурордий, проживавшего в селении Каран в Йемене родился в 625 г. Султон Увайс погиб в возрасте 32 лет в бою на Сифре, сражаясь в рядах войска Халифа Али против войск Муавии. Был погребен в селении Софа в Сирии [2.стр.5]. Султан Увайс прославился своей деятельностью по собирательству

и изучению хадисов. Его последователи воздвигли символический мавзолей в его честь и превратили его в место поклонения. Уларнинг шахсан ўзлари Хоразмда бўлганлигим ҳақида манбаларда ҳеч қандай маълумотлар йўқ . Но в годы правления Аллакулихана (XIX в.) в честь шайха здесь была построена большая мечеть и 10 чиллахана (специальное помещение для совершения ритуала поста). Комплекс в плане прямоугольный (21,5X53м), выстроен по направлению с севера на юг. Мавзолей Султан Увайс-Бобо расположен в северной части комплекса. В южной половине расположена мечеть с айваном, ряд худжр и гостиная [3.стр.6]. Вход в комплекс оформлен с запада. Мавзолей Султан Увайс-Бобо возведен в традициях хорезмской архитектуры из жженого кирпича.

1-фото.¹ Мемориальный памятник Султон Увайс.

Юсуф Ҳамадоний (местное название “Улли пир”). Шейх Юсуф Ҳамадоний родился в кишлаке Бузанжирд близ города Хамадан. Умер в в афганском городе Бамиан и по его завещанию тело его будет перевезено и захоронено в Мерве [4.стр.2]. Шейх в свое время создал свое религиозное учение, имеющее своих последователей в мусульманском Востоке. В своем учении шейх усовершенствовал многие исламские понятия, вошедшие впоследствии в великое учение накшбандийа. Он во-многом predetermined практику тасаввуфа, которая распространилась в Мавераннахре и Хорасане.

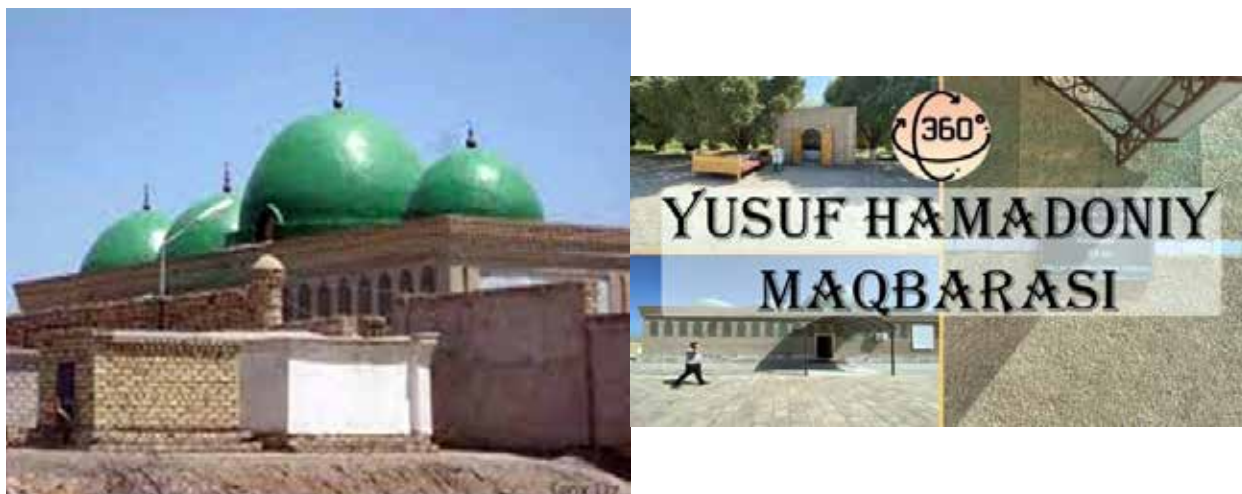
Ҳамадоний избрал путь просветительства среди народа путем бесед, назиданий и наставлений. Это был популярный проповедник и его хонако, где он проживал, называлось: «Хуросон Каъбаси» - «Хорасанская Кааба». Он излагал сложные места религиозных учений и Корана доступным языком. По свидетельству Абдухолика Гиждувони [5.стр.2], шейх много путешествовал, тридцать раз пешком добирался до мусульманских святынь в Мекке и Медине. В своих путешествиях встречался и имел длительные беседы с более чем двумястами шейхами. Всегда, всю свою жизнь держал уразу, независимо от того, в священном месяце рамадан это было или нет. Многие тысячи люди стремились дотронуться до его подола халата, уверовав в его святость. Тем самым они были обращены в последователи его учения, идя по пути тасаввуфа. Известно о 8 тысячах обращенных им из других конфессий в исламскую веру.

Сам он был чист своей мировоззрением, добр к людям, справедлив, честен и искренен, этого самого требовал от других, никогда не ругал и не обзывал их. Если его беседы и проповеди по отношению к людям нечестным не имели воздействие, он отстранял таких от себя, стремился не замечать их и считал таких врагами своими. 4 халифа Абдуллох

¹ Источник: <http://sovminrk.gov.uz/ru/pages/show/1229>

Хоразмий, Хасан Бухорий, Ахмад Яссавий, Абдухолик Гиждувоний поочередно были его мюридами.

Из под его пера вышли 5 книг: «Рутбат-ул-хаёт» (самая главная его книга), «Кашф» (не дошла до нас), «Рисола дар одоби тарикат», «Рисола фи аннал кавна мусахаррун лиллинсон», «Рисола дар ахлоқ ва муножот». В «Рутбат-ул-хаёт» шейх отвечает на 10 важных и тонких вопросов исламского тариката, талантливо приводя сведения из Корана и хадисов, поэтических и исторических книг [6. стр 45].

2-фото.² Мавзелей Юсуф Хамадоний.

Этот комплекс возник на месте погребения дервиша Абу-Якуб Юсуф ибн Айюба, родившегося в городе Хамадане (западный Иран). Над его могилой был возведен мавзолей, от которого до сегодняшних дней практически ничего не осталось.

Разрушенное строение частично перестроили и реконструировали в XIX веке. Могилу дервиша символизирует склеп из черного мрамора, украшенный цветочным орнаментом и надписями. Мавзалея Юсуфа Хамадони реконструирован в 1991-95 годах. Здесь построен 50 комната для посетителей (чиллахона). Сегодня эти комнаты не работает из-за неправильных агитации. Вокруг этого комплекса находится ещё , которое было связан с этой мавзалея. Они логическо связан друг с другом и паломники посетить сюда после посещение мавзалея Юсуфа Хамадония.

В западном углу мавзолея расположена молельня с центральным айваном. Она составляет основную часть комплекса. Сегодня мечеть Юсуфа Хамадани – важный мусульманский храм – место поклонения верующих.

Пахлаван Махмуд. Главный культовый центр Ичан-Калы – мемориал Пахлаван-Махмуда – сложился у могилы святого покровителя Хивы, поэта и философа, профессионального борца и мастера-скоряжника Пахлаван-Махмуда (1247–1326). Он почитался не только в Хиве, но и в Иране, Индии как покровитель борцов и поэтов, исцелитель болезней. По преданию, поэт был похоронен в своей мастерской [7.стр.25] .

В XIV–XVII вв. вокруг его погребения возникло городское кладбище. Уже Ширгазихан, соорудив свое медресе в начале XVIII в., целенаправленно ориентировал его на погребение Пахлаван-Махмуда.

Ранний мавзолей Пахлаван-Махмуда был перестроен в 1810 г. Мухаммад-Рахим-ханом I (1806–1825). Новый мавзолей включил в себя старую усыпальницу и ханаку с высоким

² Источник. <https://masjid.uz/xorazm-v/293-shovot-tumani/2510-yusuf-xamadoni.html>.

двойным куполом, силуэт которой стал одним из главных символов Хивы. Перед входом в мавзолей был устроен поминальный двор, и ворота старого кладбища стали входным порталом мемориала Пахлавана-Махмуда. В начале XX в. по заказу Асфендияр-хана (1910–1920) на западной стороне двора была построена двухэтажная корихона, а на восточной стороне – летняя айванная мечеть. В майоликовую облицовку мемориала включено много картушей с религиозными изречениями, стихами Пахлавана-Махмуда и именами мастеров.

3-фото. Мавзалеи Пахлавана Махмуда.

Анализ и выводы. Три упомянутые выше святыни являются самым известным историко-культурным комплексом Хорезма. Люди использовали эти места на протяжении нескольких столетий как места исцеления и паломничества. До 50-х годов 20 века он считался главным местом восстановления здоровья населения Хорезма. Здесь лечатся от бездетности, психических и профессиональных заболеваний.

Глядя на историю Хорезма, мы видим, что здесь хорошо развита народная медицина. До нового времени основным руководством по медицине были труды Абулгази Бахадир-хана, Ар-Джурджани, Ар-Рази, Ибн Сины и Аль-Бируни. По указаниям в этих трудах излечивались болезни тела и органов. Однако народная медицина не эффективна при лечении заболеваний неизвестной причины, таких как бездетность, психические заболевания и неожиданные профессиональные заболевания. Поэтому население пыталось исцелить их божественными средствами. В этом отношении роль суфизма и его проявлений была велика. В этих методах лечения, которые называются "илми ладуний", большое внимание уделяется божественной чистоте пациента и целителя, а также сдерживанию нафса. Большую роль в этом сыграли дервиши суфизма. А проникательные учёные суфизма — это те, кто отказывается от всех удовольствий этого мира (богатства, семьи, развлечений, еды и питья) и посвящает себя жизни после смерти. Святые суфизма выступали посредниками между Богом и человеком. Они приносили людям различные лечение божественным путем.

Методы лечения местного населения осуществлялись следующим образом.

1. Способ получения духовной силы – то есть получения силы, которая может быть ему дана от Бога через святых.
2. Исцеление через прощение грехов (покаяние или примирение)

3. Путем избиения или трудовой деятельности (избиение святыми или постоянный труд в ремесленных мастерских или на вакфных землях, принадлежащих мечетям)
4. Занятие благотворительной деятельностью (дарवेशона, пожертвование).
5. Зажечь лампаду на могиле святого.
5. Привязывать платок или кусок своей одежды к дереву, дереву, обнимать деревья, греться у костра, кататься в грязи.
6. Пить воду из святых колодцев и источников, очищая тем самым себя или избавляясь от болезней.
6. Приготовление торжественных блюд.
7. Те, кто пытался получить исцеление божественным путем, принося жертвы святому.

Жители Хорезма, Каракалпакстана и различных частей Средней Азии обращались к Султану Увайсу бобо из вышеназванных мемориальных памятников, чтобы вылечить бездетность и избавиться от колдовства. До 50-х годов прошлого века в установленных здесь чиллаханах было очень многолюдно. Бездетные женщины желают иметь детей, привязывая куски ткани к освященным людьми деревьям. Кроме того, здесь катали женщин с холмов, делали различных кукол и наводили на них заклинания. Куклы и ёлки этого типа доступны и сегодня.

Несмотря на атеистическую борьбу в годы Советского Союза, люди продолжали посещать святыню дедушки Султана Увайса. Только делалось это тайно. Однако после 1990-х годов это место стало многолюдным и стало центром принесения жертвоприношений, привязывания ткани к деревьям и публичного поклонения камням, воде, рыбам и самой горе. По данным исследователя З.Абидовой, годовой доход от паломников составляет 7 917 000 000 сум [8. стр. 25] . Однако Абидова не подсчитала ценность овец, баранов, кур и петухов, оставленных здесь живыми потому, что они излечились от болезней, родили детей или решили другие проблемы.

Храм Юсуфа Хамадони был основным местом лечения до 30-х годов 20 века, в советское время к нему тайно обращалось большинство населения, а после обретения независимости около 40-50 больных шизофренией тяжелой, средней и легкой степени тяжести. посещал его святыню каждый месяц. Здесь больным читали аяты Корана в течение 40 дней (в народе существует поверье, что больных людей сковывают цепями и цепь развязывается в результате чтения одного аята Корана каждый день и больной может выздороветь за сорок дней).

Такую же ситуацию мы видим и в мавзолее П. Махмуда. Русский учёный Л. Костенко, побывавший в Хорезме в 1873 году, говорил, что это было место лечения. Л. Костенко писал: «В мечети (мавзолее) Полвон ота есть место и для больных, сирот, пленников, калек, немых и других, живущих на средства мечети (мавзолея)» [9.стр. .238 .].

4-фото. Дверь мавзолея П.Махмуда.

Обратите внимание на рисунок 4. Это двусторонняя дверь, установленная в мавзолее Пахлавана Махмуда шахом Нияз-ханом, который был ханом Хивы в 1698-1703 годах. На нем по кругу написаны надписи в 42 строки. Надпись, соединяющая две створки двери, гласит: «Господи, чьи головы связаны от боли (строка 31), прими молитвы больных сердец» (строка 32). Это указывает на то, что в этом месте исцелялись люди со связанными головами (психически больные), и что мавзолей был центром исцеления. Мавзолей П. Махмуда

расположен в самом сердце замкового комплекса Ичон. В середине 20 века он был превращен в туристический центр. Именно с этого периода на этой земле официально завершилась задача лечения психических заболеваний, но усилилась задача лечения бесплодия.

Хотя Хорезм уже в XII веке был центром распространения ислама, магические методы исцеления, основанные на их древних верованиях, жители ищут именно в гробницах лидеров ислама. П. Махмуд (на языке Пирьор Вали-хальк) также был представителем суфийской тарикаты ислама. Люди считают таких известных людей контактирующими с Богом и пытаются через них найти лекарства от своих недугов и проблем. В религии ислама к людям обращаются через аяты Корана и их главы. И в этом вопросе мы видим процесс синкретизации в Хорезме. Например, в мавзолее П. Махмуда аяты Корана читают религиозный учёный, курирующий этот комплекс, или те, кто туда ходит. Однако исцеление ищут у воды колодца комплекса, спасение ищут у луны и звезд. Подавляющее большинство жителей Хорезма используют воду из колодца Полванпир в медицинских целях. Больные пьют воду и берут с собой бутылки с водой.

5-фото³. Колодец Полванпир и связанные с ней мероприятия

Среди паломников можно встретить мужчин и женщин разного возраста, пожилых людей, отцов и матерей, желающих спасти своих больных детей. Веками женихи и невесты вместе набирали воду из этого колодца (фото 3), читали Коран, чтобы души святых, и получили счастье от его святого колодца, и тех, кто просил о ребенке. То есть тех, кто ищет исцеления от бездетности. Если ведро наполнено водой из колодца, значит, первым ребенком в семье будет мальчик, а если оно наполовину наполнено, то первым ребенком будет девочка. У хивинцев полнота воды в ведре считается символом энтузиазма, силы и мальчика, являющегося полным продолжателем поколения, а половина воды в ведре – признак скромности, бедности, считается символом послушания и полу-продолжательница поколения, то есть девочка. Однако существует и другое мировоззрение, которое считается признаком невезения, если ведро не полное. Этот знак является причиной того, что колодец сохранился лишь в символическом смысле. Потому что в день свадьбы становится все больше случаев, когда этот ритуал, негативно влияющий на психологию молодых и каждого человека, приводит к расставанию семей. В 2017 году колодец отреставрировали, а ковш символически сохранили. С целью очистки питьевая вода откачивалась с северной стороны

³ Фотографии сделаны Мамлакат Джуманезовой во время полевой практики. 2022 г.

колодца современным способом через краны. Однако не удалось стереть из духовной памяти народа божественное исцеление заранее завести ребенка. Даже символические колодец и ведро остаются инструментами этого древнего метода

В заключение необходимо сказать, что мавзолеи, построенные в честь представителей суфизма, не потеряли своего значения как места исцеления среди жителей Хорезма. Годы политических кампаний, борьбы и запретов, похоже, принесли свои плоды. Однако, углубляясь в популяцию, мы видим обратную ситуацию: конечно, при заболеваниях обращаются к современной медицине, но при этом используются древние традиции.

Литература

1. Кушкарров А. Суфийская медицина. Ташкент, 2004. стр. 175.
2. Давлатьяр Рахим. Султан Увайс. Научно-художественные фотографии.- Ташкент: Гафура Гуляма, 1992.- 64 с.
3. Материалы Республиканской научно-теоретической конференции «Сулейман Бақыргани и его эпоха». - Нукус - Звонок, 2002. - 67 с.
4. Сиддиқов Х. Правда о Юсуфе Хамадани.// Правда Хорезма. 19 декабря 1970 г.
5. Абдулхалик Гиждувани. Макамаг уль-Юсуф Хамадани. – Ташкент: «Поколение Нью Эйдж», 2003. – 46 с.
6. Хамро Пирмухаммед. История храма Юсуфа Хамадони. - Ургенч: Хорезм, 1992. - 100 с.
7. Самандаров Э. Пахлаван Махмуд. История Пирёрвали // Хорезмская правда. 22 мая, 5, 19 июня 1999 г.
8. З. Абидова. Святнлища и святилища Хорезмского оазиса. (Историко-этнологическое исследование). Диссертация на соискание ученой степени доктора философии по историческим наукам. Ташкент., 2018. 126 с.
9. Костенко Л. Город Хива в 1873 г. Туркестанский сборник (Т.С.). - Спб., 1873. - Т. 82. - С. 323
10. Болтаев А. Материалы по истории Хорезма. Рукопись – КП#9320. 93+3 листа. Хивинский государственный музей-фонд-заповедник «Ичан-Кала».
11. Сапаров Бободжон (Сапарзода). «Исторические события святых, занявших священное место в Хорезме и ставших местом паломничества нашего народа». Рукопись. - КП№ 3266. - 106 листов Хивинский государственный музей-фонд-заповедник «Внутренний замок».

УДК 37.013

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ФУНКЦИОНАЛДЫК САБАТТУУЛУГУН ӨНҮКТҮРҮҮ БОЮНЧА КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШМЕРДҮҮЛҮКТҮ УЮШТУРУУ

Калмурзаева А.Т.¹, Урайымова Г.М.², Шамшиева А.У.³,
^{1, 2, 3} Баткен мамлекеттик университетинин М.М.Тайиروف атындагы Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институту, Кыргыз Республикасы

Аннотация

Макалa окуу жана математика жаатында уюштурулган класстан тышкаркы иш-чаралар аркылуу башталгыч класстардын окуучуларынын функционалдык сабаттуулугун, ошондой эле жалпысынан ар бир окуучунун социалдык-эмоционалдык жөндөмүн жана инсан катары өнүгүүсүн колдоого багытталган. Макалада Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлиги жана USAID фонду тарабынан каржыланган “Окуу керемет!” билим берүү долбоорлорунун алкагында иштелип чыккан окуу жана математика предметтеринен класстан тышкаркы иш-чаралар камтылган.

Ата-энелер менен биргелешкен иш-чаралар аркылуу балага маалымат менен кантип иштөө керектиги тууралуу көндүмдөрдү үйрөтүү, финансылык жактан сабаттуу жүрүм-турумду калыптандыруу адатын, эмоционалдык интеллектти жана эмпатияны калыптандыруу, баланы китеп окууга жана практикалык математикалык көндүмдөргө кантип кызыктыруу боюнча класстан тышкаркы иш-чаралардын, жайкы окуу-эсеп лагерлердин, изилдөө долбоорлорунун, ата-энелер чогулуштарынын натыйжалуулугу каралган. Башталгыч класстын окуучуларынын функционалдык сабаттуулугун өнүктүрүү боюнча класстан тышкаркы ишмердүүлүктү уюштуруунун эффективдүүлүгү каралды жана талдоого алынды. Башталгыч класстын окуучуларынын функционалдык сабаттуулугун өнүктүрүүдө окуучулардын даярдык деңгээлине жана компетенттүүлүктөрүнө коюлуучу минималдык талаптардын ишке ашышына көмөктөшүп келе жаткандыгы айтылат.

Түйүндүү сөздөр: билим берүү долбоорлору, кесипкөй адистер, окуу көндүмдөрү, окутуу стратегиялары, окутуу натыйжалары, окурмандык компетенттүүлүк, заманбап методика, окуу ресурстары, курактык өзгөчөлүктөр, маалыматты кабыл алуу, чыгармачыл ой жүгүртүү, математикалык моделдер, функционалдык сабаттуулук.

ОРГАНИЗАЦИЯ ВНЕКЛАССНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО РАЗВИТИЮ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Калмурзаева А.Т.¹, Урайымова Г.М.², Шамшиева А.У.³,
^{1, 2, 3} Баткенский государственный университет, Кызыл-Кийский гуманитарно-педагогический институт им.М.М.Тайирова, Кыргызская Республика

Аннотация

Статья направлена на поддержку функциональной грамотности учащихся начальной школы посредством внеклассных мероприятий, организованных в области чтения и математики, а также социально-эмоциональных способностей и развития личности каждого ученика в целом. В статье описывается внеклассное мероприятие по чтению и по предмету математика финансируемый министерством образования и науки Кыргызской Республики, и фондом USAID в рамках проекта “Окуу керемет!”. А также через совместной работы с родителями рассматривается результативность по обучению ребенка навыкам работы с информацией, летних учебно-учетных лагерей, исследовательских проектов, родительских собраний посредством совместной деятельности с родителями, формированию привычки к формированию финансово грамотного поведения, эмоционального интеллекта и эмпатии, привлечению ребенка к чтению и практическим математическим навыкам. Рассмотрена и проанализирована эффективность организации внеклассной деятельности по развитию функциональной грамотности учащихся начальных классов. Отмечается, что развитие функциональной грамотности учащихся начальных классов способствует реализации минимальных требований к уровню подготовки и компетенциям учащихся.

Ключевые слова: образовательные проекты, профессионалы, навыки чтения, стратегии обучения, результаты обучения, компетентность читателя, современные методологии, учебные ресурсы, возрастные особенности, восприятие информации, творческое мышление, математические модели, функциональная грамотность.

ORGANIZATION OF EXTRACURRICULAR ACTIVITIES FOR THE DEVELOPMENT OF FUNCTIONAL LITERACY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Kalmurzaeva A.T.¹, Uraiyмова G.M.², Shamshieva A.U.³

^{1,2,3}Batken State University named after M.M. Tayirov Kyzyl-Kiy Humanitarian Pedagogical Institute, Kyrgyz Republic

Annotation

The article is aimed at supporting the functional literacy of primary school students through extracurricular activities organized in the field of reading and mathematics, as well as socio-emotional abilities and personality development of each student as a whole. The article describes extracurricular activities in reading and mathematics, funded by the Ministry of Education and Science of the Kyrgyz Republic, and the USAID Foundation within the framework of the project "Okuu Keremet!". And also through joint work with parents, the effectiveness of teaching a child information skills, summer training camps, research projects, parent meetings through joint activities with parents, the formation of habits for the formation of financially literate behavior, emotional intelligence and empathy, attracting a child to reading and practical mathematical skills is considered. The effectiveness of the organization of extracurricular activities for the development of functional literacy of primary school students is considered and analyzed. It is noted that the development of functional literacy of primary school students contributes to the implementation of minimum requirements for the level of training and competencies of students.

Key words: educational projects, professionals, reading skills, learning strategies, learning outcomes, reader competence, modern methodologies, educational resources, age characteristics, information perception, creative thinking, mathematical models, functional literacy.

Бүгүнкү күндө функционалдык сабаттуулук деп адамдын өмүр бою алган билимин турмуштук маселелердин кеңири чөйрөсүн чечүү үчүн колдоно билүүсү эсептелет. Башталгыч мектепте окуучулардын окуу сабаттуулугун жана математикалык сабаттуулугун калыптандырууга чоң көңүл бурулат, ал эми табигый сабаттуулук, ошондой эле функционалдык сабаттуулуктун компоненттери болуп саналган чыгармачыл ой жүгүртүү жана финансылык сабаттуулукту да эске албай коюуга болбойт.

Мектеп окуучуларынын функционалдык сабаттуулугу тууралуу түшүнүк XIX кылымда эле пайда болгон жана чыныгы турмуштук маселелерди чечүү үчүн окуу жана жазуу көндүмдөрүнүн жыйындысын билдирген. Ошондон бери билим берүүдө конкреттүү кырдаалдарда алынган маалыматты жана көндүмдөрдү колдонуу жөндөмүнө жакшы көңүл бурула баштады. Окууда ийгиликке жетүү үчүн бала биринчи кезекте маалымат менен иштей билиши керек: аны таап, керектүүнү керексизден ажыратып, фактыларды текшерип, талдап, жалпылап жана – эң маанилүүсү, аны өзүнүн тажрыйбасына салууну билиши керек. Мындай көндүм тил жана окуу предметтеринин алкагында гана эмес, ар бир предмет боюнча калыптанат. Маалыматты түшүнүү жана ал эмне үчүн зарыл экенин түшүнүү мектептеги предметтердин (математика, мен жана дүйнө, адабий окуу жана башкалар) ар бири үчүн эң маанилүү. Кырдаалды баалоо жана алынган билимди практикада колдонуу жөндөмү бир сабакта эле калыптанбайт, функционалдык сабаттуулукту жогорулатуу процесси бир нече жылдар бою окуу программасына киргизилиши керек. Бул процесс башталгыч мектептин деңгээлинде башталышы керек. Бул деңгээлдеги функционалдык сабаттуулуктун өзгөчө маанилүү түрлөрү окуу жана математика болуп саналат. Бала окууга эле эмес, ар кандай жолдор менен берилген маалыматты: ар кандай шрифттердеги, материалды жана дизайнды колдонуу аркылуу, таблица же диаграмма түрүндө берилген маалыматты окуй билүүнү жана

жана түшүнүүнү үйрөнүшү керек. Мындан тышкары, ал аны сын көз караш менен карап түшүнүүгө үйрөнүшү керек, анткени бүгүнкү күндө биз жашап жаткан маалымат агымында жалган менен чындыкты айырмалоо абдан маанилүү. Математикалык моделдерди жана түшүнүктөрдү колдонуу менен окуучу финансылык сабаттуулукту калыптандырат, практикалык маселелерди чечүү үчүн керектүү маалыматтарды тандап алууну үйрөнөт ж. б. Окуу жана математикадан тышкары табият таануу сабаттуулугун, критикалык ой жүгүртүүнү, чыгармачылыкты калыптандыруу окуучу үчүн өтө маанилүү. Бул көндүмдөрдү калыптандыруу ролдук оюндар, долбоордук ишмердүүлүк, предметтер аралык иш-чаралар сыяктуу иш-аракеттер аркылуу ишке ашат, анткени дал ушул жерден алынган предметтик билимдерди окуучулар турмуштук маселелерди чечүү үчүн колдоно алуусуна мүмкүнчүлүк түзүлөт. Башталгыч мектепте функционалдык сабаттуулукту калыптандырууда кошумча билим берүү чоң роль ойнойт. Ийримдердеги сабактар окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн, чыгармачыл ой жүгүртүүсүн, компьютердик жана окурмандык сабаттуулугун өстүрөт. Окуучулар үчүн сабактан тышкары уюштурула турган өз алдынча жана топтук изилдөө иштери, табигый илимдер жана социалдык тармактардагы долбоордук ишмердүүлүк, финансылык сабаттуулукту өнүктүрүү боюнча ж. б. у. с. иш-чаралар аркылуу жакшы натыйжаларга жетсек болот. Башталгыч мектепте функционалдык сабаттуулукту калыптандыруу үчүн окуучулардын алган тапшырмалары алардын тажрыйбасына жана чөйрөсүнө жакын болушу, реалдуу турмуштук кырдаалдарга байланыштуу болушу маанилүү. Ошондуктан, бул көндүмдөрдү өнүктүрүү процессине ата-энелерди, үй-бүлө мүчөлөрүн жана баланын жакын чөйрөсүн тартуу абдан зарыл. Китеп куржуну, фин-чилистен конкурсун уюштуруу. «Фин - чилистен» сынагы. Баланы келечекте өз алдынча жашоого даярдоо ата-энелердин, мугалимдердин жана аны тарбиялоого катышкан башка чоң адамдардын негизги милдеттеринин бири. Бул өзүн өзү алып жүрүүнү, санаганды жана жазганды билүү гана эмес. Буга үй-бүлөдө жана коомдо-каржылык жана экономикалык мамилелерди билүү үчүн зарыл болгон негизги көндүмдөр да кирет. Жеке материалдык байлыкты жогорулатуу, аны сактоо боюнча билимдердин жана бул үчүн зарыл болгон көндүмдөрдүн жыйындысы катары каржы сабаттуулугун калыптандыруу экономикалык социалдаштыруунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Баланы башталгыч мектеп курагында эле акча, эмгек, эмгек акы, сый акы жаатындагы элементардык түшүнүктөр менен тааныштырып, ага жеке каржыны башкаруунун алгачкы жолдору жөнүндө айтуу керек. Бул негизинен акча менен байланышкан туура адаттарды, каржы жактан сабаттуу жүрүм-турум мамилелерин калыптандыруу үчүн зарыл. Бул адаттар балага келечекте финансылык туура чечимдерди кабыл алууга, өз акчасын туура колдонгонго, туура максат коюуга жана ага жетүүгө жардам берет. Башталгыч класстын окуучуларынын жана алардын ата-энелеринин финансылык сабаттуулугун жогорулатуу максатында уюштурулат. (9)

Балдар үчүн зарыл болгон көндүмдөр үй-бүлөлүк окууда, сатып алуулар үчүн бюджетти талкуулоодо же үй-бүлөлүк саякат программасын Функционалдык сабаттуу инсан – адамдын ишмердүүлүгүнүн, баарлашуунун жана коомдук мамилелердин ар кандай тармактарындагы турмуштук милдеттерди мүмкүн болушунча кеңири спектрин чечүү үчүн өмүр бою алып келе жаткан бардык билимдерди, көндүмдөрдү жана жөндөмдөрдү колдоно билген инсан. (А. Леонтьев) да, ролдук оюндарда (Жаш фермер, дүкөнчү, ж.б.) таанып-билүүчүлүк жана долбоордук жамааттык иш-чараларда түзүлөт. Функционалдык сабаттуулукту, чыгармачылыкты, эмоционалдык интеллектти, социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүү үчүн өнүктүрүүчү жана түрткү берүүчү мектеп чөйрөсүн жана шарттарды түзүү мугалимдердин, үй-бүлөлөрдүн жана мектеп администрациясынын жалпы милдети болуп саналат. Ушул максатта USAIDдин «Окуу керемет!» долбоору мектеп мугалимдерине класстан тышкаркы иш-чараларды, жайкы лагердин программасын, башталгыч класстын окуучуларынын окуу

жана математика боюнча функционалдык сабаттуулугун жана алардын социалдык жана эмоционалдык көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган ата-энелер чогулушунун сценарийлерин сунушталып, иш-чаралар ийгиликтүү өткөрүлүп келе жатат. Мисалы, 2022-2023-окуу жылында Изилдөө долбоору боюнча Кызыл-Кыя шаарынын шаарынын №2 Кыргызстандын 50 жылдыгы атындагы орто мектебинин башталгыч классынын окуучулары «Микробы и бактерии в природе» атуу изилдөө долбоору окуучулар командасы республикалык турга өтүп, «Жаш изилдөөчүлөр» номинациясына ээ болушту.

Окуу жана математикалык сабаттуулукту өнүктүрүү үчүн класстан тышкаркы иш-чараларды уюштурууда сунушталган башталгыч класстардагы класстан тышкаркы иш-чаралардын формалары маалыматтык-окутуу мазмуну боюнча ар түрдүү. Иш-чараларды театрлаштыруу, жасалгалоо, музыкалаштыруу жана башка ар кандай сценалык ыкмалар менен коштосо, башталгыч класстын окуучуларынын эмоционалдык таасирин күчөтөт. Ал эми ушул иш-чараларга, театрлаштырууга, оюндарга, сынактарга окуучулар өздөрү даярданып, өздөрү катышса бул алардын чыгармачылык дараметин өнүктүрөт, ишти алдын ала пландоо, бири бири менен баарлашуу жана кызматташуу мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтет, маданий деңгээлин көтөрөт, окууга жана математикага болгон кызыгууларын арттырат. Класстан тышкаркы иш-чараларды уюштуруучулар аларды өз алдынча өткөрсө болот же кайсы бир майрамдын, иш-чаранын алкагында да колдонушса болот. Бул учурда алар төмөнкү учурларды эске алышы керек:

1. Өткөрүү орду – иш-чаралардын мазмунуна жана убактысына карай тандалат.
2. Окутуу тили – катышуучулардын окутуу тилине ылайыкташат жана көп тилдүүлүк мамилеси эске алынат.
3. Маданий аспект – маданий мазмунду эске алуу керек. Мисалы, ар бир улуттун каада-салт, нарктуулугун эске алуу. Жергиликтүү коомчулукта терс реакцияны жараткан сөздөрдү жана кырдаалдарды колдонбош керек.
4. Гендердик аспект – иш-чараларга эркек балдарды да, кыз балдарды да чогуу тартуу керек.

Жогоруда келтирилген конкреттүү иш чараларды: Изилдөө долбоору, ата-энелер чогулуштары, окуу-эсеп лагерлери, класстан тышкаркы ар түрдүү иш чараларды өткөрүү менен. Биздин баамыбызда кесипкөй башталгыч класстын мугалими болуу ааламдашуу доорунун талабы. Ал үчүн ар бир болочок башталгыч класс мугалими санариптик маалыматтардан сырткары, функционалдык сабаттуулукка балдарды эрте жаштан тарбиялоо маанилүү экендигин билүүсү зарыл. Мугалимдин үзгүлтүксүз билим алуусу аны дайыма ийгиликке жеткирет. Ушул максатта USAIDдин «Окуу керемет!» долбоору мектеп мугалимдерине класстан тышкаркы иш-чараларды, жайкы лагердин программасын, башталгыч класстын окуучуларынын окуу жана математика боюнча функционалдык сабаттуулугун жана алардын социалдык жана эмоционалдык көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган ата-энелер чогулушунун сценарийлерин сунушталып, иш-чараларды өткөрүү аркылуу башталгыч класстын окуучуларында функционалдык сабаттуулугу бир топ жогорулаганы байкалды.

Колдонулган адабияттар

1. Башталгыч класстардын окуучуларынын окуу көндүмдөрүн жакшыртуу боюнча класстан тышкаркы иш-чаралар. USAIDдин «Бирге окуйбуз» долбоорунун колдонмосу. – Бишкек, 2016.
2. Башталгыч класстардын окуучуларынын окуу көндүмдөрүн жакшыртуу боюнча коомчулукту тартуу. Мектеп жана коомдук китепканачыларга, башталгыч класстын мугалимдерине жана мектеп администрациясы үчүн модуль. USDA, Бишкек, 2019.
3. Башталгыч класстардын мугалимдери үчүн USAIDдин “Окуу Керемет!” долбоору. Математика боюнча 1-5, 6-10-модулдар. – Бишкек, 2020.

4. Кашкаров А.П. Новации в читальном зале. Развивающие игры, мотивационные конкурсы. – М.: Либерия-Бибинформ, 2014.
5. Башталгыч класстардын окуу көндүмдөрүн жакшыртуу боюнча окуу лагеринин программасы. (USAIDдин «Бирге окуйбуз» долбоору). – Бишкек, 2015.
6. Окуу көндүмдөрүн өркүндөтүү боюнча USAIDдин «Келгиле, окуйбуз!» долбоорунун алкагында мектептерде жайкы китеп окуу лагерлерин өткөрүү боюнча сунуштар. – Бишкек, 2019.
7. Маалымат булагы: <https://homebuilding.ru/risovanie-na-kamnyakh-ili-rospis-sadov.htm>
8. Эльконин Д. Б. Как научить детей читать. Избранные психологические труды. – М., 1989.
9. «Башталгыч класстын окуучуларынын функционалдык сабаттуулугун өнүктүрүү боюнча класстан тышкаркы ишмердүүлүк» Усулдук колдонмо. - Бишкек, 2023.

УДК: 504:13:2

КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШТЕРДЕ ОКУУЧУЛАРДЫ СУРМА-ТАШ КОРУГУНА ЭКСКУРСИЯ

Калыков Б.О.¹¹Баткен Мамлекеттик Университети, Кызыл Кия шаары.

Аннотация

Бул макала окуучуларды экологиялык жактан тарбиялоого, айлана-чөйрөгө жана бардык жандыктарга жоопкерчилик менен мамиле кылууга, туулган жердин табиятын изилдөөгө багытталган. Окуучулардын турмуштук кырдаалга жараша аң-сезимдүү, жоопкерчиликтүү жеке жүрүм-турумун өнүктүрүү маселелери, практикалык жаратылышты коргоо иш-аракеттериндеги маселелерди чечүү, мектептин ишинин маанилүү аспектилери болушу керек.

Ачкыч сөздөр: жаратылыш, тарбия, экскурсия, өсүмдүктөр, корук, чөл, айлана-чөйрө.

ЭКСКУРСИЯ В СУРМА-ТАШСКИЙ ЗАПОВЕДНИК ШКОЛЬНИКОВ ВО ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Калыков Б.О.¹¹Баткенский Государственный Университет, г. Кызыл Кия.

Аннотация

Данная статья направлена на экологическое воспитание учащихся, ответственное и уважительное отношение к окружающей среде и всему живому, изучение природы родного края. Важными сторонами работы школы должны быть вопросы формирования сознательного, ответственного личностного поведения учащихся в зависимости от жизненной ситуации, решения задач в практической природоохранной деятельности.

Ключевые слова: природа, образование, экскурсия, растения, заповедник, дикая природа, окружающая среда.

SCHOOLCHILDREN'S EXCURSION TO THE SURMAT-TASH RESERVE IN EXTRACURRICULAR ACTIVITIES

B. Kalykov¹¹Batken State University, Kyzyl Kiya city.

Annotation

This article deals with ecological formation of pupils' personality, responsible and respectable relation to environment, studying of the nature of native land. The main point of school work should be question of conscious development, responsible personal behavior of pupils according to real situations, the decision of the problems in practical nature protection activity.

Keywords: nature, education, excursion, plants, reserve, desert, environment.

Жаратылыш көп нерсени гана үйрөтпөстөн, тарбиялайт. Демек, экология мугалими эне табиятын билип, студенттердин алдында анын байлыгын, сулуулугун ачып бере алышы керек; адамдын иш-аракетине байланыштуу жаратылыштагы өзгөрүүлөрдүн чоңдугун жамааттык эмгеги менен көрсөтүү; Табигый байлыкты сүйүүгө, коргоого жана көбөйтүүгө үйрөтүү. Жаратылыш менен жандуу баарлашуу окуучулардын аны изилдөөгө болгон кызыгуусун арттырат жана окуучулардын эстетикалык тарбиясына өбөлгө түзөт. Эстетикалык сезимди өрчүтүү жана экскурсия учурунда жаратылышты изилдөөгө болгон кызыгууну сактоо мугалимден жогорку педагогикалык чеберчиликти талап кылат. Ошондуктан, тажрыйбалуу

мугалимдер, аны изилдөөнүн алгачкы күндөрүнөн баштап студенттерди окуу предметине кызыктыруу үчүн, тематикалык экскурсияларды өткөрүү зарыл. Көп күндүк экскурсиялар ЖОЖдордо жана мектеп программасы тарабынан аныкталбайт жана класстан тышкары иш-чара катары өткөрүлөт. Экскурсиянын орду корук болушу мүмкүн. Түпкүлүктүү аймакты изилдөө менен, студенттер эндемикалык өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын корук зоналарында корголуучу аймакта өсүмдүктөрдүн кайсы түрлөрү көбүрөөк кездешээрин аныктоо боюнча көндүмдөргө ээ болушат жана аткарышат. Корукка барганда мугалим окуучулардын көңүлүн академиктердин ишине бурушу керек, анткени илимий изилдөө маселелерине жогорку курстардын же класстын окуучулары кызыгышат. Мугалим окуучуларды жаратылыш байлыктарын коргоого гана эмес, ошондой эле өз жерин пайдалуу өсүмдүктөр жана жаныбарлар менен байытууга үйрөтүшү керек. Мындай экскурсияларды өткөрүүдө окуучулар пайдалуу өсүмдүктөрдү коргоону үйрөтүү керек, курт-кумурскаларды өлтүрүшөт, куштардын уяларын талкалашат. Ошондуктан мугалим жаратылышты коргоо маселеси боюнча түшүндүрүү иштерин жүргүзүшү керек. Сиз изилдөө же чогултуу үчүн зарыл болгон нерселерди гана ала аласыз. Корук зонасындагы эндемикалык өсүмдүктөрдү жана сейрек кездешүүчү жаныбарларды изилдөө максатында жаратылышка эки күндүк экскурсиянын мисалына токтололу. "Сурма-Таш" мамлекеттик жаратылыш коругу 2009-жылы «Аңчылык» бирлигинин базасында уюшулган. Бул жер өзүнүн жаратылышынын кооздугу, табигый тоо ландшафттарынын уникалдуулугу, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн ар түрдүүлүгү менен туристтердин да, жергиликтүү тургундардын да көңүлүн бурат. Парктын жалпы аянты 66 миң 194 га. Бүгүнкү күндө да ал жерде кар кете элек, тоо эчкилери, аюу, илбирс, бүркүт өндүү жаныбарлар бар.

Жаратылыш парктын иш-аракеттери табигый жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн ар түрдүүлүгүн, анын ичинде жоголуп бара жаткан жаныбарлардын түрлөрүн, ошондой эле суу ресурстарын сактоого багытталган.

"Сурма-Таш" жаратылыш паркы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 27.06.2009-жылдагы токтомунун негизинде уникалдуу жаратылыш комплекстерин жана биологиялык ар түрдүүлүктү сактоону камсыз кылуу, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнүн сейрек кездешүүчү жана жок болуп кетүү коркунучунда турган түрлөрүн коргоо, Баткен облусунун экотуризмдин өнүктүрүү максатында түзүлгөн. Жакынкы айылдан 18 чакырым алыстыкта электр энергиясы жүргүзүлгөн эмес. Бирок коруктун жумушчулары кол генераторун орнотуп, кырдаалдан чыгышат.

Корукта топторго бөлүнгөн 15 адам эмгектенет, алардын ар бири өз аянтчасы үчүн жооптуу. Кызматкерлердин милдеттерине токой зыянкечтерине жана токой ооруларына каршы күрөшүү, өрт коопсуздугун алдын алуу иш-чаралары кирет. Мыйзамсыз коруктагы бадалдарды отунга кесүү жана аңчылыкка каршы күрөшүү боюнча профилактикалык иш-чаралар, мониторинг жана илимий-изилдөө иштери жүргүзүлөт.

Парктын айланасын жана анын жашоочуларын – ак илбирс, аюу, сүлөөсүн, бүркүт, кулжа жана башка көптөгөн жаныбарларды парктын кызматкерлери эски байкоо жүргүзүү ыкмасы менен эсепке алышат.

Парктын илимий кызматкерлеринин жылнаамалары кубандырарлык: эгер мурда аймакта аюу катталбаса, илбирстердин саны экиден 5ке чейин көбөйгөн. Бүгүнкү күндө "Сурма-Таш" коругунун 2 күрөң аюуну көргөн. Браконьерликке каршы активдүү иш-чаралар менен катар жапайы жаратылыштын жашоочуларынын өсүү динамикасы байкалууда.

Корук Теңизбай жайыты жана Чоң-Алай району менен чектешет. Бул жерде карагай, терек, өрүк, карагат жана башка дарактар өсөт. Сурма-Таш кооругунун жолдорунда көптөгөн жерлеринде, коруктун тик капталдарында ар бир чакырым сайын кызыктуу тарыхы жаркырайт.

Ал аймактан ар кандай көлөмдөгү таштар төшөлгөн дубалга көңүл бурууга болот. Бул жолду бир кылымдан ашык мурун австриялык 1500 туткун курган жана алардын аты жөнү таштарга жазылып калтырылган. Жарым таш дубал, тик жолдор, кайнап шар аккан дарыя жаратылыштын улуулугун айгинелеп турат. Туткундар байыркы тоо массивдеринин фонунда өз убагында чоң кара ташты чегип, "1915" датасын оюп түшүрүшкөн.

Австриялыктар салган бул жолдун да корукка алынганы – тарых. Бул тоолордо (Ленин чокусу) 1980-жылдары дүйнөлүк олимпиадалык альпинизм боюнча мелдештер өтүп, жоон топ коноктор ошол жерге келишкен.

Коруктун жалпы аянты – 66194,0 га.

Коруктун чек араларын сүрөттөө үчүн баштапкы зонада 2300м. бийиктиктеги белги Тегирмеч жана Исфайрам-Сай дарыялары кошулган жерге чейин, андан ары түштүк-чыгыш багытында Тегирмеч жана Исфайрам-Сай дарыяларынын ортосундагы тоо кыркасы боюнча 4013м. белгинин бийиктигине – Дебет кырка тоосуна дейре алынган.

Андан ары чек ара сызыгы Дебет кырка тоосу боюнча түштүк-батыш багытында Чоң Дебет агымдары бириккенге чейин өтөт.

Сурма-Таш коругунун чек аралары мындан Теңизбай дарыясы боюнча 3662 м. белгисине, ал жерден тоо кыркасы боюнча 4060м. белгисине чейин; Кайыңды дарыясынан түндүк-батыш багытында Ош облусунун Чоң-Алай районунун чек арасына тийиштүү 4770м. белгисине чейин өтөт.

Андан ары Сурма-Таш дарыясынын башынан Арча-Конуш дарыясынын башына чейин созулат.

Түндүк-чыгыш бөлүгүнөн Шоба дарыясынын башына чейин, б.а., 2000м. белгисинен 4064м. белгисине чейинки чек ара Дебет кырка тоосу боюнча өтөт да, баштапкы чекитке жакындашат.

Сурма-Таш мамлекеттик жаратылыш коругундагы климат Жер ортолук деңиздин суб-чөйрөсү, орточо жылуу. Бул жерде жай ысык жана кургак; кыш жылуу, кар жаап, туруктуу болбойт.

Эң аз жаан-чачын май – август айларында, ал эми эң көп жаан – чачын ноябрь – январь айларында болот.

"Сурма-Таш" мамлекеттик жаратылыш коругу өзүнүн кооздугу жана уникалдуулугу менен айырмаланат. Аймактын флорасы ар түрдүү: дарактар – роуэн, карагат, тал, терек, өрүк, долоно жана дары чөптөрдүн көптөгөн түрлөрү бар. Парктын өзөктүк зонасы Сурматаш дарыясынын оозунан – Аутай каньондорунан башталат. Бул жерлер жапайы жаныбарлар үчүн эң ыңгайлуу. Теңизбай, Кичи-Алай, Кабак жайлоолору, ошондой эле Чоң-Алай районунун тоолуу жайыттары Дароот-Коргон жолдору аркылуу буга чейин жашаган калктуу пункттар менен маршруттар түзүлгөн. Парктын кызматкерлеринин айтымында, бул жерде жашаган адамдар жергиликтүү бийликтин сунуштарын жана мыйзамдарын катуу эсепке алышат.

Корук Тенизбай жайыты жана Чоң-Алай району менен чектешет. Анда сейрек кездешүүчү жаныбарлар бар: күрөң аюу, ак илбирс, сүлөөсүн жана башка жапайы жаныбарлар. Ошондой эле корукта карагай, карагат, терек, өрүк жана башка дарактар өсөт. Мындан тышкары, жакында Кызыл китепке киргизилген бургулоочу аюуну алып келишти.

Бул экскурсияны жандуу жана кызыктуу өткөрүү үчүн мугалим мелдештин элементтерин камтыйт. Ал отрядды үч топко бөлүп, Сурма –Таш коругунун аймагын изилдөө жана табылган жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн түрлөрүн сүрөттөө сыяктуу тапшырма берет. Топтордун алдында мугалим өсүмдүктөрдү жана жаныбарларды жок кылбоого шарт түзөт. Гербарий үчүн мугалим көрсөткөн өсүмдүктөрдү гана алыңыз. Жөнүүчү өсүмдүктөрдүн түрлөрүн көбүрөөк сүрөттөп, туура жүргүзүп, жаныбарлар менен курт-кумурскалар жөнүндө

көбүрөөк маалымат берген топ болот. Кээ бир түрлөр илимге белгилүү бир кызыгууну туудурат, бирок өтө сейрек кездешет. Ошондуктан, аларды экскурсияда жолуктургандан кийин, студенттер спораларды же уруктарды чогултуп, керектүү өсүү шарттары бар жаңы жерге отургуза алышат. Ушул сыяктуу мисалдарды башка өсүмдүктөр менен гана бай четибиздин каалаган бурчунан табууга болот. Белгиленген жерде привал жасалат, анын жүрүшүндө иштин жыйынтыгын өткөрсө болот. Өсүмдүктөрдү гербдүү папкаларга салганда, мугалим окуучулардын көңүлүн адам колдонгон жапайы Флора өсүмдүктөрүнө (боек, кооздук, жегенге жарактуу өсүмдүктөр бар дары-дармек) токтотот. Бул экскурсияда мугалим окуучулардын көңүлүн өсүмдүктөрдүн эң аз колдонулган формаларына бурат. Бул байкоо жүргүзүүгө өбөлгө түзөт. Биздин өлкөнүн табияты канчалык бай болсо дагы, мугалим өзүнүн тарбиялануучуларын мектеп жашынан баштап аны коргоого жана байытууга үйрөтүшү керек.

Адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын 1999-жылдын 16-июну № 53, «Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө» мыйзамы
2. Кулназаров.Б. Ош-1999 г. С.82-84
3. Мурсалиев,А.М.,Ниязов, Т.З.,А.Б. ШамшиевА.Б. Жалпы экология. Бишкек, 2010 ж. С.122-12
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
5. <https://nabu.kg/osobenoſti>
6. <https://www.open.kg/about-kyrgyzstan/nature/national-parks-and-reserves/33542-surmatashskiy-municipalnyy-zapovednik.html>
7. <https://www.turmush.kg/ru/news:1556304>

УДК 821.51

ЭЛ ДӨӨЛӨТҮ – ЭНЕ ТИЛ ТАГДЫРЫ

Карашакиева Н.О.¹, Керимкулова К.Н.²^{1,2}Б.Осмонов атындагы ЖАМУ ТИПФ Таш-Көмүр ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада кыргыз тили - кыргыз элинин улуттук тили, улуттук маданиятынын формасы, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили болуп саналары жана касиеттүү эне –тилибиздин тагдыры, өсүп келе жаткан муундарга мурас катары өткөрүп берүү, аны көздүн карегиндей сактоо, баалоо боюнча айтылат.

Түйүндүү сөздөр: Ата, эне, улут, Мекен, өлкө, совет, маданият, каармандар, инсан, коом, тарбия, мекенчилдик.

НАРОДНОЕ ДОСТОЯНИЕ – СУДЬБА РОДНОГО ЯЗЫКА

Карашакиева Н.О.,¹ Керимкулова К.Н.²^{1,2}ЖАГУ ТИПФ им.Б.Осмонова город Таш-Кумыр, Кыргызстан

Аннотация

В данной статье говорится о кыргызском языке – национальном языке кыргызского народа, форма национальной культуры, статусе государственного языка Кыргызской Республики и судьбе нашего драгоценного родного языка, передаче его в качестве наследия народу, подрастающим поколениям, его сохранение и признание.

Ключевые слова: Отец, мать, нация, Родина, страна, Советский союз, культура, характер, личность, общество, воспитание, патриотизм.

NATIONAL PROPERTY – THE DESTINY OF THE NATIVE LANGUAGE

Karashakieva N.O.,¹ Kerimkulova K.N.²^{1,2}JAMU TIPF named after B.Osmonov Tash-Komur city., Kyrgyz

Abstract

This article talks about the Kyrgyz language- the national language of the Kyrgyz people, the form of national culture, the status of the state language of the Kyrgyz Republic and the fate of our precious mother tongue, its transfer as a legacy to the growing generations, its preservation and appreciation.

Key words: Father, mother, nation, Motherland, a country, Soviet Union, culture, character, personality, society, education, patriotism.

Улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматов таамай айткан: “Эне тилибиз-улуттун портрети”. Дүйнөдө кандай гана эл болбосун, өз эне тилин урматтап, өз тилинде сүйлөөсү абзел. Ошол элдин эне тили, эли жери, атуулдук милдеттери бар экендиги талашсыз. Ал эми биздин элибиздин тарыхы, эне тилинин тагдыры, кадыр-баркы жана эң байыркы улуу, көрөңгөлүү тил экендиги айкын. Эне тилибиз улуттун уңгусу, көөнөрбөс мурасы, олжосу, байлыгы. Эне тилим-менин дилим деп бекеринен айтылган эмес, - анткени эне тили каны-жаныбызга эненин сүтү, бешик ыры, аталардын нуска кептери, чоң аталардын санжырасы, чоң энелердин жомогу, комуздун күүсү менен сиңип келди. Азыркы күндө кыргыз тили түрк тилдеринин ичинен эң байыркысы болуп эсептелет. Бул – тарых өзү алып чыккан талашсыз чындык. Менин оюмча, кыргыз тили эч качан жоголбойт. Эгер тил жок болсо, анда эл да, улут да, өлкө да жоголоору анык. Анткени улут жана тил ажырагыс бир бүтүн нерсе. Ал эми тил жоголот деген адамдар – кыргыз элинин душманы [2].

Ырас, кыргызым өзүнүн өнүгүү тарыхында нечендеген сүргүндөргө, кызыл кыргыздарга туш болуп, не деген гана кыйынчылыктарды, азап-тозокторду башынан өткөргөн жок. Канча деген душман элимди жок кылам деп келсе дагы, аны тарых барактарынан өчүрө алган жок. Чырактын билигиндей болуп, элибиздин акыркы үмүтү үлбүрөп өчүп бара жаткан учурда эл ичинен тайманбас эрлер, арстан жүрөк шерлер чыгып элибизди сактап калышкан. Алар элибиздин чачылганын жыйнап, үзүлгөнүн улап, бөксөргөнүн толтуруп, каптап келген калың жоонун катыгын колуна карматып, кирип келген калмак-кытайдын кыйласын кыйратып, ак калпактуу калкына калканч, Ала-Тоолуу калаасына урагыс чеп болушкан [1].

Кыргыз тили-кыргыз улутунун гана эмес, кыргыз мамлекетинин эне тили. XXI кылымда биз аны өркүндөтүүгө, байытууга, колдонуу чөйрөсүн кеңейтүүгө, мамлекеттик денгээлдин баардык түзүмүндө алтын тилибиздин иштешине шартты түзүп беришибиз керек анткени бул касиеттүү белек. Тил тарыхына тийиштүү урунттуу учур бул өткөн кылымдын сексен тогузунчу жылы эркиндик эпкини желаргыдай согуп, ар улут, өз өтмүшүнө үңүлө баштаган кез. Ошол маалдагы улутубуздун уңгу туткан эр азаматтарынын аракетин менен кыргыз тил, мамлекеттик тил болуп, кабыл алынган.

1989-жылдын 23-сентябрында Кыргыз СССРинин жогорку советинин сессиясы ачылып, сессияда кыргыз тилинин тагдыры чечилет. Эне сүтү менен жаралган, кыргыз элинин тили, мамлекеттик тил болуп, өз учурунда туура кабыл алынып, жаткандыгын белгилешти. Бүгүн Кыргызстандын эгемендүүлүккө жетүүсүндө биринчи жеңиш катары бааланып, кыргыз тилинин статусу канчалык маанилүү экендиги талашсыз. Кыргыз эли көчмөн эл болуп, ар дайым жер которуп жүргөндүгү үчүн өзүнүн руханий байлыгын, көпчүлүк учурда китеп бетине түшүргөн эмес. Бирок, ошол эле учурда жазма маданиятыбыз ар дайым болгондугуна тарых күбө. Ата-бабаларыбыз, алгач көк түрк, андан соң кылым бою арап арибин колдонуп келишкен. Көпчүлүк учурда китептин функциясын тил аткарган. Анткени бүткүл каада-салт жана маданиятыбыз, санжыралык тарыхыбыз жана дастандар ж.б. жан дүйнөлүк баалуулуктарыбыз тил аркылуу, оозеки муундан муунга өтүп келген. Эзелтеден кыргыздар, кыргыз үчүн өз нукуралуулугун сактап турган, улуттун өзөгү болуп саналган [1].

Кыргыздын чыгаан уулу И.Раззаков алгачкы жолу 1958-жылы орус тилдүү мектептерди да кыргыз тили сабагын окутуу, окуу программасына К.Тыныстан уулу жана Т.Молдонун чыгармалары киргизилсин деген демилгеси үчүн Кремлдин каарына калып, кызматтан кетүүгө мажбур болот. Совет бийлигинин тушунда цензура катуу иштеп жада калса казак, кыргыз, өзбек, тажиктерде (ботан, ватан, ата-журт, ата-мекен) деген сөздөрдү колдонууга тыйуу салынып, ордуна “РОДИНА” деген сөздү колдонууга чакырышкан. Айылдан мектепти кыргызча мыкты бүтүргөн балдар, борборго келгенде орус тилин билбегендиктен улам, ичтен сынып, чүнчүп, шылдың болушкан. Татыктуу билим алуу үчүн орус тилин үйрөнүүгө мажбур эле орус тилин билүү, бакуубат жошоонун жана кызматтык тепкичте өсүүгө, коммунисттик партиянын катарына кирүүгө өбөлгө түзгөн. Орус тилинде билим алуу колго алынып жана эне тилинде билим алууга умтулгандар куугунтукталган [3].

Ч.Айтматов 1986-жылы Фрунзеде кыргыз тилдүү балдар бакчаларын ачууга мезгил качан эле жеткендигин айткан. Ошентип 90-жылдарга жакын эгемендүүлүк жышааны катары ар бир өлкө мамлекеттик тил макамын ала баштайт, бирок биздин эне тилибиз совет бийлиги кулагандан кийин деле жыргап кеткен жок. Акыркы 20 жылда, жүз миңдеген жарандар миграциянын толкуну менен агып кетти. Учурда бир миллионго жакын жарандар Орусияда мигрант катары эмгектенет, алардын балдары ал жакта, орус тилинде таалим-тарбия алып жатышат. Эгерде мигранттар тил маселесине оолуттуу мамиле жасабаса, бир муун алмашкан соң Якут, Бурят жана Калмык, Хаказдардын тагдыры бизди күтүп турат. Анткени алгач тил андан соң дин менен маданият мекенди сүйүү деген түшүнүктөр жок болот. Тил жөн гана байланыш куралы эмес, тил аркылуу ойлоону усулу жана менталдык денгээл, тарбияда

калыптанат. Эне тилди билбеген өз улутунун маданиятынан алыстап, тарбиясы да өз элине жат боло баштайт. Жалпы статистика боюнча кыргыз тилдүү мектептер көп болгондугу менен алардын көпчүлүгү айыл жергесинде, кыргыз тилдүү класстарда ашып кетсе 15-20 гана бала билим алат. Ал эми орус тилдүү класстарда 40-50дөн бала окуйт, жадакалса Ош, Жалал-Абад, Токмок, Кара-Кол шаарларына жакын жайгашкан айыл жергесиндегилер, балдарын орус класска берүүдө активдүү. Өзгөчө түштүк жергесиндегилер балдарын орус класска бергендердин саны арбын. Анткени алар келечекте балдары орусияда кыйналбай иштешсин дешет [2].

Эне тили тууралуу сөз болгондо, “Биз окубай калдык, балдарыбыз бизден жакшы иштеп, жакшы жашасын”, “кыргыз тилин билсен кыргызстан чыга албайсың”. Орусияда иштеп калышса, жардамы тиер, кыргыз мектеби эптемей, мугалими начар, кыргыз тилинин келечеги жок! деген шылтоолорду көп эле угуп келебиз. Бирок бул али эрезеге жете элек, улан-кыздарга алдын ала эле мигранттын, кулдун психологиясын синирүүгө тете. Орус тилсиз артта калабыз деген пикир, караңгылыктын жана ыйманыбыздын тайкы экндигинен кабар берет. Ырыскы Аллага гана таандык нерсе эмеспи, ошончолук балдарыбыздын сыртта эмгектенүүсүн кааласак, эмнеге англис, түрк, араб тилдерин үйрөтпөйбүз. Өлкөбүздөгү жалпы окуучулардын үчтөн бири орус класстарында окуйт. Үйдө кыргызча сүйлөбөгөн жана кыргыз класстарында окубаган балдар, тилге кош көңүл экендигин ар бир кыргыз учурда жон-териси менен сезип жатса керек. Өздөрү кыйналса да балдарына жана неберелерине орусча чулдурап жооп берген ата-эне жана чоң-ата, чоң-энелер көбөйдү. Алардын арасында интеллигенция өкүлдөрү бар экендиги өкүндүрөт. [4]

Мурун орус тилинин таасири бир гана борбордо күч болсо, эми технологиялар аркылуу мультфильмдерди көрүп, жүрүп эле айылдан тили орсча чыккан бөбөкөрдүн саны арбын. Жан дүйнөгө, руханиятка көбүрөөк көңүл бурган, жеке мектептердин арасынан кыргыз тилиндеги мектеп дээрлик жокко эсе. Мекенди сүйүү ыймандан дегенди унутпайлы. Ар бир элдин динин, маданиятын, үрп-адатын сактап турчу элемент бул тил экендигин терең түшүнүшүбүз керек. Баары тил маселесин көтөрүшөт бирок, балдары менен орус тилинде сүйлөшүшөт. Биздин абалыбызды Б.Сарногоевдин бул саптары мыкты чагылдырып турат.

Кой маарайт койдун тилинде,
Уй мөөрөйт уйдун тилинде.
Уй, койдон артта калды бейм
Улуттук тилди билүүдө...
Кыргызча сүйлөй билбеген
Кыз, улан чыкты бу күндө.
Арбыды “МАМА”, ”ПАПАЛАР”,
Азайды “АПА”, ”АТАЛАР” [1].

Албетте, билингвизм, кош тилдүүлүк, көп тил билүү маанилүү бирок, эне тилин билбей туруп башка тилди үйрөнүп алган адам өз маданиятынан, каада-салт, үрп-адаттарынан куру жалак калат. Психоллингвистикалык илиминде өз эне тилин билген адам гана башка тилдерди тез арада өздөштүрө алары аныкталган. Расмий тилди шылтоо кылып жүрүп, отуз жылдан бери эне тилибиз “Өз жеринде өгөйлөнүп, жетимсиреп жатат”. Расмий тил жоголмоюн, кыргыз тили өнүкпөйт. Балдарыбызды төрөлгөндөн тартып, мектепке чейин кыргыз тилинде тарбиялабасак, кыргыз тилин сүйлөтпөсөк, анда мамлекеттик тилди түзгөн программалардан эч кандай майнап чыкпай тургандыгына көз жетти. Аны турмуш өзү далилдеп жатат. Эми биз эмне кыла алабыз деген маселеге келсек!

Эң алгач, балдарыбызды кыргыз тилинде окуталы, үйдө эне тилинде сүйлөшүүгө аракет кылалы. Түрдүү тамак жебесек да, түркүн кийим кийбесек да бирок, балдарга эне тилдеги китептерди сатып берели да кыргыз тилинде сүйлөйлү! А дегенде өзүбүздөн, өзүбүздүн

балдарыбыздан баштайлы! Ыймандуу, акыл-эстүү, адамкерчиликтүү, ийгиликтүү жана чынчыл адам таза кыргызча сүйлөп турса, анын артынан ким ээрчигиси келбесин. Андыктан дининди, тилиңди, санжыранды кас, изилде. Алп тарыхы бар эне тилиңдин элиңдин, улутундун бүгүнкү улоочусу, мураскери сенсиң! 1000 жылдардан бери сага жеткен мурасты, сен дагы кийинкилерге жеткирүү үчүн өз заманыңдын күчтүүсү болууга тийишсиң! “Тил жоголсо динда да жоголорун билип жүр”, ”Мекениңди, тилиңди, өз жарыңды сүйгөн сымал бапесте”. Кудай буюрса эне тилин мыкты билген муундан келечекте Жеңи жок менен Арстанбектей алп акындар, Курманбек жана Тайлактай баатырлар, Алымбек Датка жана Ормон хандай көрөгөч саясатчылар, Раззаков жана Абдырахмановтой мекенин сүйүп, кызмат кылган чыгаан инсандар чыгаары шексиз! [5]

Кыргыз тилинин келечегине күйгөн, кыргызда Чыңгыз Айтматов, Аалы Токомбаев, Түгөлбай Сыдыкбеков сыяктуу чыгаандардын чыгармалары турганда кыргыз тили өлбөйт, өчпөйт. Кыргыз адабиятындагы чыгармачыл инсандардын дээрлик бардыгы эне тил темасында чыгармаларды жаратышкан. Ошолордун ичинен, менин оюмча, кыргыз тилин өнүктүрүүгө, жайылтууга эң чоң салым кошкондордун бири-Чыңгыз Айтматов. Айтматов Чыңгыз Төрөкулович кыргыз улутун, тилин, кыргыз элин бүтүндөй ааламга даңазалап таанытты. Айтматов кыргыз тилинин тагдырына өтө көп көңүл бурган. Республикалык илимий-практикалык конференцияда Чыңгыз Айтматов мындай деп айткан сөзү бар: “Басма сөздө “эмнегедир тил көйгөйүнүн айланасында күйүп-бышуу көбөйүп кетти” дегендей ак ниеттен таңданууну билдирүүгө аракеттенген үндөр пайда болуп жатканы менен буга айран-азар калууга жарабайт. Антип аңкоосуна негиз жок. Тил – бул ар бир элдин каны-жаны, тил – анын тажрыйбасынын, дүйнө таануусунун, маданиятынын, тарыхынын алмашуусу, акырында тил – улуттун кубанса – кубанычы, кайгырса – кайгысы жана акыл-эси”. Кыргыздар өз тилин бекеринен “эне тил” деп айтпаган чыгар. Эл өз тилинде өзүн-өзү аңдап түшүнөт. Ошондой эле ар бир тилдин өзүнүн энчилүү тагдыры, бийиктеген, төмөндөгөн учурлары, өзүнүн бышып жетилген, айрым учурда өтө оор маселелери менен сыноолору бар жана чындыгында тилдер ошол тилдерде сүйлөгөн элдердин башынан кечирген өзгөрүүлөрүн чагылтат. Кыргыз тилинин бүгүнкү абалы кандай? Анын негизги көйгөйү эмнеде? Бул суроолор коюлганда эле, азыркы замандагы кыргыз тилине болгон муктаждыктын жоктугу дейбиз. Ооба, муктаждыктын жоктугу. Биздин азыркы жаш муун каалаган тилин үйрөнүүгө артыкчылык алып жатат жана алар англис, немец, француз, кытай, япон жана башка тилдерди үйрөнүшүүдө. Өзгөчө шаарларда жашаган улан-кыздар билсе да, билбесе да орус тилинде өз оюнча сүйлөшөт. Мейли, каалаган тилин үйрөнө беришсин. “Тил билүү – ырыскы, ал эми көп тил билүү – берекелүү ырыскы” демекчи, баарыбыз орус тилин активдүү пайдаланабыз, өзүбүздүн маданиятыбызга, күнүмдүк жашообузга кийиребиз жана башка тилдерди өздөштүрүүнү четке какпайбыз. Бирок, ар бирибиз үчүн эне тилибизди бийик даражага коюп, өзгөчө терең билишибиз шарт. Ар бирибиз эне тилибиздин чөйрөсүндө гана инсан катары калыптанабыз, тил аркылуу гана маданиятка эгедербиз. Улуттук маданият – бул кыймылдагы улуттук тил. Адамдар өз эне тилинде сүйлөбөсө улуттук маданияттан эч нерсе калбайт. [6]

Кыргыз элинин тили абдан бай, айтылышына буралган, көркөм. Тил адамдын бардык аң-сезимдүү жашоосунун каражаты, искусство-таанып билүү, маданият, коомдун активдүү жараны болуу, ал тарабынан тил аркылуу изилденет. Тил, анын ичинде эне тилибиз өлкөбүздүн элдеринин өз ара мамилелеринин куралы болушу керек, анын маданиятын жогорку деңгээлге көтөрүү ар бирибиздин милдетибиз. Тил байлыктарын өздөштүрүү-эне тилин баалаган, тил маданиятынын туу чокусуна жеткен адамдын иш-аракети. Эне тилин жакшы билүү-бул ар бир адамдын жарандык милдети, коомдогу аткарган ишинин тиреги. Өлкөбүздүн көз карандысыз мамлекет болуп калыптанышы жана эгемендикке ээ болушу

анын тили менен психологиясынын маңызында өнүгүшүнө шарт түзөт. Бүгүнкү күндө мамлекеттик тилди коомдун бардык чөйрөсүнө тереңдетип киргизүү маселеси чоң мааниге ээ болууда. [4]

Мекенге болгон сүйүү эне тилден башталат! Ырас, эне тилибиздин кадыр баркын, баалуулугун, өстүрүп, өнүктүрүүдө, билим берүүдө жана мектепке чейинки тарбия иштеринде өз эне тилинде милдеттүү түрдө жүргүзүлсө. Ааламда ыйыктарга бай кыргыз деген улуу эл жашап турганда, түндүгү көктү тиреп, бийик көтөрүлүп, керегеси кең болуп, асабасы күн желеси менен кошо желбиреп турганда, кыргыз элинин эне тилин эч ким, эч качан өчүрө албайт. Ар бир кыргыз аттуулу өз эне тилинде сүйлөп, кадыр-барктап, көздүн карегиндей сактап, муундан муунга өткөрүп, берүүсү мойнундагы парзы.

Ата-бабаң өткөн элинди сүй, түптүү кыргыз жериңди сүй, элиң сүйгөн эне тилиңди сүй, Ата Мекенге, элге, эне тилге, Кошой, Бакай, Манастай күй! Аруу таза тилектерге, бийик максаттарга жетелеген, улуу жолдорубуз байсалдуу, ак жолтой болсун!

Колдонулган адабияттар

1. Аширбаев Т., Ахматов Т. Иш кагаздары. Бишкек, 2001.
2. Байтикова Б., Мамадыева Г., Темирова Н. Кыргыз тили (кыргыз тилинин практикалык курсу). Жогорку окуу жайларынын кыргыз жана улантуучу тайпаларынын студенттери үчүн окуу куралы. Ош:Кагазресурстары, 2014.
3. Дүйшеева Г. Кылым карыткан кыргыз тили. Бишкек, 2012.
4. Досоева С., Мажитова З., Кулалиева К. Кыргыз тили сиз үчүн. Бишкек.:Бийиктик, 2006.
5. <https://kmborboru.su/wp-content/uploads/2014/07/alipe.pdf>
6. <http://kladoiskatel.spb.ru/foto-barsa-snezhnogo-skachat.html>

УДК 81'22

СЕМИОТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ УКРАШЕНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КЫРГЫЗСКИХ ДЕРЕВЯННЫХ ПОДЕЛОК

Керимбердиева А.Д.¹¹Жалал-Абадский государственный университет, г.Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В статье представлены семиотическое значение декора кыргызских деревянных ремесел и их использование на примерах. Деревянное ремесло является одним из видов ремесел кыргызского народа, который издревле передавался из поколения в поколение. Существует стилистическая связь между изделиями из дерева и другими видами мастерства, особенно с изделиями из войлока и кожи. Резные и расписные изделия из дерева, узорчатые войлочные изделия и циновки, вышивка и киргизские поделки прекрасно вписываются в интерьер юрты – жилища кочевников.

Ключевые слова: кочевой народ, плотник, украшение, ремесло, краска, орнамент, знак, кнут, юрта, дерево, опыт

КЫРГЫЗ ЖЫГАЧ КОЛ ӨНӨРЧҮЛҮГҮНҮН ЖАСАЛГАСЫНЫН ЖАНА КОЛДОНУУНУН СЕМИОТИКАЛЫК МААНИСИ

Керимбердиева А.Д.¹¹Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Макалада кыргыз жыгач кол өнөрчүлүгүнүн жасалгасынын жана аларды колдонуунун семиотикалык мааниси мисалдар аркылуу берилди. Жыгач кол өнөрчүлүгү кыргыз элинин байыртадан бери муундан муунга өтүп келе жаткан кол өнөрчүлүктүн бир түрү болуп саналат. Жыгачтан жасалган буюмдар менен кол өнөрчүлүктүн башка түрлөрүнүн, айрыкча кийиз жана булгаары буюмдарынын ортосунда стилистикалык байланыш бар. Жыгачтан оюлган жана сырдалган буюмдар, оймо-чиймеленген кийиз буюмдар жана килемчелер, саймалар жана кыргыздын кол өнөрчүлүгү көчмөндөрдүн турак жайы болгон боз үйдүн интерьерине эң сонун төп келет.

Түйүндүү сөздөр: көчмөн эл, жыгач уста, жасалга, кол өнөрчүлүк, боёк, орнамент, белги, камчы, боз үй, дарак, тажрыйба.

SEMIOTIC MEANING OF DECORATION AND USE OF KYRGYZ WOODEN CRAFTS

Kerimberdieva A.D.¹¹Jalal-Abad State University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The article deals with the semiotic meaning of the decoration of Kyrgyz wooden crafts and their use are presented by examples. Wooden craft is one of the types of crafts of the Kyrgyz people, which has been passed down from generation to generation since ancient times. There is a stylistic connection between wood products and other types of craftsmanship, especially with felt and leather products. Carved and painted wood products, patterned felt products and mats, embroidery and Kyrgyz crafts perfectly fit into the interior of the yurt – the dwelling of nomads.

Key words: nomadic people, carpenter, decoration, craft, paint, ornament, sign, whip, yurt, tree, experience.

Kyrgyz handicrafts represent the Kyrgyz identity and culture in all its varieties and forms, which was ritualized by embodying the creative identity for the ethnic group and evolving in the historic space by means of definite ritual elements transformed into a decorative concept. Therefore it is necessary to use symbolic analysis as a method for effective research on Kyrgyz handicrafts in the frameworks of their semantic and pragmatic dimension.

The origin of the Kyrgyz handicrafts belongs to a most complex and less investigated aspects of the Kyrgyz culture and art. It has significant scientific value and opens new perspectives to investigate ethno cultural relationships of the Kyrgyz, and at the same time to reconstruct different aspects of their spiritual life. However, due to the lack of definite unified idea concerning the origin of the Kyrgyz handicrafts in the Kyrgyz ethno genesis, this situation creates definite difficulties in the process of their study.

Carpentry has existed in Kyrgyzstan from ancient time. Wooden things and kitchen utensils are widely used by Kyrgyz people in everyday life till present time. There is a stylistic connection between wooden works and other kinds of craftsmanship, particularly with items made of felt and leather. Carved and painted wooden articles, patterned felt works and mats, embroidery and Kyrgyz crafts perfectly fit the interior of the yurt – the nomads dwelling. They form the central part of the shelter while at the same time, form amazing pieces of art that manifest the pleasing and aesthetic taste of the people who created them.

Woodcraft was connected to the needs of Kyrgyz nomadic life. They used wood to make the frame of the yurt, and its door and walls. They also made wooden household items and decorated them with carving and painting. The frame of the yurt wasn't carved, but its lattice called "kerege", and the high poles of the house called "uuk", were carved and painted with a blue or red color. Sometimes the doors of the yurt and dismantling entrance doorframe comprised of two sides were also carved and painted.

Wooden articles were made by male woodcraftsmen called jygach usta. Wood carving technique was very simple. Different species of trees were chosen by firmness and elasticity: birch, poplar, willow, juniper and walnut. These trees were easy and soft enough to carve with well-sharpened tools.

It is said that craftsmen tried to work without any drawing or stencils. The patterns were passed from generation to generation. Having learned the patterns in childhood craftsmen reproduced them by memory adding or varying details as they wished. However, some craftsmen used stencils made of horse leather. Natural materials were predominantly used for painting, particularly chalk and a clay of different colors. These materials gave the wooden works a softer and warmer look.

The pattern of wooden articles is marked by laconic clearness and simplicity it is based on precise and rhythmical repetition or interchange of separate or adjoining motifs, which are never interlaced or laid on each other. The carving is made based on the principle of looking-glass symmetry and the succession of some elements of the pattern. The main pattern is a classical horn-like scroll.

The following household articles and kitchen utensils were also carved and decoratively painted: juk stands where they put felt carpets and linen; small trunks for flat bread called ukok; poled pegs for clothes and harnesses called ala bakan; saddle pommels called aiyurmach; containers of dishes called chyny kup; stirrers for kymyz called pishkek; soup ladles called chomuch; and wooden candle stands called chyрак paya (which now have not been used for many years).

The carved pattern of wooden bread containers called ukok, is very similar to pattern of felt carpets and overhead bags called ayak kup. The carved pattern of ukok is very rich, and includes an interchange of double horn-like scrolls called kochkor muyuz, with winding rosette in the centre. The rosette served as a charm to protect from bad luck. The monumental and relief carving technique and the equilibrium and laconic brevity of its components increase the similarities between wooden and felt works and make the similarities visible. Ukok is located in the women part of the yurt, behind a pattern screen called ashkana chiy. In the kitchen one can see a rich collection of wooden articles made by Kyrgyz craftsmen including wooden dishes, plates and other kitchen utensils of all possible shapes and types.

Craftsmen aspire to display the richness of simple materials like wood by processing it in a different ways. Numerous examples exist among the articles of everyday nomadic life. As a medium, wood had its advantages. Craftsmen were able to reveal both its functional and aesthetic merits while using archaic and simple shapes.

Carpenters skillfully made boxes, glass bags, chests, load-bearing boards, and yurt doors with national ornaments. They chose a variety of trees, including poplar, willow, juniper, birch, and apricot, and in some areas spruce and walnut. The designs of doors and boxes reflect the closeness and harmony of the designs.

However, wood carvings are more accurate than felt and embroidery designs. We find such precision in the patterns of the Kyrgyz national ornaments in the ornaments of the carpets wrapped in carpets and wool. In particular, the carvings on the door of the box and the yurt, the repetition of horns in pairs, and the images of plants and various flowers look very beautiful. The bulky relief of the wood carvings is in harmony with the curved patterns of the felt on the ground and the sharp carvings on the corners, which give the unpainted wood a very beautiful and rich appearance. That is why wooden products are very beautiful, easy to use and simple for anyone who likes art and beauty.

Craftsmen used to weave or line a glass bag, which was convenient to move or simply hung on the headboard of a yurt on the neat side of a yurt. Its lids and edges are often decorated with “fantasy” motifs. In addition, village craftsmen could make saddles, komuzs, strings, iron komuz boxes, and boards for toguz korgool. They passed on their skills to the next generation. The craftsmanship and skill of the skilled craftsmen set them apart from any other craftsman. Although each craftsman has his own workmanship and designs, the wonders they make.

The masters and craftsmen of the past not only thought about the comfort, convenience and durability of Kyrgyz yurts, but also did not forget about its decoration. Its trunks and northern trees are decorated with ornaments. In order to make the wood for the yurt, specially prepared wood is first patterned and polished to its shape.

The masters of the past were critical of each other, appreciating each other's skills and talents. By nature, they kept their own secrets. Many of them seem to have locked up such secrets and qualities. However, over the centuries, the profession passed from father to son, from mother to daughter and this noble art has become a great heritage of our people.

Wood carpentry is a form of traditional art. Craftsmen are well aware of the unique properties of each wood. The apricot tree is the hardest of woods. It will break like iron steel. The sharpness of the wood sharpens this apricot and the knife. If you hit an apple tree of the same thickness between two stones, it will not break, it will crack longitudinally, it will swell like a belt. Because it is enduring and patient while in motion, it is used to make water for the mill.

Birch is also one of the firm wood. Its outer shell resembles normal leather and rubber. However, handicrafts and utensils made of birch are three times heavier than apple and apricot trees. Willow is a medium hard wood. It has few branches and is easy to decorate.

The most beautiful of the woods is apricot. The gold and silver ornaments on its face are combined with its beauty. To change the color of the apricot tree, craftsmen used to touch the ashes of plants that smoked, such as juniper and fir tree. First, they dried the ashes, then soaked them in water and used them on apricot wood. Modern craftsmen apply limestone.

Spirea is the hardest of wood. When it dries, neither a knife nor a saw will cut it. It has an eternal color, as if it had been specially painted and never changed. Therefore, a whip string and a bow are made from it.

The properties of wood are considered by masters. There are natural ways to dry and store wood, such as natural drying (by face), burying in manure, boiling, peeling, bark drying, and drying in the sun and shade. Craftsmen take into account the northern, southern, western and eastern sides of the

tree when splitting it. Craftsmen make products according to the brittleness, looseness, strength, hardness, branching, resilience, and oiliness of the wood.

Wood products are divided into four categories according to their lifestyle: yurt wood (furniture), household furniture, kitchen utensils and ceremonial items. Each wood has its own processing properties. For example, spruce, birch, linden, apple, ebony, and apricot differ.

The nature of spruce and birch is easy to process. It also seems easy to embroider on their faces. The structure of apple and apricot trees is excellent. Craftsmen also know the secrets of cutting and drying wood. Drying - a class of wood products, the wood is stored in the shade for at least two to three years. Then its activation is conditional. A four-year-old tree is even better. In this case, the product retains its original state. Sometimes we start working after two or three months of drying. Under such conditions, the wood will gradually lose its elasticity.

Since in ancient times the horse was the main means of transport, the whip, which, like the car key, was considered the subject of every house, can be considered as part of equestrian equipment.

In Kyrgyz people a whip is considered to be a symbol of power and it is inherited from father to son. According to history of Kyrgyz people when Alymbek Datka was chosen as a leader of the Kokand Palace, he gave his whip to his wife Kurmanzhan. This meant that he entrusted the people of Alai to Kurmanzhan. When Kanai, Baitik's father died, he left his whip to Jangarak. It is said that Jangarak was a leader for the people of solto. That's why the inheritance of whip in power was of great importance.

In Kyrgyz society each action of a man was understood by other people without a speech. If a guest steps on entrance it meant that he is jealous and when he is given milk, kymyz or sour crème it meant that the hostess of the family is kind. That's why a whip in a guest's hand also told about each of his action. When a guest left his whip on the saddle of his horse it meant that he was in a hurry and he will just have a bite. When he grabbed the whip it meant that he had an important information. When a man dragged a whip into the house it meant that he wanted to quarrel and he was in a bad mood. If a man hangs his whip when coming into the house it meant that he was not in a hurry and wants to stay there for a night as a guest.

In Kyrgyzstan, a man is called "pir" it means that he is an important and powerful person in a family. Therefore, it is believed that the things he uses are impervious to dark forces and have strong protective properties. It is widely believed that a whip can be used to ward off evil spirits even if it is not used, and that children can be cleansed of evil when they are patted with a whip. The root of the word whip (kamchy) means "care". In ancient times, people used whips to heal sick people. Whips are still widely used in traditional medicine.

People give to each other a whip as a present. If the whip is given to a new married man it means that they wish him to have more children. When it was given to a young man over thirty, it expressed a desire to work for the people. Even carrying a whip is a good item, it is always suitable as a gift for an adult.

A well-bred, smart fellow, who can work for his people was called a whip. In Kyrgyz people there is a saying "If a husband's whip is firm, his wife is well-bred". Its significance lies in the fact that the head of the family is a man, therefore, his strength and level are manifested in the efforts of his wife and children. Firstly, the whip is a sign of the leader and, therefore, an object belonging to a man. Secondly, he is responsible for his wife and children. His wife's behavior will depend on the requirements of the man. If they see outspoken and unbridled women they often called their husbands "empty husbands".

The rituals of the Kyrgyz yurt were strong and the following things are forbidden to do: to step on the kerege, to hang on the north rope, to cross the north, to pour water on the fire, to feed the dog with a spoon, to kick the milk, to set the table cloth inside out, to count the stars, to kick the door, to stand on the threshold, to whistle at home, to run around the house.

The concept of a carpenter has a very broad meaning. In accordance with the requirements of the times, each of us strives to acquire knowledge in various fields and become a professional. After all, everyone is by nature gifted with a job and an art. There are many people who pursue a profession and live it for the rest of their lives, but whose qualities and skills are not revealed by the God. So the most important thing in life is to be able to know yourself and discover your art. When a person recognizes his art and discovers his inner potential he can become a specialist, master of that art.

A carpenter is a master of a craft or a profession. In other words, a master of art is a person who delves into the core of that art, knows the gift of the God, and is able to reveal his qualities.

We discussed signs of semiotics in different kinds of handicrafts as carpentry, jewellery and embroidery. Kyrgyz people gave signs of semiotics in making handicrafts using ornaments. They brought up their children to be responsible, honest, polite and religious using the signs of semiotics as we discussed in this article.

Kyrgyz handicrafts, as well as their elements from which they consist of, can be an object of research as they carry definite meanings and still can be interpreted. Being represented as symbols and signs, they become signifiers and the meanings they produce are the signified objects or their interpretation. The difference between sign and symbol is, first, symbol is created on basis of linguistic (in our situation – ornamental) sign, and second, symbol represents not only the meaning of the form, but also the cultural-communicative aspect. Thus the applied products of Kyrgyz people are perceived not only as an utilitarian and ritual objects, but also as a symbol which reflects the idea of tangible culture of the Kyrgyz people.

Handicrafts have a unique value because they represent symbolic or ideological values of the culture and they are made from very ancient methods that vary depending on the region, culture and even differ depending on the climate, resources or history of the place.

Thus, we can conclude that nature's cult was the consequence of reconsideration of ancient Kyrgyzs' notions about the world, which found their representation in such universal patterns and ornaments.

Literature

1. Antipina K.I. Kyrgyz national art. Kyrgyzstan, 1977. – 254 p.
2. Akmataliev A. Kyrgyz handicrafts. Frunze, 1989. – 111 p.
3. Atkin, A. (2006). "Peirce's Theory of Signs", Stanford Encyclopedia of Philosophy.
4. Barthes, Roland. ([1957] 1987). Mythologies. New York: Hill & Wang.
5. Barthes, Roland ([1964] 1967). Elements of Semiology. (Translated by Annette Lavers & Colin Smith). London: Jonathan Cape.

УДК 371. 39

THE RELEVANCE OF METHODS IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE

Kochkorbaeva L.S.¹¹Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The author of this article reveals the relevance of using effective methods in English lessons. The article describes the effectiveness of each method that imparted to students in promoting the acquisition of one or all of the skills. The most important methods are clearly described and explained by the author, when and where, how to use them accurately and systematically.

And confirms that integration of the most important methods used during the English lessons are highly effective in promoting acquisition of English language skills.

Key words: acquisition, relevance, impart, outcomes, engage, provide, enhance, role-play

АКТУАЛЬНОСТЬ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Кочкорбаева Л.С.¹¹Центрально-Азиатский международный медицинский университет,
г. Джалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Автор данной статьи раскрывает актуальность использования эффективных методов на уроках английского языка. В статье описывается эффективность каждого метода, который прививается студентам в содействии приобретению одного или всех навыков. Важнейшие методы четко описаны и объяснены автором, когда и где, как правильно и систематически их использовать.

И подтверждает, что интеграция наиболее важных методов, используемых на уроках английского языка, очень эффективна для содействия приобретению навыков английского языка.

Ключевые слова: актуальность, привлечение, придание, результаты, вовлечение, обеспечение, улучшение, ролевая игра.

АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДАГЫ МЕТОДДОРДУН АКТУАЛДУУЛУГУ.

Кочкорбаева Л.С.¹¹Борбор Азия Эл аралык Медициналык Университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макаланын автору англис тили сабагында эффективдүү методдорду колдонуунун актуалдуулугун ачып берет. Макалада бир же бардык көндүмдөрдү өздөштүрүү үчүн студенттерге үйрөтүлгөн ар бир ыкманын натыйжалуулугу сүрөттөлөт. Эң маанилүү ыкмаларды качан, кайда, кантип туура жана системалуу колдонуу керектиги автор тарабынан так сүрөттөлүп, түшүндүрүлгөн.

Ал эми англис тили сабагында колдонулган эң маанилүү усулдардын интеграциясы англис тилин үйрөнүүгө көмөктөшүүдө абдан натыйжалуу экендигин тастыктайт.

Негизги сөздөр: актуалдуулук, тартуу, берүү, жыйынтыктар, тартуу, камсыздоо, жакшыртуу, ролдук оюн.

Teaching methods are the strategies and techniques that teachers use to facilitate learning and instruction in the classroom. These methods are specifically designed to help students engage with the material, develop critical thinking skills, and ultimately retain and apply the knowledge they acquire. Effective teaching methods, including the different types of teaching methods, are essential for ensuring that students are able to learn and apply new concepts and skills. By using a variety of methods, teachers can engage different learning styles and accommodate the various

needs and abilities of their students. For instance, some students may learn best through visual aids, while others may benefit more from auditory and kinesthetic ones.

Moreover, different types of teaching methods can also be used to achieve different learning outcomes. Some methods may be more effective for introducing new concepts or building foundational knowledge, while others may be better fitted for promoting critical thinking, problem-solving, and collaboration. Therefore, it is important for educators to be aware of the different types of teaching methods available and how they can be used to support specific learning goals and objectives.

Finally, teaching methods, including the various types of teaching methods, play a crucial role in creating a positive learning environment and ensuring that students are able to reach their full potential. By understanding the strengths and weaknesses of each method and how they can be used to promote learning, educators can create engaging and effective lesson plans that help students develop the skills and knowledge they need to acquire.

As Bertrand Russell says- “More important than the curriculum is the question of the methods of teaching and the spirit in which the teaching is given” the author of this article leads several important teaching methods, where young educators learn and use for their students at their lessons.

There are existed a number of teaching methods in the process of education. One of them is Teacher-Centered Instruction, where teacher is the main figure, and students are the role of listeners at the lessons. In this approach, the teacher directs the learning process, and controls the flow of instruction. The advantages of teacher-centered instruction are an efficient way of delivering information to a large group of students and introducing new concepts and building foundational knowledge effectively.

However, teacher-centered instruction has the following disadvantages: it can be passive and disengaging for students, they are passive, rather than actively engaging with the material and developing their critical thinking skills. The opportunities are not given for them to explore and discover the material themselves.

Student-Centered Approach: which emphasizes active learning and puts the student at the center of the learning process, and they are able to develop a deeper understanding of the material and build their problem-solving skills. Here, the role of the teacher is as a facilitator, guiding students as they explore and discover the material independently.

But this approach also has some disadvantages as it requires a significant amount of planning and preparation for the teacher. And some students are remained freely, while others work and busy with their tasks and require more guidance (usually weak students).

Differentiated Teaching Approach: emphasizes meeting the diverse needs of students in the classroom. This approach takes into account the students’ different learning styles, and is used according to students’ unique learning styles, abilities and backgrounds, and seeks to create a learning environment that accommodates these differences. According to the saying of Albert Einstein – “I never teach my pupils, I only provide conditions in which they can learn” that Differentiated Teaching Approach has some advantages that it allows teachers to meet the specific needs of each student. Additionally, this approach is effective for promoting student engagement, as they are able to take an active role in their own learning. The students are given various assessments and tests depending on their knowledge and learning styles.

However, some disadvantages are existed in this approach, as teachers have to prepare lots of activities and assessments for each student in larger classrooms. In addition, some students will be with the independent nature of this approach and may require more guidance and structure to be successful.

Technology -based learning: incorporates technology into the learning process. This approach can take many forms, such as online classes, educational software, or multimedia presentations.

One of the main advantages of technology-based learning is that it can be flexible and convenient for both students and teachers. With e-learning, students can access educational materials from anywhere at any time, which can be particularly useful for individuals with busy schedules or those who are unable to attend traditional classroom-based courses. Moreover, this approach can provide a more personalized learning experience, as students can progress through the material at their own pace and revisit content as needed.

Another advantage of technology-based learning is that it can be interactive and engaging. Multimedia tools such as videos, animations, and interactive simulations can be used to help students visualize complex concepts and engage with the material in a more dynamic way. Additionally, this approach can provide opportunities for collaborative learning, as students can interact with each other and with their teacher through online discussion forums or other communication tools.

Project-based learning (PBL) is a type of teaching method that emphasizes hands-on, real-world experiences and collaborative problem-solving. In this approach, students work on a project or task over an extended period of time, with the goal of producing an obvious outcome or solution. Projects may be interdisciplinary, incorporating concepts from multiple subjects, and can range from research papers to multimedia presentations, community service projects, or even product designs.

One of the main advantages of project-based learning is that it can help students develop critical thinking, problem-solving, and collaboration skills. According to this project, students are able to apply the knowledge they have acquired in a meaningful way and see the practical meanings of what they are learning. Moreover, this approach can help students develop a sense of ownership and responsibility for their learning, as they take an active role in designing and realizing their projects.

Another advantage of project-based learning is that it can be highly engaging and motivating for students. By working on a project that is relevant to their interests or that addresses real-world problems, students are more likely to be invested in the learning process and to be motivated to put forth their best effort.

However, there are also some potential disadvantages to project-based learning. One common concern is that this approach may be more time-consuming and resource-intensive than other teaching methods, as it requires careful planning and management to ensure that students are making progress and staying on track. Additionally, this approach may not be well-suited for students who prefer more structured, teacher-directed learning environments.

Finally, project-based learning is a teaching method that can provide many benefits for students, particularly in terms of developing critical thinking, problem-solving, and collaboration skills. However, it is important for educators to carefully consider the strengths and weaknesses of this approach and to ensure that it is used in a way that is appropriate for their student's needs and learning styles.

In conclusion, modern effective types of methods, teaching techniques and their usage by the teachers in right way is of great importance in educational process. By utilizing a combination of these types of effective methods, educators can create a comprehensive environment for their students. The importance of different types of teaching methods is essential for creating and engaging and dynamic learning environment, where students can apply new concepts and skills.

Thus, the relevance of different types of teaching methods is meeting the diverse needs and abilities of the students. A number of effective methods were presented with important advantages and disadvantages in this article. In spite of some disadvantages all these methods are used at the lessons as useful methods by the experienced teachers. They know useful various types of methods and how to use, where to use, when to use them for their lessons in correct way. Today's teachers should be equipped with different types of teaching methods, teaching techniques and

new modern technologies and they are to consider the student's learning styles and age. Having all these necessary tools educators can achieve expected outcomes.

Bibliography

1. Elizaveto Pachina, The Relevance of Teaching Methodologies in Real Practice, Wed. 12. Jan.2019.
2. StudFiles, Harold Palmmer's Method, 20.08.2019.
3. Reena Chakraborty, Ten Different Methods of Teaching the English Language. May 5. 2023.
4. Henry Harvin, Different Methods of Teaching the English Language in 2023. 23. 04. 2023.
5. D.Larsen Freeman, Language Teaching Methods, U.S.A. 2021.
6. Bertrand Russell, Albert Einstein, Sayings about Methods, Method Quotes

УДК 391.7: 392.5

РЕЛИГИОЗНАЯ ГРАМОТНОСТЬ: К ВОПРОСУ О РОЛИ ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЙ В ИСЛАМСКИХ ТРАДИЦИЯХ

Кудайбергенова Д.А.¹

¹Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан.
г. Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан.

Аннотация

В данной статье, на основе полевых материалов и большого круга религиозных литературных источников, исследованы ювелирные украшения каракалпакского народа в фокусе исламских семейных обрядов. Ювелирные изделия, являющиеся элементом одежды, украшает не только национальную одежду, но и традиционные обряды и обычаи народа. В статье автор упоминает некоторые традиционные исламские обряды и их элементы, существующие у каракалпакского народа. В том числе в материале рассматриваются вопросы трансформации элемента брачного союза – махр у каракалпакского народа, роль ювелирных изделий в этих обычаях. Основой для решения данных вопросов послужили полевые материалы, полученные из города Нукуса, Чимбайского и Муйнакского района Республики Каракалпакстан. В то же время социологические опросы, проведенные в этих местах, послужили источником информации об исламских обычаях и традициях среди местных населений. Сегодня элементы традиции очень распространены, адаптированы к реалиям современного мира и используются для празднования важных дат в жизни человека. А также автор исследовал условия, причины и значение появления украшений в повседневных обычаях народа и обычаях, характерных для исламской религии.

Ключевые слова: каракалпаки, Ислам, брачный союз – никах, ювелирные изделия, махр, обручальное кольцо.

ДИНИЙ САБАТТУУЛУК: ИСЛАМ САЛТТАРЫНДАГЫ ЗЕРГЕРЧИЛИКТИН ОРДУ ЖӨНҮНДӨ

Кудайбергенова Д.А.¹

¹Өзбекстан Республикасы Илимдер Академиясы Каракалпакстан филиалы.
Нукус, Каракалпакстан, Өзбекстан.

Аннотация

Бул макалада талаа материалдарына жана кеңири диапазондогу диний адабий булактарга таянып, ислам дининдеги үй-бүлө ырым-жырымдарынын көңүл чордонунда каракалпак элинин зер буюмдары изилденет. Кийимдин элементи болгон зер буюмдары улуттук кийимдерди гана эмес, элдин салттуу ырым-жырымдарын, үрп-адатын да көркүнө чыгарат. Макалада автор каракалпак элинин арасында бар кээ бир салттуу ислам ырым-жырымдарын жана алардын элементтерин атаган. Материалда ошондой эле каракалпак элинде нике элементи – махрдын өзгөрүшү жана бул үрп-адаттардагы зергерчиликтин орду талкууланат. Бул маселелерди чечүүгө Каракалпакстан Республикасынын Нукус шаарынан, Чимбай жана Муйнак райондорунан алынган талаа материалдары негиз болду. Ошол эле учурда бул жерлерде жүргүзүлгөн социологиялык изилдөөлөр жергиликтүү калк арасында исламдын үрп-адаттары жана каада-салттары жөнүндө маалымат булагы катары кызмат кылган. Бүгүнкү күндө салттын элементтери абдан кеңири таралган, заманбап дүйнөнүн реалдуулугуна ылайыкташтырылган жана адамдын жашоосундагы маанилүү даталарды белгилөө үчүн колдонулат. Ошондой эле автор ислам динине мүнөздүү элдин күнүмдүк каада-салтында зергерчиликтин пайда болушунун шарттарын, себептерин жана маанисин изилдеген.

Түйүндүү сөздөр: Каракалпактар, Ислам, нике, зер буюмдар, махр, нике шакеги.

RELIGIOUS LITERACY: ON THE ROLE OF JEWELRY IN ISLAMIC TRADITIONS

Kudaibergenova D.A.¹

¹Humanities of the Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan,
Nukus, Karakalpakstan, Uzbekistan.

Annotation

In this article, based on field materials and a wide range of religious literary sources, the jewelry of the Karakalpak people is studied in the focus of Islamic family rituals. Jewelry, which is an element of clothing, adorns not only national clothing, but also traditional rituals and customs of the people. In the article, the author mentions some traditional Islamic rituals and their elements that exist among the Karakalpak people. The material also discusses the transformation of the element of marriage - mahr among the Karakalpak people, and the role of jewelry in these customs. The basis for solving these issues was field materials obtained from the city of Nukus, Chimbay and Muynak districts of the Republic of Karakalpakstan. At the same time, sociological surveys conducted in these places served as sources of information about Islamic customs and traditions among the local populations. Today, elements of the tradition are very common, adapted to the realities of the modern world and are used to celebrate important dates in a person's life. The author also explored the conditions, reasons and significance of the appearance of jewelry in the everyday customs of the people and customs characteristic of the Islamic religion.

Key words: Karakalpaks, Islam, marriage - nikah, jewelry, mahr, wedding ring.

Ислам играет важную роль в общественной и семейной жизни каракалпаков. Религия определяла и определяет повседневную, семейные и идеологические аспекты жизни, оказывает сильнейшее влияние на политические процессы и искусство, на весь образ жизни. После принятия каракалпаками ислама многие доисламские обычаи и обряды претерпели существенные изменения, или были изменены традиционными исламскими обрядами, однако, многие сочетались с новыми законами и органично вошли в современную жизнь.

В религиозных традициях ислама можно встретить украшения с семантическим смыслом наряду с обычными традициями и праздниками. В исламе существует ряд традиций, которые являются его составной частью и без них трудно представить исламскую религию. В повседневном образе жизни центрально азиатских народов влияние исламской религии очень существенно и поэтому обычные традиции тесно перекликаются с ними.

Степень вероисповедания в каракалпакских семьях определяется несколькими факторами, таких как, соблюдение религиозных обычаев, обрядов и традиций, посещение святых мест и могил родственников, исполнение обрядов религиозного наследия. Среди них выделяется «неке тойы» (обряд бракосочетание, проводится после того, как невесту привозят в дом жениха) то есть бракосочетание по исламским канонам. Выражение «неке» означает «соединение», «объединение», «близость». Руководит обрядом обычно священнослужитель либо местный мулла – мектеп молла. Мусульманское бракосочетание сопровождается испытанием брачной воды - неке суўы. Традиция нашла отражение в работе каракалпакских этнографов: «мулла читал молитву над чашкой (зерен) с водой (неке суў), куда опускались серебряные монеты. Край чашки с двух сторон имел специальные прорезы. После читки молитвы мулла давал испить воды из этой чашки сперва с одного прореза жениху, потом с другого – невесте, затем и всем присутствующим. Обычно воды не хватало всем. За совершение обряда бракосочетания мулла получал оставшиеся в чашке монеты и отрез ткани [1, с.19]. Это еще раз доказывает, что ислам уделяет большое внимание браку.

В современном мире самом главном ювелирном украшением на свадьбе безусловно, является обручальное кольцо – «никах жузиги». Свадьба у каракалпаков состоит из трех этапов: 1. «Кудалык той» со стороны семьи жениха, «ел каде той» со стороны невесты. 2. «Мусылман той» и «бет ашар» (собственно, основная свадьба с обрядом открывания лица невесты). 3. Заключительный этап – «Жаслар тойы» («молодежная свадьба»). Надо сказать, что иногда, в зависимости от ситуации, порядок тоев может меняться в очередности [2, с.84]. Обряд третьего этапа – молодежной свадьбы – включает использование ювелирных украшений, которые воспринимаются как символ, в то время как у западных народов они являются неотъемлемой традицией. В народе обряд известен как надевание обручального кольца. Сегодня у каракалпаков в качестве символического значения бракосочетания молодых считаются кольца без узоров и камней. В этом процессе у узбеков тоже аналогичная си-

туация, об этом упоминает Пардаев Иззат в своих трудах: «шоханак узук» - (кольца которые имели простую форму обруча) у узбекского народа считается обручальным кольцом. Такие кольца молодожены издавна надевали друг к другу [3, с.95].

Брак в Исламе не предполагает обмена кольцами: такой обряд попросту отсутствует. Более того, согласно Шариату, мужчина не может прикоснуться к руке женщины до того, как она станет его женой. Соответственно, обмен кольцами попросту физически невозможен до того момента, как будет оформлен никах или брачный контракт. Но, конечно, в силу того, что Ислам широко распространен во множестве стран мира, многие мусульмане все же носят обручальные кольца. Украшения чаще всего одевают уже после брачной церемонии. Однако и тут существует множество «но». Ислам имеет максимально понятную позицию в отношении женщин: носить им украшения можно не учитывая вид металла. Причем любые и, если идет речь о кольцах, на любых пальцах. А вот к сильной половине есть целый ряд предписаний. Мужчинам-мусульманам запрещено носить золото. Предпочтение отдается серебру, но возможны и другие металлы. Сам Пророк Мухаммад носил серебряное кольцо. Также в ряде хадисов упоминается, что ранее кольца были лишь серебряными. Поэтому именно этот металл считается наиболее предпочтительным у мусульман. Вопрос о том, на каком пальце какой руки имеет право носить кольцо мусульманин, не имеет единого ответа. Сам Пророк носил кольцо на мизинце правой руки. Поэтому именно мизинец считается наиболее удачным выбором для обручального кольца у мужчины. А вот по поводу выбора руки каких-либо точных указаний в Коране – нет. Поэтому выбор остается за владельцем украшения. Стоит сказать, что в большинстве случаев мусульманские пары отдают дань традиции той страны, где они проживают. Вот что говорит по этому поводу информатор Светлана Николаева: «В православных летописях указано, что кольцо надевается на правую руку, а Европе, особенно у католиков, оно надевается на левую. А мусульманских народов это не имеет значения. Возможно, такие противоречия вызваны религиозными факторами либо иными верованиями» [4]. Причину надевания на правую руку обосновывают понятиями «онынан келсин», то есть, пусть всегда сопутствует удача, надевание на левую руку – расположением сердца и соответствующих сосудов.

Судя по приведенной выше информации, роль ювелирных изделий в исламском браке на этом не заканчивается. Согласно исламскому праву, на основе законного брака (никах) возникает имущественные права, к ней относятся – махр (приданное, подарок). Получение махра напрямую право женщины в браке. И в этом этапе почувствует ювелирные изделия.

Махр – понятие, вытекающее из исламского семейного права, означающее подарок жене невесте, которое исполняется вовремя никах-бракосочетания. Подарок является исключительной собственностью женщины и должен сохраниться и при разводе, даже при уходе в мир иной. Невеста может попросить любой подарок, который может быть и в виде денег, и виде какого-нибудь изделия. Он является обязательным условием каждого бракосочетания. Не случайно 4 аят суры Ниса гласит: «Да подарите махр своим женщинам от всей души!» [5, с.146].

Махр дают во время обряда или по согласованному сторонами времени после него. При запросе махра должно учитываться материальное положение и семейное состояние мужчины, так как махр не должен ввергать мужчину в долги или огорчать женщину.

Максимальная сумма и объем махра не ограничен и полностью зависит от возможностей мужчины. Сегодня запросы в виде ювелирных украшений, денег или недвижимости можно встретить частенько. Среди украшений преобладают цепочки, кольца, браслеты, серьги и другие изделия.

В связи с этим, в 2022 году в городе Нукусе и Чимбайском районе был проведен социологический опрос, который охватил 330 человек. Среди них 243 представляли Нукус, 87

– Чимбай, 55 мужчин, 275 женщин. Средний возраст опрошенных варьируется от 25 до 45 лет. 70% респондентов имеют представление о махре и использовали его в качестве украшения. Остальные, в основном, пожилые, признались, что в период их бракосочетания махр не практиковался [6].

В целом опрос выявил отношение граждан к различным видам традиций и обычаев и раскрыл место украшений в них. Все же следует признать, что среди каракалпакского народа роль и уровень распространенности махра не очень высоки.

Мнение местного населения о роли ювелирных изделий в махре и в целом в браке таковы: «... это символический договор купли – продажи, мужчина покупает себе женщину. Но при всем при этом махр – это собственность жены, в браке, ведь махр не только обеспечивает существование женщины, но и укрепляет связи между мужем и женой. В таких обычаях последние время играют большую значимость драгоценные, особенно золотые кольца, браслеты или цепочки. Эти вещи является личным имуществом женщины» - так выражает свое мнение информант из города Нукуса Темирбаева Разия [7]. А другой информант из Муйнакского района (аул Тик Өзек) об махре утверждает следующие «... Махр не превращает брачный союз в договор купли-продажи и не унижает женщину. Жена не объект исламского брачного контракта, о его субъект. Она сама получает махр. В наше время это были дорогостоящие верхние одежды, например, пальто, платок и т.д. а сегодня можно наблюдать в место этого золотые украшения – серьги, кольца и т.д. Эти подарки признак благодарности за согласие женщины вступить в брак с мужчиной. Махр не является условием исламского брака, а является обязательством, вытекающим из него» [8].

Анализируя мнения местного населения можно убедиться, что в брачном союзе у каракалпакцев имеет большое значение обычая – махр. И конечно же каждая мужчина старается соблюдать свою религиозную грамотность. Реакция на то что, в последние время, драгоценные ювелирные изделия является основным предметом для махра вызывает положительные комментарии от населения. Таким способом можно увидеть изменение социальной культуры среди народа. Если брать в рамках исследуемой темы, то наблюдается снижение интерес к одежде с меховым воротником, тканям и платкам. Вместо них растет запрос на дорогостоящие ювелирные изделия, которые можно использовать и в качестве частного капитала.

Использованные источники

1. Турекеев Қ.Ж. Қорақалпоқларнинг ҳозирги кундаги анъанавий этикодлари ва тасаввурлари. афтореферат дисс. док PhD. ист. наук. Нукус. 2022.
2. Утебаев М.Б. Институт гостеприимства и связанные с ним ритуалы застольного этикета у Каракалпаков // Вестник МИЦАЙ. - 2018. № 28.
3. Пардаева И.Х. Ўзбек тилининг заргарлик терминологияси. Дисс. канд. филл. наук. – Ташкент. - 1994.
4. Полевые материалы автора. Информатор Большакова Светлана. Город Нукус, Республика Каракалпакстан. 2022 г.
5. Шайх Муҳаммад Садик Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ҳәм Турмыс. Неке, талақ ҳәм идда китабы. – Т.: 2021. Том 13.
6. Полевые материалы автора. Социологический опрос. Город Нукус, Чимбайский район Республика Каракалпакстан. 2022 г.
7. Полевые материалы автора. Информатор Темирбаева Разия. Город Нукус, Республика Каракалпакстан. 2022 г.
8. Полевые материалы автора. Информатор Тажимуратова Айтбийке. Муйнакский район аул. Тик Өзек, Республика Каракалпакстан. 2023 г.

УДК 391.6

ПРЕЗЕНТАЦИЯ ОБРАЗА ЖЕНЩИНЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЖИНИЯЗА

Курбанова З.И.¹¹Каракалпакский научно-исследовательский институт,
г. Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан

Аннотация

В статье рассматривается внешний облик женщины, как она отражается в произведении классика каракалпакской литературы Ажинияза Косыбай улы. Автор анализирует различные аспекты внешности женщины, такие как ее черты лица, волосы, глаза и другие детали, которые помогают создать ее образ. Обращает внимание на то, что в произведениях классика обнаруживаются некоторые элементы традиционного костюма каракалпачки. Статья основывается на исследовании этнографических мотивов в произведениях Ажинияза, а также на анализе культурных и исторических контекстов, в которых оно было создано. Результаты исследования показывают, что внешний облик женщины в произведениях Ажинияза является важным элементом, отражающим культурные и традиционные особенности каракалпакского народа. Произведения поэта помогают нам проникнуться красотой и глубиной культурного наследия народа, а также позволяют увидеть, каким образом одежда и внешний облик женщин отражали привычки и представления о красоте.

Ключевые слова: каракалпаки, произведения Ажинияза, женские образы, внешний облик.

АЖИНИЯЗДЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АЯЛДЫН ОБРАЗЫНЫН ПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Курбанова З.И.¹¹Каракалпак илим изилдөө институту, Нукус ш., Өзбекстан, Каракалпакстан

Аннотация

Макалада каракалпак адабиятынын классиги Ажинияз Косыбай уулунун чыгармасында чагылдырылган аялдын сырткы келбети тууралуу баяндалат. Автор аялдын сырткы көрүнүшүнүн ар кандай аспектилерин, анын өзгөчөлүктөрү, чачы, көзү жана анын образын түзүүгө жардам берген башка деталдарды талдайт. Классикалык чыгармаларда салттуу каракалпакчы костюмунун айрым элементтери табылгандыгына көңүл бурат. Макала Ажинияздын чыгармаларындагы этнографиялык мотивдерди изилдөөгө, ошондой эле түзүлгөн маданий жана тарыхый контексттерди талдоого негизделген. Изилдөөнүн жыйынтыктары Ажинияздын чыгармаларындагы аялдын сырткы көрүнүшү каракалпак элинин маданий жана салттуу өзгөчөлүктөрүн чагылдырган маанилүү элемент экенин көрсөтүп турат. Акындын чыгармалары элдин кооздугуна жана маданий мурасынын тереңдигине сүнгүп кирүүгө жардам берет. Ошондой эле кыз-келиндердин кийими жана сырткы келбетин, сулуулук адаттарын жана идеяларын кандай чагылдырган көрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Ачык сөздөр: каракалпактар, Ажинияздын чыгармалары, аялдык образдар, сырткы келбет.

RESENTATION OF THE IMAGE OF A WOMAN IN THE WORKS OF AZHINIYAZ

Kurbanova Z.I.¹¹Karakalpak Research Institute, city Nukus, Karakalpakstan, Uzbekistan

Abstract

The article examines the appearance of a woman, as she is reflected in the work of the classic of Karakalpak literature Ajiniyaz Kosybay uly. The author analyzes various aspects of a woman's appearance, such as her facial features, hair, eyes and other details that help create her image. Draws attention to the fact that some elements of the traditional Karakalpak costume are found in the works of the classic. The article is based on the study of ethnographic motifs in the works of Ajiniyaz, as well as on the analysis of cultural and historical contexts in which it was created. The results of the study show that the appearance of a woman in the works of Azhiniyaz is an important element reflecting the cultural and traditional characteristics of the Karakalpak people. The poet's works help us to feel the

beauty and depth of the cultural heritage of the people, and also allow us to see how the clothes and appearance of women reflected the habits and ideas about beauty.

Keywords: karakalpaks, works of Azhiniyaz, female images, appearance.

Женщина всегда была неиссякаемым источником вдохновения для творческих личностей, ведь ее образ оказывал огромное влияние на создание произведений искусства. Картины, стихотворения и песни, посвященные женщине, занимают значительное место в культурном наследии человечества. Это свидетельствует о том, что женщина является не только объектом вдохновения, но и символом индивидуальности и красоты, которые находят отражение в мире искусства.

Широко известен факт о том, что литературные произведения представляют собой важный источник информации о жизни определенного исторического периода, содержащий ценную информацию для этнографов. В связи с этим, произведения Ажинияза Косыбая улы (1824-1878), классика каракалпакской литературы, являются несомненным источником, благодаря которому мы можем получить знания о жизни каракалпакского народа в эпоху, в которой он существовал. В первую очередь, нас интересуют женские образы, созданные в его произведениях. В его творчестве обнаруживаются этнографические элементы, связанные с внешним обликом и костюмом женщины, описания украшений, причесок и других элементов внешности женщин.

Произведения Ажинияза, представляют собой бесценный источник информации, который оживляет перед нами жизнь каракалпаков второй половины XIX века. Строки поэта служат прекрасным иллюстративным материалом, который позволяет нам представить быт, нравы, привычки и одежду людей того времени. Особое место в его творчестве занимают лирические произведения, которые содержат описание внешнего облика и традиционной одежды женщин. В них сохранилось народное представление о женской красоте: черные брови, глаза и белые зубы, а также стройная фигура.

Писте бурыныңда тилла эребек,

Екки қара көзиң екки бәледек

(В ноздре твоей золотой аребек¹, Глаза твои словно два черных бедствия)

Ләбләриң пистәдәй, тишиң мәржанды,

Көрген хәйран, көрмегенге әрманды [Ажинияз, 1975, с. 43]

(Губ твоих изгиб красивый, зубы словно жемчуг, Увидевший приходит в восхищенье, не видевший мечтает лишь об этом).

В этом же произведении «Йол болсун» мы находим такие строки:

Түриңни мәнзерәм алғур лашыңа,

Шәўкет ушын сурмә шекип қашыңа,

Зәрли руўмал, үки тақып башыңа,

Хабарың бер, пәрийзадым, йол болсун [Әжинияз, 1975, с. 48]

(Внешностью подобна птице, Сурьюмою подведены красивые брови Платок золотошвейный, перо на голове, Дай весточку о себе, моя пери)

Данный отрывок представляется нам весьма интересным еще одной деталью, а именно словами: «сурмә шекип қашыңа» (насурьмив брови). Сложилось мнение, что каракалпачки не использовали косметических средств, и, что они вошли в быт каракалпакских женщин лишь в XX столетии под влиянием узбечек. Однако руководствуясь, приведенными выше строками Ажинияза, мы можем смело утверждать, что в XIX веке у каракалпачек

¹ Аребек – носовая серьга, которую носили замужние каракалпачки

существовали средства для ухода за внешность, в частности, они пользовались сурьмой для подведения бровей.

Элементы костюма, в том числе разнообразные ювелирные украшения каракалпачек, у поэта встречаются во многих произведениях: «Кулақыңа такып алтын сырғаны» [Әжинияз, 1975, с. 48] (Надев золотые серьги); «Ақ сийнәнә тиллә хәйкәл тизилүр» [Әжинияз, 1975, с. 48] (На белой груди золотой хайкел²); «Өңирмоншак, хәйкел тағып сылдырап,

Сүзип қалем қасын қақар гөззаллар» [Әжинияз, 1975, с.50] (Надев онирмоншак³ и хайкел, Взметнув тонкими бровями смотрят красавицы),

Или следующее:

«Сүйрик саўсағында периўза йүзик.

Беллери қыналған бир қысым нәзик,

Оң қолында алтын-гүмис билезик,

Салланып мәс гезен қызлары барды» [Әжинияз, 1994, с. 5].

(На пальцах тонких кольцо с бирюзой. Нежная тонкая талия, На руке браслет золотой, Такие задорные и нарядные девушки у нас есть)

В произведениях Ажинияза, одежда играет не только роль предметно-бытовой детали, но и выполняет социально-знаковую функцию. Костюм в целом или его отдельные элементы туалета могут характеризовать социальный статус персонажа. Описанные выше украшения, изготовленные из золота и серебра, указывают на богатство их обладательниц. Одежда в произведениях Ажинияза является неотъемлемой частью описания персонажей и их социального положения. Она помогает читателю лучше понять мир произведения и создает атмосферу, которая передает настроение и эмоции героев. Кроме того, описание одежды является важным элементом культурного наследия и позволяет нам лучше понять жизнь и обычаи людей того времени.

Подтверждение того, что красный цвет был излюбленным цветом каракалпакских девушек и молодых женщин, находим в следующих строках:

Бизиң елди он төрт урыў дийерлер,

Қыз - жаўаны қызыл - яшыл кийерлер,

Хайтта, тойда ат арбаға минерлер,

Нәбир гөззал сулыў қызлары барды [Әжинияз, 1994, с.15]

(Земля эта зовется – страна он торт урыу⁴, Ходят в красных одеждах девушки здесь, В праздничные гулянья ездят ан арбе, Много красивых девушек у нас девушек есть).

Эти строки отражают предпочтение красного цвета в одежде каракалпакских девушек. Красный цвет символизирует молодость, энергию и красоту. Он является выразительным элементом, который привлекает внимание и подчеркивает индивидуальность и уникальность каждой женщины. В XIX веке красный цвет был неотъемлемой частью культурного наследия и традиций каракалпакского народа, отражая их вкусы, представления о красоте и социальный статус.

Из приведенных ниже строк мы черпаем информацию о тканях, которые были модны в ту эпоху. Стремясь подчеркнуть красоту девушки, поэт изображает ее в великолепной одежде из шитой золотом ткани или одежде из атласа.

Бу елде көрмедим шуныдек дилбар,

Кешени ақ йүзи әйләр мүнәўўәр,

2 Нагрудное украшение каракалпакских женщин

3 Нагрудник, воротник из ткани с обильной вышивкой, украшенный металлическими пластинами.

4 Он торт урыу – один из крупных родовых подразделений каракалпаков

Кийген либасының бәри алтын - зер [Әжинияз, 1988, с. 11]
(Нет на свете красивей ее, Лицом своим освещает ночь, Одежда ее вся из золотых тканей).

Қыз жигити жууап айтар дәсли-дәс,
Кийген кийимлери атласыў-липас. [Әжинияз, 1994, с.15]
(Девушки парням не уступают в острологии, Одежды носят сплошь атласные).

В произведениях Ажинияза описания одежды столь лаконичны, что органично сливаются с образами героев:

Үстиңә кийгәниң бәшбәнт - падшайы,
Тауыс бир көйләқиң гүлгүн дәрайы,
Белбәуиң түрмәдән, зерли - қалайы, [Әжинияз, 1975, с.48]
(Оделась в безрукавку из пашшайы⁵, Платье из цветного шелка словно павлин, Пояс скручен из турме⁶ с золотой нитью).

Атасы Әбил каткуда, мола Тәжидур ағасы,
Зербарак алтын қуйылмыш таққан аның сырғасы,
Кийгени жәннет ишик, қундыз тутылмыш яғасы,
Хайт, - мереке, тойға шықса бәрше қыздың ағласы, [Әжинияз, 1975, с. 81].
(Отец ее Адил кеткуда, дядя мулла Тажи, Золотые литые серьги у нее в ушах, Шуба райская на ней, с бобровым воротником Возглавляет девушек во время праздников она).

Украшения для волос встречаются чуть ли не во всех произведениях, где речь идет о девушке или молодой женщине.

Зәрбәрағ өрилген тилла шашбағы,
Ақыл хуушым алып кетти бир пәрий,
Тал - шыбықтай қыпша бели - белбағлы,
Мени хайран етип кетти бир пәрий. [Әжинияз, 1988, с. 11]
(Из золотой нити сплетен шашбау⁷, Рассудка я лишился из – за этой пери, Тонкая талия охвачена пояском, Оставила в изумлении меня одна пери).

Таққан өңирге моншағы,
Гәўхәрленген тулымшағы,
Алтынлап өрген шашбағы,
Жүрсе өкшесине түсер [Әжинияз, 1988, с. 137] (Онирмоншак на ней, Тулымшак⁸ с жемчужинами, Шашбау с золотыми нитями, При ходьбе ударяется о пятки).

В приведенных выше строках поэта упоминаются золотой накосник, который, вполне вероятно, существовал во времена жизни Ажинияза, но до наших дней, к сожалению, не сохранился, во всяком случае, в музейных коллекциях г. Нукуса, они не встречаются. Здесь же имеется любопытное описание прически девушки «гәўхәрленген тулымшағы». О том, что девушки украшали локоны различными бусами сведения имеются. Наиболее популярными камнями были сердолик, бирюза, а вот использование жемчуга редкое явление.

5 Пашшайы – шелковая ткань

6 Түрме – длинная полоса ткани, из которой обычно каракалпачки сворачивали тюрбан

7 Шашбау – накосник

8 Тулымшак – прическа, при которой девушки оставляют у лба две пряди не вплетенные в косу. Тулымшак являлся признаком того, что девушка еще не замужем.

Костюм является одним из интереснейших феноменов культуры, нашедшим многообразное отражение в литературных текстах различных жанров. Несомненно, большой интерес представляет семантический потенциал костюмных сюжетов и образов в произведениях Ажинияза. Его костюмные тексты лаконичны, тем не менее за этой краткостью описания костюмного антуража выстраивается колоссальный пласт знаковых и символических смыслов культуры, отражающих значимые исторические события литературной и общественной жизни эпохи, в которой творил и жил поэт.

Произведения Ажинияза являются ценным источником информации о внешнем облике и одежде женщин. Они позволяют нам проникнуть в мир XIX века и погрузиться в атмосферу того времени. Описание одежды и внешности женщин, содержащееся в его лирических произведениях, является не только иллюстративным материалом, но и отражением культурных традиций и представлений о женской красоте.

Одежда, украшения и образы, описанные Ажиниязом, являются символами статуса, богатства и индивидуальности. Каждое описание открывает перед нами уникальность и неповторимость женского образа, позволяя нам лучше понять и оценить культурное наследие каракалпакского народа.

Произведения Ажинияза представляются не только литературными шедеврами, но и ценным источником информации о культуре, традициях и эстетике каракалпакского общества XIX века. Они помогают нам проникнуться красотой и глубиной культурного наследия народа, а также позволяют нам увидеть, каким образом одежда и внешний облик женщин отражали привычки и представления о красоте.

Использованная литература

1. Эжинияз. Нөкис «Қарақалпақстан», 1975.
2. Эжинияз. Зийўар. Таңламалы шығармалары. Нөкис «Қарақалпақстан», 1988.
3. Эжинияз. Еллерим барды. Нөкис «Қарақалпақстан», 1994.

УДК 37.01.

ЭЛДИК САЛТТАР МЕНЕН ТАРБИЯЛОО ӨЗ АЛДЫНЧА ПРИНЦИП КАТАРЫНДА

Мамбеталиева Г.М.¹, Нурдинова Ж.Д.²

^{1,2}К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл Аралык Университети. Жалал-Абад шаары

Аннотация

Элдердин рухий жана маданий мурастарын, анын эң мыкты, педагогикалык баалуу адаттарын жана сапаттарын өздөштүрмөйүнчө жана максатка ылайык колдонмоюнча анын оң тажрыйбаларына таянмайынча, коомдун алга ийгиликтүү жылышы, ошондой жаңы оң адаттардын жана салттардын жаңылыктарын калыптандыруу жана өрчүтүү мүмкүн эмес.

Ачкыч создор: элдик, тарбия, инсан, бала, уй-було, ата-эне, Идея адептуу, эстетика, акыл-эстуу, эмгек, салттар, сезимтаал, ийкемдуу.

ВОСПИТАНИЕ НАРОДНЫМИ ТРАДИЦИЯМИ КАК САМОСТОЯТЕЛЬНЫЙ ПРИНЦИП

Мамбеталиева Г.М.¹, Нурдинова Ж.Д.²

^{1,2}Международный университет имени К. Ш.Токтомаматова г. Жалал-Абад

Аннотация

Пока мы не овладеем духовным и культурным наследием народа, его лучшими, педагогически ценными навыками и качествами и не будем целенаправленно применять его на основе положительного опыта, невозможно успешное продвижение общества вперед, а также формирование и развитие новых положительных навыков и традиций.

Ключевые слова: народный, воспитание, личность, ребенок, забота, воспитание, идея, эстетика, мудрость, труд, традиции, чувственный, гибкий.

EDUCATION BY FOLK TRADITIONS AS AN INDEPENDENT PRINCIPLE

Mambetalieva G.M.¹, Nurdinova J.D.²

^{1,2}International University after for K.SH. Toktomamatov, Jalal Abad city.

Abstract

Until we master the spiritual and cultural heritage of the people, its best, pedagogically valuable skills and qualities and purposefully apply it on the basis of positive experience, it is impossible to successfully move society forward, as well as the formation and development of new positive skills and traditions.

Keywords: folk, upbringing, personality, child, care, upbringing, idea, aesthetics, wisdom, work, traditions, sensual, flexible.

Элдик педагогиканын прогрессивдүү идеяларын пайдалануу менен тарбия ишин жүргүзүүнү биздин изилдөөлөр көрсөткөндөй, балдарды 1-класстан баштап сабактарда, класстан тышкары иш-чараларда элдик педагогиканын эң жөнөкөй элементтеринен баштап тааныштыруу керек (адептик, эстетикалык, акыл-эстик, эмгектик, дене тарбиялык иштер), болгондо да, балдардын жаш курагына жараша материал түшүнүктүүбү же жокпу, ошол жактарын эсепке алуу керек. Ошол эле учурда элдик педагогиканын казынасынан алынган материал класстан класка көчкөн сайын акырындык менен татаалданып, кеңейип жаңы элементтер менен толукталышы зарыл.

Окуучуларды элдик педагогиканын прогрессивдүү салттары менен 1-класстан тартып мектепти бүткөнгө чейин тааныштырып отуруунун өзүнчө айырмачылыктары бар. Мында, биринчиден, кенже мектеп жашындагы окуучулардын сезимталдуулугу жана ийкемдүүлүгү эске алынат. Ушул жагдайды үй-бүлөдөгү жана мектептеги тарбия ишин жолго коюуда сөзсүз эске салуу керек. Анткени биздин изилдөөлөр көрсөткөндөй, мектеп кенже мектеп окуучуларынын ушул өзгөчөлүктөрүн эске албай аларды прогрессивдүү салттар, идеялар менен тааныштырууну балдар жогорку класстарга өткөндө гана дурустап түшүнө алат деген ой жүгүртүү, бул тарбия ишинде биз каалабаган терс нерселерге алып барат. Анткени, окуучулардын кулк мүнөзү кенже мектеп жашында эле түптөлө баштайт эмеспи. Кенже мектеп жашындагы окуучуларды элдик педагогиканын прогрессивдүү салттарынын негизинде тарбиялоо иши жок болсо, үй-бүлөнүн жана жергиликтүү, айлана-чөйрөнүн таасири менен аларда оң эле эмес, терс адаттар пайда болуп, жогорку класстардагы тарбиялык иштерди татаалдантаат.

Экинчиден, элдик педагогиканын прогрессивдүү салттарын үйрөтүү, мектепке чейинки жана кенже мектеп жашындагы куракта башталса, алар мектепти аяктагыча оң таасирдин астында болуп, анын мүнөзүндө оң сапаттарды иштеп чыгуу жана бекемдөө бир топ жеңил. Мына ушунун баары окуучуларды элдик педагогиканын салттарына жаш кезинен баштап үйрөтүүнү мектепти бүтүргүчө улантып, барган сайын жаш курагын эске салуу менен элдик педагогикадан алынган материалдарды тереңдетип, кеңейтип, кошумчалап жана татаалданып өткөрүү керектигин далилдеп турат.

Кыргыз элинде тарбиялык салттарды өздөштүрүүгө турмуштун өзү түрткү берген. Турмуш муктаждыктары таанып-билүүнүн максаттарын да аныктап турат; практикага жакын, түшүнүктүү жана көрсөтмөлүү. Мисалы, «Жакшы, даамдуу тамактангын, кооз кийингин, жашагын, урматка ээ болгун келеби? Малды туура, жакшы багууну, үйдү таза тутууну, чыдамдуу, ак ниет, меймандос болууну үйрөн» деп насаат берилет.

Ошентип, максатка алып барчу жол салыштырмалуу кыска жана түшүнүктүү. Билим, тарбия берүү ыкмалары жана чеберчилиги алда качан эле турмуш тарабынан такталып элдин элегинен өткөн. Негизинен, жүздөгөн муундардын тажрыйбасы менен бекемделип, элдик акылмандуулуктун жардамынын формасы болгон макал-лакаптарга айланган. Элдик педагогикалык мамилешүү формасы да башкача. Биринчиден, ага ата-эне көп катышышат, ошол процесстин ийгиликтүү, натыйжалуу болушуна кызыгуу күчтүү. Анткени, бул иштер үй-бүлөнүн эң зарыл кызыкчылыктарын – акча каражатын, үй-мүлкүн жана ар намысын, абийирин козгоп келет.

Кыргыз элинде байыртадан бери салт бар; үйдүн ичине жашы улуу адам кирген сайын олтургандардын баары ордуларынан турушуп, орун сунуш кылышат. Буга балдарды жаш кезинен баштап үйрөтүшөт. жашы улуу, бирок тааныбаган адам менен жолугушуп калса, кичүүсү озунуп салам берет, керек болсо, жардам берүүгө даяр экендигин билдирүүсү керек. Эгерде үйдүн жанынан аксакал адам өтүп калса, үй ээси аны барчу жерине чейин жеткирип коюусу керек. Адегенде аны чакырып, кымыз же ысык чай берет. Андан кийин узатат же балдарынын бирин кошуп берет. Бул тапшырманы аткаруу менен балдар жакшы иш кылып, чоңдордун алкышын угушат. Бул салт азыркыга чейин сакталып келе жатат, айрыкча тоолуу жерлерде. Чоң кишилердин балдардын арасында кадыр-баркы өтө бийик. Аксакал адам тоолуктар үчүн чоң авторитет. Бул кырдаал мектепке да өз таасирин тийгизет.

Кыргыздын элдик педагогикасы балдарды өзүн-өзү сын көз менен кароого тарбиялоого өтө чоң маани берет, аларды айлана-чөйрөнү байкап, акыл эстүү болууга үйрөтөт. балдарда өзүмчүлдүк, мактанчаактык сыяктуу терс мүнөздөр пайда болбошу үчүн улуулар турмуштан сабак болчу мисалдарды, макал-лакаптарды, уламыштарды айтып беришкен. Мисалы, улуу дарыгер Ибн Синадан «Адептүүлүктү сен кимден үйрөндүң?» деп сурашса, «Маданиятсыздардан, мен алар жасаганды кайталабоого аракеттенем» деген экен. Турмуштан

алынган окуялар, учкул сөздөр, ар кандай тарыхый окуялар акыл үйрөтүүдөн катуу таасир этишет. Кыргыз элинде кыздарды тарбиялоонун да, кээ бир өзгөчөлүктөрү болгон. Көптөгөн каада-салттарга карата кыргыз аялынын мурунку замандагы оор турмушу, кыздарды тарбиялоого да өз таасирин тийгизген. Энелер кыздарына турмушта керектүү сапаттарды, турмуш практикасына негизделген иш-аракеттерди үйрөтүшкөн.

Кыргыз элинде кыз 13 жашка чыкканда «чач өрүү» салты өткөрүлгөн. кыздын чачын майдалап өрүп, жакшы тилектерди айтып, ошол күндөн баштап кызга тиешелүү болгон турмуш-тиричиликтин иш-аракеттерди такай үйрөтүп, көзөмөлдөшкөн. мисалы, уй саап, нан жапканды, сайма сайып, шырдак жасаганды, кийимкече тиккенди, шалча, килем сокконду ж.б. ошондой эле чач өрүү салты өткөрүлгөндөн баштап кыз бой жетти катары каралып, ага күчөтүлгөн талаптарды коюп, ата-энеси, урук тууганы, айыл аксакалдары анын жүрүмтурумуна, жасаган ишине карата активдүү көзөмөл жүргүзүшкөн. Ошондуктан, кыргыз элинде айтылган «Кыздуу үйдө кыл жатпайт», «Кызга кырк үйдөн тыюу» деген накыл сөздөр да бекеринен эмес.

Педагогика илими окуучуларды туура тарбиялоодо үй-бүлөнү эң жакын жардамчы деп эсептейт. Мында үй-бүлөнүн тарбиясынын өзүндө мындай артыкчылыктар жана баалуу каражаттар ата-эненин кадыр-баркы, балдарга жекече мамиле жасоо мүмкүнчүлүгү, ата-эненин үлгүсү, үй-бүлөдөгү муундардын рухий байланышы эске алынат. Үй-бүлөдө ар бир инсандын өзүнүн ден соолугу, жалпы коомдун байлыгы жөнүндө пикири калыптанып, эмгек менен эс алууну рационалдуу түрдө айкалыштыруу жөндөмү пайда болот. Ошол эле учурда үй-бүлөлүк тарбиянын кемчилик жактары да эске алынышы абзел.

Алигиче бардык ата-энелердин билим деңгээли жана педагогикалык маданияты бирдей эмес, көптөрү эски адаттардын таасирлеринен кутулуша элек. Ошондуктан, мектеп үй-бүлөнү өзүнүн чыныгы жардамчысына айландырыш үчүн ата-энелер менен иш алып барууну күчөтүп, ар бир үй-бүлөнүн өзгөчөлүгүн эске алып, аларга таасир этүүнүн жекече жолдорун жана методдорун иштеп чыгышы керек. Ошондо гана таалим-тарбия иштерин натыйжалуу чечсе болот.

Кээ бир учурларда үй-бүлөнүн мүчөлөрүнүн ортосундагы келишпестиктер салттар менен адаттарды турмуштун жаңы талаптары менен айкалыштыра албагандыктан келип чыгып жатат. Айрыкча, кыргыз үй-бүлөлөрүндөгү абал кайын эне менен келиндин ортосундагы мамиледен курчуп кетет. Кайын эне эски үй-бүлөлүк мамлелерди, келин болсо жаңы салттарды жактайт. Экөөнүн ортосунда акырындап конфликт пайда болушу мүмкүн. Азыркы үй-бүлө эркек менен аялдын тең укуктуулугунан келип чыккан эрди-катындын жаңы маамилесин талап кылат. Билим жана кесипке ээ болгон кыргыз кызы өз укуктарынын жана алган тарбиясынын негизинде жаңы үй-бүлө менен: кайын ата, кайын эне, жолдошу жана алардын урук-туугандары менен жакшы мамиле түзө билип, ар түрдүү кырдаалдан конфликтсиз чыга билиши абзел.

Жаңы салттар барган сайын мектептин тарбия ишине кеңири кирип жатат. Мугалимдер кыздардын арасында чоң, кызыктуу жана ар түрдүү иштерди алып барышууда. Мисалы, мугалимдер кыздар жана балдар менен атайын аңгемелер өткөрүшүп, лекция окушат, врачтар, акын, жазуучулар, эмгектин эпкинүүлөрү, ар түрдүү кесиптеги адамдар менен жолугушууларды өткөрүшөт. Ошондой эле, өздүк көркөм чыгармачылык, бычып-тигүү, улуттук оймо-чиймелерди кесүү, аппликация жасоо жана алардан кийим тигүү ж.б. кыздар менен аңгемелешүү учурунда мектептин тарбиячылары кыргыз элинин өткөндөгү жана азыркы турмушунан мисалдарды келтиришип, аларды үй-бүлөдөгү, коомдук жерлердеги, достор арасындагы жүрүм-турумга үйрөтүшөт.

Тарбия иши менен аракеттенген ар бир адам элдик педагогиканын тарбиялык идеяларынын эң баалуу касиеттерин алып, бүгүнкү коомдогу талап менен байланыштырып, өткөн-

дүн зыяндуу таасирлеринен бошонуу менен бирге, карамакаршы жактарын жеңип чыгуусу зарыл. Бул милдеттерди ийгиликтүү чечүүдө мектепке чоң роль таандык. Мектеп ата-эnelерди, балдарды тарбиялоодогу үй-бүлөнүн милдеттери менен, элдик педагогикадагы билим, тарбия берүү салттарынын табийгатын, алардын прогрессивдүү жактары менен тааныштырып, кайсылары азыркы жашоого туура келе турганын, алардын жаралуу тарыхын, үй-бүлөдө, мектепте эмнелерди сактап, эмнелер менен күрөшүү керектигин жана алардын колдонуу жолдорун түшүндүрүүсү кажет.

Ушуга байланыштуу негизги принциптердин бири окуучуларды тарбиялоодо элдик педагогиканын прогрессивдүү жетишкендиктерин турмуштун жана тарбиянын практикасынан коомдун өнүгүү деңгээлине ылайык системалык айкалыштыруу зарыл.

Бул принцип үй-бүлөлүк тарбияны да, мектептин окуу-тарбия иштерин да камтып, окуучуларды тарбиялоодо элдик педагогиканын прогрессивдүү салттарын жана каражаттарын колдонуунун натыйжалуулугунун критерийи болуп кызмат кылат.

Мугалимдер, тарбиячылар окуучулар менен болгон педагогикалык ишмердүүлүгүндө элдик педагогиканын билим жана тарбия берүү салттарынын, түрлөрүнүн, каражаттарынын, методдорунун милдеттерине гана жооп бербестен, үй-бүлөдө, мектепте аларды эффективдүү колдонууга (ар түрдүү жагдайга ылайык) жетилиши зарыл. Тажрыйба көрсөткөндөй, бул максатта, мугалимдердин да, ата-энелердин жана окуучулардын арасында лекция жана докладдар окулуп турулушу зарыл. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, үй-бүлөдөгү, мектептеги кырдаалды жакшыртпай туруп, окуучуларды элдик педагогиканын прогрессивдүү салттарына көндүрүү жолунда ийгиликке жетишүүгө болбойт.

Жүргүзүлгөн иш-аракеттердин натыйжасында ата-энелер үй-бүлө шартында тарбиянын жекече үлгү, ишенимдүү, көнүгүү, талап коюу, кеңеш берүү, жактыруу, сыйкатып айтуу, мактоо, жазалоо, осуят, кубаттоо ж.б. методдорун колдонууга карата илимий-педагогикалык түшүнүктөргө багыт ала башташты.

В.Г. Белинский минтип жазган: «Балдарга жалпы адамзатты таануу боюнча көбүрөөк билим бергиле, бирок, алардын баарын улуттук көрүнүштөр аркылуу тааныштырууга аракеттенгиле». Жогоруда келтирилген иштердин бардык түрлөрү окуучуларды элдик салттардагы жалпылыкты улуттук дөөлөттөр аркылуу тааныштырууга педагогдорго мүмкүндүк берет.

Мектеп окуучуларды туура тарбиялоодо элдик педагогиканын прогрессивдүү жетишкендиктерин колдонуунун негизги принциптеринин бири болуп, анын прогрессивдүү салттарын илимий педагогиканын жетишкендиктери менен айкалыштыруу болуп эсептелет.

Элдердин рухий жана маданий мурастарын, анын эң мыкты, педагогикалык баалуу адаттарын жана сапаттарын өздөштүрмөйүнчө жана максатка ылайык колдонмоюнча анын оң тажрыйбаларына таянмайынча, коомдун алга ийгиликтүү жылышы, ошондой жаңы оң адаттардын жана салттардын жаңылыктарын калыптандыруу жана өрчүтүү мүмкүн эмес.

Элдик педагогиканын көптөгөн салттары, идеялары, түрлөрү жана методдору илимий негиздерге крама-каршы эмес, тескерисинче алар –бири-бирин толуктап турат, алар ошонусу менен күчтүү. Элдик педагогиканын тажрыйбасын жана идеяларын илим менен бирге пайдалануу алардын тарбиялык маанисин жогорулатат, ийкемдүү, түшүнүктүү кылып, турмуш менен байланышын күчөтүп, жергиликтүү, конкреттүү шарттарга жакындаштырат. Тарбиялоого, илимий принциптерге, инсанды калыптандыруунун негизги шарттарынын бири болгон педагогикалык дөөлөттөргө негизделген комплекстүү мамиле керек.

Ошондуктан, педагогикалык практика педагогикалык теориянын жетишкендиктери менен бирге, элдик педагогикалык тажрыйбаларын, идеяларын пайдалануудан начарлап кетпейт, тескерисинче аны күчөтүп, натыйжалуулугун арттырат.

Алар максатты ылайыктуу түрдө айкалыштырып, элдик педагогиканын тажрыйбаларын жана салттарын эч качан илимий педагогиканын негиздерине, илимий педагогиканын тео-

рияларынын жана методдорунун жетишкендиктерине бут тоспойт, практикалык тарбиялоо ишинде өзүн актап келе жаткан илимий методдор жана каражаттар көп кылымдар бою калыптанган элдин педагогикалык тажрыйбасы, идеялары, салттары менен бирге колдонулушу керек. Ошону менен бирге, элдик педагогикадан алынган тарбиялоо каражаттары башка жактан келген чоочун нерсе сыктуу же илимий идеяларга кошумча катары каралбастан, экөө бир организм катары кабыл алынышы керек.

Ар бир педагогдун өзү окуучулар менен иш алып барууда элдик педагогиканын салттарын, тажрыйбаларын жана каражаттарын илимий каражаттар менен бирге колдонуу жолдорун натыйжалуу пайдалана билүү зарыл экендигин так элестете алышы керек.

Элдик педагогиканын негизги принциптеринин бири – эмгекке тарбиялоо. Эмгек салттарын балдарына өткөрүү, адамзат коомунун алгачкы кезинен эле башталат. Ошону менен бирге улуулардын тажрыйбасы жана билими жаштарды тарбиялоодо атайын колдонулган. Жаш муундар эмгектик ык, машыгууларга эртелеп ээ болушуп, практикалык иш-аракеттерди аткарышкан. Эмгек салттары өндүрүш күчтөрүн күчөтүүдө бир топ мааниге ээ. Көптөгөн кылымдар бою эмгек салттары эмгек кочи элдин эң керектүү жүрүм-турум нормалары катары каралып келген. Кыргыз элинин эмгек салттарынын күчү мамилешүүнүн, достуктун, өз ара көмөктөшүүнүн, кызматташуунун калыптангандыгында.

Балдарды эмгекке тарбиялоо, алар үй-бүлөдө эмгектенип турмушка катышууга жарагандан бир топ мурда башталган. Баланын туулган күнүнө арналган тойлордо жана балага ат коюу учурунда каалоолор айтылган. Бала төрөлгөндө, «Атасына окшош малчы болсун», кыз төрөлгөндө «Апасына окшоп саанчы болсун» деп айтышкан. Бул каалоолордо эмгек адамдарынын мүдөөсү чагылдырылган. Алар балдарын эмгекти сүйгөн, эмгекчил адам болушун, эмгеги менен бактылуу турмуш үчүн шарт түзүшүн каалашкан.

Балдарды эмгекти жана эмгек адамдарын урматтоого, сарамжалдуулукка көп көңүл бурдурушкан. Ар бир үй-бүлөдө эмгек куралдары, ар кандай эмеректер жана мал-жан чоң мааниге ээ болгон. Балдарды малга жакшы көз салууну, аларды уруп-согууга тыюу салышкан. Айрыкча атка карата жакшы мамилеге өзгөчө көңүл буруу менен, аны асырашкан. Бекеринен «Ат адамдын канаты» деп айтышкан эмес.

Сүт менен нанга да өзгөчө мамиле болгон. Сүт жана андан алынган азыктар ыйык деп эсептелген. Аларды жерге төгүп, булгоо күнөө деп саналган. Эгерде кимдир бирөө сүттү кокусунан төгүп алса, бармактарынын бири менен сүткө кол менен кечирим сурашып, Аны мындай түшүндүрүшкөн: кечинде сыртка алып чыгуу уйдун сүтүнүн азайышына алып келиши мүмкүн. Элдик салт боюнча жаштарды мал этинен ар түрдүү азык-оокат даярдоого эртелеп үйрөтүшкөн.

Ошондой эле, кыргыз элинде байыртан бери эли «Ашар» салты болгон. «Ашардын» мааниси – адамдардын бири-бирине жардам берип, акысыз кол кабыш кылышында. Мисалы, бир адам тоют даярдайбы, үй курабы же башка жумуш кылабы ага коңшулары, достору, туугануруктары, тааныштары ж.б. жардамга келишкен да, ал ишти тез жана оңой бүтүрүшкөн. «Ашарга» катышуу аларга чоң моралдык каннагат алып келген.

Жогорудагыдай салттарды бүгүнкү күндө да жандандыруу, пайдалануу балдарды эмгекти сүйүүгө, боорукерликке, адеп-ахлакка ж.б. тарбиялайт. Экинчи антпей турганын билдиришкен. Ошол эле учурда, сүттү өндүргөн адамдардан да кечирим сурашкан. Кыргыз элинде күн баткандан кийин эшикке сүт алып чыкканга, кечинде бирөөлөргө берүүгө катуу тыюу салынат.

Адабияттар

1. Т. Максатов, А. Мырсабеков. Улуттук педагогиканын негиздери. Ош, 1996.
2. Белинский В.Г. Собр. Соч. М., 1984 стр. 88.
3. Т. Максатов, А. Мырсабеков. Улуттук педагогиканын негиздери. Ош, 1986. 82-б.

УДК: 303.422

РОЛЬ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ АБУ РАЙХАНА БЕРУНИ

Мамбетназаров М.К.¹¹Каракалпакский государственный университет имени Бердаха, г. Нукус, Узбекистан.

Аннотация

В статье речь идет о выдающемся ученом-энциклопедисте Абу Райхане Беруни и его вкладе в развитие мировой науки. Также, в ней изучается роль значения трудов великого ученого. В работе отмечается, что Беруни занимался разными науками, такими как астрономия, математика, история, физика, минералогия, медицина. Подчеркивается уникальность и актуальность его исследований в области астрономии и геодезии. Приводятся мнения ученых мира о заслугах Беруни. Анализируются его труды по минералогии, также заслуживает внимания его работы по истории, филологии и медицине. Отмечается, что в медицинском трактате Беруни «Сайдана» приводятся названия более тысячи лекарственных веществ на 30 языках. В работе подчеркивается высокое уважение нашего народа и мировой общественности нашему великому предку – ученому-энциклопедисту Абу Райхану Беруни.

Ключевые слова: ученый-энциклопедист, медицинский трактат, естественные науки, математика, астрономия, физика, минералогия, история.

THE ROLE OF SCIENTIFIC HERITAGE OF ABU RAYHAN BERUNI

Mambetnazarov M.K.¹¹Karakalpak State University named after Berdakh, Nukus city, Uzbekistan

Annotation

The article is about the outstanding scientist-encyclopedist Abu Rayhan Beruni and his contribution to the development of world science. Also, it studies the role of the significance of the works of the great scientist. It is noted in this work that Beruni was engaged in various sciences, such as astronomy, mathematics, history, physics, mineralogy, medicine. The uniqueness and relevance of his research in the field of astronomy and geodesy is emphasized. The opinions of scientists of the world about the merits of Beruni are given. His works on mineralogy are analyzed, and his works on history, philology and medicine also deserve attention. It is noted that Beruni's medical treatise «Saidana» contains the names of more than thousands of medicinal substances in 30 languages. The work emphasizes the high respect of our people and the world community for our great ancestor, the scholar-encyclopedist Abu Rayhan Beruni.

Keywords: scholar-encyclopedist, medical treatise, natural sciences, mathematics, astronomy, physics, mineralogy, history.

АБУ РАЙХАН БЕРУНИНИН ИЛИМИЙ МУРАСЫНЫН РОЛУ

Мамбетназаров М.К.¹¹Бердах атындагы Каракалпак мамлекеттик университети, Нукус ш., Каракалпакстан

Аннотация

Көрүнүктүү энциклопедист-илимпоз Абу Райхан Беруни жана анын дүйнөлүк илимге кошкон салымы жөнүндө сөз болот. Ошондой эле, ал улуу окумуштуунун эмгектеринин маанисин ролун изилдейт. Берунинин астрономия, математика, тарых, физика, минералогия, медицина сыяктуу түрдүү илимдер менен алектенгени эмгекте белгиленет. Анын астрономия жана геодезия жаатындагы изилдөөлөрүнүн уникалдуулугу жана актуалдуулугу баса белгиленет. Берунинин эмгеги тууралуу дүйнө илимпоздорунун пикири келтирилген. Анын минералогия боюнча эмгектери талданып, тарых, филология жана медицина жаатындагы эмгектери да көңүл бурууга арзыйт. Берунинин «Сайдана» медициналык трактатында 30 тилде минден ашык дары заттардын аттары берилгени белгиленет. Чыгармада улуу ата-бабабыз – окумуштуу-энциклопедист Абу Райхан Беруниге элибиздин жана дүйнөлүк коомчулуктун жогорку урмат-сыйы жөнүндө айтылат.

Негизги сөздөр: Энциклопедист-илимпоз, медициналык трактат, табигый илимдер, математика, астрономия, физика, минералогия, тарых.

В нынешнем году в Узбекистане широко отмечается 1050-летие со дня рождения выдающегося ученого-энциклопедиста Абу Райхана Беруни. Как всем известно, он владел почти всеми науками своего времени, прежде всего, математикой, астрономией, физикой и минералогией. Беруни создал более 150 трудов, среди которых «Памятники минувших поколений», «Индия», «Минералогия», «Геодезия». Аль-Беруни свои первые астрономические исследования начал в 16 лет в Кяте. Он не только изучал астрономию и другие естественные науки, но также интересовался историей. Одну из важнейших своих работ «Памятники минувших поколений» ученый завершил в 1000 году. Примечательно, что в медицинском трактате Беруни «Сайдана» приводятся названия более тысяч лекарственных веществ на 30 языках.

Начавшиеся в Хорезме политические конфликты и смута вынудили 22 летнего Беруни покинуть Кят и переселиться в Джурджан на юго-востоке от Каспийского моря, а затем в Рей на севере Ирана. Он жил в крайней нищете, так что во время научной дискуссии богатые ученые смеялись над его бедностью. Об этом сам Беруни пишет: «Однажды в городе Рей один ученый-астроном вступил со мной в дискуссию, и хотя он по своим знаниям был ниже меня, но вел себя высокомерно и даже высказывался в мой адрес крайне неуважительно, ибо между нами было различие в богатстве и бедности».

Абу Райхан Беруни родился в городе Кят в 973 году, получил образование в Ургенче. Выйдя из ремесленнических кругов, получил широкое математическое и философское образование. В древней столице хорезмшахов – Кяте, его учителем был выдающийся математик и астроном Ибн Ирак. Он вместе с другими выдающимися учеными из дворца Абдул Аббаса Маъмуна II творил в Академии Маъмуна. По данным ученых его произведения составляют примерно более 150 трудов по астрономии, географии, математике и истории. Основными произведениями Беруни являются: «Памятники минувших поколений», «Индия», «Минералогия», «Геодезия». Несомненно, огромное научное и философское наследие Беруни внесло большой вклад в сокровищницу мировой науки и культуры.

Стоит отметить, что Президент нашей страны Ш.М.Мирзиёев уделяет пристальное внимание изучению научного наследия великих ученых и мыслителей Узбекистана и в частности отметил: «Ничто в истории не исчезнет бесследно, оно сохранится в исторической памяти народа» [1].

Академик Х.Абдуллаев справедливо отмечает: «Беруни – теоретик и основатель таких направлений науки, как геология и минералогия. В работе «Минералогия» Беруни указывает ценность минералов и руд своего времени, полезные свойства некоторых из них, дает интересные этнографические сведения о редких камнях и металлах, что еще больше повышает значение этой книги как важного исторического источника». Ученый пишет: «Заслуживает ли уважение человек, добившиеся славы и карьеры без труда?» Тот, кто достигает высокого чина без тяжелого труда, живет в радости и покое, он хорошо одевается, но он лишен облачения, достойного великих людей». Он подчеркивает, что главная задача человека – добиваться целей упорным трудом, приносить добро людям.

Важно отметить, Абу Райхан Беруни является автором многочисленных капитальных трудов по истории, географии, филологии, астрономии, математике, геодезии, минералогии, фармакологии, геологии. Научное наследие Аль-Беруни составляет примерно 150 трудов по математике, астрономии, географии, минералогии, истории, этнографии, филологии, философии. Его по праву можно называть триумфатором науки средневекового Востока. Американский историк, ученый Дж. Сартон назвал XI век – «веком Беруни» и высоко оценил труды выдающегося ученого-энциклопедиста: «История астрономии и математики, астрологии и географии, антропологии и этнографии, археологии и философии, ботаники и минералогии осиротела бы без его великого имени» [2].

Ученые мира высоко оценивают богатое научное наследие Абу Райхана Беруни. В частности, немецкий востоковед Э.Захау отмечает: «Это одинокая вершина в океане арабской литературы. Мы не знаем ни одного ученого в индиеведении, которого можно было бы сравнить с Беруни, ни до него, ни после него. Его произведения всегда были значимы и до сих пор издаются на разных языках. Ученый-востоковед И.Ю.Крачковский высоко ценит научное наследие Абу Райхана Беруни, отмечая: «легче перечислить научные сферы, не интересовавшие Беруни, нежели перечислить его интересовавшие...»

Благодаря вкладу Беруни в развитие наук его имя заняло достойное место среди выдающихся фигур мировой науки. В 1957 году родной город был Беруни назван именем ученого. В 1973 году в Узбекистане широко отмечалось 1000-летие со дня рождения Беруни. Институт Востоковедения Академии наук Узбекистана носит имя Абу Райхана Беруни. Памятники Беруни установлены в Ташкенте и Хорезме. На Мемориальной площади международного центра в Вене (Австрия) находится памятник, подаренный ООН Ираном в июне 2009 года – павильон ученых с фигурами Авиценны, Беруни, Закири Рази и Омара Хайяма [3]. Также одной из станции метро в Ташкенте присвоено имя Беруни. В его честь назван лунный кратер аль-Беруни и астероид 9936 аль-Беруни. Все это указывает на высокое уважение нашего народа и мировой общественности нашему великому предку – ученому-энциклопедисту аль-Беруни.

Литература

1. Мирзиеев Ш. Из Послания Олий Мажлису и народу Узбекистана. Декабрь 2022 г.
2. Муминов И. М. Великий энциклопедист из Хорезма. – Ташкент, 1973.
3. Замонов А.Т. История Узбекистана. – Ташкент, 2022.

УДК 821.51

FUNCTIONAL-SEMANTIC ANALYSIS OF COMPOUND SENTENCES WITHOUT CONJUNCTIONS IN MODERN KARAKALPAK LANGUAGE

Mamutova U.U.¹

¹Karakalpakstan branch of Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan,
Karakalpak Humanities Scientific Research Institute

Abstract

The article explores the structure and meaning of compound sentences in the Karakalpak language that do not use conjunctions. It aims to understand how these sentences are constructed and how they convey meaning without traditional conjunctions. The analysis involves examining the syntactic structure of these sentences and identifying the different types of clauses and their relationship within the sentence. It also involves analyzing the semantic roles and relationships expressed within these sentences, such as cause-effect, condition, purpose, or concession. According to the result of the research, this research area is valuable for deepening our understanding of language structure and usage in the modern Karakalpak language.

Keywords: structure, meaning, compound sentences, Karakalpak language, conjunctions, syntactic structure, types of clauses, semantic roles, cause-effect, condition, purpose, concession, linguistic strategies, language structure, language usage.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОЖНОСОЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ БЕЗ СОЮЗОВ В СОВРЕМЕННОМ КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Мамутова У.У.¹

¹Каракалпакский гуманитарный научно-исследовательский институт
Каракалпакстанский филиал Академии наук Республики Узбекистан,

Аннотация

В статье исследуется структура и значение сложных предложений каракалпакского языка, не использующих союзы. Его цель – понять, как строятся эти предложения и как они передают смысл без традиционных союзов. Анализ предполагает изучение синтаксической структуры этих предложений и выявление различных типов предложений и их отношений внутри предложения. Он также включает анализ семантических ролей и отношений, выраженных в этих предложениях, таких как причина-следствие, условие, цель или уступка. Согласно результатам исследования, данное направление исследований ценно для углубления нашего понимания языковой структуры и употребления в современном каракалпакском языке.

Ключевые слова: структура, значение, сложные предложения, каракалпакский язык, союзы, синтаксическая структура, типы предложений, семантические роли, причина-следствие, условие, цель, уступка, лингвистические стратегии, языковая структура, языковое употребление.

КАРАКАЛПАК ТИЛИНДЕГИ БИРИКМЕСИЗ КУРАМА СҮЙЛӨМДӨРДҮН ФУНКЦИОНАЛДЫК-СЕМАНТИКАЛЫК АНАЛИЗИ

Мамутова У.У.¹

¹Каракалпак гуманитардык илимий изилдөө институту,
Өзбекстан Республикасынын Илимдер Академиясынын Каракалпакстан бөлүмү

Аннотация

Макалада каракалпак тилиндеги байламлы сойлемлердин составы, магынасы изертленеди. Бул сүйлөмдөрдүн кандайча курулганын жана салттуу байланыштарсыз кандай маанини берерин түшүнүүгө багытталган. Талдоо бул сүйлөмдөрдүн синтаксистик түзүлүшүн изилдөөнү жана сүйлөмдүн ар кандай түрлөрүн жана алардын өз ара байланышын аныктоону камтыйт. Ал ошондой эле себеп-натыйжа, шарт, максат

же концессия сыяктуу ушул сүйлөмдөрдүн ичинде айтылган семантикалык ролдорду жана мамилелерди талдоону камтыйт. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча бул изилдөө багыты азыркы каракалпак тилиндеги тилдин түзүлүшүн жана колдонулушун тереңирээк түшүнүү үчүн баалуу.

Ачкыч сөздөр: структура, маани, татаал сүйлөмдөр, каракалпак тили, байламталар, синтаксистик түзүлүш, сүйлөмдүн түрлөрү, семантикалык ролдор, себеп-натыйжа, шарт, максат, концессия, лингвистикалык стратегиялар, тилдин түзүлүшү, тилдин колдонулушу.

Functional-semantic analysis is a linguistic approach that focuses on the functions and meanings conveyed by language structures. In the context of complex sentences without conjunctions in modern Karakalpak language, this analysis aims to understand the relationships between different actions or events expressed in the sentences [3].

Complex sentences without conjunctions are characterized by the absence of words like "and," "but," or "while" that typically connect clauses or phrases. Instead, these sentences rely on other linguistic cues, such as word order, context, or semantic relationships, to convey the intended meaning.

The importance of conducting a functional-semantic analysis of complex sentences without conjunctions in the modern Karakalpak language lies in its potential to provide valuable insights into the syntactic structure and language usage of Karakalpak. By examining how complex ideas are conveyed without the use of conjunctions, we can gain a deeper understanding of the linguistic strategies employed in this language [1].

The followings are the examples of complex sentences without conjunctions:

Sentence: "Birinshi kitap oqyman, ekinshi kitap jazaman."

Translation: "First, I read a book, second, I write the book."

Functional-semantic analysis: In this sentence, the absence of conjunctions highlights the parallelism between the actions of reading and writing. The speaker conveys two separate actions without using a conjunction, emphasizing the sequential nature of the actions.

2. Sentence: "Ûyge kelip, kitabımdı oqyman."

Translation: "I come home and read my book."

Functional-semantic analysis: In this sentence, the absence of a conjunction between "come home" and "read my book" suggests a causal relationship between the two actions. The speaker implies that they come home for the purpose of reading their book.

3. Sentence: "Keshe jumısqa barmastan, ùyde qaldım."

Translation: "I stayed at home without going to work yesterday." [5]

Functional-semantic analysis: In this sentence, the absence of a conjunction between "stayed at home" and "without going to work yesterday" indicates a contrast between the two actions. The speaker emphasizes that they stayed at home instead of going to work, highlighting the difference between the two options.

4. Sentence: "Oqyman, jazaman, pikirleymen, àmel qılamam."

Translation: "I read, write, think, and act."

Functional-semantic analysis: In this sentence, the absence of conjunctions between "read," "write," "think," and "act" emphasizes the multiplicity of actions. The speaker conveys a sense of versatility and productivity by listing multiple actions without using conjunctions.

5. Sentence: "Jaın doslarım menen sàwbetlesip, aylanıwǵa shıǵaman."

Translation: "I talk with my close friends and go for a walk."

Functional-semantic analysis: In this sentence, the absence of a conjunction between "talk with my close friends" and "go for a walk" suggests a temporal relationship between the two actions. The speaker implies that they talk with their friends before going for a walk, indicating a sequential order of events [2].

In the examples provided, the absence of conjunctions highlights various aspects of the relationships between actions or events. In some cases, the absence of a conjunction emphasizes parallelism, indicating that two actions are happening sequentially or simultaneously. In other cases, it suggests a causal relationship, where one action leads to another. Additionally, the absence of a conjunction can also indicate a contrast or a temporal relationship between actions.

In conclusion, this study aims to conduct a functional-semantic analysis of complex sentences without conjunctions in the modern Karakalpak language. By examining the structure, meaning, and linguistic strategies employed in these sentences, we hope to gain a deeper understanding of the syntactic structure and language usage in Karakalpak. This analysis will contribute to our knowledge of how complex ideas are conveyed and the ways in which languages adapt to meet communicative needs.

References

1. Dáwletov M., Seydullaeva D., Házirgi qaraqalpaq tilinde qospa gápler. Nókis., «Qaraqalpaqstan», 2010.
2. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Nókis, 1992
3. Házirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. Nókis, 1996.
4. Альниязов А. Ҳозирги қарақалпақ тилидаги боғланган қўшма гапларнинг функционал-семантик таҳлили. Фил.фан.докт.автореф.Нукус, 2020.
5. Нажимов А. Ҳазирги қарақалпақ тили Синтаксис. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1990.

УДК 378.1

АЙМАКТЫК ЖОЖДОРДУН СОЦИАЛДЫК ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК МИЛДЕТТЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН ИЛИМИЙ НЕГИЗДЕ ЧЕЧИЛИШИ

Матаева Г.Ж.¹

¹М.М. Тайиров атындагы Баткен мамлекеттик университети
Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институту

Аннотация

Билим алуу учун борборго барып окуу чындыгында кыйынчылыктарды туудурат. Борбордо квартиралардын кымбаттыгы, жатаканалардын жетишсиздиги, уй-булолук экономикалык кыйынчылыктарды жаратып, айылдагы ата-энени кыйноого салса, анан дагы борбордо окуп жаткан студент учун окууну таштап салуу, кошумча жумуш издөө, окуусун таштап, академиялык отпуск алып кетип калуу сыяктуу тоскоолдуктарды жараткан учурларга кабылган кез коп. Натыйжада жергиликтуу калктын кыйынчылыктары эске алынып, жер-жерлерде окуу жайлар ачылган.

Түйүндүү сөздөр: аймак, аймактык жогорку окуу жайлар, орус тузем мектептери,

СОЦИАЛЬНО ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ РЕГИОНАЛЬНЫХ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ И ИХ НАУЧНОЕ РЕШЕНИЕ

Матаева Г.Ж.¹

¹Баткенский государственный университет им. М.М. Тайирова
Кызыл-Кийский гуманитарно-педагогический институт

Аннотация

Получить образование, поехать учиться в центр и получать образования, вызывает трудности. Высокая стоимость квартир в центре отсутствие общежитий, вызывающие экономические трудности семьи и мучающие родителей в селе, немало случаев препятствий для студентов, обучающихся в центре, таких как отчисление из школы, поиск дополнительной работы, трудоустройство академический отпуск от обучения в зарубежной стране. В результате были учтены трудности местного населения, и на местах были созданы школы. Всем известно что региональные образовательные учреждения играют большую роль в образовании жителей региона. Группа молодых людей на основе полученных в школе знаний работают по своей специальности и продолжают свою жизнь, влияя на окружающих. Это приводит к пониманию того, что школы, открытые в этих районах, очень нужны местному населению.

Ключевые слова: Российская система школ, царское правительство, мусульманская религия, деградация, догматизм, регион, народ, крестьянин, столица, учебное заведение, Кара –Киргизы, авторитарное образование.

SOCIAL AND PEDAGOGICAL TASKS OF REGIONAL HIGHER SCHOOLS AND SCIENTIFIC BASIS OF THEIR SOLUTION

Mataeva G.Zh.¹

¹Batken State University. named after M.M Tayirov
Kyzyl-Ki Humanitarian Pedagogical Institute.

Annotation

Get an education go to the center and study it realite/ Causes difficulties. The high cost of apartments in the center the lack of dormitories, causing economic difficulties for families and tormenting parents in the village, there are many cases of obstacles for students studying in the center, such as expulsion from school additional work, employment, academic leave from studying in a foreign country. As a result, the difficulties of the local population were taken into account, and schools were created locally. Everyone knows that regional educational institutions play a big role in the education of residents of the region. A group of young people, based on the knowledge acquired at

school, work in their specialty and continue their lives, influencing those around them. This leads to the understanding that the schools opened in these areas are greatly needed by the local population.

Key words: Russian school system, tsarist government, Muslim religion, denradation, dogmatism, region, people, peasant, capital, educational institution. Kara – Kyrgyz, authoritarian formation.

Кыргызстандагы окуу жайларды тизмектеп айтып анча-мынча тарыхын алып сыймыктанууга болот. Анткени Кыргызстан билимдүү өлкөгө айлануу максатында бардык региондордо, аймактарда жогорку окуу жайларын, атайын окуу жайларын, кесиптик окуу жайларын ача алган билим берүү системасын жолго коё алган өлкөгө айланган.

Кыргызстан – тоолуу жана агрардык өлкө. Элибиздин көпчүлүк бөлүгү тоолуу айылдарда, аймактарда жайгашкан.

Аймакта жашаган эл дыйкан же мал чарба менен алектенип келе берет деген тайкы түшүнүк сакталып калган. Бирок, тарыхта кыргыз эли эзелтен курч, кайтпас, көздөгөнүн бербеген кайратман эл болгондуктан, азыркы жаштар татыктуу билим алуу үчүн борборго, шаарды көздөй агылды. Алар да билим алып мамлекетти өнүктүрүүнү көздөштү. Натыйжада борбордук окуу жайларда билим алган жаштардын курч чыгаандары мамлекет башкарууга жетишкен учурлар жок эмес.

Бирок, мамлекетибиздин базар экономикасына өтүүгө байланыштуу кыйынчылыктар, элеттик жаштар үчүн жогорку билим алуу кыйынчылыктарды жаратып, борбордук окуу жайлардын алыстыгы, эл өскөндүктөн билим алууга куштар жаштардын кобойушу, жер-жерлерде инфраструктура урналарынын жакшырып өнүгүшүнө жараша окуу жайларды да киргизүү мүмкүнчүлүктөрдүн жетишүүсү 2000-жылдарда басымдуу Кыргызстанда аймактык ЖОЖдорду ачууга алып келди. Элдеги зарылчылыктарды жолго коюу максатында аймактарда окуу жайлар негизделип ачыла баштады.

Кара-Кыргыз агартуу институттары негизделгенден тарта 60 ашуун окуу жайлар негизделип, элге атайын орто, жогорку билим берип келсе, акыркылардан болуп натыйжада КРдын областарында – Нарында, Таласта. Баткен областында, Кызыл-Кыя шаарында жана Сүлүктү шаарында жогорку билим берүүчү окуу жайлар ачылып, учурда өз ишин ийгиликтүү улантып келишет. Эл ичиндеги көйгөйлүү маселе жолго коюлуп, заманына жараша жаштарга тегиз жогорку билим алуу мүмкүнчүлүгү түзүлгөн.

Билим алуу учун борборго барып окуу чындыгында кыйынчылыктарды туудурат. Борбордо квартиралардын кымбаттыгы, жатаканалардын жетишсиздиги уй-бүлөлүк экономикалык кыйынчылыктарга кабылып, айылдагы ата-энени кыйноого салса, борбордо окуп жаткан студент учун окууну таштап салуу, кошумча жумуш издоо, чет мамлекетке окуусунан академиялык отпуску алып кетип калуу сыяктуу тоскоолдуктарды жараткан учурлар жок эмес. Учурда жергиликтүү калктын кыйынчылыктары эске алынып, жер-жерлерде окуу жайлар негизделип, жер-жерлерде жаштар өз аймактарында жогорку билим алышууда.

Бирок, аймактык ЖОЖдордун өзүнө тиешелүү көйгөйлөр, тоскоолдуктар жок эмес. Кийинки негизделген окуу жайлардын билим сапаты дагы бир топ тоскоолдуктар менен чырмалышты. Анткени илим жактаган, билимге каныккан окутуучулардын жетишсиздигинен улам аймактарда окутуу жана окуу бир топ аксаган учурлар болду. Ушундай маселелерди жолго коюу максатында Кыргыз Республикасынын билим берүү министрлигинде ар кандай реформалар жүргүзүлдү, жетекчиликтер алмашылды. Билим берүүнүн кандай мыкты методдорун иштеп чыкпайлы, эң башкысы аймактык окуу жайларда да татыктуу кадрлар менен камсыз болуу мүмкүнчүлүктөрү түзүлдү. Аймактарда ачылган окуу жайлары жана андан билим алган студенттердин келечегин круу аркылуу Кыргызстанда көздөгөн максатка жетүүгө шарт тузулуп жаткандыгына ынанууга болот. Бир топ тоскоолдуктарды

баштан откоргон окуу жайлар оз жолун тапты. Илимдуу кадрлар менен толукталды. Жаны технология киргизилди.

Жаны долбоорлор иштелип чыкты. Ал эми рухий тармактардагы эскиден сакталган авторитардык режим, идеологиялык майдандагы озгормолуулук, билим берүүнүн ролун басаңдатып, окуучу, студенттердин инсан катары калыптанышында олку-солкулук жараткан болсо, эми толук кандуу жолго тушту. Балдардын билим алуудагы кызыгуусу да онугууго багыт алды. Жаныланып жаткан технология, санариптештирилген коом, медиа сабаттуулуктун онугушу, билим беруудогу аймактык окуу жайлардын онугуусуно жол ачты.

Учурда мурункугасалыштырмалуу предметтердин саны озгорду. Окуу квалификациясында жана окутуу процессинде да реформалар жүргүзүлүп, бакалавриат жана магистратуралык билим беруу тармактары пайда болду. Тест, рейтинг системасы киргизилди. Окутуучулардын билимин терендетуу максатында атайын онлайн, офлайн сабактар негизделди.

Кыргыз Республикасынын коомдук турмушундагы олуттуу өзгөрүүлөр, калктын белгилүү бир катмарынын рухий деградацияга кабылышы, массалык маданияттын тактап айтканда жаны типтеги мультфильм, кинолор, козбоекчулук, жаны видео, эстраданын жаны тиби сыяктуулардын «басып кириши», окуучулардын билим алуусуна жолтоо болду. Адамзатынын ан-сезимине тике таасир тийгизди.

Акыркы учурдун икс, зет муундарын калыптандыруу учун окумуштуулар, илимпоздор тынымсыз иликтоолорго киришишти. Ачылган окуу жайларды билим беруучу мекеме катары сактап калуу койгойу алдыда турат эле. Дал ушул койгойлор чечилмейин зарылчылыктан ачылган окуу жай оз денгээлин сактап кала алмак эмес. Ошентсе да акыркы учурдагы медианын кескин онугуусу окуу жайларда билим сапатын которуунун жаны ийгилигин жаратты.

Дал ошол биз айтып жаткан аймактарга окуу жайлар зарыл гана эмес билим беруунун орду жогору экенине ынандырылган жашоочулар учун ото таасирдуу жана алга жылуу болгону корунуп турат.

Окуу жайларда бир топ көйгөйлөрдү чечуу менен аттестациялар, аккредитациялар ачылган окуу жайлардын денгээлин сактап коро алды. Учурда ар бир окуу жай ар бир билим алуучусу учун кандай зарыл жана маанилуу экендигине жооп бере алат. Учурдагы окуу жайларда окутуунун электрондук каражаттарын жетишээрлик пайдалануу, интернет булактарын колдонуу, заманбап компьютердик технологияларды сабактарда колдонуу, онлайн окутууга даярдыктын болуусу сыяктуу жетишкендиктер орун алып келет.

Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаров 2021-жылдын башында «Инсандын руханий адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы» деген жарлык чыгаруу менен азыркы учурдун эң актуалдуу проблемасын ишке ашыруу милдетин окуу жайлардын жана мектептердин алдына койду. Адамзаттын тарыхында анын прогресске жетишүүсүндө инсандын руханий, адеп-ахлактык өнүгүүсүндө жана дене тарбиясында билим берүүнүн ролу чоң болуп келген. Ошондуктан окуу жайларда тарбиялоо идеясынын башкы идеологиясы төмөнкүлөр менен байланышат:

- инсанды гумандаштыруу ойлорун турмушка ашыруу;
- балдардын ичинде толкуп жаткан чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн сууруп чыгуу;
- инсанды ар тараптуу жана гармониялуу өсүп-өнүгүүгө кам көрүү ж.б.

Аймактык окуу жайлардын аймактагы элди агартуудагы ролу чон экенин баары билишет. Бир топ жаштар окуу жайдан алган билиминин негизинде оз адистиктери менен иштешип, оз жашоосун улантуу менен башкаларга да таасирин тийгизип келет. Бул деген аймактарда ачылган окуу жайлар жергиликтүү элдер учун ото зарыл деген тушунукко алып келет.

Учурдагы проблемаларды кантип чечүү керектигин дыкат изилдеп чыккан бир топ авторлор бар. Кыргызстанда Гапыр Мадаминов сыяктуу жанычыл педагогду билим сапатын

каторуудо орду чон экенин эле белгилебестен анын аймактарда алгач мектептердин онугушу анан аймактык окуу жайларынын онугушуно кошкон салымын сыймыктанып атоого болот.

Университтер жогорку даражалуу жана квалификациялуу окутуучулар жана профессорлор менен камсыз болушуна жараша илимдин бакалаврдык, магистрдик, кандидаттык жана докторлук даражаларын берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Мындан тышкары өнөр жайдын, маданияттын жана коомдук жашоо-тиричиликтин ар кандай тармактары боюнча адистердин квалификациясын өркүндөтүү иштерин күчөтүү зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. “Билим булагы” газетасы 2019-ж.
2. Г.Мадаминов “Акыл-эс маданияты” 2014-ж.
3. “Мектеп басылмасы” 2002-ж.

УДК 373.3

БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТИН ОКУУЧУЛАРЫН НРАВАЛУУЛУККА ТАРБИЯЛООНУН АКТУАЛДУУЛУГУ

Мурадиллаева Х.Н.¹¹Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик Университети, Жалал-Абад ш.

Аннотация

Учурдагы геосаясий мейкиндик жашоонун бардык багытын өз кучагына алуу менен бирге, билим берүү тармагына да өзүнүн ар түрдүү таасирин тийгизип турган учуру. Айрыкча кенже мектеп курагындагы окуучуларга нравалык тарбия берүү учурдун актуалдуу маселелеринин бири болуп саналгандыктан, көйгөйлүү маселе катары илимий изилдөөгө алынды. Илимий изилдөөдөгү негизги максат катары башталгыч мектептин окуучуларын нравалуулукка, адеп-ахлакка тарбиялоонун эффективдүү жактарын изилдөө жана коомго сунуштоо саналат. Ал эми изилдөөнүн объектиси болуп, жалпы нравалуулукту анализдөө эсептелсе, предмети катары, кенже класстардын билим алуучуларын нравалуулукка тарбиялоонун негиздүү аспектилерине көңүл буруу саналат. Жалпысынан бул макалада азыркы шартта кенже мектеп окуучуларын руханий-адеп-ахлактык тарбиялоо маселеси илимий талдоого алынды. Автор кенже мектеп курагындагы окуучуларга нравалык тарбия берүүнүн актуалдуулугун чечмелейт жана бүгүнкү күндө руханий-адеп-ахлактык билим берүүнүн өзгөчөлүктөрүн иликтейт. Илимий изилдөө кенже мектеп окуучуларынын адеп-ахлактык өнүгүү проблемасына арналып, баалуулук-маанилүүлүк чөйрөсүн өнүктүрүүгө багытталган мамилеге өзгөчө басым жасайт. Анткени ноавалуулук билим берүүнүн аксиологиялык функциясын ишке ашырат, башталгыч мектептин окуу предметтеринин тарбиялоочу функциясын күчөтөт, ошондой эле билим берүү мейкиндигинин өнүктүрөт. Баса белгилей турган өзгөчөлүк катары инсанды тарбиялоо менен тыгыз байланышта экендиги изилдөөнүн натыйжасынан байкалат. Башталгыч мектептердеги билим алуучулардын нравалуулукка тарбиялоонун актуалдуулугун чечмелөөдө автор анализ-синтез, индукция-дедукция, герменевтика, тарыхый салыштыруу ыкмаларын колдонду. Жыйынтыгында кенже мектеп окуучуларын адеп-ахлактык тарбиялоонун оң динамикасын көрсөткөн изилдөөнүн жыйынтыктары көрсөтүлдү.

Ачкыч сөздөр: адеп-ахлак, кенже мектеп окуучусу, нрава, башталгыч билим берүү, мекенчилдик, тарбия, руханий тарбия, маданият, аксиология.

АКТУАЛЬНОСТЬ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Мурадиллаева Х.Н.¹¹Жалал Абадский государственный университет им Б. Осмонова, г. Жалал-Абад

Аннотация

Это время, когда нынешнее геополитическое пространство не только охватывает все аспекты жизни, но и оказывает свое разнообразное влияние на образование. Нравственное воспитание, особенно младших школьников, было принято к научному изучению как проблемный вопрос, так как он является одной из актуальных проблем современности. Основной целью научного исследования является изучение и представление обществу эффективных аспектов воспитания учащихся начальной школы в духе нравственности и морали. Объектом исследования является анализ общей нравственности, а предметом-внимание к фундаментальным аспектам нравственного воспитания учащихся младших классов. В целом в данной статье дан научный анализ проблемы духовно-нравственного воспитания младших школьников в современных условиях. Автор трактует актуальность нравственного воспитания младших школьников и исследует особенности духовно-нравственного воспитания сегодня. Научное исследование посвящено проблеме нравственного развития младших школьников, особое внимание уделяется подходу, направленному на развитие ценностно-значимой сферы. Так как нововведение реализует аксиологическую функцию образования, усиливает воспитательную функцию учебных предметов начальной школы, а также развивает образовательное пространство. Из результатов исследования видно, что личность как характеристика, которую следует подчеркнуть, тесно связана с воспитанием. При интерпретации актуальности нравственного воспитания учащихся начальной школы автор использовал методы анализа-синтеза, индукции-дедукции, герменевтики, исторического

сравнения. Результаты исследования показали положительную динамику нравственного воспитания младших школьников.

Ключевые слова: мораль, младший школьник, нравы, начальное образование, патриотизм, воспитание, духовное воспитание, культура, аксиология.

THE RELEVANCE OF MORAL EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Muradillayeva H.N.¹

¹Jalal-Abad State University named after B.Osmonov Jalal-Abad city

Annotation

This is a time when the current geopolitical space not only covers all aspects of life, but also exerts its diverse influence on education. Moral education, especially for younger schoolchildren, was accepted for scientific study as a problematic issue, since it is one of the urgent problems of our time. The main purpose of the research is to study and present to society the effective aspects of educating primary school students in the spirit of morality and morality. The object of the study is the analysis of general morality, and the subject is attention to the fundamental aspects of moral education of elementary school students. In general, this article provides a scientific analysis of the problem of spiritual and moral education of younger schoolchildren in modern conditions. The author interprets the relevance of moral education of younger schoolchildren and explores the features of spiritual and moral education today. The scientific research is devoted to the problem of the moral development of younger schoolchildren, special attention is paid to the approach aimed at the development of a value-significant sphere. Since the innovation implements the axiological function of education, strengthens the educational function of primary school subjects, and also develops the educational space. It can be seen from the results of the study that personality as a characteristic that should be emphasized is closely related to upbringing. When interpreting the relevance of gravity education of elementary school students, the author used methods of analysis-synthesis, induction-deduction, hermeneutics, historical comparison. The results of the study showed positive dynamics of moral education of younger schoolchildren.

Key words: morality, junior schoolboy, morals, primary education, patriotism, upbringing, spiritual education, culture, axiology.

Киришүү. Бүгүнкү күндө балдарга татыктуу тарбия берүү эң актуалдуу маселелерден болууда. Анткени, азыркы мезгилде кыргыз элинин жашоосу салттык билимден четтеп, дүйнөлөшүү таасирин өзүнө сиңирип, аралаш маданиятта жашап жаткан маалы. Антсе да түпкүлүктүү кыргыз эли мүмкүн болушунча улуттук менталитетти, жашоо аксиологиясын кармап калуу аракетин көрүп, балдарды татыктуу тарбиялоо аракетин көрүүдө. Өлкөбүздөгү жаңы кылымдын башталышы тарбиялоонун социалдык статусунун позитивдүү динамикасынын өсүшү менен мүнөздөлөөрү илимий коомчулук тарабынан көп эле айтылып келет. Келечектеги билим берүүнүн улуттук доктринасында өлкө өзүнүн бышып жетилген социалдык жана экономикалык көйгөйлөрүн алдын ала өнүктүрүүнүн негизинде, анын ичинде билим берүүнүн мазмунуна руханий-адеп-ахлактык баалуулуктарды киргизүү аркылуу чечүүгө тийиш экендиги да баса белгиленүүдө. Бул багытты өз ичине камтыган бир катар укуктук нормативтүү документтер да кабыл алынгандыгы маалым [1]. Ошого байланыштуу билим берүү иш-чараларды уюштуруу зарылчылыгы менен байланышкан тема сабактан тышкары убакта гана эмес, ошондой эле башталгыч мектептин бардык сабактарында камтуу учурдун актуалдуулуктарынын бири болуп саналат. Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлиги баланын инсандык өнүгүүсүнө басым жасоо менен, билим берүүнүн натыйжаларын жаңыча кароону өз милдети катары аркалап келүүдө.

Материалдар жана изилдөө методдору. Заман талабына ылайык билим берүүдө социалдык-маданий шарттар эске алынып, билим берүү жааты толук тартылган кез. Мындай иш-аракеттер билим берүү принциптеринин алкагында аткарылгандыктан, алдыңкы педагогдордун илимий эмгектери, изилдөө ишибизге теориялык фундаменталдык негиз

болуп берди. и. Мисалы, немис дидактиси Ф. Гербарт өзүнүн педагогикалык багыттагы илимий идеялары менен белгилүү болсо, окутуудагы артыкчылыктуу милдет ата-энелерде экендигине орус окумуштуулары И.А.Ильин жана В.Зеньковскийлер токтолушкан. Айрыкча алдыңкы педагогдор Н.И.Пирогов жана К.Д.Ушинскийдин [2] илимге кошкон салымдары өтө чоң. Жогорудагы илимпоздордун эмгектерин анализдөө усулун колдонуу менен өзбүздүн көтөргөн маселебизди илимий талдоодон өткөрдүк. Бир эле баланын мисалында бир нече баланы нравалуулукка тарбиялоо же тескерисинче анализденген мисалда негизги маселени чечмелөөдө индукция жана дедукция ыкмасы жардам берди. Билим берүүчүлөрдүн алдыңкы тажрыйбалары менен таанышууда кейс усулу жана герменевтика усулу колдонулду. Изилдөөгө алынган маселенин жыйынтыгын чыгарууда логикалык бүтүм усулу пайдаланылды.

Тыянактар жана талкуулар. Изилденип жаткан макаланын максаты трансформацияланган коомдогу башталгыч мектептин билим берүү жараянында кенже мектеп окуучуларын адеп-ахлактык жактан калыптандыруунун системасын ишке ашырган кенже мектеп окуучуларын адеп-ахлактык жактан тарбиялоонун моделин апробациялоо боюнча тажрыйбалык-эксперименттик иштерди ачып берүү болуп саналат. Адеп-ахлактык тарбия-бул максатка багытталган процесс өсүп келе жаткан муунда адеп-ахлактын идеалдарына жана принциптерине ылайык жогорку аң-сезимди, адеп-ахлактык сезимдерди жана жүрүм-турумду калыптандыруу [3, 786].

Адеп-ахлактык билим берүүнүн маңызы руханий жактан өнүккөн инсанды калыптандырууда жатат. Адеп-ахлак термини адеп деген сөздөн келип чыккан. Адеп – ахлак - бул адамдардын жүрүм-турумуна, күнүмдүк иштерине жетекчилик кылган стандарттар жана нормалар. Адеп - ахлак түбөлүктүү эмес жана өзгөрүлгүс категориялар эмес, алар массанын адатынын күчү менен кайра жаралат, укуктук жоболордун эмес, коомдук пикирдин бийлиги тарабынан колдоого алынат. Инсандын адеп-ахлагы төмөнкүлөрдөн турат, башкача айтканда, жекече адеп-ахлактык негиздерин өздөштүрүүдөн, ал мамилелердин системасын жана дайыма толкунданып адеп-ахлактык ой жүгүртүүсүн жетекчиликке алуудан турат. Баланын инсандыгын адеп-ахлактык жактан тарбиялоо-мектептин эң маанилүү милдеттеринин бири болуп эсептелет. Бул мыйзам ченемдүү көрүнүш, анткени биздин коомдун турмушунда адеп-ахлактык башталыштардын ролу барган сайын өсүп, моралдык фактордун аракет чөйрөсү кеңейүүдө. Адеп-ахлактык багытка тарбиялоо баланын инсандыгын бүтүндөй калыптандырууга жана өнүктүрүүгө багытталган процесс болуп саналат жана анын мааниси мекенге, коомго, адамдарга, эмгекке, өзүнүн милдеттерине жана өзүнө болгон мамилелеринин калыптанышын билдирет. Адеп-ахлактык тарбиялоо процессинде мектеп кенже мектеп окуучуда мекенчилдик сезимди, жолдоштукту, чындыкка активдүү мамилени, эмгек адамдарына болгон терең сый-урматты калыптандырат.

Нравалуулукка тарбиялоонун милдети-коомдун социалдык зарыл талаптары педагогдор тарабынан ар бир баланын милдети, ар-намысы, абийири, кадыр-баркы сыяктуу инсандын ички стимулдарына айландырылышы саналат. Нравалык тарбия-бул мектептин тарбиялык таасири, адеп-ахлактын идеалдарын, ченемдерин жана принциптерин өздөштүрүүнүн негизинде туруктуу адеп-ахлактык сапаттарды, муктаждыктарды, сезимдерди, жүрүм-турум көндүмдөрүн калыптандыруу максатын көздөгөн үй-бүлө, коомчулук түздөн-түз тартылаарын [4.65] бир катар илимпоздор баса белгилешет. Ал эми Т.И. Пониманская: “нравалык тарбия катары адеп-ахлактык сезимдерди жана сапаттарды калыптандыруу, адеп-ахлактык ченемдерди жана эрежелерди өздөштүрүү, адеп-ахлактык мотивдерди жана жүрүм-турум көндүмдөрүн өнүктүрүү максатында чондор менен баланын максаттуу өз ара аракеттенүүсү” деп белгилейт [5.43]. В. А. Слостениндин пикири боюнча: “нравалык тарбия-бул боорукердик, ак ниеттүүлүк, чынчылдык, чынчылдык, калыстык, эмгекчилдик,

тартиптүүлүк, коллективизм сыяктуу сапаттарды жана касиеттерди бириктирип, адамдын жеке жүрүм-турумун жөнгө салуучу инсандык мүнөздөмө” [6, 50] деп берилет. Демек, нравалык тарбия бул- коомдук аң-сезимдин өзгөчө түрү болуп саналат жана коомдук мамилелердин бир түрү да болуп эсептелет, ал ченемдердин жардамы менен коомдо адамдын иш-аракеттерин жөнгө салуунун негизги жолдорунун бири экендиги анык. Жөнөкөй нормалардан же каада-салттардан айырмаланып, адеп-ахлак нормалары жакшылык менен жамандыктын, адилеттүүлүктүн идеалдары түрүнө негизденет. Мындай нормалар эчак эле түпкүлүктүү кыргыз элинин салттык билимдеринин мазмунунан орун алып келген. Жогоруда белгилеп өткөндөй, ааламдашуу жараянында жашоо ошол салттык баалуулуктарды да соруп жок кылып бара жаткандай түр калдырууда. Адеп-ахлактык тарбия-бул боорукердиктин, адилеттүүлүктүн, адептүүлүктүн, боорукерликтин, жардамга келүүгө даярдыктын гуманисттик баалуулуктарына негизделген адамдын ички укуктарынын системасы экендиги кыргыз элинин иакал-лакаптарына, келечек муунду тарбиялоо багытындагы элдик педагогикасында ширетилген. Болгону ошол баалуулуктарга таянуу менен баланы тарбиялоодо колдонууга гана муктаж экендиги байкалат. Педагогикалык илимдерде адеп-ахлактык тарбия берүү жөнүндөгү дээрлик бардык эмгектерде нравалуулукка тарбиялоону калыптандыруу-бул адеп-ахлактык жүрүм-турумду жана адеп-ахлактык адаттарды тарбиялоо процесси деп аныкташкан [7.11] авторлордун пикири менен кошулууга болот.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, адеп-ахлактык тарбия ар түрдүү жана ар түрдүү аныктамаларга ээ экендигине карабастан, мазмуну жана маңызы келек ээлери болгон балдарга туура тарбия берүү экендиги байкалды. Адеп-ахлактык билим берүүнүн негизи мазмуну, өзөктүү түшүнүгү бүгүнкү күндөгү жалпы адамзаттык баалуулуктар, идеалдар, адеп-ахлак мыйзамдары болуп саналаары белгилүү болду. Алар максаттуу ишке ашканда сапаттуу билим жана позитивдүү жана рационалдуу дүйнө тааным, өздөрүнө болгон ишеним, коомго болгон билгичтиктер, бай тажрыйбалар жаралаары аныкталды.

Демек, адеп-ахлактык билим берүү, нравалуулукка тарбиялоо түшүнүгүнүн маанисин чагылдырган көптөгөн түшүнүктөр бар экендигине ынандык. Адеп – ахлактык, нравалык тарбия берүү деген -бул адамдагы башка адамдар жана жалпы коом менен болгон мамилесин шайкеш келтирген конвенциялык жана адеп-ахлактык ченемдердин жыйындысы экендигине токтолдук. Бул жыйынтыкка кыргыз коомундагы салттык билимдин жана этнопедагогиканын жемиштүү натыйжаларын изилдөө аркылуу келдик.

Колдонулган адабияттар

1. <https://president.kg/national-strategy>
2. Ушинский К. Д. Избранные педагогические произведения: в 2 т. Т. 1. М.: Педагогика, 1974. 584 с.
3. Мудрик А. Социальная педагогика. М.: Новатор, 2000. 200 с.
4. Немов Р.С. Общие основы психологии. М.: Владос, 2000. 436 с.
5. Пониманская Т.И. Челябинский государственный педагогический университет // Народное образование. 2013. №12. С. 21
6. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Мищенко А.И., Шиянов Е.Н. Педагогика. учеб. пособие для студентов педвузов. М.: Школа-пресс, 2002. 173 с.
7. Волобуева Л.М., Авилова Е.А. Ранний и дошкольный возраст: вопросы нравственного воспитания в педагогических концепциях И.А.Сикорского и В.М. Бехтерева // Дошкольное воспитание. 2007. №3. С.88-92.

УДК 37;378;378.937;398

ЭЛДИК ЖОМОКТОР, УЛАМЫШТАР ЖАНА АҢЫЗ КЕПТЕР АРКЫЛУУ СТУДЕНТТЕР ЭЭ БОЛУУЧУ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТӨР, АЛАРДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ФОРМАЛАРЫ МЕНЕН МЕТОДДОРУ

Нажимидинова А.Э.¹, Ташова К.²^{1,2}БатМУнун М.М.Тайиров атындагы КГПИнин педагогика факультетинин

Аннотация

Адабий билим берүүнүн жалпы максаты - мектеп окуучусун өз улутунун жана дүйнөлүк көркөм адабияттын мыкты үлгүлөрү менен тааныштыруу. Бул макалада балдар адабиятындагы кыргыз балдар фольклорунун ички мазмуну тууралуу түшүнүктөрдү калыптандыруу менен бирге андагы чыгармалардын эстетикалык, тарбиялык, тематикалык өзгөчөлүктөрүн болочок мугалимдерге ачып берүү жана алардын этнопедагогикалык компоненттүүлүгүн калыптандыруунун формалары менен методдору жөнүндө баяндалды.

Түйүндүү сөздөр: адабий билим, көркөм адабият, балдар фольклору, эстетикалык тарбия, тематикалык өзгөчөлүк, этнопедагогикалык компетенттүүлүк.

ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЕ КОМПЕТЕНЦИИ, ПРИОБРЕТЕННЫЕ УЧАЩИМИСЯ ЧЕРЕЗ НАРОДНЫЕ СКАЗКИ, ЛЕГЕНДЫ И МИФЫ, ФОРМЫ И СПОСОБЫ ИХ ФОРМИРОВАНИЯ

Нажимидинова А.Э.¹, Ташова К.²^{1,2}Баткенский Государственный Университет им М.М. Таирова

Аннотация

Общая цель литературного образования-познакомить школьников с лучшим образцами отечественной и мировой литературы. В данной статье, наряду с формированием представлений о внутреннем содержании кыргызского детского фольклора в детской литературе, раскрываются эстетические, познавательные, тематические особенности его произведений будущим педагогам

Ключевые слова: литературное образование, художественная литература, детский фольклор, эстетическое воспитание, тематические особенности, этнопедагогическая компетентность.

ETHNOPEDAGOGICAL COMPETENCIES ACQUIRED BY STUDENTS THROUGH FOLK TALES, LEGENDS AND MYTHS, FORMS AND METHODS OF THEIR FORMATION

Nazhimidinova A.E.¹, Tashova K.²^{1,2}Batken State University named after M.M. Tairov

Annotation

The general purpose of literary education is to acquaint schoolchildren with the best examples of their nation and world literature. In this article, along with the formation of concepts about the internal content of Kyrgyz children's folklore in children's literature, revealing the aesthetic, educational, thematic features of its works to future teachers

Keywords: literary education, fiction, children's folklore, aesthetic education, thematic features, ethnopedagogical competence.

Адабий билим берүүнүн жалпы максаты - мектеп окуучусун өз улутунун жана дүйнөлүк көркөм адабияттын мыкты казыналары менен тааныштыруу. Алардын дүйнөнү кабылдоодогу эстетикалык табитин ойготуп, өнүктүрүп атуулдук адеп-ахлактык позициясын

бекемдөө. Мындай максат милдеттерди аткаруу үчүн өз улутунун жана дүйнөлүк көркөм адабиятынын мыкты үлгүлөрүн окуучуларга окутуп-үйрөтүү керек: окуучулардын көркөм нарктарды кабылдоосун жана сөз өнөрүн мыкты өздөштүрүүсүн камсыз кылган билимин жана билгичтигин, көндүмдөрүн калыптандырып, адабиятты улуттук жана бүткүл адабияттык негизде кабыл алуусун иштеп чыгуу: инсандык личность катары эмоционалдык маданиятын өнүктүрүп, анын дүйнөгө, жашоого, искусствого болгон мамиле-жообун, социалдык калыптандыруу: адамда көркөм чыгармачылык табитти, жөндөмдү өнүктүрүү, анын чыгармачылык ой чабытын образдуу ой жүгүртүүсүн, эстетикалык туюм-сезимдерин жана анын келечек жашоо турмушунда зарыл болгон жана башка түшүнүк көз караштарын өстүрүү: окуучунун көркөм чыгарманы кабыл алуусундагы интеллектуалдык кайрымдуулугун жана рефлексин тарбиялоо, анын бийик эстетикалык табитин жана керектөөсүн калыптандыруу: окуучунун адабий речин өстүрүп, эркин жана сабаттуу сүйлөй жана жаза алышын көркөм лексикасынын жана ой жүгүртүүсүнүн бай болушун камсыз кылуу" [Кыргыз адабиятынан билим берүүнүн мамлекеттик стандарты, Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары: -Б 2006. -206,-207 б] деп белгилегендей педагогикалык окуу жайларында билим алып жаткан студенттерге кыргыз балдар фольклорун окутуунун максаты:

Кыргыз балдар фольклорунун ички мазмуну тууралуу түшүнүктөрүн калыптандыруу менен бирге андагы чыгармалардагы эстетикалык, тарбиялык, тематикалык өзгөчөлүктөрүн болочок мугалимдерге ачып берүү менен бирге алардын этнопедагогикалык компоненттүүлүгүн калыптандыруу болуп саналат. Жогоруда биз көп ирет белгилеп өткөндөй кыргыз балдар адабияты предмети гуманитардык-педагогикалык ЖОЖдордо окутулат. Тактап айтканда педагогикалык факультеттерде жана кыргыз тили жана адабияты адистиктеринде.

Бирок бүгүнкү мезгилдеги илимий-технологиянын арасында жүрүп жаткан атандашуу доорунда мектеп окуучуларынан баштап ЖОЖдордогу студенттерге чейин көркөм чыгармага болгон кызыгуу начарлады. Коомдогу мындай негативдүү көрүнүштүн басымдуулугун жоюу үчүн эзелтеден бери муундан муунга чейин колдонулуп келген улуттук кор, көрөңгөбүздүн руханий асыл баалуулуктарын ЖОЖдун студенттерине, алар аркылуу бала бакчадан баштап, мектеп окуучуларына атайын кесипчилик орто окуу жайларына жеткирүү билим берүү системасындагы улуттук интеллигенциянын зарыл милдеттеринен болуп саналат. Анткени руханий-адептик тарбия - кыргыз балдар фольклорунун ички маани-манызында жатып, ал көөнөрбөс дөөлөттөр кыргыз балдар фольклору аркылуу педагогикалык адистиктеги ЖОЖдордо билим алып жаткан студенттерге жеткирилет. Алар бул предметти окуп үйрөнүү менен биринчиден, тилдик-коммуникативдик, экинчиден этномаданий, үчүнчүдөн этнопедагогикалык компетенттүүлүктөрү калыптанат. Жогорудагы 1-бөлүмдөрүбүздө болочок адистерди этнопедагогикалык жактан тарбиялоо боюнча бир нече окумуштуулардын эмгектерин мисалга келтирип кеттик, бирок тилекке каршы бул проблема проблема каралган эмес.

Ошондуктан кыргыз элинин балдар фольклорунда ошонун ичинен жомоктор аркылуу балдарды тарбиялоо эн негизги ролду ойной тургандыгын улуу педагогдор өз эмгектеринде көрсөтүп, белгилеп келишкен. Маселен, К.Д. Ушинский: "жомоктор элдик педагогиканын эн алгачкы саамалыктары. Мындай алганда элдин педагогикалык генийлиги менен эч ким тендеше албайт" десе ал эми улуу педагог В.А.Сухомлинский:" жомоктор- эл маданиятынын рухий байлыгы", "бала жомокту окуп, андан түшүнүп жатып элдин турмушун жүрөгү менен туюп билет. Жомоктордогу сөздөр баланын аң-сезиминде дайыма жашайт. Фантастикалык көрүнүштөгү жомокту укканда бала өзүн унутуп коёт, мен окутууну жомок угуусуз жомок жаратуусуз элестете албайм" десе, Т.А. Волков жомоктор-адабий чыгарма, фольклор-элдик

педагогиканын мурастары, дээрлик алардын баарында таалим-тарбиялык ойлор камтылган" дейт. Ал эми В.Г. Белинский орус жомокторунун элдүүлүгүн, аларда элдик мүнөздүн берилишин жогору баалап, кыялдагы нерселер менен ойдон чыгарылган окуялардын ары жагында реалдуу турмуш, социалдык маселелер турат" деген. Н.А.Добролюбов "эл тарабынан чыгарылган жомоктордо ошол элдин турмушка жана учурга мамилеси, психологиясы чагылдырылат, жомоктор- элдин тирүү физиономиясы" деп эсептеген. К.Д.Ушинский: "балдар жана жомоктор- ажыралгыс, алар бири-бири үчүн жаралган, андыктан аларды кенири колдонуу керек. [Волков Т.Н Этнопедагогика. -М: АКАДЕМА, 2000. -109 б].

Демек, "элдик жомоктордо адеп-ахлак, акыл-эс, эмгек, эстетикалык, дене-бойду өстүрүү, атуулдук, мекенчилдик, ж.б. тарбиянын баардык түрү ишке ашырылгандыктан, баланы ар тараптуу жетилген инсан даражасына жеткирүүдө жомоктордун мааниси өтө чоң. Ал эми ошол жомоктор жалпы эле дүйнөлүк балдар адабиятынын баа жеткис казынасы" [Абдраева Н.Э. Элдик жомоктор- баланын калыптануусунун башкы каражаты.- Ош. Ош университетинин жарчысы. №4-2015 3-чыгарылыш. 36-б]. Чындыгында бала бакчадан баштап ЖОЖдорго чейин жомоктор аркылуу улуттук баалуулуктарга тарбиялоодо жана ар бир муундун жан дүйнөсүнө бул касиет б.а. улуттук тарбия аркылуу компетенттүүлүгүн өнүктүрүү негизги маселе. Анткени биринчиден ЖОЖдо окуган ар бир студент кыргыз элинин жомокторун үйрөнүп-окуу менен эртен өздөрү барган метептердеги окуучуларга өз билимин өткөзүп, ал жаш муундар ата-бабалардан келе жаткан бул фольклордук чыгармалар менен аларга тиешелүү руханий байлыктарын сездирип билдиришсе, экинчиден бул фольклордун чыгармалар элдик каада-салт, үрп-адаттарды калыптандыруунун, таалим-тарбиянын эң биринчи негизги каражаты экендигин көрсөтүп билдиришет. "Элдик жомок-уламыштар аталардын баатырдык күрөштөрдүн өз эл-жерин сүйүүгө, коргоого, ага аталарча кызмат кылууга үндөө менен, улуттук сезим-туюмун, улут жандуулугун калыптандыруунун эң мыкты каражаты болуп берет жана социалдык активдүүлүгүн, моралдык этикалык жогорку сапаттарын калыптандырууга кызмат кылат" [Рысбаев С.К. "Педагогикалык технологиялар" кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы-Б: 2014.№1 112-бет].

ЖОЖдордо жомокторду окутуу процесси лекцияларда, семинардык сабактарда ишке ашат жана алардын идеялык тематикалык сюжети аркылуу студенттердин компетенттүүлүгү калыптанып өсөт. Маселен жомоктор боюнча лекция өтүү аркылуу студенттердин компетенттүүлүгүн калыптандырууда адегенде жомоктордун тематикасына карай айбанаттар, турмуштук, сыйкырдуу-кереметтүү болуп бөлүнөөрүн жана алардын идеялык мазмунунда кыргыз элинин кылымдар бою оозеки жашап муундан мууга өтүп келе жаткан улуу фольклору жаштарды улуттук баалуулуктарга тарбиялап келген акылман философиялык көз караштарынын орду, ролу белгиленип өтүлөт. Андан соң айбанаттар жөнүндөгү жомокторго токтолуп, турмуштук, сыйкырдуу жомоктордон болгон айырмачылыгын жана жалпы идеялык окшоштуктары тууралуу маалымат берилет. Өзгөчө окуучулардын руханий адеп-ахлагын калыптандырууда ушул айбанаттар тууралуу жомоктордун ролу чоң экендиги белгиленип өтүлөт. Маселен "Каркыра менен түлкү" жомогу аркылуу түлкүнүн митаам, алдамчы, таш боор, туруксуз, жалганчы экендигин ошол эле мезгилде Каркыранын достукка бекемдигин, мээримдүүлүгүн, боорукерлигин, туруктуулугун, ишеничтүүлүгүн жомоктун сюжетине токтолуу менен студенттердин компетенттүүлүгүн калыптандырууга болот. Өзгөчө түлкүнүн образындагы терс мүнөздүк сапаттардын саналып өтүшү менен адам баласы мындай мүнөздүк сапаттарды өз мүнөздүк касиеттеринен алыстатуу сунушталат. Ушундай мүнөздөгү турмуштук жомоктордон болгон " Ак көнүл менен Кара көнүл" жомогу аркылуу да студенттердин компетенттүүлүгүн калыптандырууга болот. Маселен: Адам-1. Акылы, ойлоо, сүйлөө жөндөмдүүлүгү бар, өндүрүш куралдарын жасап жана эмгек

процессин пайдалана билген жан, киши. 2. Жогорку моралдык жана интеллектуалдык касиеттерди өзүнө топтогон жакшы сапаттары бар киши. 3. Бой тарткан, акыл-эси, билими бар, колунан иш келген киши өспүрүм, жаш адамдарга карата. [Кыргыз тилинин сөздүгү. 1-бөлүк.-Б: "AVPASYA PRESS"-2011. 32-бет] аталат.

Демек, жогорудагы аныктамаларга таянсак адам - адамгерчилиги жогору инсан. Анткени коом ушундай мүнөздүк касиеттерге толо инсандар көптүгүнөн улам өсүп, өнүгүп олтурат. Ушул көз караш биз мисалга алган жомоктун идеялык мазмунун камтыйт. Анткени жомоктун сюжетиндеги Карасантай өз досу Аксантайдын адамгерчиликтүүлүгүнөн пайдаланып, колундагы күл азыгын, астындагы минип турган атын, акырында эки көзүн убадасына турбай, достук шертин бузуп тартып алды да ээн талаа, эрме чөлгө таштап кете берди. Анткени Аксантай чындыгында ак көнүл адам, ак көнүл- деген көнүлүндө кири жок, арамдыгы жок, кишинин көнүлүн калтырбаган, оюна кек албаган, кекчил эмес адам. Ошол эле мезгилде Ак көнүл ак көрпө жайыл, башкача айтканда- пейили ниети таза, маанайы жарык, келишимдүү, билерман адам. Ошондуктан Кара көнүлдүн берген убадасына ишенип, оокатынан, азыгынан, эки көзүнөн ажырады.

Бирок элде ак көнүлгө Алла берет делинет. Ал эми жамандыктын арты кууш. Ошондон улам Ак көнүл темселеп жүрүп отуруп, шаркырап аккан суунун боюна келип, бир аз суу ичип, чарчаган неме жата кетет. Бою талыкшыган неме бат эле уйкуга кирет. Уктап жатып түш көрөт, түшүндө туулган жеринде, туулган элинде жүрүптүр, алты саны аман экен. Эки көзү мурдагыдан да жакшы көрөт. Айланасына суктана карап жаткан кезде, кимдир бирөө "тур" дейт. Шак тура калса эч нерсе билинбейт, эки көзү мурдагыдай ордунда. Түшүндө көргөн туулган жери ага күч кубат берип, демденип калыптыр. Андан ары жолун улап, жээрге эч нерсеси жок ээн талаа эрме чөлдөн 5 күчүктүү канчыкка жолгуп, колунда болгон бир бир үзүм нанын берип жолун улап, кеч киргенде бир коргонго туш келип, ал жерден түн ортосунда ээн коргондун четине келип аңгемелешкен 9 баатырдын сырларын угуп, эртеси алар айткандай ошол коргондун артындагы 9 дилдесин жайган чычкандын дилдесин алып, андан ары Кунакун деген сарттын короосундагы алтын жамбыны 9 дилдесин берип сатып алып, ошол шаардын ханынын суранчы менен алтын казынасына 600 саржан аркан улаштырып түшүп алтынын ар дайым алып чыгып берип отуруп, ошол шаардын чоң байы атыгып, катын-балалуу болот.

Ошол мезгилде Каракөнүл тентиреп жүрүп отуруп жайылган малга туш болот, аны сураса "Ак көнүлдүкү" дешет. "Тигил алтын чатыр кимдики десе "Ак көнүлдүкү" дейт малчы. Ошондо өз кылыгын сезген Кара көнүл кечирим сурап, Ак көнүлдүн алдына кулдук уруп келет. Ак көрпө жайыл Ак көнүл анын жамандыгын кечирип, сыйлап кийит кийгизип узатат. Ушул даражага кантип жеткендигинин сырын ичине жашырбай айтып берет. Дагы эле ичи ириген Кара көнүл баягы Ак көнүл конгон коргонго келип жатат. Жаман оюнда Ак көнүлдөй байлыкка жетем деп ойлойт. Аны сезген баягы 9 баатыр баардыгынан айрылдык, бирөө ошондо угуп калган окшойт, эгер бүгүн аны тапсак өлтүрөбүз дешип жабыла чуркап издешет. Кара көнүлдү төбөсү түшкөн коргондун ичинен сүйрөп чыгышын, өлтүрүп, күнүн көккө сыгырып жиберешет. Ошондо улам элде: "Бирөөгө ор казсан терен каз, балким өзүн түшүп калаарсын" деген накыл кеп бар, Анткени Кара көнүл дегендин өзү кыялы терс, таш боор, кыянатчыл, адамга жакшылык кылбаган, кара санатай, ою бузук, ниети жаман, катаал, уятсыз дегенди билдирет.

Демек жогорудагы жомокторду студенттерге түшүндүрүп жатып, билгичтиктерин өнүктүрүп, компетенттүүлүккө тарбиялайбыз. Анткени болочок кесип ээси, эртенки жаш муундарына өз билимдерин элдик педагогиканын казынасы, жомоктор аркылуу жеткирүүгө мүмкүнчүлүгү бар анткени "аларда педагогикалык идеялар камтылган" [Жахангиров Т. Узбек балалар фольклору. - Ташкент 1975. 34-бет].

“Жомоктордун балдарга тарбиялык таасири - кандай гана оор, кыйын нерсе болбосун адам баласы аларды жене алат, акыры чындык, актык адамды бакытка бөлөйт деген ойду синдире алгандыгында” [А. Муратов, Б. Тажикова, К.Акматов. Кыргыз этнопедагогикасы. 1-китеп. Ош 2015. 128-бет]

Ошентип бул жерде жомокторду окутуу аркылуу студенттерди компетенттүүлүккө үйрөтүү мүмкүн эместей корунунушу ыктымал. Бирок эгер студент кааласа ал предметтердин билим, билгичтик, көндүмдөрүнөн өздүк жүрүм-турумдарынын түрдүү моделдерин табуу жана аны ар бир сабактарда апробация-презентация жасоо менен студенттин көнүлүнө жаккан, өзүнүн эстетикалык табитине шайкеш келген адеп-ахлактык жактан ылайыктуу багытты тандап алса да болот. Анткени компетенттүүлүк индивиддин жеке мүнөздүк касиети катары түрдүү формаларда маселен, өзүнүн үстүнөн иштөө, чыгармачылык активдүүлүгүн жогорулатуу ыкмасында да болушу мүмкүн. Себеби, компетенттүүлүктүн табияты - окутуунун продуктусу, студенттин өзүн-өзү чыгармачылык активдүүлүгүн өркүндөтүүсүнөн келип чыгып, окутуунун технологиясына караганда чыгармачылык өсүү менен чыгармачыл кесипкөйлүктүн (ишмердүүлүктүн) жалпылыгынан көбүрөөк пайда болот. Анткени компетенттүүлүк - студенттин өзүн-өзү өркүндөтүүгө өбөлгө түзүүчү билим, билгичтик, көндүмдөрүнүн иш жүзүндөгү натыйжасы, катары ар бир ЖОЖдун студенти өзүлөрүнүн Кыргыз балдар фольклору боюнча алган билимдерин мектеп окуучуларына натыйжалуу өткөрүп берүү менен компетенттүү окуучуларды мамлекетке даярдап бере алат.

Элдик жомоктор, уламыштар жана аңыз кептер аркылуу студенттер этнопедагогикалык компетенттүүлүгүн калыптандырууда кесипкөй педагогдун ролу чон. Анткени студенттердин этнопедагогикалык компетенттүүлүгүнүн калыптанышында ЖОЖдордун окутуучуларынын иш билгилүүгү негизги ролду ойнойт. Бул аспектиден алганда А. Касымов окутуучунун (иш билгичтиги) компетенттүүлүгүн төмөнкү багыттар боюнча аткарылаарын белгилейт: 1 педагогикалык, кесиптик иш билгилик. 2 окутуу- үйрөтүү процессин уюштура билгичтик. 3. Инсандык психологияга аяр мамиле жасай билгичтик. 4. Билим денгээлинин жетиштүүлүгү, тармактык билимдин бекемдиги. 5. Мугалимдик кесипке берилгендик, педагогдук ишмердүүлүктү аркалоо. 6. Окуу программалары боюнча түшүнүк, кабардарлык денгээли. 7. Коммуникабелдүүлүк. 8. Билимди, билгичтикти жана көндүмдү баалай алуу, баалоо критерийлерин билүү. 9. Квалификацияны жогорулатуу, мыйзамдуулукту билүү.

Негизинен келечектеги компетенттүү мугалимдер жогорудагы тогуз багытты ЖОЖдордо окуп, билип, үйрөнүп чыгуусу керек. Ал үчүн жогоруда көрсөтүлгөн “ кесиптик иш билгилик” ишке ашырылуусу абзел. Бул билгилик 1-кесиптик билгиликтен, 2-педагогикалык ишмердүүлүккө даярдыктан турат. Биринчисинде болочок мугалимдердин көз алдында өтүлө турган теманын технологиялык картасы даана, так элестеп туруусу керек. Башкача айтканда студентге бере турган билими, билгичтиги, көндүмдөрү жалпы компетенциялар менен бирге, окуу процессинде кайсы методдор колдонулары, алар кандай формада аткарылаары дайын болуусу шарт. Экинчиден окутуучу- студент өзү окуткан балдар фольклорунун ички мазмунун, ар бир жанрдагы көркөм чыгармаларды, аларга тиешелүү теориялык аныктамаларды эн жөнөкөй жатык тилде түшүндүрүп бере алуусуна жетишүүсү керек. Ал эми “педагогикалык ишмердүүлүккө даярдыкта” мугалимдин берген билими канчалык денгээлде студентге жетти, эгер түшүнбөй калса, кандай ыкмада кайрадан жеткирүү керектигин алдын ала ойлонуштуруу абзел. Ошондуктан берген билимге студенттин физиологиялык, психологиялык, социалдык жактан өнүгүүсү да себеп болоорун андап билүү зарыл. Себеби, студенттин бул өзгөчөлүктөрүнө ылайык окутуунун технологияларын колдонуусуна туура келет.

Колдонулган адабияттар

1. А.Муратов, Б.Тажикова, К.Акматов. Кыргыз этнопедагогикасы. 1-китеп. Ош 2015. 128-б.
2. Жахангиров Т. Узбек балалар фольклору.- Ташкент 1975. 34-б.
3. Кыргыз тилинин сөздүгү. 1-бөлүк.-Б: "AVPASYA PRESS"-2011. 32-б.
4. Рысбаев С.К. "Педагогикалык технологиялар" кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы-Б: 2014.№1 112-бет.
5. Абдраева Н.Э. Элдик жомоктор - баланын калыптануусунун башкы каражаты.- Ош. Ош университетинин жарчысы. №4-2015 3-чыгарылыш. 36-б.
6. Волков Т.Н Этнопедагогика. -М: АКАДЕМА, 2000. -109 б.
7. Кыргыз адабиятынан билим берүүнүн мамлекеттик стандарты, Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары: -Б 2006. -206,-207 б.

УДК 82/8210

М.КАШКАРИНИН СӨЗДҮГҮНДӨГҮ КОЙ ЧАРБАЧЫЛЫГЫНА БАЙЛАНЫШТУУ ЛЕКСИКАЛЫК БИРДИКТЕРДИН АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ПАРАЛЛЕЛДЕРИ

Оморов А.¹, Асилбекова К.А.²^{1,2}Б.Осмонов атындагы

Жалал Абад Мамалекеттик Университети Жалал-Абад шаары

Аннотация

Макалада “Дивану лугати-т түрк” сөздүгүндөгү мал чарбачылыгынын ичинен кой чарбасына байланыштуу лексикалык бирдиктердин азыркы кыргыз тилиндеги параллелдери тууралуу сөз болот. Сөздүктө кой багууга байланыштуу жүздөгөн лексема азыркы кыргыз тилиндеги сөздөр менен дал келет (параллелдикти түзөт). Алардын ичинен башка түрк тилдеринде кездешпеген сөздөр бар. Мисалы, “кой өрдөдү” деген фраза койду кыркуу мезгили экенин билдирет. Бул фразадагы түшүнүк койдун тердеп, териден жүндүн бөлүнүп кыркууга ылайыкташканын билдирет. Эгерде “кой өрдөбөсө”, аны дегеле кыркуу мүмкүн эмес, өрдөй электе жүн даакы болот да, чала кыркылат. Макалада ушуга окшогон лексемалар талданат

Таяныч сөздөр: лексема, тилдик бирдиктер, фраза, лексикалык параллелдер, сөздүк, лексика, денотат, диалектизм.

ПАРАЛЛЕЛИ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, СВЯЗАННЫХ С ОВЦЕВОДСТВОМ, В СЛОВАРЕ М. КАШКАРИ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Оморов А.¹, Асилбекова К.А.²^{1,2}Жалал Абадский государственный университет им Б. Осмонова
город Жалал-Абад

Аннотация

В статье говорится о параллелях лексических единиц, связанных с овцеводством, в словаре «Дивану лугати-т тюрк» в современном кыргызском языке. В словаре сотни лексем, связанных с овцеводством, соответствуют (создают параллелизм) словам современного кыргызского языка. Среди них есть слова, не встречающиеся в других тюркских языках. Например, фраза «овцы и утки» означает сезон стрижки овец. Смысл этой фразы в том, что овца потеет и шерсть отделяется от кожи и приспособлена для стрижки. Если «овца не утка», ее вообще нельзя бояться. В статье анализируются такие лексемы

Ключевые слова: лексема, языковые единицы, словосочетание, лексические параллели. словарь, лексика, денотат, диалектизм.

PARALLELS OF LEXICAL UNITS RELATED TO SHEEP BREEDING IN M. KASHKARI'S DICTIONARY MODERN KYRGYZ LANGUAGE

Omorov A.², Asilbekova K.A.²^{1,2}Jalal-Abad State University named after B. Osmonov

Annotation

The article deals with the parallels of lexical units related to sheep breeding in the dictionary "Divanu lugati t turk" in the modern Kyrgyz language. In the dictionary, hundreds of lexemes related to sheep breeding correspond (create parallelism) to the words of the modern Kyrgyz language. Among them are s. v. Tova, not found in other Turkic languages. For example, the phrase "sheep and ducks" means sheep shearing season. The meaning of this phrase is that the sheep sweats and the wool separates from the skin and is suitable for shearing. If "a sheep is not a duck", you shouldn't be afraid of it at all. The article analyzes such lexemes.

Key words: lexeme, language units, phrase, lexical, parallels. dictionary, vocabulary, denotation, dialectism.

Кыргыздар байыртан эле башка чарбаларга салыштырмалуу мал чарбачылыгына көп көңүл бурганы алардын көчмөндүгү менен жашаган жеринин географиялык абалына байланыштуу болгону айтпаса да түшүнүктүү. Байыркы мезгилден орто кылым учурунда жылкы жана кой багуу кыргыздар үчүн оңтойлуу болгон, анткени кой менен жылкы ысык-суукка чыдамдуу, көпчүлүк учурад тоютту өздөрү таба алышкан, ошондуктан кыргыздар бул жандыктарды багуу менен бардык керектөөлөрүн камсыз кылып турушкан. Алардан алынган азык-түлүктөр, кийим-кечелер күндөлүк турмушуна, соода-сатыктан көргөн пайдалары өздөрүн камсыз кылбаган социалдык маселелерди чечкен.

М.Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” аттуу эмгегинде кой-эчкиге тиешелүү лексемалар аябай көп, ал турсун көпчүлүк макалдарда, ырларда кой-эчки, жылкыга байланыштуу сөздөр негизги таныч сөз катары кездешет. Мисалы, *أجكو أتى يل بُلور. Erkeç eti em bolur, eçkü eti jel bolur* – Эркеч эти эм болор, эчки эти жел болор, *بِشْمَتْسِن: آكى فُجْنَكَز بَشَى بِيژ. İki qoçnar başı bir aşıçta bışmas* – Эки кочкордун башы бир казанда бышпас, *أغیلدا أغلاق. Ağılda uğlaq tuğsa, arıqda otı öndr* – Агылда (короодо) улак туулса, арыкта чөп өнөөр, *كیشی الاسی اجتین یلقى الاسی تشئین. Kişi alası içtin, jılqı alası tıştin* – Киши аласы ичинде, жылкы аласы сыртында, *تای اتتسا ات تئور. Ağılda ağlaq tuğsa, arıqda otı öndr* – Тай ат болсо, ат тынар, уул эр жетсе, ата тынар,

أزْدَنْبِبْ يُكْسَكْ تَاغْغْ أَغْلَاقْ جَتَارْ، أَيُعْرُ تَتَبْ يُفْغَا أَلْبْ يُغْغِنْ سَتَارْ.

Oržulanıp jüksdk tağıǵ uǵlaq çatar, Ujğur tatın jufğa alıp jumğın satar.

Мекен кылып бийик тоону улак байлар

Уйгур таттан арзан алып, кымбат сатар,

- деген сыяктуу макалдар жана ыр саптары жогорудагы биздин пикирибизди далилдейт. Биз мисалга алган макалдар менен ырда катышкан лексикалык бирдиктердин негизги лексемалары, мисалы, эркеч, эчки, кочкор, улак, жылкы, тай, ат – лексемалары биз талдоого алалы деп жаткан сөздөргө кирет. Жогорудагы макалдардын баарында чарбачылыгында пайдаланган жандыктардын өздөрүнө, алардан алынган азык-түлүктөргө тиешелүү болгон сапат, касиеттер аркылуу дидактикалык маанилерди билдирип келишкен. Мисалы, ала - ар кандай малга таандык түс, ал эми макалдын экинчи компонентиндеги ала сөзү өтмө мааниде жаман, арам ой, башкага жакшылык каалабаган маанисин туюндурган лексема. Ала деген оору да бар, балким, дал ошол жаман ооруну метафоралап пайдаланган болушу да мүмкүн. Эки кочкордун башы бир казанда кайнабайт, - деген макал да бир короого эки кочкор батыша албаган сыяктуу эле, эки оппонент бирге боло албайт деген ой берилген. Чындыгында эле, бир үйүрдө бир гана айгыр, бир короодо бир гана кочкор болгон сыяктуу бир элге бир гана башчы болгону оң деген маани бар.

XI кылымдын улуу аалымынын сөздүгүндө 7300 дүн айланасында сөз камтылган. Алардын 70-80 пайызы азыркы кыргыз тилинин корунда бар сөздөр, тагыраагы, азыркы кыргыз сөздөрүнүн параллелдери. Ошолордун ичинен кой деп аталган жандыктын аталыштарына, андан алынган азык-түлүк жана тери, жүн сыяктуу кийим-кече жасала турган продукцияларынын аттарына токтолмокчубуз.

Азыркы кыргыз тилинде кой жандыгынын аталышынын түрлөрү төмөндөгүлөр:

а) жаш өзгөчөлүгүнө карай: козу, токту (ургачысы), шишек (эркеги), кунан кой, чары кой, чары соолук, ирик (биттелген эркек), кочкор;

б) алынган жана иштелип чыккан продукциялардын аталышы: сүт; андан алынган азыктар: жуурат, сүзмө, курут, каймак, сары май, күү май (күүчелек май);

эт; эттен алынган азыктар: мээ, беш бармак, куурдак, быжы, жөргөм, олово, кебеп, таш кордо;

жүн; андан алынган буюмдар: кийиз, шырдак, калпак, чепкен, таар, куржун, шалча, көгөн, жип, аркан;

тери; андан иштетилип чыккан буюмдар: тон, тебетей, бостек, башмак, маасы, көктөйт (шоона, териден жасалчу буюмдарды тиге турган шоона, мисалы башмакты көкт (чокой)) ж.б. багууда, аларга кам көрүүдө колдонулган сөздөр: көгөн, өрдөө, төлдөө (козулады), куут, күүгө келүү, төл маалы, ж.б.

Жогоруда аталган лексикалык бирдиктердин баары М.Кашкаринин сөздүгүндө да, азыркы кыргыз тилинде да бар жана азыркы кыргыз тилинде активдүү колдонулуп жүрөт. Эми ушул лексемалардын айрымдарына азыркы кыргыз тилиндеги параллелдери менен салыштырып талдоо жүргүзөлү.

Жуурат - кой, эчкинин сүтүнөн уютулган азык (айран). Азыркы учурда жуурат жасагандар чанда кездешет. Жууратты көбүнчө кары адамдарга, жаш балдарга (ар кандай шартта эмчек эмбей калган балдарга), сыйлуу коноктордун дасторконуна койгон. Биздин бул оюбузду азыркы кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө:

ЖУУРАТ Койдун ынак сүтүнөн уютулган айран [2:598], - далилдейт жана: Жуурат ичип ыксыраган адамдай.

Жуурат куйган чаначтар,

Канжыгага илинди (Маликов);

Жумурун ачат баргыча,

Жуураттан абдан ууртагын (Токомбаев), - [2:598], деген мисалдар менен дефиницияда айтылган ой бекемделет.

Орто кылымда, тагыраагы, М.Кашгаринин доорунда койдун сүтүнөн алынган бул азык кыргыздар тарбынан дал азыркыдай технология менен жасалгандыгы улуу түркологдун “Дивану лугати-т түрк” деген эмгегинде: арабдарга жана араб тилдүүлөргө *جُورْتُ أَرَشْدِي joğurt uzişdi* – деген сүйлөмдү, - Жуурат уюду, [4:153], дагы бир жерде: *أَلْ جُورْتُ أَدْتِي Ol joğurt užitı* – деген сүйлөмдү, - Ал жуурат уютту, [4:172] - деп которуп берген. Бул сүйлөмдөрдө азыркы тилибиздеги жуурат сөзү кездешпейт. Чындыгында, азыркы жуурат орто кылымдагы тилибизде йогурт (*جُورْتُ joğurt*) делген. Орто кылым кыргыз тили үчүн йчылдык доор (/ж/нын ордуна /й/ колдонулган мезгил ушинтип аталат, фонетикаылык бул кубулуш жакынкы өзбек, уйгур тилдиеринде сакталып калган) болгондуктан, азыркы тилибиздеги /ж/ менен айтылган сөздөрдүн баары /й/ менен айтылган. Орто кылымда созулма үндүүлөр да болгон эмес, азыркы кыргыз тилиндеги созулмалар /г/ жана /w/ (дифтонг) тыбыштарынын жоюлушунан пайда болгон. Ага мисал катары кыштаг, йайлаг, таг, суw сөздөрүнүн азыркы тилибизде кыштоо, жайлоо, тоо, суу болуп айтылышынан билсек болот. Демек, орто кылымдагы йогурт сөзү азыркы тилибиздеги жуурат сөзү экендигинен күмөн саноого такыр болбойт. Биз иликтөөгө алып жаткан бул лексикалык бирдик: “Диванда” *جُورْتُ سُونْكَرْدِي Joğurt sütkärdi* – Жуурат (йогурт) сүттөндү (чайкалып атып), сүттөй суюлду [5:145], *جُورْتُ قَوْلَانْدِي joğurt qorlandı* – Жуурат коюуланды [5:199], *أَلْ سِرْكَانِي جُورْتَقَا قَاتِي Ol sirkeni joğurtqa qattı* – Ал сиркени жууратка кошту, катыктады [5:237], - деген мисалдарда пайдаланылып, 5 жерде катталган. Бардыгык жерде жуурат (айран) экендиги айтылат. Азыр европалыктардын, кээде славяндардын, айрым бир жерде гана түрк сөзү катары белгиленип жүргөн йогурт азыркы кыргыз тилинин лексикалык бирдиги жуурат сөзүнүн параллели экендигин далилдедик.

Азыркы кыргыз тилинин лексикалык корунда өрдөдү деген туунду этиш бар. Анын бир канча мааниси бар. Алар (маанилер), биздин оюбузча, уңгунун кайсы сөз түркүмү экендигине көз каранды. Алалы: Кой колотту өрдөп жайылды деген сүйлөмдөгү этиштен жасалган өрдөп лексикалык бирдиги өйдө, өйдөлүш атооч маанисиндеги өр сөзүнөн атоочтон этиш жасоочу –ла курандысы аркылуу жасалган. Ал эми: Кой өрдөп, кыркым мезгил болду деген сүйлөмдөгү өрдөп сөзү өр уңгу - этиш (мисалы, чачын өр).

Дивану лугати-т түрк” сөздүгүндө кой чарбасына тиешелүү өрдөдү этишинин эки маанидегиси тең кездешет: *أَغِشْ* ağış – өрдөө, жогорулоо [4:55]. *قَوِي أوردی* Qoj ördi – Кой өрдөдү; кой кыркым болду [4:145]. Азыркы кыргыз тилинин түшүндүмө сөздүгүндө өр лексемасынын төрт мааниси берилиптир [2-359-360]. Анда 1) айдөш тарткан жер; б) чачты өрүү; в) өрү, өргү; г) жыртылуу, дал-далынан айрылуу. Койдун кыркымга даяр болуп калганын туюндурган кой өрдөдү фразасы, балким, төртүнчү маанисинен, жыртылуу, дал-далынан айрылуу маанисинен келип чыккандыр, анткени койдун жүнү учурунда кыркпаса, түлөп, даакысы чубала баштайт.

Ушул эле сөздүктө өрдө лексикалык бирдигинин эки мааниси чечмеленип, мисалдар менен бекемделет [2:360]. Биринчиси – жогорулоо, өр тарткан жер менен жогору карай жүрүүсү, экинчиси - койдун жүнүнүн өсүп отуруп чыбаштап калышы. Жыйынтыктасак, “Диванда” кой чарбасына колдонулган өрдөдү сөзү азыркы кыргыз тилиндеги өрдөдү лексемасынын параллели экендиги аныкталды.

Азыркы кыргыз тилинде көгөн, желе сөздөрү бар, бул сөздөр М.Кашгаринин “Дивану лугати-т түрк” сөздүгүндө да кой-эчки жана жылкы чарбачылыгына караштуу лексикалык бирдик катары кездешет. Мисалы, “Козу-улактарды, кээде кой-эчкилерди байлаш үчүн керип коюлган майда буурчактары бар аркан” [2:33]. Көгөндө байланып турган козуларды буурчактардан бирден бошотуп энелерине салып беребиз. (М.Э.) *كُكَانٌ* kögän – көгөн; саан убагында козу улакты, төлдү, байлоочу жип [4:331]. Албетте, көгөн лексикалык бирдиги азыр дээрлик колдонулбай баратат, анткени кой-эчкинин төлүн көгөндөп коюп, саан болгондо саап, жуурат уютуу унутулуп баратат. Көгөн лексемасы акырындап архаизмдердин катарын толуктары байкалууда.

Орто кылымдагы кыргыз тилинде жалпы эле төрт түлүккө карата тууду деген лексема колдонулган эмес, тууду, төрөдү сөзү аялзатына (адам баласына) карата гана айтылган. Кээде бошонду деген эвфемизмди пайдаланышкан. Ал эми төрт түлүккө жалпылап төлдөдү лексемасы активдүү иштетилген. Төл маалы болду, төлдөдү лексикалык бирдиктери М.Кашгариде көп кездешет. Ал эми төрт түлүктүн ар биринин төлдөшүнө өз өзүнчө лексикалык бирдиктер колдонулган. Мисалы, кой козулады, уй музоолу, бээ (кысырак) кулундады, төө ботолоду, ит күчүктөдү, арстан енүкледи, куш балапандады. Мисалга назар салыңыздар: *أَل قَوِي تُلَاتْتِي* Ol qoj tülätti – Ал кой төлдөттү [5:250]. Бул тууралуу улуу аалым М.Кашгаринин өз сөзүн эч өзгөрүүсүз берүүнү туура көрдүк: *يَنِيدِي* jänidi – төрөдү, бошонду. *أَرَاغُتٌ يَنِيدِي* urağut jänidi – аял төрөдү. Бул сөз аялдардын төрөшүнө карата гана иштетилет. Айбандардын төлдөгөнү анын баласынын атына *لَادِي* ladi // ledi курандысы уланып жасалган этиштер аркылуу билдирилет. Мисалы, уй тууса, *إِنكَاكٌ بُزَاغُولَادِي* inäk buzağladı – уй (инек) музоолу деп айтылат. Куштардын балапандашына *قُشٌ بَلَالَادِي* quş balaladı – куш балалады, бээлер үчүн *قِسْرَقٌ قُلْنَادِي* qısqraq qulnadı – кысрак кулундады делет. Бул жерде эреже боюнча *قُلْنَادِي* qulunladı делиши керек эле, бирок *ن* менен *ل* арибинин жасалуу орду бир болгондуктан бул ариптер орун алмаштырган¹. Дагы *أَرْسَلَانٌ أَوْكُلَادِي* arslan änüklädi – арстан күчүктөдү. Башкалары да ушундай.

أَرَاغُتٌ أَنِيدِي urağut jänidi – аял төрөдү сөзүнүн жасалышын эки түрдүү кароого болот: биринчиси, бул сөз *يَنِيكٌ نَانِكٌ* jänik nän – женил нерсе сөзүнөн алынган. Аял төрөгөндөн кийин жеңилдейт, ошондуктан *يَنِيدِي* делет. Бул жерде *ن* кесра менен жазылган, эреже боюнча замма менен айтылса болмок.

Экинчиси, бул сөз *يِن* jin – дене сөзүнөн алынган. Аял өзүнөн бир дене бөлүп чыгарды түшүнүгүн берет. Булардын экөө тең жакшы." [6:74]

Жыйынтыктап айтканда, “Дивану лугати-т түрк” мал чарбачылыгына байланыштуу лексикалык бирдиктер 1000 жылга жакын мурун катталганы менен азыркы кыргыз тилинде

¹ Уйгур котормочуларынын берген шилтемесин (3-том, 124-б.) туура деп эсептейбиз.

эч өзгөрүүсүз сакталып калган параллелдери өтө көп. Айрымдарын кайра жаңыртып пайдалануу менен тил жана речь маданиятыбызды бир жакшыртат элек. Албетте, изилдөөбүз мындан ары да жаңы багытта, жаңы мазмунда уланат.

Адабияттар

1. Карасаев Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр. – Бишкек, 1980
2. Кыргыз тилинин сөздүгү. 1-бөлүк. “AVRASYA PESS”: -Бишкек, 2011.
3. Кыргыз тилинин сөздүгү. 2-бөлүк. “AVRASYA PESS”: -Бишкек, 2011.
4. М.Кашгари. "Дивану лугати-т түрк". 1-том, Жалал-Абад, 2016.
5. М.Кашгари. "Дивану лугати-т түрк". 2-том, Жалал-Абад, 2016.
6. М.Кашгари. "Дивану лугати-т түрк". 3-том, Жалал-Абад, 2016.

УДК 378.

ИНСАНДЫК САПАТТЫ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ИЛИМИЙ АНАЛИЗИ

Омошева М.К.¹¹Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик Университети, Жалал-Абад ш.

Аннотация

Изилдөөнүн негизги максаты инсандык сапатты калыптандыруунун илимий анализин коомчулукка сунуштоо саналат. Ал эми изилдөөнүн негизги объектиси жалпы эле инсан темасын анализдөө саналса, предмети болуп, адамзаттын инсандык сапатын калыптандыруунун биздин коомдогу илимий жолдорун талдоо саналат. Негизги милдет катары инсандык сапаттын калыптануу эволюциясынын маңзын ачып берүү, калыптандыруу жолдорун сунуштоо белгиленди.

Инсандык сапат түшүнүгүнө токтолууда инсан темасынын маңызы чечмеленет. Инсан коомдо өзгөчө орунда турган, өзгөчөлөнгөн жөндөмдүүлүктөргө ээ болгон, коомго өзгөчө пайда келтирген адам катары белгиленди. Ал эми инсандык сапаттын калыптануусуна үй-бүлөдөн баштап, бала-бакчанын, мектептин, кесиптик окуу жайлардын, орто окуу жайларынын, жогорку окуу жайлардын жана коомчулуктун позитивдүү таасирлери чоң функцияны аткаары жазылды. Ушул багыттагы көйгөйлүү маселелерди ишке ашырууда изилдөө усулдары болуп, теориялык жана эмпирикалык анализ, аңгемелешүү, тарыхый салыштыруу, кейс-стади методу, индукция жана дедукция ыкмалары колдонулуп, бул ыкмалар инсандык калыптануунун негиздерин, багыттарын, мазмунун ачып берүүдө чоң роль ойногон. Инсандык сапаттын калыптануусу эволюциялык жол менен ишке ашаары, ар бир адамдын инсандык калыптануусу чоң көңүл буруунун талап кылаары жана узак жараян экендигине басым жасалды. Бул эволюциялык процесстин калыптануусунда эң биринчи үй-бүлө андан соң коом, коомдук аң-сезимдик деңгээл башкы функцияны аткара тургандыгы баса белгиленди. Анткени, үй-бүлөлүк тарбиядан соң жаштар үчүн таасирдүү чөйрө анын достору, билим берүү чөйрөсү, иштеген коллективи эсептелет. Ошондуктан, коомдун өнүгүү багыты, коомдук аң-сезимдин динамикасы, мамлекеттин туруктуулугу, билим берүүнүн сапаты, илимий жетишкендиктер, мамлекеттин жаштар саясатынын эффективдүүлүгү адамдардын, айрыкча жаштардын инсандык сапаттарынын калыптануусунда абдан маанилүү. Корутунда инсандык сапаттын калыптануусунун бир катар илимий сунуштары белгиленди.

Түйүндүү түшүнүктөр: коммуникативдүүлүк, инсандык сапат, жаштар, билим сапаты, жүрүм-турум, мекенчилдик, маданият, гуманизм, рационализм, этика.

НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ

Омошева М.К.¹¹Жалал Абадский государственный университет им Б. Осмонова, г. Жалал-Абад

Аннотация

Основная цель исследования-представить общественности научный анализ формирования личности. И если основным объектом исследования является анализ темы личности в целом, то предметом является анализ научных путей формирования личности человека в нашем обществе. В качестве основной задачи было обозначено раскрытие сущности эволюции формирования личности, предложение путей ее формирования.

При рассмотрении понятия личности истолковывается сущность предмета личности. Личность определялась как человек, занимающий особое место в обществе, обладающий выдающимися способностями, приносящий особую пользу обществу. А на формирование личности большое влияние оказывает положительное влияние, начиная с семьи и заканчивая детским садом, школой, профессиональным училищем, средним учебным заведением, высшим учебным заведением и обществом. Методами исследования при реализации проблемных задач данного направления были теоретический и эмпирический анализ, беседа, историческое сравнение, метод тематических исследований, индукция и дедукция, которые сыграли большую роль в раскрытии основ, направлений, содержания формирования личности. Было подчеркнuto, что формирование личности происходит эволюционным путем, что формирование личности каждого человека требует большого внимания и является длительным процессом. В формировании этого эволюционного процесса самое первое семья затем было подчеркнuto, что общество, уровень общественного сознания, будет выполнять главную функцию. Ведь после семейного воспитания наиболее влиятельной средой для молодежи являются ее друзья, образовательная среда, трудовой коллектив. Поэтому направленность развития общества, динамика общественного сознания,

стабильность государства, качество образования, научные достижения, эффективность молодежной политики государства очень важны в формировании личностных качеств людей, особенно молодежи. В заключении был отмечен ряд научных предложений по формированию личности.

Ключевые слова: коммуникативность, личность, молодежь, качество образования, поведение, патриотизм, культура, гуманизм, рационализм, этика.

SCIENTIFIC ANALYSIS OF PERSONALITY FORMATION

Omosheva M.K.¹

¹Jalal Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city

Annotation

The main purpose of the study is to present to the public a scientific analysis of personality formation. And if the main object of research is the analysis of the topic of personality as a whole, then the subject is the analysis of scientific ways of forming a person's personality in our society. The main task was the disclosure of the essence of the evolution of personality formation, the proposal of ways of its formation.

When considering the concept of personality, the essence of the subject of personality is interpreted. A person was defined as a person who occupies a special place in society, has outstanding abilities, and brings special benefits to society. And the formation of personality is greatly influenced by a positive influence, starting with the family and ending with kindergarten, school, vocational school, secondary school, higher education institution and society. The methods of research in the implementation of the problematic tasks of this direction were theoretical and empirical analysis, conversation, historical comparison, the method of case studies, induction and deduction, which played a major role in revealing the foundations, directions, and content of personality formation. It was emphasized that the formation of personality takes place in an evolutionary way, that the formation of the personality of each person requires a lot of attention and is a long process. In the formation of this evolutionary process, the very first family was then emphasized that society, the level of public consciousness, will perform the main function. After all, after family upbringing, the most influential environment for young people are their friends, the educational environment, and the work collective. Therefore, the direction of the development of society, the dynamics of public consciousness, the stability of the state, the quality of education, scientific achievements, the effectiveness of the youth policy of the state are very important in the formation of personal qualities of people, especially young people. In conclusion, a number of scientific proposals on personality formation were noted.

Key words: communication, personality, youth, quality of education, behavior, patriotism, culture, humanism, rationalism, ethics.

Киришүү. Учурдагы глобализация жараяны адамзатты көп жактуу жараянга туруштук берүүсүн талап кылган көрүнүштөрдүн бири болууда. Андыктан азыркы мезгилде жаңыдан жарык дүйнөгө келген муундардын инсандык сапаттарынын калыптануусуна өзгөчө көңүл буруу муктаждыгы жаралды. Ошондуктан инсан темасы көптөгөн илимдердин изилдөө объектисине айланып, илимпоздор чөйрөсүнүн көңүлүн өзүнө буруп келет. Философиялык, тарыхый, педагогикалык, психологиялык, конфликтологиялык, социологиялык, саясий, филологиялык өнүгтө бир канча ирет изилденсе да, мезгилдин алга жылышы менен инсандык сапатты калыптандырууга өзгөчөлөнгөн усулдар сунушталып, коомдук аң-сезимдин деңгээлдери, багыттары эске алынууда. Демек, тандалып алынган бул тема учурдун актуалдуу маселелеринин катарын толуктап, кыргыз элинин коомдук жашоосунун мисалында илимий өнүгтө изилденмекчи. Анын актуалдуулуктарынын башкы себептеринин бири руханий маданияттын жакырдануусу жана руханий кооптуулукка жакындоо болуп саналат. Бул көрүнүштү канчалык жаап жашырса да коомдо одоно көйгөй катары көрүнүүдө. Демек, андай көйгөйдөн арылуунун жолдорун, илимий усулдарын коомчулукка сунуштоону рационалдуу жолдордун бири катары белгилөө менен, анын маанисин элге жеткирүүнү негизги милдет деп эсептейбиз.

Материалдар жана изилдөө методдору. Илимий коомго, чөйрөгө, кызыгуучу аудиторияга сунушталган бул макала инсандык сапаттын калыптануу эволюциясына арналып, анын

рационалдуу усулдарын илимий таризде сыпаттоого арналды. Актуалдуу жана көйгөйлүү маселени изилдөөдөгү негизги максат инсандык сапатты калыптандыруунун илимий анализине саресеп салуу менен чөйрөгө жеткирүү болуп саналат. Инсандык сапатты калыптандырууну изилдөөнүн негизги объектиси болуп, инсан темасын анализдөө саналып, изилдөө предмети катары, жалпы адамдын инсандык сапаттарын калыптандыруунун илимий ыкмаларын талдоо эсептелет. Ал эми негизги милдетим катары инсандык сапаттын калыптануу эволюциясынын маанисин ачып көрсөтүү жана калыптануу эволюциясын тактоо саналат.

Инсандык сапаттардын калыптануу эволюциясын карап чыгууда инсан проблемасынын маани-мазмуну анализденет. Инсан коомдо өзгөчө орунда турган, өзгөчөлөнгөн жөндөмдүүлүктөргө ээ болгон, коомго өзгөчө пайда келтирген адам катары белгиленди. Ал эми инсандык сапаттын калыптануусуна үй-бүлөдөн баштап, бала-бакчанын, мектептин, кесиптик окуу жайлардын, орто окуу жайларынын, жогорку окуу жайлардын жана коомчулуктун позитивдүү таасирлери чоң функцияны аткараары жазылды. Ушул багыттагы көйгөйлүү маселелерди ишке ашырууда изилдөө усулдары болуп, теориялык жана эмпирикалык анализ, аңгемелешүү, тарыхый салыштыруу, кейс стади методу, индукция жана дедукция ыкмалары колдонулуп, бул ыкмалар инсандык калыптануунун негиздерин, багыттарын, мазмунун ачып берүүдө чоң роль ойногон. Инсандык сапаттын калыптануусу эволюциялык жол менен ишке ашаары, ар бир адамдын инсандык калыптануусу чоң көңүл буруунун талап кылаары жана узак жараян экендигине басым жасалды. Бул эволюциялык процесстин калыптануусунда эң биринчи үй-бүлө андан соң коом, коомдук аң-сезимдик деңгээл башкы функцияны аткара тургандыгы баса белгиленди. Анткени, үй-бүлөлүк тарбиядан соң жаштар үчүн таасирдүү чөйрө анын достору, билим берүү чөйрөсү, иштеген коллективи эсептелет. Ошондуктан, коомдун өнүгүү багыты, коомдук аң-сезимдин динамикасы, мамлекеттин туруктуулугу, билим берүүнүн сапаты, илимий жетишкендиктер, мамлекеттин жаштар саясатынын эффективдүүлүгү адамдардын, айрыкча жаштардын инсандык сапаттарынын калыптануусунда абдан маанилүү.

Тыянактар жана талкуулар. Азыркы учурда, коомдун баалуулуктарынын бири болуп саналган инсандык сапаттарды калыптандыруу жана жеке баалуулуктар маселесин илимий көз караштын алкагында кароо абдан зарыл. Адамдын жана коомдун жашоосунда баалуулуктар чындыкка багыт берээри шексиз. Инсандык баалуулуктар анын жүрүм-турумунун, чечимдеринин, тандоолорунун маанилүү детерминанттары болуп саналат. Бүгүнкү күндө улуу муундар социалдык тажрыйбаларын, ал эми заманбап социалдык жашоодо жаштар жашоонун өз баалуулуктарына муктаж болуп келишет жана аны табууда бир катар кыйынчылыктарга дуушар болушат. Кандай гана кырдаал болбосун, адам коомдук жактырылган баалуулуктардын өзгөрүшүн айтпаганда дагы, тез-тез жана түшүнүксүз өзгөрүүлөрдөн психологиялык жактан чарчоосу да эске алчуу жагдайлардан болуп саналат.

Эгерде ар бир адамда өз жашоосун жакшы деңгээлде уюштурууда баалуулуктарга болгон муктаждык жаралса, алар аракеттениши шарт, ал эми коом алар үчүн эң маанилүү болгон жалпы максаттарды жана жүрүм-турумдарды аныктоо үчүн аларга муктаж.

Тарыхтын жүрүшүндө адамдар туш болгон бардык көйгөйлөрдүн ичинен эң табышмактуусу, адамдын ички табиятынын сыры саналат. Бул багытта бир катар өлкөлөрдө бир топ изилдөөлөр жүргүзүлдү, ар түрдүү проблемалар жана түшүнүктөр көтөрүлдү, бирок так жооп берүү азыркы мезгилге чейин татаалдашып келет. Анткени ар бир элдин, өзүнө тиешелүү айырмачылыктары бар. Жалпы адамзат сырткы көрүнүшү менен гана айырмаланбайт, ички сыры ар кимдики ар түрдүү. Түпкүлүктүү кыргыз эли бекер жерден “адам аласы ичинде” деген макалды колдонушпайт. Адам көбүнчө өтө татаал жана күтүүсүз өзгөрөт. Күтүүсүз чечимдерди кабыл алат. Андай адамдардан айырмаланып, инсандык

сапаты калыптанган адамдардын өзгөчөлүгү жалпыга ылайыкташуу жараянды ишке ашырат. Инсан деген ким? Инсандык сапат деген эмне? Теориялык изилдөөлөрдөн белгилүү болгондой, инсан-психологиялык жактан эң татаал түзүлүштөрдүн аныктамасы, түзүлүшү. Бул психологиялык кубулуштун маңызын ар кандай чечмелеген инсандын көптөгөн теориялары бар. Бирок "инсан" түшүнүгүн биз адамга карата гана колдонобуз жана анын өнүгүшүнүн белгилүү бир баскычынан гана баштайбыз. Инсан болуп төрөлбөйт, инсан болуп калыптанат. Инсан-адамдын коомдук-тарыхый жана онтогенетикалык өнүгүүсүнүн салыштырмалуу продуктусу" - [1, 7-бет]. Инсандык калыптанууда негизги орун билим берүүгө ыйгарылат. Педагогикалык теорияларга ылайык, билим берүү бул улуу муундан жаш муунга социалдык жактан алгылыктуу тажрыйбаны өткөрүп берүүнүн туруктуу жөнгө салынган коомдук процесси" [2, 16-б.]. Өткөн советтик доордо мекенчилдикке тарбиялоо менен инсандык сапатты калыптандырууга, адамды адам катары тарбиялоого болоорун бир катар окумуштуулар белгилеп келишет [3, 215-218-беттер]. Учурда билим берүүнүн көйгөйлүү жактарын оптималдаштыруу жана чечүү зарылдыктары бар экендигин баса белгилеген окумуштуулардын пикири менен кошулууга болот [4, 215-218-бб].

Тыянак. Демек, инсан жана адамдын инсандык сапатын калыптандыруу коомдук уюмдардын объектиси жана продуктусу гана эмес жалпы адамдык милеттерди өз ичине камтыйт. Инсан-бул социалдык түшүнүк, ал адамда табигый эмес, тарыхый нерселердин бардыгын шарттайт. инсан тубаса эмес, маданий жана социалдык өнүгүүдөн келип чыгат. Ал эми инсандык сапатты калыптандыруу Ч.Айтматов айткандай күндө адам боло ала тургандай жаш муундарды калыптандыруу саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Куликов Л.В. Психология личности в трудах отечественных психологов / Л.В. Куликов. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Питер, 2009. – С. 7
2. Алиев Б.Х., Джаббаров Р.В. Проблема личности в образовании / Б.Х. Алиев, Р.В. Джаббаров. – М., 2008. – С.16.
3. Гутарева Н. Ю. Обучение английскому языку в социокультурной реальности. Современные исследования социальных проблем. – Красноярск: Научно-инновационный центр. – № 1(21). – 2015. — 301 с.
4. Гутарева Н. Ю. English language training in the social and cultural reality / Н.Ю. Гутарева // Современные исследования социальных проблем. – № 1. – Красноярск: НИЦ, 2015.— 196 с.

УДК 378

КЫРГЫЗ КООМУНДАГЫ СТУДЕНТ ЖАШТАРЫНЫН ИНСАНДЫК САПАТЫН ӨНҮКТҮРҮҮ

Омошева М.К.¹¹Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары

Аннотация

Бул макалада постсоветтик мезгилдеги кыргыз коомундагы студент жаштардын инсандык сапатын өнүктүрүүнүн багыттарын жана жолдорун изилдөө негизги максат катары коюлуп, изилдөөнүн объектиси болуп, жалпы эле жаштардын инсандык сапатын өнүктүрүүнүн илимий жолдору белгиленсе, предмети болуп, кыргыз коомунун студент жаштарынын инсандык сапатын калыптандыруу багыттары каралат. Изилдөө ишиндеги негизги милдет – жаш курак категориясын толуктап турган студенттердин инсандык сапаттарын калыптандыруунун усулдарын илимий чөйрөгө жана коомчулукка сунуштоо саналат. Бул макалада жаштардын инсандык-гумандык позициясын калыптандыруу, татыктуу билим жана тарбия берүү, мекенчилдик сезимдерин ойготуу, адеп-ахлактык деңгээлин жогорулатуу сыяктуу багыттардын илимий анализине кеңири орун берилди. Изилдөө усулдары катары теориялык жана эмпирикалык анализ, маданий-тарыхый салыштыруу, аңгемелешүү, кейс усулу, индукция жана дедукция методдору колдонулуп, илимий изилдөөдө колдонулуп, мындай усулдар студент жаштардын инсандык калыптандыруунун негиздерин, багыттарын, маанилерин ачып берүүгө маанилүү функцияны аткарыды. Ошондой эле инсандык-нравалык маданият өзүнөн өзү пайда болбой тургандыгына, аны тарбиялоо аркылуу жеткирүү жана сиңирүү зарылдыктарына, эң негизгиси жаштардын аң-сезимине киргизүү керектигине басым жасалды. Бул жараянда үй-бүлө, жалпы коомчулук жана группанын куратору башкы ролду ойной тургандыгына орун берилди. Себеби студенттер үй-бүлөдөн соң таяныч боло турган биринчи жакын киши катары кураторду эсептешет. Андыктан окуу жайлардагы профессордук окутуучулук курам жана куратордун өзү канчалык деңгээлде инсандык сапатка ээ экендиги, алардын кошумча милдетти канчалык олуттуу кабыл алганы абдан маанилүү. Жыйынтыгында студент жаштардын инсандык сапатын калыптандыруунун бир катар илимий сунуштары белгиленди.

Түйүндүү түшүнүктөр: инсан, инсандык сапат, жаштар, студент жаштар, билим берүү, жүрүм-турум, мекенчилдик, баарлашуу, маданият, тарбия, адамгерчилик.

РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ В КЫРГЫЗСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Омошева М.К.¹¹ЖАГУ имени Б.Осмонова, г. Жалал-Абад

Аннотация

В данной статье в качестве основной цели ставится изучение направлений и путей развития личности студенческой молодежи в кыргызском обществе постсоветского периода, объектом изучения являются научные пути развития личности молодежи в целом, рассматриваются направления формирования личности студенческой молодежи кыргызского общества. Основной задачей в исследовательской работе является представление научному сообществу и общественности методики формирования личностных качеств учащихся, дополняющих возрастную категорию. В данной статье большое место уделено научному анализу таких направлений, как формирование личностно-гуманной позиции молодежи, достойное образование и воспитание, пробуждение патриотических чувств, повышение нравственного уровня. В качестве методов исследования применялись теоретический и эмпирический анализ, культурно-историческое сравнение, интервьюирование, тематический метод, методы индукции и дедукции, применяемые в научных исследованиях, такие методы выполняли важную функцию в раскрытии основ, направлений, значений формирования личности учащейся молодежи. Акцент делался также на том, что нравственно-личностная культура не возникает сама по себе, ее необходимо передавать и усваивать через воспитание и, самое главное, внедрять в сознание молодежи. Это освободило место для семьи, широкой публики и куратора группы, которые будут играть ведущую роль в этом процессе. Это потому, что студенты считают куратора своим первым близким человеком, который будет опорой после семьи. Поэтому очень важно, насколько хорошо преподаватели в учебных заведениях

и сам куратор обладают индивидуальностью, насколько серьезно они относятся к дополнительной задаче. В результате был отмечен ряд научных предложений по формированию личностных качеств студенческой молодежи.

Ключевые слова: личность, личностные качества, молодежь, студенчество, образование, поведение, патриотизм, общение, культура, воспитание, человечность.

DEVELOPMENT OF PERSONAL QUALITIES OF STUDENTS IN KYRGYZ SOCIETY

Omosheva M.K.¹

¹JASU named after B.Osmonov, Jalal-Abad city

Annotation

In this article, the main goal is to study the directions and ways of developing the personality of student youth in the Kyrgyz society of the post-Soviet period, the object of study is the scientific ways of developing the personality of youth in general, the directions of the formation of the personality of student youth of Kyrgyz society are considered. The main task in the research work is to present to the scientific community and the public a methodology for the formation of personal qualities of students that complement the age category. In this article, much attention is paid to the scientific analysis of such areas as the formation of a personal and humane position of youth, decent education and upbringing, awakening patriotic feelings, raising the moral level. The research methods used were theoretical and empirical analysis, cultural and historical comparison, interviewing, thematic method, induction and deduction methods used in scientific research, such methods performed an important function in revealing the basics, directions, values of personality formation of students. Emphasis was also placed on the fact that moral and personal culture does not arise by itself, it must be transmitted and assimilated through education and, most importantly, introduced into the consciousness of young people. This has made room for the family, the general public and the curator of the group, who will play a leading role in this process. This is because students consider the curator to be their first close person who will be a support after the family. Therefore, it is very important how well the teachers in educational institutions and the curator himself have personality, how seriously they take the additional task. As a result, a number of scientific proposals on the formation of personal qualities of students were noted.

Key words: personality, personal qualities, youth, students, education, behavior, patriotism, communication, culture, upbringing, humanity.

Кирешүү. Ааламдашкан алкак социалдык-экономикалык, саясий чөйрөнү гана эмес, маданий-руханий чөйрөнү да өз кучагына алып, кээде оң кээде терс таасирлерин да тийгизип жаткан учуру. Бул жараяндан кыргыз коому да четте калбастан, анын агымы менен бирге агып, кээде туруштук берсе, кээде туруштук бере албай бир катар өзгөрүүлөргө кабылып, бул өзгөрүүлөр түпкүлүктүү элдин кендирин кесип турган маалы. Мындай көйгөйлүү маселелердин бири биздин өлкөдөгү руханий кооптуу абалдын каптап келе жаткандыгы. Андан алыс болуу үчүн жаштарды руханий коопсуздукка жетелеп, алардын инсандык сапатын калыптандыруунун зарылдыгын белгилеп кетүүгө болот.

Студент жаштардын инсандык сапатын калыптандыруу темасынын актуалдуулугу болуп, кыргыз коомундагы руханий жана адеп-ахлактык муктаждыктарды канааттандыруу зарылчылыгы саналып, туруктуу, жогорку квалификациялуу, Кыргызстандын студент жаштарынын өзгөрүп жаткан социалдык-экономикалык шарттарына ылайыкташтырылган сапатын калыптандыруу саналат. Жогорку жана орто окуу жайларында билим берүү жараянын гумандаштыруу, индивидуалдаштыруу жана социалдаштыруу муктаждыктары бар экендиги эске алынып, студент жаштардын баалуулук багыттарын калыптандыруу кечиктирилгис чаралардын бири экендиги да проблемалуу маселенин актуалдуу экендигинен кабар берет.

Студент жаштардын инсандык сапаттарын калыптандыруунун зарыл экендиги тууралуу маселени илимий өңүттө изилдөөдөгү негизги максат жогорку жана орто окуу жайларынын студенттеринин баалуулук багыттарындагы билим берүүнүн ордун жана алардын социалдык баалуулук катары билим берүүгө болгон мамилесин изилдөөнү ишке ашыруу болуп

саналат. Изилдөө ишинде өзүм билим алып жаткан жогорку окуу жайындагы студенттер менен аңгемелешүү, кейс усулун колдонуу, байкоо аркылуу жыйынтыктар топтоштурулду. Мындай байкоолорго ылайык, кыргыз коомундагы жаштардын инсандык сапатынын калыптануусунда бир катар оор жагдайлар бар экендиги белгилүү болду.

Материалдар жана изилдөө методдору. Илимий чөйрөгө сунушталган бул макаланын изилдөө объектиси болуп, кыргыз коомундагы жогорку жана орто окуу жайларындагы студент жаштардын инсандык сапаттарынын калыптануусундагы жана өнүгүүсүндөгү позитивдүү жана негативдүү жагдайлар илимий өңүттө анализденди. Изилдөө ишинин жүрүшүндө дээрлик теоретикалык анализдөө аракеттери жасалгандыгын айта кетүүбүз абзел.

Кыргыз коомундагы жогорку жана орто окуу жайларындагы студент жаштардын инсандык сапаттарын калыптандырууну ишке ашыруу багытында даярдалган илимий макаланы даярдоонун негизги материалдары болуп, Ата Мекендик илимпоздордун эмгектери, чет элдик илимпоздордун илимий эмгектери, инсан темасын изилдөө жаатындагы авторлордун эмгектери жакындан жардам көрсөттү. Сиздерге сунушталып жаткан макаланы даярдоодо объективдүүлүк принциптери сакталды.

Анткени эрежеге ылайык, даярдалган илимий макалалар илимий иш жазуунун методологиясына таянган учурда гана объективдүү принциптер сакталып, көйгөйлүү маселе катары тандалып алынган тема туура изилденет. Илимий эмгек жазуунун эрежесине ылайык, индукция жана дедукция, анализ жана синтез, теориялык анализди конкреттештирүү, ой-жүгүртүү, тарыхый, талдоо, герменевтика, диалектика, логика методдору колдонулду.

Тыянактар жана талкуулар. Кыргыз коомундагы жаштардын инсандык сапаттарынын калыптануу жараяны абдан татаал жана көп кырдуу кыйынчылыктар менен коштолуп жаткандыгы белгилүү көрүнүштөрдүн бирине айланды. Башка авторлордогу изилдөөлөрдүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, студенттерди окууга түрткү берген басымдуу факторлор-бул өздөштүрүүгө болгон каалоолору, заманбап билим, ошондой эле милдет жана жоопкерчилик, студенттердин мотивациясын көрсөткөн келечектеги иш-аракеттери үчүн окутуунун социалдык маанисин түшүнүү экендиги белгилүү. Замандын алга карай өсүүсү менен заманбап билим алуунун жолдорун өздөштүрүү жаштарды ар түрдүү нукта калыптануусуна түртүп, кээде билим сапатынын начарлоосу сыяктуу факторлордун маанилери жогорулап жаткандыгына күбө болуудабыз.

Жогорку жана орто окуу жайларынын студенттериндеги баалуулуктарга багыт берүү тутумунун абалына байкоо жүргүзүүдө жана алар менен баарлашуунун натыйжасында студент жаштар биринчи кезекте гедонисттик умтулууларга багыт алышкандыгы же жеке жыргалчылыктын баалуулуктарына (жеке жашоо, ден-соолук, коопсуздук, үй-бүлө, жеке өсүүгө жана өзүн-өзү өркүндөтүүгө умтулуу ж. б.), ошондой эле материалдык баалуулуктарга багытталгандыгын көрсөттү.

Келечек ээлеринин баалуулук багыттарын жана инсандык сапаттарын калыптандыруу маселеси учурдун актуалдуу маселелеринен, анткени студент жаштарда, анын ичинде орто окуу жайлардагы студенттерде да акыркы жылдары жогорку интеллект, терең билим, кең көз караш пасивдешип, активдүү адеп-ахлактык позиция, руханий суроо-талаптар менен катар кээде жүрүм-турумунда аң-сезимдин бузулушу жана девианттуулук, өз көз карандысыздыгын ырастоого умтулуу байкалаары бир гана кыргыз коомунда эле эмес дүйнө элдеринде айтыла баштады.

Айрыкча кыргыз коомунда гуманитардык багыттагы дисциплиналардын сааттарынын азайып, кээ бир окуу жайларда окуу планынан алынып салынып жаткандыгы студент жаштардын руханий багажын азайтып, кооптуу абалга жетелеп бара жаткандай кулак кагууда. Билим берүү программаларындагы мындай көйгөйлөр тактап айтканда,

жашоодогу баалуулуктарды, адеп-ахлактык багыттарды, руханиятты калыптандырууга көңүл кош мамиле жасоо атаандаштык арткан жараянга, жаштардын туруштук берүүсүн пасандатып, кызыкчылыктары башка багытка бурулуп, шовинизм, импульсивдүүлүк менен кумарлардын ортосундагы көрүнүштөрдүн курмандыгына айлантып, эки жүздүүлүк, коомго жат аракеттер сыяктуу коомдук проблемаларга дуушар болушууда. Кыргыз коомундагы студент жаштардын инсандык сааттарын жана баалуулук багыттарын өнүктүрүүчү билим берүү өзүнчө дисциплина катары окуу планына киргизилип окутулбастан, жогоруда белгилегендей, гуманитардык багыттары предметтер четке кагылып, анын ордуна баллон жараянынын билим берүүсү сунуштаган программалар окутулуп, коомдо жаштар маселеси алардын калыптануу маселелери өтө көйгөйлүү көрүнүшкө дуушар болуп турган чагы. Мындай көйгөйдөн арылуу үчүн билим берүү мекемелери бүтүндөй окуу программасына гуманитардык илимдерди киргизүүсү учурдун зарылдыгы.

Мындай көйгөйлөр бир гана биздин өлкөбүздө эмес, бир катар өнүккөн өлкөлөрдү да каптагандыктан, инсан таануу, инсан темасын изилдөө багытында жаштардын инсандык сапаттарын калыптандыруу маселеси актуалдуу бойдон калууда. Айрыкча, баалуулуктар, жаштар, билим, билим сапаты, адеп-ахлак, адаптация, коомдошуу терминдери байма-бай илимий анализден өткөрүлүп келе жатат. Маселен, И.Я. Лернердин пикирине ылайык, “Педагог жана коом үчүн жаңы, керектүү баалуулуктарды калыптандыруу үчүн инсандын буга чейин болгон муктаждыктарына таянуу керек” [1. 56]. Ал эми Л.С. Выготский: “Баарлашууну жана кызматташууну туура уюштуруунун негизинде улуу муундагылар жана теңтуштар менен баарлашуу жана кызматташуу аркылуу инсанды өнүктүрүүнүн жана окутуунун биримдигин, тактап айтканда проксималдык өнүгүү зонасын түзүүнү [2.98] белгилейт. М.С. Яницкийдин: “Терминалдык баалуулуктардын маанилүүлүгүн бөлүп көрсөтүү даражасы менен айырмаланган инсандардын төмөнкүдөй түрлөрүн аныктайт: адаптациялануучу тип (ден соолук, материалдык жактан камсыз болуу, “эркиндик”, көңүл ачуу); социалдаштыруучу тип (үй-бүлө, карьера, коомдук таануу); индивидуалдаштыруучу тип (өзүн-өзү ишке ашыруу, чыгармачылык, “эркиндик”, толеранттуулук)” [3.65] деген пикири менен кошулууга болот.

Инсандык сапатты калыптандыруу абдан татаал жана өтө карама-каршылыктуу көрүнүштөрдүн бири. Туруктуу коомдо инсандык сапатты калыптандыруудагы баалуулуктарга багыт берүү системасы туруктуу жана бир бүтүн катары иш алып баруусу шарт. Өткөөл социалдык-экономикалык процесстерде туруктуулук жана бүтүндүк жоголо тургандыгы окумуштуулар тарабынан белгиленип келет. Мындай шартта баалуулуктарды берүү процесси дайыма эле бир калыпта жүрбөйт жана кээде чыр-чатакка алып келет. Ушул фактыны эске алуу менен, билим берүүнүн мазмунун куруу үчүн студенттин таанып-билүүчүлүк же турмуштук тажрыйбасына кайрылуу, ага берилген маалыматты кызыкчылыктарга, тынчсыздандырган маселелерге байланыштуу, инсандык маанилерге толтуруу зарыл [4.165].

Жогоруда белгиленген бир катар жагдайларга байланыштуу, жашоонун келечегине болгон мамилени аныктоо максатында, студент жаштардан күтүлгөн келечегине төмөнкү үч мүмкүн болгон альтернативалардын ыктымалдуулугун баалоо максатында аңгемелешүү өткөрүлүп, аны алып барууда төмөндөгүдөй суроолор узатылды:

- 1) Мен эртеңки күнгө ишенимдүүмүн жана оптимистмин;
- 2) жашоо ийгиликтүү болоруна күмөнүм бар, өзгөчө өзгөрүүнү күтпөйм;
- 3) Мен эртеңки күндү пессимизм менен күтөм.

Аңгемелешүүлөр, жөн гана баарлашуулар кейс усулу менен жүргүзүлгөндүктөн студенттер эркин форматта катышып, жыйынтыгында инсандык сапаттарынын туура

калыптануусуна кызыкдар экендиктери, ошол эле мезгилде тажатма усулдарды өзгөртүүнү, замандын өнүгүү багытын эске алуулары зарыл экендиктерин баса белгилешти.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда азыркы студент жаштардын баалуулук багыттары индивидуализмге, материалдык кызыкчылыкка болгон артыкчылыктүүлүккө өзгөргөндүгүн, ал эми адеп-ахлактуулукка багытталган жүрүм-турум тартиби, сергек жашоо образынын көрүнүшү, аларга баш ийүүчүлүгү боюнча кийинки орунда экендигин изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөттү. Эгерде жаштар биздин келечегибиз деген уланмалуулук принцибин сактообуз шарт болсо, жаштардын башкы баалуулуктарын эске алууну, алардын инсандык сапаттарынын туура жолдо бара жаткандыгын көзөмөлдөөнү, алардын туура калыптануусуна жакындан жардам берүүнү негизги милдетибиз катары эсептесек. Анткени мүнөз калыптануучу нерсе, демек, жаштардын мүнөзүн максаттуу баалуулуктарга анын ичинде инсандык сапаттарынын баалуулуктарына карай өзгөртсөк.

Колдонулган адабияттар

1. Лернер И.Я. Философия дидактики и дидактика как философия. М., 1995.
2. Выготский Л.С. Психология развития человека. М., 2006.
3. Яницкий М.С. Система ценностных ориентаций личности и социальных общностей: структурно-динамическая модель и ее применение в психологических исследованиях и психологической практике // Вестник Кемеровского государственного университета. 2020. Т. 22. № 1 (81). С. 194–206.
4. Стамова Р. Личность в условиях трансформации общества: социально-философский аспект. Б., 2015.

УДК 398.21

СВЕРХЪЕСТЕСТВЕННЫЕ СИЛЫ В КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

Отениязов П.Ж.¹¹Каракалпакский научно-исследовательский институт, г. Нукус., Узбекистан

Аннотация

Народные сказки отражают события с древнейших времен до наших дней. Правда, сказка не является прямой реальной пьесой. Возможно, это эпическое отражение жизни. Человечество всегда проявляло большой интерес к явлениям природы и верило в существование сверхъестественных людей, существ, благородных, добрых и злых духов. Отношения человека – природы – человека описаны в эпической форме в сказках. Первобытные люди верили, что даже после смерти человек живет среди живых, помогает живым людям, предупреждает об опасности, обращали внимание на все табу и ритуалы. Наши предки верили, что животные и птицы – это души людей, и поклонялись им. После этого в народных произведениях получили место такие примитивные понятия, как анимизм, тотемизм, фетишизм, магия. Когда люди болели, они просили помощи у сверхъестественных сил. Люди в облике ведьм и колдунов спасали людей от различных бедствий, а некоторые из них действительно обладали сверхъестественными способностями. В истории жили и астрологи, которые знают, что произойдет в будущем, какие опасности их ждут. Таким образом, люди, выделяющиеся среди всех, стали легендами и сказками в устах народа. Поэтому в сказках больше внимания уделяется древним понятиям, особенно волшебству. В статье рассматривается волшебство в народных сказках, а также сверхъестественные люди в реальной жизни и их удивительные поступки.

Ключевые слова: Народные сказки, эпическое отражение жизни, человечество, природа, сверхъестественные люди, добрый и злой дух, табу, ритуал, анимизм, тотемизм, фетишизм, магия.

КАРАКАЛПАК ЭЛ ЖОМОКТОРУНДАГЫ ТАБИЯТТАН ТЫШКАРКЫ КҮЧТӨР

Отениязов П.Ж.¹¹Каракалпак илим изилдөө институту, Нукус ш., Өзбекстан

Аннотация

Элдик жомоктордо байыркы доорлордон бүгүнкү күнгө чейинки окуялар чагылдырылган. Ырас, жомок түз эле турмуштан алынган спектакль эмес. Балким бул жашоонун эпикалык чагылышыдыр. Адамзат дайыма жаратылыш кубулуштарына чоң кызыгуу көрсөтүп, табияттан тышкаркы адамдардын, жандыктардын, асыл, жакшы жана жаман рухтардын бар экенине ишенген. Адам-жаратылыш-адам мамилелери жомоктордо эпикалык формада сүрөттөлөт. Примитивдүү адамдар адам өлгөндөн кийин да тирүү адамдардын арасында жашайт, тирүү адамдарга жардам берет, коркунучту эскертет, бардык тыюуларга, ырым-жырымдарга көңүл бурат деп ишенишкен. Ата-бабаларыбыз жаныбарлар менен канаттууларды адамдын жаны деп эсептеп, аларга сыйынышкан. Андан кийин элдик чыгармаларда анимизм, тотемизм, фетишизм, магия сыяктуу примитивдүү түшүнүктөр орун алган. Адамдар ооруп калганда, алар табияттан тышкаркы күчтөрдөн жардам сурашкан. Бүбү-бакшылардын кейпин кийген адамдар элди ар кандай кырсыктардан сактап, кээ бирлери чындап эле табияттан тыш күчкө ээ болгон. Келечекте эмне болорун, аларды кандай коркунучтар күтүп турганын билген астрологдор да тарыхта жашашкан. Ошентип ар кимден өзгөчөлөнүп турган адамдар эл оозунда уламыштарга, жомокторго айланган. Андыктан жомоктордо байыркы түшүнүктөргө, өзгөчө магияга көбүрөөк басым жасалат. Макалада элдик жомоктордогу сыйкырлар, ошондой эле турмуштагы табияттан тышкаркы адамдар жана алардын укмуштуудай жоруктары тууралуу сөз болот.

Негизги сөздөр: Эл жомоктору, турмуштун эпикалык чагылдырылышы, адамзат, табият, табияттан тышкаркы адамдар, жакшы жана жаман рухтар, тыюу салуу, ритуал, анимизм, тотемизм, фетишизм, магия.

SUPERNATURAL FORCES IN KARAKALPAK FOLK TALES

Oteniyazov P.Zh.¹¹Karakalpak Research Institute, city Nukus, Uzbekistan

Аннотация

Folk tales reflect events from ancient times to the present day. True, the fairy tale is not a direct real play. Perhaps this is an epic reflection of life. Humanity has always shown great interest in natural phenomena and believed in the existence of supernatural people, creatures, noble, good and evil spirits. The human-nature-human relationship is described in epic form in fairy tales. Primitive people believed that even after death a person lives among the living, helps living people, warns of danger, and paid attention to all taboos and rituals. Our ancestors believed that animals and birds are the souls of people and worshiped them. After this, such primitive concepts as animism, totemism, fetishism, and magic found a place in folk works. When people were sick, they asked supernatural forces for help. People in the guise of witches and sorcerers saved people from various disasters, and some of them actually had supernatural powers. There have also been astrologers in history who know what will happen in the future, what dangers await them. Thus, people who stood out among everyone became legends and fairy tales in the mouths of the people. Therefore, fairy tales pay more attention to ancient concepts, especially magic. The article examines magic in folk tales, as well as supernatural people in real life and their amazing deeds.

Key words: Folk tales, epic reflection of life, humanity, nature, supernatural people, good and evil spirits, taboo, ritual, animism, totemism, fetishism, magic.

Образцы фольклора, в том числе каракалпакские народные сказки, выражают представления древних людей о природе, явлениях природы, образе жизни, анимизме, тотемизме, фетишизме, магии и других первобытных верованиях. В частности, в каракалпакских сказках упоминаются сверхъестественные силы, поклонение одушевленному и неживым предметам, действия колдунов. Например, в сказках «Абат батыр» и «Куламет төре» описан анимизм, то есть вера в душу и ее вечность [1, 11-18, 90-99]. Главные герои умирают по разным причинам. Однако герои, сражавшиеся за добро, воскрешаются с помощью магии. В сказках есть идея, что «герои никогда не умирают, их души живут вечно». В сказке «Абат батыр» друг героя обладает силой воскресить человека или животное, умершее семь лет назад. По дороге колдун оживляет кость. Кость превращается в тигра. Поведение этого колдуна тесно связано с древним верованием-анимизмом. Смерть и воскресение тигра и Абат-батыра – анимистические элементы.

Магия (от греческого «mageia»-«маг», «маг») проявляется в сверхъестественном поведении магов и колдунов. Магия – это сверхъестественная сила слов, предметов, вещей и событий. В сказках чувствуется вера в дух через волшебство, взаимодействие слов, вещей и событий. Если копнуть глубже, то устные рассказы и сказания, созданные во время охоты, в древности обладали магической силой. Легенды, устные рассказы, сказки – древнейшие поверья, и естественно, что их содержание со временем меняется. Например, древнейшие верования и мировоззрения выражены в мифах, а волшебство можно почувствовать в словах и молитвах. Анимистические идеи, верования и волшебство в содержании сказок представлены в нескольких категориях. Со временем это слово нашло выражение своей магической силы, и появилось табу. Табу – это совокупность таких понятий, как страх перед злым духом, его предотвращение, запрет. Часто мифы, легенды и сказки представляют собой магические элементы.

По мнению фольклориста В. Аникина, среди крестьян России XIX века были широко распространены странные традиции, обычаи и религиозные верования. Это отражено в сказке о белой утке. В то время среди крестьян была вера в колдовство. В средние века люди думали, что ведьмы могут разлучить жениха и невесту. Они придерживались мнения, что оно уничтожает продуктивность, может превратить людей в животных, птиц типа ворон или ястребов, лягушек, свиней, кошек и т. д. [2, 93].

По словам ученого, магические традиции используются в борьбе со сверхъестественными силами и в поддержке людей. Магия лишает людей свободы, подчиняет себе животных и природу. Это ощущение поклонения богам, духам, движению. Возникновение магических традиций и обычаев связано с периодом древнего общинного строя. Эти традиции возникли

потому, что люди не знали реальной жизни и не понимали ее связей. Люди были связаны с природой, поэтому жили в страхе перед природными явлениями. Люди боролись со стихийными бедствиями и социальными неудачами и искали способы защитить себя. Кольцо, топор, платок, пояс, метла, уголь, белый воск, хлеб, вода, земля, огонь, яблоко, трава, рог, палка-сверхъестественные, магические защитные средства в ряде восточнославянских традиций. В своих исследованиях ученый написал о нескольких сюжетах сказок. Он прокомментировал героя сказки Ивана-царевича. Когда Иван-царевич бросает кисть, появляется густой лес. Когда он бросает камень, появляется гора. Когда Иван бросает волшебный камень, появляется огненная река. Он назвал это магией имитации. В сказках о бессмертном Кощее широко выражены анимизм и магия. Говорят, что душа Кощея в иголке, иголка в яйце, яйцо в утке, утка в кролике, кролик в коробочке, а коробочка в высокой дубовой ветке. Русский учёный обращал внимание на волшебство и силу слова в сказках («Вербал»-лат. «verbalis» – словесный»). В этом и есть магия слова (вербальная магия) [2, 101].

Примечательна также каракалпакская народная сказка «Арпамэдиян». Съев горсть ячменя, царская дочь забеременела. Потом принцесса родила сына. Его зовут Арпамэдиян. Ребенок растет и взрослеет час за часом. Арпамэдиян будет сильнее великанов. Арпамэдиян сражается с Бабой Ягой и отрубает ей голову мечом. Голова Бабы Яги покатила и упала в яму. То есть его душа окажется внутри коробки. Арпамэдиян находит душу Бабы-Яги и уничтожает ее [1, 76-78]. Мы можем сравнить старуху (Бабу-Ягу) с бессмертным Кошеем русского народа. У обоих есть души не в телах, а в других местах. Это мечты людей о вечной жизни. Приведем другие примеры из каракалпакских народных сказок.

Привлекает наше внимание и сказка «Қыран» [1, 19-26]. Принц влюбляется в красивую девушку, отражающуюся в воде. Қыран батыр находит эту прекрасную девушку и приводит ее к принцу. Қыран дает принцу две или три пряди волос. «Если ты вовремя сожжешь прядь волос, я буду готов», — говорит Қыран (Қыран – мужское имя). Это выражение понятий тотемизма, анимизма и фетишизма. Қыран находит души великанов и призывает их. Великаны помогают герою. Они делают тяжелую работу. Затем Қыран отпускает гигантов. Это остатки древних верований и мировоззрений.

Среди интересных произведений – сказка «Царь-лебедь» [1, 27-31]. В сказке сказано, что лебедя ранили. Черная птица (Қара қус) в сказке – злой персонаж. Птицы на самом деле люди. В сказке отражены тотемические, анимистические, магические представления и верования. Подарок, подаренный лебедем, обладает магической силой. Когда лебедь ранен, старик и старуха заботятся о нем, и птица выздоравливает. Лебедь на самом деле король. Он дарит старику волшебный сундук. Внутри волшебного сундука будет много волов, коров, баранов, овец. Это остатки фетишей и магических верований. Отрицательный персонаж сказки – Қара қус (Черная птица или орёл). На самом деле он злой волшебник и творит много магии.

Есть и тотемистические элементы в сказке «Юноша, который прожил тяжелую жизнь» (Машақатлы турмыс кеширген жигит). Однажды молодой человек женится на девушке. Девушка на самом деле оказывается драконом. Эти эпизоды содержат тотемические символы и элементы.

Очень интересна также сказка «Ребенок с летательным аппаратом» (Шарқыпәлеклі бала) [1, 39-41], в ней рассказывается о волшебном летательном аппарате и его волшебной силе. Сын короля покупает летательный аппарат (шарқыпәлек). Принц путешествует по миру, летает в дальние страны. С этим принц улетает в далекую страну. Если принц повернет правое ухо устройства, он полетит в небо, если повернет левое ухо, то упадет на землю. Эта волшебная вещь приближает героя к его главной цели.

Достойна внимания и каракалпакская народная сказка «Влюбленные, достигшие своей цели» (Мурадына жеткен ашықлар). Эта сказка рассказывает о волшебных вещах, о которых мечтали предки. Девушка по имени Бийбисәнем летит на ковре-самолете (ушар гилем) к своему парню Жәлимбету. Девушка с помощью волшебной иглы превращает своих врагов, в том числе злого короля, министров (везиров) и чиновников, в различных существ. В сказке есть эпизоды превращения людей в животных и предметы (метаморфозы).

В сказке «Храбрый юноша» [1, 49-58] (Батыр бала) юноша учится волшебству у старика. Юноша учится летать и превращается в ястреба и других птиц. В сказке «Гүлзәмзе» [1, 59-66] юноша женится на девушке-фее. В конце сказки фея превращает злого короля в камень. Эти эпизоды содержат древние идеи, такие как борьба за добро и уничтожение зла.

Упомянутые выше сказки часто имеют волшебный оттенок. По мнению В. П. Аникина, это украшение в сказках обладает волшебными свойствами. В сказках топор сам рубит дрова. Емеля приказывает топору рубить дрова. В сказках платок обладает чудесными свойствами. Когда персонаж бросает платок на землю, окружающая среда превращается в озеро или море. В сказках про Ивана-царевича платок часто превращается в озеро. Баба-Яга не может переплыть озеро [2, 95]. По мнению В. Аникина, вода в сказках обладает волшебством. В сказках вода творит чудеса из чудес. Вода улучшает зрение или возвращает зрение слепым. Вода дает людям силу, лечит больных, воскрешает мертвых, придает силы, делает героя сильным. Есть и другой тип воды: она превращает человека в животное, птицу. Или волшебная вода превращает животное в человека. По мнению Аникина, к содержанию некоторых сказок добавлялись обычаи и традиции позднего периода [2, 95].

Из приведенных примеров и информации становится ясно, что магия – это не просто иллюзия. На самом деле сказки выражены весьма фантастическим, гиперболическим образом. На самом деле есть и сверхъестественные люди, способные предвидеть, что произойдет в реальной жизни. Они рассказывают вам, что вы задумали, о надвигающейся опасности и о том, как ее избежать, но мы не знаем, верить их действиям или нет. Ниже мы упомянем всемирно известных фокусников-иллюзионистов, гипнотизеров-фокусников.

Фокусник по имени Сэмюэл Лидделл (1854-1918) победил своих противников в игре в шахматы, используя магию и гипноз. Сэмюэль изучал магию, оккультизм (с латыни «таинственный») и мифологию. Алистер Кроули (1875-1947) был магом, оккультистом, астрологом и сатанистом. Его знаменитая поговорка: «Живи как хочешь, и так будет и закон». Магические эксперименты Кроули оказались успешными в предсказании будущих событий. Дуэт иллюзионистов Пенн и Теллер исполнил фокусы в Лас-Вегасе. Их магические действия также были показаны по телевидению. Вместе Зигфрид и Рой подчиняют монстров Лас-Вегаса, сначала делая их невидимыми, затем вновь появляясь. Это результат гипноза, концентрации, магии. Фокусник, гипнотизер, фокусник Марк Уилсон (1929) приобрел большое количество поклонников в Америке, появившись в нескольких магических шоу, на сценах и в телестудиях. Американский иллюзионист Лэнс Бартон (1960) изучал магию на высоком уровне. В двадцать лет он получил международную награду в области магии. Его захватывающие магические шоу посещали президенты, принцы и королевы. В 1990-х годах в Лас-Вегасе был основан Театр Лэнса Бартона. Посмотреть на его действия пришли тысячи зрителей. Иллюзионист по имени Жан Эжен Робер-Уден (1805-1871) был первым, кто выполнил трюк с ловлей броска. Неизвестно, делается ли это посредством гипноза, фокуса или сверхъестественных способностей, которые также считаются загадочным проявлением и признаком колдовства. Его действия напоминают волшебные эпизоды, пережитые героями сказок. Знаменитый фокусник, волшебник, гипнотизер, иллюзионист Дэвид Копперфильд (1956) удивлял людей своими странными магическими действиями, такими как создание вещей из ничего, создание вещей и предсказание будущих событий. Одним из

его самых известных магических действий было похищение Статуи Свободы и полет над Великим Каноном. Действия этого мага до сих пор считаются загадочными. Гарри Гудини (1874-1926) также был одним из самых известных фокусистов. Гарри стал широко известен своими магическими действиями в возрасте 9 лет. Гарри знал секреты, как с легкостью выходить из самых трудных, безвыходных ситуаций. На основе этого опыта он написал несколько книг [3].

Кроме того, наряду с этими магами, гипнотизерами и иллюзионистами существуют целители, шаманы, предсказатели, которые продолжают свою профессию и деятельность с древнейших времен и по сей день. Удивительно, что их странное поведение имело место в реальной жизни.

Всемирно известный кыргызский писатель Чингиз Айтматов в своем автобиографическом произведении «Балалыгым» («Мое детство») написал о целителе (шамане), который в детстве лечил ему зуб. Шаман завернул маленького Чингиза Айтматова в войлок. Чингис сидел, скрестив ноги. Тогда шаман поставил перед мальчиком горящий горшок. Целитель (шаман) носил одежду из шкур различных животных. Писатель Чингиз Айтматов вспоминает эти моменты: «Одежда на нем была сделана из шкур животных. Шрам на голове и капюшон тоже были странными... Шаман говорил на непонятном мне языке, издавая непонятные звуки. Я тогда не знал, что доктор был шаманом. Хоть и прошло много лет с тех пор, как мы приняли ислам, шаманизм среди людей сохранился. Он громко молился, издавал страшные звуки и кричал... Может быть, мне никто не поверит. Однако внезапно моя зубная боль прекратилась... В какой-то момент, когда он открыл крышку над моей головой, я увидел мелкие предметы, похожие на белые камни, разбросанные по земле. «Вы видели этих червей?» - сказал он радостно. Присмотревшись, я увидел тонких червячков, двигавшихся, как волосы. Вот так врач лечил мне зуб» [3, 92]. Ч. Айтматов запомнил этот случай из своей жизни. В то время в селе не было ни врача, ни медицинского пункта. Великий писатель вспоминает, что в детстве ему прививал зуб шаман. К своей радости, Чингиз Айтматов рассказал, что после лечения его зубов шаманом зубы у него совсем не болели.

Действительно, эти события считаются загадочными. На самом деле поведение этих волшебников, ведьм, шаманов, целителей, гипнотизеров и колдунов в реальной жизни весьма удивительно. Закономерно, что проявление ремесла людей со столь необыкновенными способностями сказывается на содержании народных сказок. Стоит отметить, что в устном творчестве часто используется гипербола, а герой сказки вымышленный и описывается как обладающий чрезмерным волшебством.

Каракалпакские народные сказки имеют очень сложные сюжеты. Наличие в содержании сказок волшебных предметов, оружия и волшебных персонажей, придающих эти вещи, повышает интерес и эффективность этого устного творчества. Магические предметы, упомянутые в этом устном творении, описаны художественно и впечатляюще. Действительно, произведения фольклора выражают добрые дела и добрые мечты людей. Мы знаем, что древние люди зарабатывали на жизнь неустанным трудом. В частности, древние люди представляли себе волшебные предметы, волшебное оружие, и волшебных помощников. Со временем мечты сбылись. Тяжелый труд людей стал легче. В сюжетах этого вида сказок высокое место занимают старинные понятия, религиозные верования, магические воздействия, заклинания. В сказках описывается магия и колдовство, борьба людей со сверхъестественными силами, поверья, направленные на избавление от различных напастей. Идея о том, что люди могут влиять на природу так же, как и на других людей, выражена в сказках. Большое место в содержании этих сказок занимают вымыслы. Мы знаем, что в древности люди полностью зависели от природы. Древние люди верили, что нарушение запретов приводит к различным стихийным бедствиям. Поэтому они поклонялись природе и приносили

жертвы ради безопасности, процветания и изобилия. Здесь верования этих первобытных времен выражены в народных сказаниях каракалпаков, как и всех других народов. О магах, шаманах, прорицателях и подобных им сверхъестественных людях стали рассказывать в народе в виде сказок. В большинстве каракалпакских народных сказок упоминаются волшебные предметы и волшебные персонажи. Несмотря на то, что волшебные предметы в сказках неодушевлены, они выполняют задачи, которые не могут выполнить живые существа. Героям сказок функционально важно достижение идеалов добра. Сверхъестественные персонажи помогают героям реализовать свои хорошие идеи. Магические предметы героям дарят различные звери, птицы или волшебники. Антигерои – это существа, стремящиеся ко злу. Главные антагонисты – Баба Яга, великан, дракон, злой колдун и другие. Недаром в сказках упоминаются волшебники. В реальной жизни также существуют сверхъестественные люди, ведьмы, целители, шаманы, прорицатели, иллюзионисты, гипнотизеры, фокусники и тому подобное. Их действия и лечение потрясающие. Присутствие и служба таких странных людей среди народа стали содержанием сказок. Глубокое изучение подобных вопросов имеет большое значение в современной фольклорной науке.

Список литературы

1. Каракалпак фольклоры. – Нөкис: Каракалпакстан, 1977. – Том 1. – 364 с.
2. Аникин В.П. Русская народная сказка. – Москва: Просвещение, 1977. – 208 с.
3. <http://www.infoniac.ru/news/10-real-no-sushestvovavshih-magov-i-volshebnikov.html>
4. Айтматов Ш. Балалығым. – Нөкис: Билим, 2019. – 120 б.

УДК 81'271.7

СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Раманкулов Ш.М.¹¹Центрально Азиатский международный медицинский университет,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В этой статье указана основная тревога, вызванная снижением уровня культуры речи и резкое увеличение иностранных заимствований в русском языке. Актуальность, научность и педагогическая задача заключается в целенаправленной работе по повышению владения русским языком.

Ключевые слова: Вульгаризация языка, бытовая речь, факторы, интенсивное развитие, душевный кризис, неологизмы, эсперанто.

ОРУС ТИЛИНИН АБАЛЫ ЖАНА ӨНҮГҮҮ КЕЛЕЧЕГИ

Раманкулов Ш.М.¹¹Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада суйлоо маданиятынын томондошуу менен орус тилине башка тилдерден кирген создордун кескин жогорулашынан келип чыккан тынчсыздануу корсотулгон. Макаланын илимийлуугу жана актуалдуугу орус тилинин пикир алышуудагы колдонуу чойросун жогорулатуу жана педагогикалык ишмердүүлүктө бул маселе негизги максат экендиги баса белгиленген.

Ачкыч сөздөр: Тилди вульгаризациялоо, кунумдук суйлоо, факторлор, интенсивтуу онуугу, жан кризиси, неологизмдер, эсперанто.

THE STATE AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF RUSSIAN LANGUAGE

Ramankulov Sh.M.¹¹Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

This article indicates the main concern caused by the decline in the level of speech culture and the sharp increase of borrowed words into Russian Language. Relevance, scientific and pedagogical task lie in targeted work to improve the level of Russian Language proficiency.

Key words: Vulgarization of Language, everyday speech, factors, intensive development, mental crisis, neologisms, Esperanto.

Многие явления в современном русском языке рассматриваются сейчас как проявление его кризиса-обилие иноязычных заимствований, многочисленные лексические и фразеологические «нововведения», заметный рост употребляемости просторечной, сниженной и инъективной лексики, вульгаризация языка, публицистики и бытовой речи, снижение грамотности людей, падение уровня культуры речи и др. Все эти факты действительно имеют место, что не может не вызывать сожаления. Рассмотрим, является ли описанные выше негативные тенденции проявлением кризисного развития русского языка.

Язык - вторичная общественная система, он обслуживает общение и мышление и зависит в своей лексико-семантической и функциональной номинальной части от потребности и состояния общества. Изменения в языке проявляется в его развитии эволюции. Эволюция

отражает изменения, происходящие внутри языка к изменяющимся (под влиянием внешних факторов) условиям его функционирования.

Представим, что можно выделить 3 вида развития, которое можно протерпевать язык в разные периоды своего существования.

Слабое развитие - в период стабильного социально-экономического развития общества. В XX веке – это 50-70-е гг.

Интенсивное развитие – в период крупнейших социально-политических и экономических перемен, интенсивного культурного развития, общественного подъема. Ср. эпохи Петра 1, Ломоносова, Пушкина. Бурное развитие – в эпоху смены общественно-экономических формаций (20-30 годы XX в 80-90 г).

Язык – зеркало того общества, в котором он функционирует. Если больной или переживший душевный кризис человек смотрит в зеркало, то в зеркале, естественно отражается проявляющиеся у него внешние признаки болезни или душевного кризиса. Но при этом само зеркало никакого кризиса не переживает. Язык как система не переживает кризиса, но можно говорить о наличии кризисных явлений в отношении общества к освоению и употреблению языка к соблюдению языковых норм. Такой период был в истории русского языка в 20 годах, но он был преодолен усилиями просвещенной части общества к середине 30-х годов стабилизировалась норма, возросла культура речи, были освоены неологизмы.

Современная ситуация требует такого же участия учителей, филологов, преподавателей, интеллигенции. Современный этап развития русского языка может быть назван периодом его интенсивного развития.

Основные изменения в русском языке конца XX – начало XXI века.

Основными социальными факторами, определяющими развитие и изменение в русском языке рубежа веком являются следующие:

Политическая свобода в обществе.

Это проявляется в активизации политического дискурса, развитии полемических форм диалога, плюрализации коммуникативного поведения людей, возрастании роли публичной и вообще устной речи, существующих изменениях в языке публицистики и многом другом. Сдержанная ранее активность многих членов общества выплескивалась наружу, в том числе и в форме агрессивности, обусловленные, неконтролируемого поведения.

Накопление в людях агрессивности, обусловленные длительностью подавляемым её внешними силами, а также возникающий у субъекта страх перед окружающим миром при резком изменении обстоятельств существования – естественная реакция человека. В сфере языка это проявление в росте агрессивности диалога, увеличения удельного веса оценочная лексика в речи, рост нецензурного словоупотребления, жаргонизации речи отдельных слоев населения и. т. д.

Следует также отметить, что как активизация общественная, так и агрессивизация его могут быть объяснены логическим смещением в сознании значительной части российского общества двух традиционно трудных для дифференциации русским сознанием понятий: Свобода («делай, что хочешь, но не мешай при этом другим») смешивается с волей («делай, что хочешь») В силу этого реализация свободы приобретает у отдельных лиц форму анархического игнорирования прав и свобод у других членов общества, что характерно для молодой демократии. В общении это ведет к снижению культуры речи игнорированию правил речевого этикета, проявлением грубости и вульгарности в общении и поведении. Период освоения обществом свободы неизбежен, уже налицо положительные сдвиги в общественном сознании в этом направлении, однако этот период в стране еще далек от завершения и протекает он весьма неравномерно.

Свобода слова

В языковом плане это приводит к значительному расширению тематики устного общения, расширению активного словарного запаса людей. Растет внимание людей к устному слову, навыкам устной публичной речи. Возрастает диалогичность общения, происходит своеобразная диалогизация социальной жизни общества. Резко возрастает удельный вес устной публикации, она становится более импровизационной, раскованной и эмоциональной. С апреля 1995 в штабе Центрального телевидения больше нет дикторов – только ведущие, комментаторы и журналисты. Изменения затрагивают и письменную публицистику – она тоже становится более разговорной, эмоциональной, раскованной. Сокращается объем письменного межличностного общения, предпочтение отдается устным формам. Это, кстати, приводит к снижению уровня владения людьми монологической речью – при том, что потребность во владении монологом, особенно публицистике возрастает. В условиях свободы слова значительно расширяется доступ людей к информации. Расширение словарного запаса людей во всех возрастных категориях (хотя, как показывают исследования, многие новые слова, особенно иностранного происхождения, пополняющие словарный запас людей понимаются ими неточно или даже ошибочно. Вместе с тем, наблюдаются черты информационной устойчивости, что проявляется в тенденции огромную полученную человеком информацию определенным источником отвечающим конкретным социальным, эстетическим или политическим ориентациям человека. Отмена политической цензуры привела к исчезновению языковой цензуры, что в свою очередь, привело к проникновению печать, на экраны телевизоров, на радио, в кино и в литературу большого объема сниженной, жаргонной вульгарной и даже нецензурной лексики. Это связано также со смешением в массовом сознании понятий «свобода слова» («говори, что хочешь») с понятием «свобода речи» («говори, как хочешь»), что естественно, не одно и то же. Подобное смешение, существующее в настоящее время в повседневном состоянии многих носителей языка, приводит к заметной и неоправданной либерализации отношения к нормам языка, и прежде всего в сфере культуры речи и культурного общения. Значительно увеличилось в сознании людей степень публично допустимого в разговорной речи, сплошь и рядом используются слова и выражения, ранее никогда публично произносившиеся, расширятся психологическая готовность носителей языка позволить себе «речевые вольности», вплоть до грубой и нецензурной лексики. Увеличивается доля людей, считающих для себя возможным пренебрежительно относиться к нормам речевого этикета. Заметно увеличилось частотного использования обращения на «ты» к незнакомым людям, особенно в крупных городах, наблюдается тенденция к формированию у людей мнения об условности речевого этикета, его ненужности в современном общении. «Свобода речи» заметно рассматривает систему тематических табу, существующих в русском языке коммуникативное поведение, так, стали публично обсуждаться темы секса, противозачаточных средств, гомосексуализм, менструация и др.

Возросла частотность употребления людьми грубой и нецензурной лексики в определенных социальных слоях формирования привыкание к подобной лексике, и она утрачивает характер табуированной, что не может не вызывать беспокойства. Резко упала культура речи работников средств печати, радио и телевидения. В прямом эфире допускается многочисленные речевые ошибки, грубые отклонения от норм культуры речи. Ставшее модным раскованное поведение в эфире в языковом плане приводит к повышенной грамотности убыстренному темпу речи, повышенной напряженности артикуляции чрезмерной эмоциональности диалога со зрителем, а также нередко к использованию ненормативной лексики, рискованных речевых эпитетов и метафор, сомнительных речевых приемов поддержания внимания. Многочисленные и языковые вольности стала позволять

себе реклама. Получает в обществе распространение волонтаристское речетворчество. Множество частных фирм выбирают в качестве собственных названий фирменных знаков или обозначение товаров неудобно произносимые языковые единицы, неудачливые как в лексическом, так и фоносемантическом отношении; различные ведомости вводят в документации правила заполнения бланков, образцы противоречащие лексическим и орфографическим нормам русского.

Политический плюрализм русского

Политический плюрализм в обществе приводит к существенному обновлению, пополнению и структурной перестройке политического лексикона в русском языке, а в конечном итоге - к формированию особого подъязыка политической деятельности, причем этот подъязык в нынешних условиях формирования и развивается по плюралистической модели: вырабатывается особый политический язык тех или иных партий, организаций и отдельных политических деятелей. Возникает также политический жаргон. У кандидатов на выборные должности возникает потребность развивать и совершенствовать свою речь и ораторства навыки, развивать навыки ведения политического диалога, дискуссии, время проведения пресс-конференции, поведения во время интервью. Развиваются науки о политической рекламе и имидже, прикладная наука – политическая риторика. Речевая деятельность политиков персонифицируются, приобретают индивидуальные черты, которые становятся важными элементами в предвыборных выступлениях.

Переход к рыночной экономике

Развитие конкуренции, бизнеса, торговли, реорганизация системы сервиса в направлении к потребителю - клиенту ведут диалогизации общения система деловой документации, формирование устной и письменные речевые шаблоны деловой речевой этикет. Формируется реклама как отрасль бизнеса, развивается рекламная индустрия, что ведет формированию подъязыка рекламы стандартов, рекламного текста как прикладной науки. Язык рекламы оказывает влияние на общество – рекламные лозунги, призывы, реплики героев рекламных роликов становятся известными поговорками, прибаутками, широко цитируются становятся компонентами анекдотов и юмористических рассказов.

Открытость общества

Открытость общества приводит к значительному расширению кругозора и объема знаний, к значительному улучшению знаний в области иностранных языков, причем прежде всего - в установленной форме. Увеличилось число надписей на иностранном языке, иностранной литературы и технической документации. Резко увеличилось число иноязычных заимствований в русском языке, особенно из английского языка. Это объясняется с одной стороны, действием общемировой тенденции к интернационализации и глобализации лексического фонда развитых языков, с другой – потребностями в номинации новых предметов и понятий вошедших в российскую жизнь в переходе к рынку. Иностранная кино, видеопродукция, контакты с иностранными гражданами приводит в заимствовании некоторых объектов речи, ранее несвойственных русской коммуникации – типа «окей», «это твои проблемы», «ты в порядке», «ты в этой стране», «заниматься любовью», «вау» и др.

Экономическая социальная нестабильность

Речевая агрессия в адрес оппонентов стала привычным компонентом предвыборной политической борьбы. Телевидение и кино в целях реализации показа жизни сплошь и рядом демонстрируют агрессивные, бытовые и семейные диалоги, тем самым фактически приучая аудиторию к агрессии, формируя представление об агрессивном общении как о

некоторой стандартной форме современного общения, как о признаке силы, решительности, бескомпромиссности.

Техническое перевооружение быта

Высококачественная и мобильная современная связь-мобильные телефоны, факсы, пейджеры и др.- приводит к сокращению традиционной письменной формы общения (особенно в сфере межличностного общения) и увеличивают долю телефонного общения и общения при помощи технических средств. Уменьшение объема письма и чтения, которым предпочитается телевизор магнитофон, видеомагнитофон, приводит к снижению грамоты населения, особенно молодежи. Сокращается по этой же причине объем чтения художественной литературы, особенно высокохудожественной. Увеличение доли общения со средствами массовой информации (радио, телевидение) ведет к преобладанию восприятия информации на слух и ослабление навыков понимания и интерпретации письменного текста.

Интернет ведет к возникновению между народами интернет - жаргона на основе английского языка, который превращается в компонент эсперанто.

Возникновение в обществе тревоги за состояние русского языка

Интеллигенция, филологи-русисты, учителя школ, преподаватели вузов испытывают в настоящее время тревогу за состояние русского языка. Основную тревогу вызывают сегодня в российском обществе две проблемы: снижение уровня культуры речи и резкое увеличение числа иностранных заимствований в русском языке. Целенаправленная работа по повышению уровня владения русским языком всех слоев населения – действительно актуальная, научная и педагогическая задача сегодняшнего дня. Вместе с тем необходимо отметить, что в обществе наблюдаются тенденции определенных сил придать проблеме поддержки русского языка, характер политической акции имеют место попытки представить ситуацию с русским языком как ситуацию его целенаправленного разрушения некими силами как его злонамеренную порчу с целью разрушения национального самосознания народа; рост заимствований в русском языке пытаются представить, как «процесс унижения русского языка» «процесс уничтожения русского языка» и. т. д. Русский язык – великий язык, имеющий тысячелетнюю историю, великую литературу древнюю письменную традицию. Он никогда не погибнет ему ничто не угрожает - сейчас он переживает очередной этап своего интенсивного развития и задачи специалистов - исследовать происходящие в нем процессы выявить тенденции развития и дать рекомендации по «уходу» за языком в современный период. Необходимы мероприятия по пропаганде культуры речи и общения работа по повышению грамотности школьников и взрослого населения и т. д. Все это требует спокойной и профессиональной работы, но спасать наш родной язык не надо, никакая катастрофа ему не грозит и пока существует русский народ, никогда грозить не будет. Рассмотрим конкретные проявления описанных проявлений, описанных выше общих тенденций в современном русском языке. Основные изменения в русском языке можно описать в рамках трех основных направлений:

Изменения в дискурсе

Указанные процессы оказывают определяющее воздействие на процессы развития русского языка и приводят к многочисленным частным следствиям и изменениям. Характеризуя с этой точки зрения систему русского языка в целом, можно констатировать, что она претерпевает в ряде аспектов существенные количественные, качественные и функциональные изменения, однако не претерпевает каких-либо революционных изменений (тем более ведущих к ее разрушению или распаду), сохраняя системную и структурную целостность, устойчивый

характер функционирования и внутреннюю идентичность. Можно выделить некоторые «точки роста» современного русского языка, в которых наблюдаются наиболее заметные и интенсивные изменения. Это, прежде всего, область лексики и фразеологии; в рамках лексико-фразеологической системы языка - это тематические сферы «рыночная экономика», «политика», «шоу-бизнес» и «бытовая техника». Основные изменения происходят именно в этих тематических сферах, и обусловлены эти изменения преимущественно экстралингвистическими факторами, отражающими социальные изменения в российском обществе. Изменилось коммуникативное ядро русского лексикона. Под коммуникативным ядром лексикона понимается совокупность наиболее частотных и коммуникативно значимых лексических и фразеологических единиц, употребительных во всех коммуникативных сферах (и в первую очередь в бытовом общении и публицистике), денотативно значимых для говорящего коллектива и отражающих актуальную действительность. Изменения в коммуникативном ядре лексикона происходят под влиянием экстралингвистических факторов и осуществляются в форме активизации, стабилизации и пассивизации лексических единиц. Активизировалась в основном лексика рыночной экономики, политическая лексика, лексика шоу-бизнеса и криминально-правоохранительная лексика. Стабилизировалась «демократическая» и, частично, коммерческая лексика; пассивизации подвергся тоталитарный общественно-политический лексикон и лексика перестройки. Увеличилась проницаемость лексико-фразеологической системы русского языка для заимствований. Исключительно широкий размах приобрело заимствование иноязычной лексики, которое наблюдается преимущественно в названных выше тематических сферах. Процесс заимствования дополняется интенсивным процессом калькирования, посредством которого образуются как многочисленные новые значения русских слов, так и новые словосочетания и фразеологизмы. Основная масса заимствований и калек восходит к английскому языку. Пополнение лексического состава русского языка происходит преимущественно за счет заимствований и устойчивых словосочетаний. Основные изменения в русском дискурсе связаны с появлением и быстрым развитием рекламного и коммерческого дискурса, исчезновением тоталитарного дискурса, радикальными изменениями в публицистическом и политическом дискурсах. Существенные изменения затрагивают русский бытовой дискурс, который стал диалогичнее, эмоциональнее, экспрессивнее и оценочнее, стал допускать более широкое использование единиц сниженных стилистических разрядов. В общественном сознании произошла либерализация понятия языковой нормы, норм культуры речи, в результате чего значительно расширился круг допускаемых общественным мнением отклонений от языковых норм. Это обуславливает необходимость принятия мер по поддержке языковых норм и норм культуры речи. Происходит перестройка в системе форм существования русского языка. Устная форма существования языка на данном этапе развивается интенсивнее, чем письменная, возрастает роль устной формы существования языка, расширяются ее функции. Письменная форма существования языка дифференцируется по коммуникативным сферам, возрастает специфика письменного текста в различных профессиональных областях, в особенности - в коммерческой корреспонденции. Интенсивные процессы происходят во второстепенных формах существования языка - жаргонах. Жаргоны (молодежный, музыкантский, уголовный) активизируются в структуре общения, возникают новые жаргоны - коммерческий, компьютерный. В стилистической системе русского языка образуется новая функционально-стилистическая подсистема - общенациональный сленг, занимающий место между разговорной и сниженной лексикой. Расширяется пласт межстилевой лексики. В целом, для русского языка конца XX – начала XXI века характерны следующие обобщенные тенденции развития: 1) интенсивность и быстрота изменений в языке; 2) определяющее влияние общественно-политических процессов на

языковое развитие; 3) преобладающие изменения происходят в лексике и фразеологии; 4) количественные изменения преобладают над качественными; 5) функциональные изменения преобладают над системными. Изменения в языке проявляются в его развитии и эволюции. Эволюция отражает изменения, происходящие внутри языка по его собственным законам; развитие отражает приспособление языка к изменяющимся (под влиянием внешних факторов) условиям его функционирования. Анализ современного состояния русского языка с точки зрения соотношения процессов эволюции и развития свидетельствует, что основные изменения, происходящие в нем, могут быть классифицированы как развитие. К явлению эволюции может быть, по-видимому, в какой-то мере отнесено формирование сленга как заполнение лакун в стилистических парадигмах языка; остальные изменения на современном этапе попадают под определение «развитие».

Высказывания о русском языке

Ахматова А. А.

- И мы сохраним тебя, русская речь,
Великое русское слово.
Свободным и чистым тебя пронесем,
И внукам дадим, и от плена спасем
Навеки!

Белинский В. Г.

- Употреблять иностранное слово, когда есть равносильное ему русское слово, - значит оскорблять и здравый смысл, и здравый вкус.
- Что русский язык — один из богатейших языков в мире, в этом нет никакого сомнения.

Герцен А. И.

- Главный характер нашего языка состоит в чрезвычайной легкости, с которой все выражается на нем — отвлеченные мысли, внутренние лирические чувствования, "жизни мышья беготня", крик негодования, искрящаяся шалость и потрясающая страсть.

Гоголь Н. В.

- Дивисься драгоценности нашего языка: что ни звук, то и подарок: все зернисто, крупно, как сам жемчуг, и, право, иное название еще драгоценней самой вещи.

Горький М.

- Русский язык неисчерпаемо богат и все обогащается с быстротой поражающей.

Добролюбов Я. А.

- Наш русский язык, более всех новых, может быть, способен приблизиться к языкам классическим по своему богатству, силе, свободе расположения, обилию форм.

Куприн А. И.

- Язык — это история народа. Язык — это путь цивилизации и культуры... Поэтому-то изучение и сбережение русского языка является не праздным занятием от нечего делать, но насущной необходимостью.
- Русский язык в умелых руках и в опытных устах — красив, певуч, выразителен, гибок, послушен, ловок и вместителен.

Ломоносов М. В.

• Красота, величие, сила и богатство русского языка явствует довольно из книг, в прошлые веки писанных, когда еще не токмо никаких правил для сочинений наши предки не знали, но и о том едва ли думали, что оные есть или могут быть.

• Язык, которым Российская держава великой части света повелевает, по его могуществу имеет природное изобилие, красоту и силу, чем ни единому европейскому языку не уступает. И для того нет сомнения, чтобы русское слово не могло приведено быть в такое совершенство, каковому в других удивляемся.

Мериме П.

• Русский язык, насколько я могу судить о нем, является богатейшим из всех европейских наречий и кажется нарочно созданным для выражения тончайших оттенков. Одаренный чудесной сжатостью, соединенный с ясностью, он довольствуется одним словом для передачи мысли, когда другому языку потребовались бы для этого целые фразы.

Литература

1. Русский язык в современном мире – Воронцов А.В. 2001г.
2. Русский язык в школе – журнал 24.04.2014г.
3. Идет принудительный процесс изменения русского языка. Газета культура.
4. Русский язык – язык межнационального общения. Фонд русский мир.
5. Греков В.Ф С.Е.Крючков .Л.А. Чешки . КГТУ имени Раззакова.
6. Высказывания о русском языке – Журнал Фонд русский мир.
7. Русский язык и литература Шашкина Г.З.Учебник для 11 класса изд. Мектеп 2019.

УДК 81'373.49

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКОНУНДАГЫ ЗАМАНБАП ЭВФЕМИЗМДЕРДИН КОЛДОНУЛУШУ

Сопонова А.А.¹, Наржигитова Ш.А.²^{1,2}К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Сүйлөө кебинде эвфемизмдер кенен чөйрөдө колдонулат: көркөм тексттерде, иштиктүү-расмий стилде, эл алдына чыгып сүйлөөдө, саясатта жана күндөлүк турмушта. Кебибизде колдонууга бир аз одонороок, кулакка жагымсыз угулган сөздөрдү ылайык келген сөздөр менен алмаштырып, оюбузду сылыгыраак билдирүүгө аракет кылабыз. Эвфемизмдер кишинин айтууга дити барбаган орой, оор, ачуу сөздөрдү айтуудан сактаган каражат болуп эсептелет. Айтылуучу ойду сылык, жумшак жеткирүүгө өбөлгө түзүп, кептин эмоционалдуулугун жана эстетикалык жагын камсыз кылат. Тилде канчалык эвфемизмдер көп колдонулса, калктын ички маданияты ошончолук жогорулайт. Анткени эвфемизмдер элдин жашоо турмушу, күндөлүк кеби, башкача айтканда, ички маданияты менен тыгыз байланышта болот. Бул макалада учурда эл арасында байма-бай колдонулган эвфемиздерге токтолууну максат кылдык.

Ачкыч сөздөр: эвфемизм, семантика, медицина, чөйрө, коом, кеп, термин, эстетика, этика, стиль.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ЭВФЕМИЗМОВ В КЫРГЫЗСКОМ ЛЕКСИКОНЕ

Сопонова А.А.¹, Наржигитова Ш.А.²^{1,2}Международный университет имени К. Ш. Токтомаматова, г. Джалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В разговорной речи эвфемизмы используются в широкой среде: в художественных текстах, в деловом-официальном стиле, в публичных выступлениях, в политике и в обыденной жизни. Мы стараемся выражать свои мысли более вежливо, поменяв грубые и неприятные в употреблении слова на более подходящие. Эвфемизмы являются средством предотвращения произнесения человеком грубых, резких или неприятных слов. Он передает идею вежливо, мягко, обеспечивая эмоциональную и эстетическую ценность. Чем больше эвфемизмов используется в языке, тем выше внутренняя культура населения. Потому что эвфемизмы тесно связаны с бытом людей, бытовой речью, другими словами, с их внутренней культурой. В этой статье мы сосредоточимся на эвфемизмах, которые часто используются в нынешнее время

Ключевые слова: эвфемизм, семантика, медицина, среда, общество, речь, термин, эстетика, этика, стиль.

USE OF MODERN EUPHEMISMS IN THE KYRGYZ VOCABULAR

Soponova A.A.¹, Narzhigitova Sh.A.¹^{1,2}International University named after K. Sh. Toktomamatov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Abstract

In colloquial speech euphemisms are used widely: in fiction texts, in business and official style, in public speeches, in politics, and in everyday life. We try to express our thoughts more politely by changing the rude and unpleasant words with more appropriate ones. Euphemisms are the means of preventing a person from uttering rude, harsh, or unpleasant words. It conveys an idea in a polite, gentle way, providing emotional and aesthetic value. The more euphemisms used in language, the higher the internal culture of the population. Because euphemisms are closely related to people's everyday life, everyday speech, in other words, to their inner culture. In this article, we will focus on euphemisms that are often used in the present time

Keywords: euphemism, semantics, medicine, environment, society, speech, term, aesthetics, ethics, style.

Эвфемизм – синонимдердин бир түрү болуп эсептелет. Тилдеги айтууга ыңгайсыз болгон, адамдын көңүлүнө оор тие турган, орой жана жагымсыз сөздөрдү башка сөздөр менен алмаштырып айтуу. Бул сөз гректин “euphemismos” (eu – «жакшы», phemi – «сүйлөймүн») деген сөзүнөн алынган, кыргызча «сылык сүйлөймүн» деген маанини билдирет. Негизинен эвфемизмдер адамдардын жашоо-турмушундагы этикалык нормалардан, кебибиздеги орой, одоно сөздөрдөн арылтып, сылык сүйлөө аракетинен келип чыккан көрүнүш. Алар кептин курамында өтмө маанини пайда кылып, айрым учурда синонимдик катмар катары адабий нормада да калыптанып калат. Мындай көрүнүш синонимдүүлүктү, экспрессив-дүүлүктү жаратат. Ошондой эле айта турган ойду угуучу адамга элестүү, жатык жеткирүүгө мүмкүнчүлүк түзүп, кептин эмоционалдуулугун жана эстетикалык татымын арттырат. Сөз маанилеринин мындай сылыктатып же жумшартылып айтылышы көркөм чыгармаларда, сатирада гана эмес, күнүмдүк жашоо турмушубузда да көп кездешет. Эвфемизмдерди колдонуу пикирлешкен адамдардын жаш өзгөчөлүгүнө, тааныштык даражасына, кесибине жана коомдук көрүнүш катары элдин турмуш-тиричилиги, чөйрөгө, дүйнөгө болгон көз карашы менен байланыштуу болот. Өз кучагына коомдук турмуштун ар кандай жагдайларын камтып, тематикалык жактан ар кандай мүнөзгө ээ.

Кайсы элдин тили болбосун алгач тыбыштардан, сөздөрдөн жана сүйлөмдөрдөн түзүлөт эмеспи. Ар бир сөздүн бир же болбосо бир нече мааниси болот. Сөздөр, алардан куралган сөз да өнүп-өсөт, учурга карата ар кандай мааниде колдонулат же тескерисинче колдонулбай да калат. Сөздөрдүн мындай өзгөрүп турушу мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Учурда көркөм чыгармалардын темалары же андагы келтирилген цитаталар да кандайдыр бир көрүнүштүн же жагдайдын талабына ылайык өз маанисинен ажырап, өтмө мааниде кээ бир нерселерди, көрүштөрдү, окуяларды же жагдайды жымсалдоо, сыпайылоо маанисинде колдонулуп жүрөт. Ар кайсы кесиптеги замандаштарыбыз, студенттер жана мектеп окуучулары менен маектешип калганда, бир топ акын-жазуучуларыбыздын чыгармаларынын темалары же ыр саптарындагы айрым кайрыктар сөз арасында түз маанисинде эмес, өтмө мааниде учкай айтылып, эвфемисттик мааниде колдонулуп келе жаткандыгына күбө болдук. Биздин бул макалабызда дал ушул замандаштарыбыздын кебиндеги айрым сөздөрүнө басым жасалмакчы. Алардын айрымдарына мисал келтирип көрөлү, мындай фразалардын авторун атабасак да, баарыбызга эле белгилүү. Биз учурдагы жагдайга карап, заманбап эвфемизмдерди төмөндөгүдөй топко бөлүштүрдүк.

1. Көркөм чыгармалардын негизинде колдонулган эвфемизмдер

Мындай эвфемизмдер сүйлөмдө даяр материал катары колдонулуп, кепке кандайдыр бир деңгээлде образдуулукту, сыпайылыкты жана азыраак болсо да ирониялык маанини берет. Алардын мындай өзгөчөлүгүн эске алып, грамматикалык маанилери боюнча топтоштурууну эп көрдүк:

а) биринчи жактын жекелик түрүндө колдонулушу: 1. Мен суу ичпейм таңдай катып турганда- чөнтөгү жука, бир нерсе алып жегенге акчасы жетпей калган учур же акча жок деп айтуудан намыстанган учур болушу мүмкүн; 2. Кала бердим танк алдында тепселип- кетирген күнөөсү же тартип бузуу боюнча жетекчинин кабинетине кирүү (албетте, жооп берүүгө туура келет, балким, ата-энеси менен бирге болушу да ыктымал. Сөгүш угуу, сындалуу б.а. психологиялык сокку болушун билет);

б) кээ бир чыгармалардын энчилүү аттарын колдонуу аркылуу: 1. Кылым карытар бир күн - 90 минуттук убакыт же бир пара (кээ бир студенттер үчүн узак убакыт болушу да мүмкүн), айрым учурда кандайдыр бир жумуштун бүтүү убактысы созулуп кеткенде же кимдир бирөөнү күтүү мезгилиндеги убакыттын узактыгы айтылышы мүмкүн; 2. Ата Журт үчүн майданга - эркек балдар арасындагы териштирүү, алар үчүн көйгөйлүү болгон маселени

чечүүнүн бир жолу, айрым учурда талаа жумуштарына баруу; 3. Кайра кайтып жолугушчу күндөр бар - сессияны кайра тапшыруу (пересдача, студенттин өзүн-өзү жоошутуусу, тынчтандыруусу); 4. Күттүргөн жаз да келер - диплом алган күн, күттүргөн кубанычтуу күн маанисинде; 5. Кызыл гүл, кээде бакта өскөн кызыл гүл – назик, көңүлү жумшак, катуурак сөздү көтөрө албайт.

Көркөм чыгармалардан цитаталар көбүнесе эссе, дилбаян же дагы бир кандайдыр жазуу жумушун аткаруу үчүн пайланылган болсо, учурда жаштар арасында эвфемизм катарында пайдаланылууда. Эвфемизмдер көркөм сөз каражаттарынын катарын толуктагандыктан, айтылуучу ойго стилдик боёк берип, сөздүн маңыздуулугун арттырат. Экинчиден, образдуулук тартуулап, сүйлөнүүчү сөздүн эстетикалык татымын ачып берет. Демек, көркөм чыгармалар окуучу каарманга эстетикалык, дидактикалык жана нравалык тарбия гана бербестен, алардын темалары, айрым цитаталар сүйлөө кебинде да эвфемисттик мааниде колдонууга өбөлгө түзөрүн баамдадык.

2. Фразеологиялык эвфемизмдер

Оозеки кепте (сүйлөшүүдө) же жазуу түрүндө болобу фразеологизмдер кепте арбын жолугат. Чындыгында бул сөздөрдүн бир негизи бар, алар (фразеологизмдер) жөн жерден эле жарала койбойт. Мында айтылуучу туюнтманын мааниси өзүнүн курамындагы сөздөргө байла-нышпайт, бирок кепте кошумча өтмө маанини пайда кылып, образдуулукту жаратат. Башкача айтканда, алардын тутумундагы компоненттеринин алгачкы маанилери сакталбай, тике мааниде эмес, өтмө маанидеги түшүнүк пайда болот [1:164]. Төмөндө келтирилген фразеологиялык маанилер учурда жаштар арасында айтыла жүргөн неофразеологизмдер десек да болчудай. Жогоруда айтылгандай тил мыйзам ченемдүү көрүнүш болгондуктан коомдук жагдайларга карата тилде да (кепте) жаны маанилер, жаңы сөздөр пайда болуп турат:

а) алдап кетүү, калп айтуу маанисинде, беш өрдөгүн учуруу деген фразеологизмдин ордуна жаштар өз кебинде көп колдонушат: 1. Кулакка тээп кетүү же кулакка лапша илүү. Муну кадимки сөз тизмеги катары кабылдасак, кимдир бирөөнүн кулагынын түбүнө тээп, ооруксунтуп коюу деген маанини түшүнөбүз. Бирок мында айткан убадасынан тайып, уламулам шылтоо айтып “кулагын бышырып”, белгиленген мөөнөттөн өткөрүп да, айткан убадасын аткарбай алдап кетүү, ишенимден чыгуу мааниси. Бир караганда, кадыресе эле фразеологизм сөздөр. Бирок мында “мен алданып калдым” сөзү жашырылып, сыпайылынып бир жагы өзүн актоо маанисинде колдонулуп, ошондон улам жаштар арасында алданып калдым, алдап койду деген сөз кандайдыр бир деңгээлде одоно угулуп, “кулакка тепти”, “лапша илип кетти” сөз тизмеги менен жымсалданып берилип жатат. 2. Мээ тоңуп калуу. Башында эч нерсе жок, теманы билбейт башкача айтканда, экзаменге даяр эмес элем, жооп бере албадым сөзүнүн жумшартылып айтылышы, билет элем ошол учурда эч нерсе эстей албадым мааниси, билбей калдым деген сөздүн ордуна “мээ тоңуп калды” мааниси колдонулуп, эвфемисттик боёк берди. 3. Жүрөгү токтоп калуу. Корком же жактырбайм маанисинин жымсал айтылышы. Кээ бир учурда “жүрөгү ылдыйлап кетүү” варианты да колдонулат. Анткени фразеологизмдерде синонимдик катмар бар. 4. Бешинчи бурчту таппай калуу. Айласы жок, амал таппай калуу, анткени дубалдын төрт эле бурчу бар.

3. Сүйлөм тибиндеги эвфемизмдер

Сүйлөм тилдин мыйзамына ылайык грамматикалык жагынан уюшулган кептин бир бүтүн бирдиги жана адамдын оюн уюштуруучу, ал жөнүндө башкаларга кабар берүүчү негизги каражат болуп эсептелет. Сүйлөм аркылуу турмуштагы чындык, ага карата сүйлөөчүнүн мамилеси билдирилет [1:456].

Адамзатынын турмушунда ар кандай жагдайлар жаралат эмеспи, мына ошондой учурда “жок”, “болбойт” деп кесе айтуу адамдын көңүлүн оорутуп, маанайын чөгөрүп коюшу мүмкүн. Кыргыздар адамдын көңүлүн жогору коюп, анын маанайын түшүрбөй сылык-сыпаа жооп берүүгө аракеттенишкен. Ошондуктан ойлонуп көрөлү, байкап көрөлү же өзүбүз маалымдайбыз, сиз да ойлонуп көрүңүз деген сыяктуу кептеги даяр материалдык сүйлөмдөрдү колдонушкан. Эгерде жумушка кабыл албайбыз же болбосо сиз бул жумушка ылайык эмес-сиз, бизге туура келбейсиз, иштей албайсыз, тажрыйба жетишпейт деген сыяктуу сөздөр албетте, адамдын маанайын чөктүрүп, эки тарап үчүн да көңүлсүздүктү жаратат. Ошондуктан жогоруда белгиленген мисалдар, ошондой эле “биз күткөн адис келбей калса...”, “башка вариантын да караштырып көрүңүз”, “ушул адис боюнча тажрыйбалуу киши издеп аттык эле, бир аз туура келбейт”, “башка жактан да байкап көрүңүз” деген жооптор чечмеленбесе да түшүнүктүү жана ашыкча суроолорду, кошумча тактоолорду киргизүүнү да талап кылбайт.

Ал эми адамдын ден соолугуна байланыштуу да бир топ жымсал сөздөр эл арасында көп колдонулат. Катуурак ооруп калса же тумоолоп калган учурда да кыргыздар эч качан жаман деп айтышпайт: сыркоолоп калдым, бир аз эркелеп атам, эс алайын дедим, абалымды текшертип коёюн деп жатам дешет. Эл арасында өлүмгө байланыштуу жымсал сөздөр да көп эле колдонулат жана ар дайым жамандыктын алдын алуу ниетинде кепте даяр колдонулуп жүргөн ооруга туруштук бере албады, абалы оорлошуп калды, жакшы эмес, оорусу катуу, адам болбос жагына өтүп калды, ал жак менен байланышып калды, бой түзөп калды деген сыяктуу сөздөр кабарланган.

4. Сөз айкашы тибиндеги эвфемизмдер

Сөз айкаштары күнүмдүк кепте көп колдонулган каражаттардын бири болуп эсептелет. Ал түгөйлөрүнүн катышына карай атоочтук жана этиштик болуп бөлүнөрү белгилүү. Этиштик сөз айкашына төмөнкү мисалдарды белгилесек болот.

а) этиштик сөз айкашы: сатып түгөтүү (распродажа) – сезону же модасы өтүп, элдин талабына ылайык келбей калган буюмдарды арзан баада сатуу, башкача айтканда, үстөк сумма кошпой өз наркында сатуу;

Кокустап калуу, тайып калуу - элде эч качан бутум же колум сынып калды, чыгып кетти сөз айкаштары айтылбайт, эгер айтылса да тар чөйрөдө айтылат, көпчүлүк учурда тайып кеттим, кокустап калдым, байкабай жаза басып алдым, калпыс басып алдым деген сыяктуу бир тутумдуу сүйлөмдөрдү колдонушат. “Жакшы сөз – жарым ырыс” дешип, жаман дебей “жакшы” дешет.

б) атоочтук сөз айкашынын ыкташуу байланышы аркылуу берилет: үч бурчтук кеңеши. Бул сөз айкашы көбүнчө мектеп окуучуларынын арасында кыргызча эмес, “тригольник” делип орусчасы аталат. Кайдан деген суроого “тригольниктен” деген жооп баарына түшүктүү болот. Анткени соцпедагог, ата-эне жана тартип бузган баланын ортосундагы сүйлөшүү же иш алып баруу үч кишинин ортосунда жүргүзүлгөндүктөн окуучулар жылмалап ушундайча аташып алышкан;

Кызыл үй – түз маанисин ала турган болсок, китепканын XIX кылымдагы алгачкы аталышы. Кийинчерээк орус тилинен кирген “библиотека” сөзүнүн калькаланышынан улам китепкана деген неологизм жаралган. Ал эми мында “кызыл үй” кызыл шапкечендердин үйү деген өтмө маанидеги аталыштан улам айтылып калган. Окуучулардын жылмаланган тилинде “кызыл үй” ГОМду түшүндүрөт (городской отдел милиции-шаардык милиция бөлүмү);

Ыр дептер, чаар китеп, кызыл китеп – ашкана же дүкөндөрдө карыз жазылган дептер. Өз учурунда алынган буюмдун жана башка нерсенин акысын төлөөгө мүмкүнчүлүгү болбой калган учурда кандайдыр бир белгилүү мөөнөт менен дептерге жаздырып коюу.

Сулуу чымчык – кимдир бирөөгө жагынууга аракет жасаган адам же кошоматчылык кадам, ал эми аалам гүлүстан- эч нерсени капарына албаган, бейгам. “Ааламды суу каптаса, өрдөккө не кам” маанисинде.

5. Терминдик эвфемизмдер

Терминдер – техниканын, искусствонун, чарбанын жана экономиканын, ошондой эле илимдин башка тармактарына тиешелүү түшүнүктөрдү атайын так атоо үчүн колдонулган сөздөр. Ал белгилүү бир илимдин тармагына тиешелүү болуп, бир гана маанини түшүндүрөт. Бирок кээ бир тармактардын ичинде бир эле терминдин семантикасы көп маанилүү болуп калган учурлары кездешет. Төмөнкү мисалдарга назар салып көрөлү:

Акция (латын тилинен *action*-тескеме, улуксат, доомат)–аны кармоочунун (акционердин) акционердик коомдун пайдасынын бир бөлүгүнүн үлүш пайда түрүндө алууга укугун ырас-тоочу баалуу кагаз.

Учурда маркеттерде мөөнөтүнөн өтүп бараткан азыктардын баасынын бир аз төмөндөтүлүп коюлушу. (Мөөнөтү өтүп баратат десе, көпчүлүк кооптонуп ал товарды алуудан баш тартышат. Акция анын сыпайы аталышы).

Секонд хенд (англис тилинен “экинчи кол”) учурдагы заманбап терминдердин бири. Сорттолуп, каралып чыккан предметтердин экинчи колдо колдонулушу, башкача айтканда, мурда колдонулган буюм. Кыргызстанда 90-жылдардын ортосунда пайда болгон, башкача айтканда, социалдык жактан аз камсыз болгон бүлөлөр үчүн арзан баадагы кийимдер. “Колдонулган арзан баадагы кийимдер” десек, өтө эле одоно, кулакка жагымсыз угулат. “Second hand” ушундай дүкөндөрдүн жымсал аталышы.

Кыскартуу (сокращение) – натыйжа бере албаган кишини жумуштан бошотуу. Мекемелерде, ишканаларда иштин натыйжасына, аны аткаруу сапатына жараша иш орундарды кыскартуу. Мында кадр тандалат, иштин өңүтү каралат. “Сен иштей албайсың же сен кетесиң” деген сыяктуу сөздөр бир канча одоно суроолорду жаратып, айрым түшүнбөөчүлүктөрдү пайда кылышы мүмкүн. Бул иштин жагдайына, алдыга жылуусуна карата негизделип чыккан критерийлердин, келишимдин негизинде сыпайы мамиле аркылуу иш ордуна бошотуу болуп эсептелет.

Жыйынтыктап айтканда, эвфемизмдер синонимдер сыяктуу эле көркөм каражаттардын бир бөлүгү болуп, кепке жандуу, сыпайы, жагымдуу маанай берет. Эвфемизмдер–элдин жашоо-турмушун, кебин чагылдырып көрсөткөн, адамга оор, орой тие турган сөздөрдү жымсалдап туюндурган кыргыз элинин ички маданиятынын көрүнүшү. Анын тарыхына көз жүгүртүп көрсөк, байыркы б.а. кыргыз эли түптөлүп келаткан мезгилден бери эле элдин кеби менен эриш-аркак келе жаткан тилдик кубулуш десек болот. Ал кылымдарды карытып келаткан көрүнүш, бул түшүнүктүн эзелки экендигин “Манас” эпосу менен далилдөөгө да болот: карыганда байбиче кабылан тапты сүйүнчү, жоголордо байбиче жолборс тапты сүйүнчү. Мында Чыйырды уул тууду деген одоно сөздү “кабылан тапты, жолборс тапты” деп уккулуктуу, жакшынакай сөздөр менен Акбалта Жакыпка сүйүнчүлөдү. Мындай сөздөр адамга канат байлап, көккө көкөлөт. Эвфемизмдер кыргыз элинин ички маданиятынын көрүнүшү, башкача айтканда, адамдын көңүлүн оорутпай сылыктатып сүйлөө, жаманды жымсалдап жакшылап берүү десек болот. Мындай сөздөрдүн колдонулуу чөйрөсү кенен, заманга жана чөйрөгө жараша тилибиздеги сөздөр да колдонулуу чөйрөсүн кеңитип турат.

Колдонулган адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили Бишкек “Аврсия Пресс” 2015.
2. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана грамматикасы Бишкек “Кыргызстан - Сорос” 1997.
3. Реформатский А.А. Табу и эвфемизмы\ А.А.Реформатский Введение в языкознание\ под ред. В.А.Виноградова. – М.: Высшая школа, 1997.
4. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистика Б.: 2001. – 172 б.
5. Шмелев Д.Н. Эвфемизмы\ Д.Н.Шмелев\ Русский язык: энциклопедия\ под ред. Ф.П.Филина.- М.: Советская энциклопедия, 1979.

УДК 94.

ПЕДАГОГИКАЛЫК КОНФЛИКТТЕРДИН ИЛИМИЙ АНАЛИЗИ

Тагайбек кызы Жумагүл¹¹Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик Университети Жалал-Абад шаары

Аннотация

Бул макалада педагогикалык конфликтерге илимий өнүткө анализ жасоо аракети көрүлдү. Педагогикалык коллективдеги ич ара пикир келишпестикти потенциалдуу конфликт деп эсептесек, мындар конфликттүү учурлардын саны арбып бара берет. Көптөгөн изилдөөчүлөр педагогикалык коллективдеги пикир келишпестиктердин жыйынтыктарын алардын жүрүм-турумунун детерминанттары катары карашат. Педагогикалык коллективдеги пикир келишпестиктерди изилдөөнүн максаты педагогикалык коллективдин субъекттеринин ич ара мамилесин аныктоодо негизги компоненттеринин ролун аныктоо болуп саналат. Педагогикалык мамиледеги ич ара пикир келишпестиктердин катышуучуларынын структурасында үч топ айырмаланаары белгилүү: өз ара мамиле процессине нааразычылыкты түзүүчү факторлор; канааттанууну түзүүчү факторлор; нейтралдуу факторлор. Илимий макалада педагогикалык коллективдин ич ара мамилесинин катышуучуларынын активдүүлүгү конфликттик жүрүм-турум стратегияларынын контекстинде каралды: күрөш, диалог, кетүү. Изилдөөнүн жүрүшүндө күрөшүү стратегиясы нааразычылыкты пайда кылуучу факторлордун өз ара аракеттенүү процессинде ишке ашырылбагандыгы менен шартталганы аныкталган. Өз ара аракеттенүү процессине канааттанууну калыптандыруучу факторлор катышуучуларда диалог стратегиясын жаратат. Мындан тышкары, жыйынтыктар мугалимдер күтүү факторлоруна каршы күрөшүү стратегиясын колдонууда кыйла активдүү экенин көрсөтүп турат. Изилдөөнүн жыйынтыктары педагогикалык процесстин катышуучуларынын активдүү-агрессивдүү жүрүм-турумун козгогон күтүүлөрдү аныктоого мүмкүндүк берди. Аныкталган кырдаал педагогикалык өз ара аракеттенүү натыйжалуулугун жогорулатуу себеп катары чыр-чатактуу өз ара иштиктүү жүрүм-туруму боюнча мугалимдер жана студенттер технологияларды окутуу маселесин актуалдаштырат.

Түйүндүү түшүнүктөр: конфликт, педагогикалык коллектив, конфликттүү кырдаал, конфликтти башкаруу, диалог, компромисс, консенсус, жүрүм-турум, маданият, чыр-чатак.

НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ

Тагайбек кызы Жумагүл¹¹Жалал Абадский государственный университет им Б. Осмонова город Жалал-Абад

Аннотация

В этой статье делается попытка проанализировать педагогические конфликты с научной точки зрения. Если рассматривать внутренние разногласия в педагогическом коллективе как потенциальный конфликт, то таких конфликтов становится все больше. Многие исследователи рассматривают результаты разногласий в педагогическом коллективе как детерминанты своего поведения. Целью исследования разногласий в педагогическом коллективе является определение роли основных компонентов в определении взаимоотношений субъектов педагогического коллектива. Известно, что в структуре участников внутриличностных разногласий в педагогическом подходе выделяют три группы: факторы, формирующие неудовлетворенность процессом взаимодействия; факторы, формирующие удовлетворенность; нейтральные факторы. В научной статье рассматривалась активность участников взаимодействия педагогического коллектива в контексте стратегий конфликтного поведения: борьба, диалог, уход. В ходе исследования было обнаружено, что стратегии выживания вызваны тем, что факторы, вызывающие неудовлетворенность, не реализуются в процессе взаимодействия. Факторы, формирующие удовлетворенность процессом взаимодействия, создают у участников стратегии диалога. Кроме того, результаты показывают, что учителя более активно используют стратегии борьбы с факторами ожидания. Результаты исследования позволили выявить ожидания, провоцирующие активно-агрессивное поведение участников педагогического процесса. Выявленная ситуация актуализирует проблему обучения педагогов и учащихся технологиям конфликтного взаимодействия рабочего поведения как причины повышения эффективности педагогического взаимодействия.

Ключевые слова: конфликт, педагогический коллектив, конфликтная ситуация, управление конфликтами, диалог, компромисс, консенсус, поведение, культура, конфликт.

SCIENTIFIC ANALYSIS OF PEDAGOGICAL CONFLICTS

Tagaybek kyzy Zhumagul¹

¹Jalal Abad State University named after B. Osmonov Jalal-Abad city

Annotation

This article attempts to analyze pedagogical conflicts from a scientific point of view. If we consider internal disagreements in the teaching staff as a potential conflict, then there are more and more such conflicts. Many researchers consider the results of disagreements in the teaching staff as determinants of their behavior. The purpose of the study of disagreements in the teaching staff is to determine the role of the main components in determining the relationship of the subjects of the teaching staff. It is known that there are three groups in the structure of participants in intrapersonal disagreements in the pedagogical approach: factors that form dissatisfaction with the interaction process; factors that form satisfaction; neutral factors. The scientific article considered the activity of participants in the interaction of the teaching staff in the context of strategies of conflict behavior: struggle, dialogue, care. In the course of the study, it was found that survival strategies are caused by the fact that the factors causing dissatisfaction are not implemented in the process of interaction. The factors that form satisfaction with the interaction process create dialogue strategies for the participants. In addition, the results show that teachers are more actively using strategies to deal with expectation factors. The results of the study revealed the expectations provoking the active and aggressive behavior of participants in the pedagogical process. The revealed situation actualizes the problem of teaching teachers and students technologies of conflict interaction of working behavior as a reason for increasing the effectiveness of pedagogical interaction.

Key words: conflict, teaching staff, conflict situation, conflict management, dialogue, compromise, consensus, behavior, culture, conflict.

Киришүү. Адамзат жашап келген дүйнөлүк тарых конфликтүү көрүнүштөр менен коштолуп келүүдө. Ошондой эле конфликтүү көрүнүштөрдүн түрлөрү да көп. Алардын бири педагогикалык коллективдеги пикир келишпөөчүлүктөр. Мындай көрүнүш бир эле кыргыз коомунда эмес, дүйнөдөгү бардык элдерге таандык болгондуктан, бул маселени жөнгө салуу жолдоруна дүйнөлүк окумуштуулардын дээрлик баары тартылышып, өз ойлорун, илимий идеяларын ортого салып келишет. Аларды талдап көрсөк жалпылыктары да улуттук өзгөчөлүктөргө жараша айырмачылыктары да бар. Алардын катарын Ата Мекендик окумуштуулар да толуктап турушат.

Материалдар жана изилдөө методдору. Жогоруда белгиленип өткөндөй педагогикалык коллективдеги конфликтүү көрүнүш жалпы адамзатка таандык болгондуктан, бул маселени изилдөөнүн теориялык негиздери абдан көп. Дүйнөлүк мейкиндиктеги окумуштуулардын ушул көрүнүштү чечмелеген эмгектерине таянуу менен Ата Мекендик өзгөчөлүккө ылайык, илимий анализ жасоого болот. Педагогикалык коллективдеги пикир келишпестиктерди анализдеген илимий макаланы даярдоодогу негизги материалдар катары, Ата Мекендик изилдөөчүлөрдүн китептери, чет элдик окумуштуулардын эмгектери, атайын социалдык сайттарга жайгаштырылган илимий макалалар, педагогикалык коллективдеги пикир келишпестиктерди изилдеген изилдөөчүлөрдүн эмгектери түздөн-түз колдонулду. Илимий чөйрөгө сунушталып жаткан педагогикалык жамааттагы чыр-чатактуу көрүнүштөрдүн анализи сунушталган бул макаланы даярдоодо тарыхый объективдүүлүк принциптери эске алынды. Андан сырткары илимий изилдөөнү объективдүү ишке ашыра турган илимде колдонулуучу усулдар пайдаланылды. Тактап айтканда, анализ жана синтез, индукция жана дедукция, теориялык анализди конкреттештирүү, сынчыл ой-жүгүртүү, тарыхыйлуулук, туура талдоо, герменевтика, диалектика, логика усулдарын пайдалануу менен көздөгөн максат ишке ашты.

Тыянактар жана талкуулар. Геосаясий мейкиндик бардык өлкөнү өз кучагына алып, анын оң жана терс таасирлери байкалып, жалпы адамзат ага ыңгайлашууда ар түрдүү көз караштарга, ошондой эле пикир келишпестиктерге кептелип жаткан учуру.

Азыркы биз жашап жаткан коомдогу бир катар өзгөрүүлөр жашоонун бардык багытына байкаларлык таасирин тийгизип жатат. Ошондой таасирлер билим берүү системасын да өз кучагына алууда. Ушуга байланыштуу билим берүү процессинин катышуучуларына (окуучуларга жана мугалимдерге) талаптардын өзгөрүшү байкалууда. Мындай көрүнүштөр педагогикалык колективдин ич ара мамилесинде тез-тез кездешип тургандыгы маданий массалык каражаттарында, социалдык тармактарда байма-бай жарыяланып, агрессивдүү жүрүм-турумдардын көрүнүштөрү да айтылып келет. Анын объективдүү да, субъективдүү да себептер бар. Объективдүү себептер катары биринчиден, билим берүү системасынын статусун өзгөртүү кирет. Ошондой эле окуучу менен мугалимдин кадыр баркы өзгөрдү, өзгөрүүнүн себеби билим баалуулугу төмөндөдү. Натыйжада, окуучунун аракетин төмөндөп, ошол эле мезгилде өзүн маанилүү субъект катары алып жүрүүсү, ата-энелердин жоопкерчилигиндеги кайдыгерликтер, билим берүү саясатынын көңүл сыртында калуусу мугалимдин ролун төмөндөттү. Ал эми педагогикалык чөйрөдөгү чыр-чатактын жогорулашынын субъективдүү себеби коомдук мамилелерде демократиялык тенденцияларды өнүктүрүү менен "окуучу–мугалим" системасында авторитардык мамилелерди сактоонун ортосундагы карама-каршылык болуп саналаарын, бул карама-каршылыктын натыйжасы окуучулардын мугалимдердин сөзсүз үстөмдүгүнө каршылыгын активдештирүү болуп саналаарын бир катар илимпоздор белгилеп келишет [1].

Бир катар эмгектерде белгиленгендей, билим берүүгө компетенттүүлүк мамиленин парадигмасында педагогикалык өз ара аракеттенүү окуу процессин уюштуруунун гана шарты эмес, ал окуу материалынын мазмунуна караганда маанилүүрөөк окуучулардын социалдык компетенттүүлүгүн калыптандыруунун базалык окутуучу фактору катары чыга тургандыгы маселенин актуалдуулугун күчөтөт [2]. Түзүлгөн байланыштын мүнөзү окуучунун социалдык байланыш моделин калыптандырууга активдүү таасир этет.

Билим берүү чөйрөсүндө түзүлгөн кырдаал билим берүү педагогикалык жамааттардын ортосундагы пикир келишпестикке алып келген өз ара мамилени толук жана ар тараптуу изилдөө ар бир учурдун зарылдыктарынын бири десек болот. Ошондуктан мындай проблеманы чечмелөөгө бир топ изилдөөчүлөр катышып, алардын кээ бирлери "салыштырмалуу анализ" жүргүзүп, билим берүү процессинин катышуучуларынын күтүүлөрү " [3] бир катар маанилүү түшүнүктөр жана байланышаарын белгилейт. Демек, педагогикалык ич ара мамилени өз ара нейтралдаштырууга жетүү үчүн педагогикалык коллектив жеке иш-аракеттерин өз ара макулдашууну жана координациялоону талап кылган биргелешкен окуу иш-аракеттерин ишке ашыруу процессин терең түшүнүүсү шарт. Педагогикалык чөйрөдөгү нейтралдуу мамилени жөнгө салуучулар дал ошол педагогикалык коллективдин субъектилери болуп саналышат.

Конфликтология парадигмасында конструктивдүү жана деструктивдүү көз караштар бар. Конструктивдүү конфликтология парадигмасындагы көз карашка ылайык, "анын компоненттерин өзгөртүүнү талап кылган ар кандай өз ара аракеттенүү" катары кароо. Мында өз ара аракеттенүү конструктивдүү (кырдаалды өзгөртүүгө жана биргелешкен максатка андан ары жетишүүгө багытталган), ошондой эле деструктивдүү (агрессордун кызыкчылыгында кырдаалды бир тараптуу трансформациялоого багытталган) болушу мүмкүн [4, 63-б.].

Бир катар илимий эмгектерде белгиленгендей, педагогикалык коллективдеги өз ара эффективдүүлүктүн натыйжалуулугу макулдашуунун натыйжалуулугу менен аныкталат. Теориялык жактан алганда, үч кырдаалдын мүмкүнчүлүгүн болжолдоого болот: пикирлерди шайкеш келтирүү (максаттар дал келет, өнөктөш максатка жетүүгө жардам берет). Ал эми салыштырмалуу шайкештикте (максаттар бирдей эмес, бирок өнөктөш максатка жетүүгө тоскоол болбойт) ал качан гана өзүнө пайдалуу жагдай түзүлгөндө пайда болот.

Өнөктөштөрдүн милдети-өз ара тоскоолдуктарды минималдаштыруу үчүн биргелешкен аракеттерди макулдашуу болуп саналат.

Шайкеш эместик көрүнүшү (максаттар дал келбейт жана өнөктөш максатка жетүүгө активдүү тоскоолдук кылат) аргасыз өз ара аракеттенүү шарттары пайда болот. Педагогикалык чөйрөдөгү пикир-келишпестиктер дал ушул дисгармония көрүнүшүнө өткөндө өтө курчуйт. Ал үчүн педагогикалык чөйрөдөгү климатты жакшыртып, нейтралдуулук позициясын кармануулары шарт. Айрыкча конфликттүү көрүнүштөрдүн алдын алууга терең билим, конфликтологиялык сабактар жана толеранттуулук сунушталат. Ал эми конфликттүү көрүнүшкө өткөн соң, чыр-чактактарды чечүүнүн илимий усулдарын сунуштайбыз.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, педагогикалык коллективдеги пикир келишпестиктерди ишке ашыруунун үстөмдүк кылуучу стратегиясы бул "күрөшүү" болуп саналат, башкача айтканда, бир субъектинин пикиринин үстөмдүгү. Мындай кырдаалдагы негизги стратегиялардын бири конфликттен качуу, четтөө сунушталат. Педагогикалык чөйрөдөгү эффективдүүлүк тутумунда "үстөмдүк – баш ийүү" кырдаалынын сакталышы кырдаалды нейтралдаштырат. Андан сырткары бири-бири менен болгон "диалог" стратегиясы да эффективдүү усулдардын бири болуп саналат. Бул стратегия педагогикалык жамаатта "канааттануу" кырдаалын жаратып, жашоодо көбүрөөк колдонулат. Конфликттүү көрүнүштөргө барууга караганда анын алдын алуу эң эффективдүү жолдордун бири десек болот.

Колдонулган адабияттар

1. <https://cyberleninka.ru/article/n/konfliktologicheskiy-analiz-pedagogicheskogo-vzaimodeystviya>
2. Бим-Бад Б. М. Педагогический энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2008. – 528 с.
3. Бринько И.И. Сравнительный анализ ожиданий участников образовательного процесса. Мир науки, культуры, образования. 2017; 1 (62): 238 – 42
4. Хасан Б.И. Конструктивная психология конфликта. Санкт-Петербург: Питер, 2003.

УДК 94.

ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНГАН КООМДОГУ ПЕДАГОГИКАЛЫК КОНФЛИКТЕР

Тагайбек кызы Жумагүл¹¹Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад ш.

Аннотация

Бул илимий макалада трансформацияланган кыргыз коомундагы педагогикалык багыттагы пикир келишпестиктер изилдөөнүн негизги объектиси болуп саналса, изилдөөнүн предмети болуп, педагогикалык коллективдеги пикир келишпестиктер эсептелет. Изилдөө ишиндеги негизги максат – педагогикалык коллективдеги чыр-чатактардын пайда болушунун заманбап себептерин жана факторлорун аныктоо. Бул макалада педагогикалык коллективде ынтымакчылык канчалык бекем болсо, билим берүүнүн сапаты ошончолук натыйжалуу болооруна, конфликтерди чечүүгө караганда анын алдын алуу рационалдуу ыкмалардын бири экендигине негизги орун берилди. Изилдөө усулдары катары теориялык анализ, тарыхый сальштыруу, интервью, социометрия, социотест ыкмалары колдонулуп, илимий изилдөөдө колдонулган мындай ыкмалар педагогикалык коллективдеги конфликттүү көрүнүштөрдүн негизги себептерин, мугалимдердин конфликтологиялык сабаттуулук деңгээлин жана алардын жүрүм-турум стратегиялык деңгээлдерин аныктоого негиз боло алды. Жыйынтыгында педагогикалык коллективге конфликтологиялык билимдин, юридикалык билимге ээ медиатордук кызматтын зарылдыгы белгиленди. Педагогикалык коллективдеги конфликттүү көрүнүштөрдү минималдаштыруу үчүн аларга конфликтологиялык билим берүү керектигине басым жасалып, мугалимдердин конфликтологиялык квалификациясын жогорулатуу курстарын ачуу жана ага тартуу сыяктуу сунуштар берилип, конфликттүү көрүнүштөрдү жөнгө салуунун, чечүүнүн илимий усулдары катары консенсус, компромисс, медиация, конфликттен качуу, шериктештик жолдору сунушталды.

Түйүндүү түшүнүктөр: конфликт, педагогикалык коллектив, педагогикалык конфликт, конфликтологиялык сабаттуулук, конфликтологиялык компетенттүүлүк, конфликтологиялык билим берүү, жүрүм-турум стратегиясы, конфликттерди башкаруу, консенсус, компромисс, медиация, шериктештик.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ КОНФЛИКТЫ В ТРАНСФОРМИРОВАННОМ ОБЩЕСТВЕ

Тагайбек кызы Жумагүл¹¹ЖАГУ им.Б.Осмонова, г. Жалал-Абад

Аннотация

В этой научной статье, разногласия в педагогическом направлении в трансформирующемся кыргызском обществе, являются основным объектом исследования, а предметом исследования являются разногласия в педагогическом коллективе.

Основной целью исследования является определение современных причин и факторов конфликтов в педагогическом коллективе. В данной статье акцент сделан на том, что чем крепче сплоченность педагогического коллектива, тем эффективнее качество образования и что это один из более рациональных способов предотвращения конфликтов, чем их разрешения. В качестве методов исследования использовались теоретический анализ, историческое сравнение, интервью, социометрия, социотестовые методы, а такие методы, применяемые в научных исследованиях и стали основой для определения основных причин конфликтных явлений в педагогическом коллективе, уровня конфликтологической грамотности педагогов и стратегические уровни своего поведения.

В результате была отмечена потребность в медиаторе с юридическим образованием и конфликтологическими знаниями для педагогического коллектива. В целях минимизации конфликтных явлений в педагогическом коллективе была подчеркнута необходимость обеспечения конфликтологического образования, внесены предложения, такие как открытие и участие в конфликтологических курсах повышения квалификации учителей, консенсуса, компромисса, медиации, избегания конфликтов, партнерство были предложены как научные методы разрешения конфликтов.

Ключевые слова: конфликт, педагогический коллектив, педагогический конфликт, конфликтологическая грамотность, конфликтологическая компетентность, конфликтологическое образование, поведенческая стратегия, управление конфликтом, консенсус, компромисс, медиация, партнерство.

THE PEDAGOGICAL CONFLICTS IN A TRANSFORMED SOCIETY

Tagaybek kyzy Zhumagul¹

¹JASU named after B.Osmonov, Jalal-Abad city

Annotation

The disagreements in the pedagogical direction in the transforming of Kyrgyz society are the main object of research and the subject of the study is disagreements in the teaching staff. In this scientific article, the main goal of the study is to determine the current causes and the factors of conflicts in teaching staff. In this article, the emphasis is placed on the fact that the stronger the cohesion of the teaching staff, the more effective the quality of education and that is one of the more rational ways to prevent conflicts than to resolve them. As a methods of research were used the theoretical analysis, historical comparison, interviews, sociometry, socioteft methods, and such methods used in scientific research which became the basis for determining the main causes of conflict phenomena in the teaching staff, the level of conflict management literacy of teachers and the strategic levels of their behavior.

As a result, the need for a mediator with a legal education and conflict management knowledge for the teaching staff was noted. In order to minimize conflict phenomena in the teaching staff, the need to provide conflict management education was emphasized, proposals were made, such as the opening and participation in conflict management training courses for teachers, consensus, compromise, mediation, conflict avoidance, partnerships were proposed as scientific methods of conflict resolution.

Key words: conflict, teaching staff, pedagogical conflict, conflict management literacy, conflict management competence, conflict management education, behavioral strategy, conflict management, consensus, compromise, mediation, partnership.

Киришүү. Коомдогу пикир келишпөөчүлүк көрүнүштөрү бүгүн эле же жакынкы учурларда гана пайда боло калган көрүнүштөрдөн эмес. Ал адамзаттын жаралуу тарыхы менен башталып, учурда да адамзатты коштоп жүргөн көрүнүштөрдөн болуп саналат. Мындай пикир келишпестиктер ааламдашкан алкакта өтө жогорулап, микро чөйрөдөн макро чөйрөгө чейин жетип турган учуру.

Ал эми педагогикалык коллектив дүйнө элине таандык кесиптердин бири болуп саналгандыктан, бул чөйрөдөгү чыр-чатактарды изилдөө дүйнөдөгү бардык мамлекеттердеги актуалдуу маселелерден экендиги талашсыз. Дүйнө элдеринин катарын толуктаган кыргыз мамлекетинде да бул маселе актуалдуу маселелерден болуп, илимий изилдөө усулдарын талап кылып келет. Анткени, педагогикалык жамааттагы чыр-чатактар бир жагынан бир өңчөй окшош, экинчи жагынан бири-биринен кескин айырмаланган учурлары да кездешет. Улуттардын психологиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша да мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ.

Материалдар жана изилдөө методдору. Илимий макаланын изилдөө объектиси болуп, кыргыз коомунда кездешип жаткан педагогикалык коллективдеги пикир келишпестиктерди илимий өңүттө анализдөө эсептелет. Изилдөө ишинде конкреттүү окуялар жана фактылар эмес, жалпы теоретикалык анализ жасоо аракеттери жасалгандыгын белгилей кетүүгө болот.

Илимий макаланы даярдоонун негизги материалдары болуп, Ата Мекендик илимпоздордун эмгектери, чет элдик конфликтологдордун монографиялары, социалдык тармактардагы илимий макалалар, чыр-чатакты изилдөө жаатындагы авторлордун эмгектери колдонулду. Коомчулукка сунушталып жаткан илимий макаланы даярдоодо ар кандай илимий изилдөө тарыхый объективдүүлүк принциптерин сактоого тийиш экендиги эске алынды.

Жарыкка чыгарууга даярдалган илимий эмгектер чыныгы илимий методологиянын объективдүү принциптерине таянган учурда гана актуалдуу маселе туура изилдененээри белгилүү. Изилдөөдө анализ жана синтез, индукция жана дедукция, теориялык анализди конкреттештирүү, сынчыл ой-жүгүртүү, тарыхыйлуулук, туура талдоо, герменевтика, диалектика, логика усулдары пайдаланылды.

Тыянактар жана талкуулар. Ааламдашуу жараяны каптап турган бүгүнкү учурда кыргыз коомундагы билим берүү абдан татаал жана көп кырдуу кыйынчылыктар менен коштолуп жаткандыгы коомчулукта байма-бай айтылып келүүдө. Мына ушундай татаал жагдайларда педагогикалык коллективдин ынтымагы учурдун зарылдыктарынын бири десек болот. Ошого карабастан ар бир жеке адамдагы психологиялык өзгөчөлүк, жашоонун майда барат көрүнүштөрү көбүнчө конфликттүү кырдаалга түртүп, жашообуз пикир келишпестик көрүнүштөрү менен коштолуп келет.

Педагогдорду бирдиктүү жалпылыкка бириктирүү идеясынын зарыл экендиги орустун улуу педагогдору тарабынан изилденип, теорияга айландырылып, билим катары бүгүнкү күнгө чейин окутулуп келиши изилдөөгө алынган теманын актуалдуулугунан кабар берет. Атап айтсак, К.Д.Ушинский [1], Л.Н.Тольстой [2] өздөрүнүн чыгармаларында жогоруда белгиленген идеялардын авторлору катары белгилүү болушса, А.С.Макаренко [3] окуучулар жамаатынын теориясын илимий коомчулукка сунуштаган. Алардын катарында Я.А.Каменский [4] да бар.

Жалпылап айтканда педагогикалык коллектив мугалимдерди жана административдик кызматкерлерди камтыган билим берүү мекемесинин штаттык курамы болуп эсептелет. Бирок, чыныгы педагогикалык жамаат өздөрүнүн тарбиялык системасын түзүп, билим берүү процессин педагогдор менен окуучулардын өз ара аракеттенүүсүнүн негизинде курган пикирлештерди бириктирет деген идеяга кошулуу менен социалдык тармактардагы илимий изилдөөлөрдөгү ушундай жагдайларга токтоло кетсем, “педагогикалык коллектив тарбиялык, агартуучулук консолидациялык жана башка функцияларды аткара [5. 192-б.] тургандыгына токтолгон.

Ал эми берилген функциялардын аткарылышынан билим берүү процессинин сапаты көз каранды экендиги да ар бир изилдөөчү тарабынан белгиленип, эмпирикалык изилдөө билим берүүнүн толеранттуулук деңгээлине оң таасирин берүүсү бир нече жолу белгилеген [6]. Ошондой эле жогорку билимдүү жарандар билими төмөн жарандарга салыштырмалуу социалдык-маданий көп түрдүүлүк, гумандуулук, толеранттуулук принциптерин көбүрөөк карманышаары [7. 56-б.] баса белгиленген.

Жалпы жонунан педагогикалык коллективдеги пикир келишпестиктер деп аталганы менен бул чыр-чатактар дагы майда бир канча түрлөргө бөлүнөт. Ошондуктан, ар бир конфликттүү көрүнүштү ар түрдүү ыкмалар менен талдоого туура келет.

Жогоруда белгилеп өткөндөй билим берүү процессинин сапаты педагогикалык коллективде түзүлгөн мамилелерден көз каранды болот. Билим берүү чөйрөсүндөгү конфликттик кырдаалдар, кыргыз коомунун жалпы жашоосунда да көп кездешет. Мектеп чөйрөсү көп багыттуу конфликттүү көрүнүштөр менен коштолот: маселен, окуучулар менен окуучулар аралык, мугалимдер менен жетекчилик, окуучулар же студенттер аралык, мугалимдер менен ата-энелердин ортосунда, мугалимдер менен мугалимдердин ортосунда да кездешкен учурлары өтө көп.

Жөнөкөй мамиледен тарта жумуш жараянынын алкагында педагогдордун ортосунда конфликттүү кырдаалдар келип чыгаары, алар көйгөйлөрдү чечүү жана карама-каршылыктарды конструктивдүү жол менен чечүү көндүмдөрүн талап кылаары, көбүнчө конфликт кыйратуучу потенциалга ээ экендиги, бирок теорияга ылайык карама-каршылыксыз өнүгүү мүмкүн эмес экендиги белгилүү.

Педагогикалык конфликттин терс функциялары катары төмөнкүлөрдү белгилей кетүүгө болот: коллективдеги социалдык климаттын начарлашы; карама-каршы тараптардын бири-бирин туура эмес кабыл алуусу, түшүнбөстүктүн пайда болуусу жана алардын ортосундагы кызматташтыктын кескин начарлоосу; конфликтти чечүү максатында педагогдордун иштен четтетилиши, басмырлоолорго дуушар болуусу сыяктуу көрүнүштөр.

Андыктан педагогикалык коллективге конфликттүү көрүнүштөрдөн оолак болуу, алардын алдын алуу, конфликттерди изилдөө, аны конструктивдүү чечүү, коллективде өз ара түшүнүшүү жана бирин-бири урматтоо сунушталат. Мындай жетишкендиктер окуу жараянынын сапатын жогорулатат. Антпесе, чыр-чатактар жана чыр-чатактуу көрүнүштөр анын катышуучуларынын психикалык абалына, карама-каршы тараптардын маанайына терс таасирин тийгизет, бул өз кезегинде психикалык жана физиологиялык бузулууларга алып келиши мүмкүн. Ошондуктан педагогикалык коллективде адамдардын мамилелеринин ролу абдан маанилүү болуп, биргеликте иш жүргүзүү гана аларга ийгилик алып келет.

Андан тышкары конфликтологиялык теорияда жүрүм-турумдун бир катар стратегияларын сунуштайт: маселен, мажбурлоо (күрөш, атаандашуу), аны тандоо дилеммага алып келсе, конфликттен четтөө же кетүү же жеке кызыкчылыктарды жана атаандаштын кызыкчылыктарын эске алуу менен конфликттен качууга умтулуу, ал эми концессияда атаандаштын кызыкчылыгына ыңгайлаша конфликттен качууга умтулууну билдирет, компромиссте конфликттешкен тараптардын кызыкчылыктарынын тең салмактуулугу менен мүнөздөлөт десек болот, кызматташтыкты өзүнүн кызыкчылыктарына жана атаандаштын кызыкчылыктарына багытталгандыгынын шайкештиги катары мүнөздөөгө болот. Бул стратегия каршылаш тараптардын пайда болгон көйгөйдү биргелешип чечүүгө умтулуусун чагылдыра [8] тургандыгын да белгилей кеткендердин саны арбын.

Маанилүү аспектилердин негиздүүсү катары педагогдордун конфликтологиялык сабаттуулугун жогорулатуу керек. Учурдагы изилдөөлөрдөн белгилүү болгондой, бүгүнкү күнгө чейин педагогдор коллективинин дээрлик басымдуу бөлүгү конфликтти чечүү жаатында жетиштүү конфликтологиялык билимге ээ эмес. Конфликтологиялык сабаттуулукту жогорулатуу үчүн атайын квалификацияны жогорулатуу курстары, ошондой эле конфликтологиялык кошумча билим берүү зарыл, бул конфликттерди чечүү процессин оптималдаштыруунун ар кандай мүмкүнчүлүктөрүн, жолдорун изилдөөгө мүмкүндүк берет [9.103-б.] жана конфликттерди конструктивдүү чечүүгө өбөлгө түзөрү шексиз. Мындан тышкары, мугалимдер укуктук билимге ээ эмес. Бул көрүнүш да чыр-чатактуу көрүнүштөргө себеп болуп калышы толук мүмкүн, демек, жетекчилик конфликтологиялык кызматты түзүү тууралуу да ойлоонуусу шарт.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, учурдагы кыргыз коомундагы педагогикалык коллективдердеги пикир келишпестиктер жамааттын иш алып баруусундагы эмгек шарттарынын бузулушунан келип чыгаары белгиленет. Тактап айтканда, каражаттарды бөлүштүрүү жана уюштуруу пункттары (график түзүү, кезметчиликти бөлүштүрүү, кошумча окуу жүктөмдөрү, сөз талашуу ж.б.). Андыктан билим берүү мекемелериндеги чыр-чатактарды изилдөө, алардын алдын алуу жана диагноздоо абдан маанилүү экендигин эске алуу менен, конфликттерди ооздуктоо, талдоо жана чечүү үчүн зарыл болгон педагогдордун билимин жана жөндөмүн өркүндөтүүнүн ар кандай жолдорун уюштуруп, ишке ашыруу сунушу да берилет.

Кыргыз коомундагы педагогикалык коллективдерге баса белгилөө менен айта кете турган эң негизги сунуштардын бири катары конфликттүү көрүнүштөргө барбоо, болтурбоо жана анын алдын алуу рационалдуу жолдордун бири экендиги. Ошондо гана эмоционалдык чыңалуулардан, психологиялык жаракат алуудан, басынуу абалынан алыс болуп, билим берүүнүн сапатын жогорулатууга, келечек ээлерин татыктуу тарбиялоого боло тургандыгын айта кетмекчибиз.

Колдонулган адабияттар

1. Ушинский К.Д. Педагогика избранные труды Москва : Издательство Юрайт, 2023. - 258 с.
2. Толстой Л.Н. Педагогические сочинение Москва: ГЕОТАР-Медия, 2010.- 592с.
3. Макаренко А.С. Педагогическая поэма Москва: Эксмо, 2015.-640с.
4. Каменский Я.А. Избранные педагогические сочинение Москва : Издательство Юрайт, 2023. — 440 с
5. Бим-Бад Б. М. Педагогический энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2008. – 528 с.
6. Колесникова О. Н., Артюхина В. А., Чуканова Т. В. Социальное самочувствие как интегральная характеристика жизнедеятельности региона: результаты мониторингового исследования // Вестник алтайской науки. 2014. №1.
7. Нагайцев В. В. «Конфликтоаллергены» современного российского общества // Социология в современном мире: наука, образование, творчество: сборник статей. Вып. 8. Часть 1 / под ред. О. Н. Колесниковой, Е. А. Попова. – Барнаул, 2016. С. 51-57.
8. Конфликтология. Под ред. А.С. Кармина. – СПб Лань, 1998.

УДК 82.0(512.121)

ВНУТРЕННЕЕ ЕДИНСТВО СТРУКТУРЫ ЛИРИЧЕСКОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Тлеуниязова Г.Б.¹¹Каракалпакский научно-исследовательский институт,
г. Нукус, Каракалпакстан Узбекистан

Аннотация

Статья посвящена изучению композиции, организующей все части художественного произведения. Особенности композиции лирического произведения выявлены в связи с другими видами литературы. Автором уделено особое внимание на внутренние и внешние художественные единицы лирической композиции, и раскрыто значение анализа лирического произведения с точки зрения композиции. Исследуются формы передачи содержания лирического произведения, композиционные единицы, связанные с содержанием, рассмотрены в качестве компонентов внутренней композиции лирического произведения.

В каракалпакской лирике встречаются такие виды зачина трехступенчатой композиции, как назывной, риторический, обращение, вопросительный. Трехступенчатое композиционное строение имеет своеобразные особенности в связи с жанрами лирики. Так, в пейзажной лирике художественная задача трёх частей композиции (зачин, разработка, концовка) осуществляется в равной мере; в гражданской лирике при помощи риторических фигур передается возвышенные, торжественные чувства; в философских стихах поток мыслей однообразен; в любовной лирике преобладает эмоциональность; в юмористических или сатирических стихах преобладает быстрота мысли, игривость. Вместе с этим, иногда наблюдается отсутствие одной из частей трехступенчатого строения композиции.

Большинством ученых способ передачи мысли в лирическом стихе «тезис – антитезис – синтез» анализируется в основном на уровне строфы, в редких случаях – на уровне целого стиха. Этот способ чаще всего встречается в строфе с двумя строками, в стихах с тремя строками и в трехстишии, в четверостишии, в стихах в форме терме и толгау, представляющие собой синтез фольклорных традиций. В каракалпакской лирике, в стихах, передающих философские мысли, этот способ находит больше применения и наблюдается его формы в виде ТТАС, ТТСТ, ТТАТ, ТСТС и др. В данной статье выявлены способы передачи разработки и концовки в стихе с риторическим зачином, а также композиционная функция заглавия или различных строк, которую выполняет зачин и концовка в зависимости от их расположения в стихе.

Ключевые слова: Структуры лирического произведения, внутреннее единство, лирическая композиция, формы передачи мысли.

INTERNAL UNITY OF THE STRUCTURE OF A LYRICAL WORK

Tleuniyazova G.B.¹¹Karakalpak Humanities Scientific Research Institute, Nukus city, Karakalpakstan, Uzbekistan

Abstract

The article is devoted to the study of composition, which organizes all parts of a work of art. Features of the composition of the lyrical work are identified in connection with other types of literature. The author paid special attention to the internal and external artistic units of a lyrical composition, and revealed the importance of analyzing a lyrical work from the point of view of composition. The forms of transmission of the content of a lyrical work are studied, compositional units associated with the content are considered as components of the internal composition of a lyrical work.

In Karakalpak lyrics there are such types of beginning of a three-stage composition as nominative, rhetorical, address, interrogative. The three-stage compositional structure has peculiar features in connection with the genres of lyrics. Thus, in landscape lyric poetry, the artistic task of the three parts of the composition (beginning, development, ending) is carried out equally; in civil lyrics, sublime, solemn feelings are conveyed with the help of rhetorical figures; in philosophical poems the flow of thoughts is monotonous; Emotionality predominates in love lyrics; in humorous or satirical poems, quickness of thought and playfulness predominate. At the same time, sometimes there is a lack of one of the parts of the three-stage structure of the composition.

Most scientists analyze the way of conveying thoughts in lyric verse “thesis - antithesis - synthesis” mainly at

the level of the stanza, in rare cases - at the level of the whole verse. This method is most often found in stanzas with two lines, in verses with three lines and in tercets, in quatrains, in verses in the form of *terme* and *tolgau*, which are a synthesis of folklore traditions. In Karakalpak lyrics, in poems conveying philosophical thoughts, this method finds more use and its forms are observed in the form of TTAS, TTST, TTAT, TSTS, etc. This article identifies ways to convey the development and ending in a verse with a rhetorical beginning, as well as the compositional function of the title or various lines that the beginning and ending perform depending on their location in the verse.

Keywords: Structures of a lyrical work, internal unity, lyrical composition, forms of conveying thoughts.

ЛИРИКАЛЫК ЧЫГАРМАНЫН КУРУЛУШУНУН ИЧКИ БИРИМДИГИ

Тлеуниязова Г.Б.¹

¹Каракалпак илим-изилдөө институту, Нукус шаары, Каракалпакстан, Өзбекстан

Аннотация

Макала көркөм чыгарманын бардык бөлүктөрүн уюштурган композицияны изилдөөгө арналган. Лирикалык чыгарманын композициясынын өзгөчөлүктөрү адабияттын башка түрлөрү менен байланышта аныкталат. Автор лирикалык композициянын ички жана тышкы көркөм бирдиктерине өзгөчө көңүл буруп, лирикалык чыгарманы композициялык жактан талдап чыгуунун маанисин ачып берген. Лирикалык чыгарманын мазмунун берүү формалары изилденип, мазмунга байланыштуу композициялык бирдиктер лирикалык чыгарманын ички композициясынын компоненттери катары каралат.

Каракалпак лирикасында үч стадиялуу композициянын номинатив, риторик, адрес, сораглы сыяктуу түрлөрү бар. Үч баскычтуу композициялык түзүлүш лириканын жанларына байланыштуу өзгөчөлүктөргө ээ. Ошентип, пейзаждык лирикада композициянын үч бөлүгүнүн (башталгыч, өнүгүү, аягы) көркөмдүк милдети бирдей аткарылат. Граждандык лирикада бийик, салтанаттуу сезимдер риторикалык фигуралардын жардамы менен берилет; философиялык ырларда ойлордун агымы монотондуу; Сүйүү лирикаларында эмоционалдуулук басымдуулук кылат; юмордук же сатиралык ырларда ойдун ылдамдыгы, оюн-зоокчулук басымдуулук кылат. Ошол эле учурда композициянын үч этаптуу түзүлүшүнүн бир бөлүгүнүн кээде жетишсиздиги байкалат.

Көпчүлүк окумуштуулар «тезис – антитеза – синтез» лирикалык ыр саптарындагы ойдун берилүү жолун негизинен строфа деңгээлинде, сейрек учурларда – бүтүндөй ыр саптарынын деңгээлинде талдайт. Бул ыкма көбүнчө фольклордук салттардын синтези болгон эки саптан турган строфаларда, үч сап жана төрт саптарда, терме, толгау түрүндөгү ыр саптарында кездешет. Каракалпак лирикасында, философиялык ойлорду жеткизген поэмаларда бул көбүрөөк колдонулат. Анын 4 формалары TTAS, TTST, TTAT, TSTS ж. риторикалык башталыш, ошондой эле башталышы жана аягы аяттагы жайгашкан жерине жараша аткарган аталыштын же түрдүү саптардын композициялык функциясы.

Негизги сөздөр: Лирикалык чыгарманын структуралары, ички биримдиги, лирикалык композициясы, ойду берүү формалары.

The work is artistic because of the thoughts and opinions expressed in it, and the chosen artistic form, and the compositional construction created by them together. Therefore, each poet researches to convey the artistic intention in its own work, to ensure the arrangement of each artistic part, from the sound in the poem to the last punctuation sign, and to provide its own unity. From this it is emerged that the composition is important not only as an element of form, but also as a structure of artistic content. According to this difference, the composition is divided into internal and external composition.

The service of organizing the artistic content of the composition is an internal composition. Internal composition is not the content itself, but the construction of the content, a collection of methods of its delivery. From the point of view of the composition of a lyrical work, its units are the ways of conveying thoughts in the poem lines, the author's point of view, the radiation of space and time, the creation of an image, the service of motives, types of lyrical words, introductory lines, color, landscape, and others can be viewed.

Moreover, the types of lyrical words stand out as its external units when the work is taken as a general entity. And, looking at them from the point of view of the function of conveying the idea of the poem, the internal compositional nature is realized. It is necessary to pay attention to the purpose of the analysis.

The scientists who study the lyrical composition in the semantic aspect divide three-part composition depending on the difference in the presentation of the idea in the lyric composition: beginning, development, ending (the terms were taken conditionally, because there are no exact such terms that give the terms in the Karakalpak language – T. G.), and also confirms the completeness of the presentation of the opinion in the form of thesis-antithesis-synthesis [1].

It is determined that the flow of the trials in the poem has a beginning, development, and ending in the poem rows or when the whole poem is taken as entity. The difference between the lyrical beginning and the exposition is that "the lyrical beginning usually gives an emotional key that directs the reader to the direction needed for the poet" [2-10]. In the work, the beginning can be in any form, sometimes a first line, and sometimes two lines, sometimes a complete column (couplet) can perform the function of the beginning. In T. Sarsenbaev's poem "Shayır ketip baratır, áne..." the beginning is given in the basis of his appeal to the reader.

Жарылайын алдыңда бир пәс,
Қулағың сал, оқыўшым және,
Дәўиринен болған шала мәс,
Шайыр кетип баратыр, әне!.. [3-72]

Will I open my heart in front of you,
Listen to me, my reader again,
Half drunk from his time,
The poet is going, there!..

In the compositional structure of the seven- stanzas poem, the beginning and ending are combined in the first couplet itself. In the remaining six stanzas, the "how the poet has become drunk in his time" is described in a random, detailed manner. It is a good research to give the beginning and the ending in one row, but there is a lot of verbosity in the composition of some poets, and the cases of confusing the idea that it is said in one or two couplet are met.

Figurative descriptions are also included in the poem composition as appeal-beginnings (addresses). For example:

...Қабыл еткіл, жети қат Аспан!
Мениң зилдей кеўлимди көтер [4-23].
... Acsept, sevenfold Heaven!
Raise my heavy soul.

The appeal-beginnings are also used as an appeal to the lyrical hero himself:

Ўаҳ..., мен! Отыз бәхәр өмирим лаўлап,
парықсыз жаныпты эзийз күнлерим.
Аспаннан шашыраған буршақтай саўлап –
отыз қыс төгилдим... енди, билмедим.
және қанша бәхәр лаўлар өмирим?!
және қанша қыстың исрафылы бар?!
«ошақ басы» атлы тордың-темирдің,
руўхымды бәнтлеген қанша қулпы бар?!
Усы тар қәпеске отыз биринши,
мәўсимнің шынжыры кепсерленеди...
Кимдидур сағындым, излеп өмиримше,
Ол – сен едиң... [4-36].

Ah..., I! Thirty springs of my life,
My dear days passed without a difference.
like snowflake scattered from the sky –
I spent thirty winters... now, I don't know.
And how many springs will I live?!
And how much winter will be wasted?!
iron grid called "Oshak Basi",
How many locks bind my soul?!
Thirty-first in this narrow cage,
The chain of the season is brazed...
I miss someone, I'll search for until I die,
It was you...

Although the beginning in the poem is given in the first line, it is reflected not in the whole line itself, but in the appeal "Ah..., I!" given to him for the purpose of attract others' attention. This

beginning-appeal has become a semiotic center of the poem. It contains the regrets and passions of the lyrical hero, which are presented in the last lines of the poem. The importance of this beginning-appeal is great in making conclusion by analyzing the whole past life of the lyrical hero.

By looking at the use of capital letters in the poem, it is possible to determine the flow of opinion and trials in it. After the first beginning-appeal, the comments "Thirty springs of my life, and my dear days passed without a difference" are presented in two incomplete lines. As the appeal "Ah, I!" said with pride by the lyrical hero in the beginning is explaining part, even though it is moved to the second row, the poet did not give it with a capital letter. Although the capital letter after it is given at the beginning of the third line, and the end of the next five lines is finished with punctuation symbols that require a capital letter such as dot, question mark, exclamation mark, comma (it is formed norm that when the poem is divided into lines, the second line after the comma is also written with a capital letter – T.G.), the lines start with a lowercase letter. This is not a sign of the poet's disregard for the rules of writing, but, on the contrary, it can be considered as the result of his research in creating a lyrical composition. The reason is that, in six lines with one capital letter and is written in lower case, in one compositional part, the description of the situation that is as appeal in first two lines that caused the lyrical hero to be sad is revealed. The third capital letter part besides the beginning (there are six capital letters in poem in general. One capital letter of them is in the beginning part – T.G.), consists of two separate rows and is given as conclusion maker to the part that clarifies and expands the thoughts in the beginning. In the last two lines, starting with the capital letter, the conclusion opinion is given. It is the artist's skill in creating a lyrical poem composition that the use of two uppercase letters for the lyrical hero in this part is given to express that the opinion expressed in this part is important for the lyrical hero.

In the national lyrics, thoughts and opinions divided into lines consisted of a four-line couplet in the traditional model are always written in capital letters. That said, in recent years, the majority of the resins in settling the opinion in the lines of the poem are producing such news like in above poem. At first glance, although it seems that the usual regularity of the poem is broken, but it is possible to understand the presence of the logical (causal) connections in conveying thoughts in this way.

The beginning section is composed of rhetorical appeals and additions, as a rule, the ending also with rhetoric, and the development of the theme with intonation, and it consists of a series of unanswered or full of rhetorical questions, and the theme of the poem is filled with appeals of the lyrical hero to the world, to himself, to others. And, in this poem, on the contrary, it is given with a sharp turn in the content of the ending, with a decrease of the intonation in the rhythm of the poem. The intonation of the poem decreases with the announcement to the world like "And how many springs will I live?!, how many winters will be wasted?!", with the content of the lyrical hero's life and his attention to the most pleasant "desire" kept in the depths of his heart saying "I miss someone, I'll search for until I die, it was you...". The reason is that achieving this dream, even remembering it with pleasure, calms the troubled soul of the lyrical hero.

In modern Karakalpak lyrics, along with the beginning-appeals, the beginning-questions are met. For example:

Бабалардан не қалды бизге,
Жайдарылық хәм кек қайрағы.
Желбирейди кеўлимизде,
Әлўан түсли үмит байрағы [5-104].
What is left from our ancestors,
grindstone of joy and rancour.
Waves in our soul,
A colorful flag of hope.

The poem consists of four stanzas. However, the idea of the question content in the given beginning in it is conveyed in the rest of the couplet with the help of step-by-step description. The second part of the three-part opinion is absorbed in ending part. As a result, ending part together with the explaining part is presented.

The presenting of the beginning section in the basis of rhetorical appeals, it goes back to the folk poems, which were one of the sources of the emergence of Karakalpak written literature. Due to the fact that their main part consists of four-row couplets and quatrains, stable compositional methods characteristic of quatrains have been used in Karakalpak literature since ancient times. If we pay attention to Karakalpak folk poems, they are suitable for the purpose of the ideas conveyed in them, mostly, the first and second lines are the thesis, i.e., the lyrical hero's trials and opinions, and the third line is the opposite, antithesis – that means turning the thought and logical direction in a different direction by the lyrical hero's opposition to his original opinions., the fourth line is synthesis, i.e., it is molded in a compositional order consisting of a ending opinion line. In this, the thesis line is presented in the form of an appeal-beginning, an antithesis line is a development, and a synthesis line is in an ending:

Сарысы, сарысы, гүлдің сарысы,	Yellow, yellow, yellow flower,
Жан ағамның егип кеткен тарысы.	Millet planted by my dear brother.
Мен ағамды айырып айтып нетейин,	What I do by separating my brother,
Аман болсын кеткенлердің бәрісі [6-109].	May the gone people be safe.

Sometimes beginning is also used as the name of the poem. The name can be in the form of a word or word combinations or in the form of poem line. The influence of the poem name is the result of the search of the poet. In the poem "Iǵbal qusı (The bird of happiness)" by J.Izbaskanov [7-15], the name consists of word combination. Iǵbal qusı is the content that a person seeks from life. Everyone understands the meaning of life differently. The word combination "Iǵbal qusı" in the poem is not used anywhere. But the beginning of the opinion to be expressed in the poem is given in the title. And, starting from the first line of the poem, the meaning in this title-beginning is slowly discovered in the content of the poem with the feelings of the lyrical hero. Even if we do not immediately know from reading the title that the happiness that the lyrical hero sought in life turned into a dream and did not come true, we can guess what the story is about. This service of title-beginning is the same as beginning that is depicted only in the first row. The beginning function of the poem title can be often met in Karakalpak lyrics.

If the beginning is given in the first line of the poem, even if we do not know what it is about when we start reading the poem, because of the beginning in the first row, a person will have orientation:

Өмир – ески узарған гүзар.	Life is an old extended street.
Ғалма-ғаллық базары қызар,	The market of problem is heating,
Өртеп базда ахыў-зар,	Pain burns sometimes,
Дағлар қалар екен дүньяда...	There will be stains in the world...
Бүлбил турып гүл шақасына	Nightingale standing on a flower spike
Зағлар қонар екен дүньяда.	The magpie will stay in the world.
Бийдәрт солар екен дүньяда... [7-12]	They are the problem-free ones in the world...

In the poem, the beginnings are presented in a first row. In the following lines, the opinion about “life is an old extended street” in leading to the thoughts that awakens emotions such as of

the problems of life, delusion, and regret gives a hint like a signal, prepares the reader for further thoughts. In the last row, the conclusion by the metaphors of the problem market, burn, stain, poison, magpie, which radiated the image of the deceivers and defrauders in life, generates the flow of thought with the word "biyda'rt (problem-free)" and creates a sharp turn in the opinion.

Sometimes, the ending part is given not only in the couplet rows of the poem, but also in its title. G.Dawletova's poem "Xosh qal sen, qız taxtım – altın dáwranım (Goodbye, my girlhood time-my golden age)" can be shown as an example. In a poem consisting of four stanzas, in the first line of the first stanza, the lyrical hero begins with the words "Kózgeneńnen «bir sır» ańlap qalarman (I will understand a secret" from your eyes) [8-1]" to his sweetheart and the lyrical hero's feelings intensifies from the next line of the same stanza "Jangenem kóksińe qoydım basımdı (I put my head on your chest, my lover)", but we can see that the general conclusion in the poem is reflected in the title "Xosh qal sen, qız taxtım – altın dáwranım (Goodbye, my girlhood time-my golden age)".

In the composition of a lyrical composition, the three-part compositional structure that conveys the flow of thought, such as the beginning, the development, and the ending can be different depending on the genres of the lyrics. In landscape lyrics, most often, the parts of the beginning, development, and end describe the parallel content to each other. In the Karakalpak lyrics, the real landscape lyrics are less. J.Izbaskanov's «Aprel aspanın (April Sky)», «Báhár jańbırı (Spring Rain)», «Teńiz jaǵasında (By the Sea)», «Sońǵı qar (Last Snow)» [9], «Qısqı tań (Winter Dawn)», «Altın gúz (Golden Autumn)» «Qoyan súyek (Rabbit Bone) [10]», H.Ayymbetov's «Qoyan súyek (Rabbit Bone)», «May gülleri (May Flowers)», «Sahranıń gülleri (Flowers of the Desert)», «Salı oraǵında (At rice reaping) [11]» only depict scenes of nature, if you read it, you will get an aesthetic taste as if you saw the depicted scene with your own eyes. For example:

Жыл қуслары ушты арқаға қарап,	The birds of the year fly back,
Жаплардағы ағын суўлар артылды.	The flowing water in the channel shrank.
Жапырақсыз бағлар қалды бийталап,	The leafless gardens remained with nothing,
Жалаңаш тал жатырқайды салқынды [12-55].	The bare willow doesn't like the cold.

The poem with such descriptions is arranged in five stanzas. In all of them, only the appearance of the fall is "drawn", therefore, the parts of the flow of thought, such as the beginning, the development, and the ending, do not obey each other.

All three-part constructions in bravery lyrics serve to convey higher, solemn feelings with rhetorical figures. In Karakalpak lyrics, G. Dawletova's «Qızları bar xalqımnıń» (My people with daughters), «Shaxamanım» (My shakhaman), «Estelik ornatıń hayalǵa» (Build a monument to women), B.Genjemuratov's «Türk babanıń monologi» (Turk baba's monologue), «Balkhan tawda bozladım» (cried on Balkhan mountain), A. Oteniyazova's «Belińdi buw, jeńińdi túr, Qumar!» (Gird up your loins, roll up your sleeves, Kumar!), A. Ajiniyazov's «Qaraqalpaǵım (My Karakalpak)», «Watan (Motherland)», G.Nurlepesova's «Haslı nashar demeń bizdi, aǵalar» (Don't say poor to us, brothers) and others can be told. This should not lead to the conclusion that the flow of opinions in all poems in the bravery lyrics takes a high quality. This is only a clear difference compared to other genres. This is because in the Karakalpak lyrics, the flow of thought is unified in the beginning, development, and ending of the philosophical poems, the dominance of emotionality in the love lyrics, and the speed and playfulness of the thought flow in the humorous and satirical poems is defined.

In the lyrics of some poets, there are cases of not giving the beginning, suddenly giving the development of an idea, and then giving the ending:

Санмың хикметлерди оқып уқтым мен,	I have read many wisdom sayings,
Гидир-будыр қосық тоқып уқтым мен –	I understood by making unclear poems –
Көзимде жас қалмай жылап түсіндим,	I understood with tears in my eyes,
Көзимнен жас ағып күлип түсіндим:	I understood with laughing:
«мен ерте келиппен мына дүньяға,	"I came early to this world,
мен кешлеу келиппен мына дүньяға...» [4-25]	I came late to this world..."

The ending given in the last two rows of the six-row poem is explained and revealed in a previous separate four-row couplet. The beginning is not given. The author goes directly to the explanation of the ending (concluding) opinion. In this way, the poems in the composition made using only the last two parts of the three-part composition are often met in anaphora or rediffler poems. The reason is that the same words that are repeated are related to the topic, and other ideas are related to the topic in parallel, so in most cases, in such conjunctions, the initial part is transferred to the direct part, and it is logically connected with the subjunctive part.

The three-part construction in giving such an idea in the composition of the general poem composition can be met both in large-scale lyrical compositions and in the volume of only one couplet. Large – scale poems can be divided into several parts (it is not about the lyrical part – T.G.). For example, I. Yusupov's poem "Amira azapları (Amira's sufferings)" consists of five compositional parts, T. Sarsenbayev's poem «Jasın haqqında qosıq», «Sahrayı búlbildey sayrağım kep tur» consists of two parts, A. Ajiniyazov's poem «Óziń yar bolagór Ziywarım meniń» consists of four parts, «Ana tilim – altın gáziynem» consists of three parts, G. Nurlepesova's «Sol saparğı gúmis qońırawlar» consists of two parts. In them, the three-part method of presenting ideas in the composition takes place in each part. In addition, it is possible to define a three-part composition in the whole state of the common poem.

In conclusion, we can say that the internal composition of lyrical works, which is a manifestation of the integration of thoughts and feelings, has the peculiarities of conveying ideas in the structure of beginning - extension - washing, thesis - antithesis - synthesis in modern Karakalpak lyrics. The forms of such a summary of the content are changed according to the individual needs of each resin. In the lyrical works written with black words, the inner composition of the composition comes from the genre and form characteristics of intermediate forms. The compositional units related to the content, such as landscape and color, are used for several purposes in the internal composition of the lyrical work.

References

1. Кожин В.В. Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. Роды и жанры литературы. – М.: Изд. АН СССР, 1964; Гусев В.И. В середине века: о лирической поэзии 50-х годов. – М.: Советский писатель, 1960; Гинзбург Л.Я. О лирике. – М.: Интрада, 1997; Сильман Т.П. Заметки о лирике. – Л.: Советский писатель, 1977; Носиров Р. Халк кўшиқлари композицияси. – Т.: Фан, 2006.
2. Холшевников В.Е. Анализ композиции лирического стихотворения // Анализ одного стихотворения. – Л.: Изд. Ленинградского Университета. 1985. – 249 с.
3. Сәрсенбаев Т. Таңырқант. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1995. – 248 б.
4. Генжемуратов Б. Оқ қадалған ай. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1997. – 60 б.
5. Дәулетаназаров Х. Хош қал, жаслығым... – Нөкис: Қарақалпақстан, 1993. – 224 б.
6. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәретпелери. – Нөкис: Билим, 1996. – 340 б.
7. Избасқанов Ж. Сағыныш паслы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2009. – 32 б.
8. Дәулетова Г. Сениң дәртиң менен жасайман, хаял! – Нөкис: Қарақалпақстан, 2001. – 64 б.
9. Избасқанов Ж. Мен күткен күн. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1993. – 240 б.
10. Избасқанов Ж. Сайланды шығармалары – Нөкис: Қарақалпақстан, 1999. – 342 б.
11. Айымбетов Х. Ақ қағаз. – Нөкис: Әрман, 1993. – 144 б.
12. Рахманов К. Мәнзилім алыс. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1995. – 216 б.

УДК 94. (575.2)

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН ТҮПТӨЛҮШҮНДӨГҮ ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫНЫН ОРДУ

Токтогулова Г.Т.¹, Сулайманов Э.Ж.², Усенов А.А.³
^{1, 2, 3}Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик Университети, Жалал-Абад ш.

Аннотация

Коомчулукка сунушталып жаткан ушул макалада Жалал-Абаддын бир учурда борбор калаага айлануусу тууралуу сөз болот. Деги эле Жалал-Абад шаарынын тарыхы ушул убакытка чейин толук кандуу жазылбай келет. Ошондуктан илимий макала жазуудагы негизги максат шаарыбызды борбор калаага айландыруу токтонунун кабыл алынуусу жана анын аткарылбай калуусунун айрым себептерине токтоло кетүү эсептелет. Тарыхый фактылар катары чет өлкөлөрдөгү, борбор калаадагы мамлекеттик архивдик маалыматтар, Жалал-Абад областындагы архивдик маалыматтар, В.Ф. Труновдун 1887-1997-жылдар боюнча берген маалыматтары жана башка тарыхнаамалык жана булакнаамалык материалдар колдонулду. Архивдик изилдөөлөрдүн натыйжасында Жалал-Абад чын эле бир учурда борбор калаа катары токтондоштурулгандыгы, борбор калаа болууга болгон негиздемелер бар экендиги, ошол эле мезгилде бир катар тоскоолдуктар, кемчилдиктер жана өнүгүү өбөлгөлөрү тууралуу пикирлер сунушталат. Ошондой эле илимий изилдөөнү ишке ашыруу үчүн илимий иш жазууда колдонулуучу ыкмалар колдонулду. Негизинен бул багытта аздар-көптүр изилденип келген эмгектер топтоштулуп теориялык анализ жүргүзүлдү. Объективдүүлүк принцибин сактоо менен тарыхый анализден өткөрүлдү.

Бул шаардын тарыхын тыгыр изилдөө зарылдыгы келечектин милдети экендиги макаланын жыйынтыгы катары баса белгиленди.

Түйүндүү түшүнүктөр: борбор, шаар, токтом, калаа, администрация, интеллигенция, мамлекеттик ишмерлер, саясат, мамлекет, легенда.

МЕСТО ГОРОДА ДЖАЛАЛ-АБАД В СТАНОВЛЕНИИ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Токтогулова Г.Т.¹, Сулайманов Э.Ж.², Усенов А.А.³
^{1, 2, 3}Жалал Абадский государственный университет им Б. Осмонова, г. Жалал-Абад

Аннотация

В этой статье, представленной общественности, рассказывается о становлении Джалал-Абада столицей в какой-то момент. История города Джалал-Абад до сих пор полностью не написана. Поэтому основной целью написания научной статьи является принятие решения о превращении нашего города в столицу и рассмотрение некоторых причин его не осуществления. В качестве исторических фактов использованы данные Государственного архива за рубежом и в столице, архивные данные в Джалал-Абадской области, данные В.Ф. Трунова за 1887-1997 годы и другие историко-источниковые материалы. В результате архивных исследований предлагаются мнения о том, действительно ли Джалал-Абад в какой-то момент перестал быть столицей, обоснования для того, чтобы стать столицей, а также ряд препятствий, недостатков и предпосылок для развития в тот же период. Также для реализации научного исследования использовались методы, используемые при написании научной работы. В основном в этом направлении сосредоточены более или менее изученные работы, проведен теоретический анализ. Исторический анализ проводился с соблюдением принципа объективности.

В заключение статьи было подчеркнуто, что необходимость тщательного изучения истории этого города является задачей будущего.

Ключевые понятия: столица, город, постановление, город, администрация, интеллигенция, государственные деятели, политика, государства, легенда.

THE PLACE OF JALAL-ABAD IN THE FORMATION OF KYRGYZ STATEHOOD

Toktogulova G.T.¹, Sulaimanov E.Sh.², Usenov A.A.³
^{1, 2, 3}Jalal-Abad State University named after B.Osmonov Jalal-Abad city

Abstract

This article, presented to the public, tells the story of Jalalabad becoming the capital at some point. The history of the city of Jalal-Abad has not yet been fully written. Therefore, the main purpose of writing a research article is to take the decision to make our city the capital and to consider some of the reasons for its failure. As the historical facts we used the data from the State Archive abroad and in the capital, the archival data in Jalal-Abad region, the data of V. F. Trunov for the years 1887-1997 and other historical and source materials. As a result of archival research we offer opinions on whether Dzhahalal-Abad really ceased to be the capital at some point, the rationale for becoming the capital, as well as a number of obstacles, shortcomings and prerequisites for development in the same period. Also, for the implementation of scientific research, the methods used in writing scientific work were used. Basically, more or less studied works are concentrated in this direction, a theoretical analysis is carried out. The historical analysis was carried out in compliance with the principle of objectivity.

The article concluded by stressing that the need for a thorough study of the history of this city is a task for the future.

Key concepts: capital, city, ordinance, city, administration, intellectuals, statesmen, politics, mamleket, legend.

Киришүү. Кыргызстандын эгемен өлкөгө айлануусу Ата Мекендик тарыхты тактоого кенен шарт жаратты. Анын алкагында тарых беттеринен өз ордун таппай карт тарых барактарында катылып жаткан шаарлардын, тарыхый инсандардын, тарыхый жараяндардын, окуялардын, жалпы өлкөбүздүн тарыхы жаңыча илимий өңүттө жазылды. Жалал-Абад шаары да уникалдуу шаарлардын катарын толуктагандыктан, анын тарыхын жазууну колго алуу зарылдыгы келип чыкты.

Тарых беттериндеги жана жергиликтүү жашоочулардын маалыматтарына ылайык, Жалал-Абад дарылык касети бар булактарга бай, жаратылышынын кооздугу менен суктандырган өзгөчө чөлкөм. Расмий маалыматтарда бул аймакта XIX кылымдын башында Кокон хандыгынын чептери орнотулгандыгы айтылып келет [1]. Башка бир булактардан маалым болгондой түпкүлүктүү эл мал чарбачылык, дыйканчылык, багбанчылык жана кол өнөрчүлүк менен алектенишип, мезгилдин алга жылышы менен калктын саны жогорулап, Фергана облусунун экономикасына жана социалдык-маданий жашоосуна таасир этүүчү ири кыштак катары XIX кылымдан белгилүү боло баштагандыгы [2] айтылат. Демек, шаарыбыздын бай тарыхын жазуу учурдагы актуалдуу маселелердин бири болуп эсептелет.

Материалдар жана изилдөө методдору. Бул макаланы илимий чөйрөгө сунуштоодогу негизги максатыбыз кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшүндөгү Жалал-Абад шаарынын ордун анализдөө болуп саналат. Бул изилдөөнүн негизги материалдары болуп, Жалал-Абад тарыхын камтыган эмгектерди, архивдик маалыматтарды, ошол мезгилди изилдөөгө алган авторлордун эмгектерин, илимий тарыхый адабияттарды, интернет сайттарынан алынган маалыматтарды белгилей кетүүгө болот. Тарых багытындагы илимий изилдөө тарыхый объективдүүлүк принцибине негизденээри белгилүү, анткени, чыныгы илимий методологиянын объективдүү принциптерге таянган учурда гана тарыхый жараян туура изилдененет. Изилдөөдө тарыхнаамалык, булакнаамалык, архивдик материалдарды конкреттештирүү, анализдөө, сынчыл ой-жүгүртүү, тарыхыйлуулук, туура талдоо, рационализм, герменевтика, диалектика усулдары пайдаланылды. Ошондой эле адабияттарды топтоштуруунун алкагында жалпы теориялык анализ жүргүзүлдү.

Тыянактар жана талкуулар. Жалал-Абад шаарынын кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшүндөгү орду тууралуу тарыхый талдоолорду анализдесек, бүгүнкү күнгө чейин тыянактуу илимий пикирлер сейрек кездешкени менен Кыргызстандын тарыхында жалпы маалыматтар көп эле кездешет. Айрыкча, Орусиянын Түркстан крайын анын ичинде Кыргызстанды каратып алуусу, ошол мезгил аралыгында Жалал-Абаддын шаар статусун алуусу, шаардын өнүгүүсү, өзгөчөлүктөрү тууралуу маалыматтарды бир катар тарыхый-архивдик маалыматтардан кездештиребиз. Жалал-Абад 1877-жылдан тарта шаар статусун алгандыгы коомчулукка белгилүү фактылардан болуп саналат. Жайгашуу аймагы Көгарт

өрөөнүнүн, байыркы Улуу Жибек жолунун боюнда экендиги бир катар тарыхый фактыларда да көрсөтүлүп келет.

Орусиянын ФГУ РГИАнин директору А.Р.Соколов тарабынан тастыкталган архивдик фактыларда Жалал-Абаддын негизделүү датасы тууралуу маалыматты мындай маалымат кездешет: “В Российском международном архиве в фонде Горного Департамента Министерства торговли и промышленности (ф.37) хранится дело “Выписка из журнала Совета Туркестанского губернатора о мерах для устройства Хазрет-Аюбах минеральных источников Ферганской области” за 1914-1915гг. В дело имеется Журнал Туркестанского генерал-губернатора от 6 февраля 1914 г за №2 и котром говорится: “Означенные источники известны местному назначению с незапамятных времен, русские же узнали о них в 1877г. когда Андижанский уездный врач Мездриков составил первое описание их”. В фонде Управления данного (?) врачебного инспектора Министерство внутренних дел за 1916 г. по справке предоставленной и управление главного врачебного инспектора говорится, что Хазрет-Аюбские (Джалел-Абадские) источники находится в Туркестанском ерае к Ферганской области и Андижанском уезде, в Ханабадской волости в селениях Джелал-Абад и Аюб, на западном склон Кугартских (Кугарийских) гор, обращенном в долину речки Кугарт-Сая и настоящем названиее Аюб-Тау” [3]. Бул архивдик фактыдан белгилүү болгондой, бул маалымат Орусия архивинде сакталган жана Жалал-Абаддын шаар статусун алуусунун дагы бир кошумча далили десек болот. Ошондой эле белгилүү тарыхчы Т.Кененсариевдин пикирине ылайык: ““Жалал-Абад” кантону географиялык жактан Кыргызстандын ортосунда жайгашкандыгы, атүгүл, кээ бир көрсөткүчтөргө байланыштуу шаарды өлкөнүн байтактысы деп атоо сунушу киргизилгендиги” [7, 3-4б] да шаарыбыздын тарыхындагы урунттуу учурлардын бири.

Ошол мезгилде Кыргызстанда администрациялык мекемелер Түркстан АССРинин борбору катары Ташкент шаарында 1924-жылдын аяк ченине чейин убактылуу иштеп турган. Бирок, бул көрүнүш автономиялуу областты башкарууга анчейин ынгайсыз болгондуктан, Ревком тарабынан областтык администрациялык мекемелерди алгач Жалал-Абадга, андан соң, 1924-жылы 25-ноябрда Пишпекке көчүрүү жөнүндө чечим чыккан [8, 37,81б].

Эми кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусунун советтик мезгилдеги этаптарына токтолсок, 1922-жылы 30-декабрда Советтердин Буткул Россиялык I съезди РСФСР, Украина, Белоруссия жана Закавказье Федерациясын бириктирип, Советтик Социалисттик Республикалар Союзун (СССР) жарыялаган. 1924-жылы 31-январда Советтердин II съезди СССРдин биринчи Конституциясын бекиткен. Федерациялык негизде бирдиктүү союздук мамлекеттин тузулушу улуттук мамлекеттик бирикмелердин пайда болушун тездеткен. Түркстан АССР Советтеринин II съездинде (1924-ж.) кыргыз делегаттары Кыргызстанды өзүнчө автономиялык бирдик катары түзүүнү суранышкан. Бирок кыргыздардын улуттук автономиясы Түркстан АССРине, Бухара жана Хорезм республикаларынын курамындагы өзбек, түркмөн, тажик элдерине автономия бергенде гана чечилмек. 1924-жылдын сентябрына карата жаны түзүлө турган мамлекеттердин калкын жана чегараларын тактоо иштери негизинен аяктаган. 860 миң адамдан турган кыргыз эли Түркстан АССРинин Жетисуу, Фергана, Сырдарыя жана Самаркан облустарында жашары аныкталган. Мындан тышкары 210 миңдей кыргыз Памирде, Бухарада, Батыш Кытайда жашаган. РСФСРдин бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитети 1924-жылы 14-октябрда Бухара, Хива Республикаларынын, Түркстан АССРнин элдеринин эркине ылайык, Орто Азия элдерин улуттук мамлекеттерге бөлүү тууралуу токтом кабыл алган. Ошентип, революцияга чейин эле бытырап бөлүнгөн кыргыз, өзбек, тажик, түркмөн, казак жана кара калпак жерлери кайрадан бириктирилген. Натыйжада РСФСРдин курамында Кара Кыргыз автономиялуу облусу түзүлүп, Кара Кыргыз автономиялуу облусунун РСФСРдин курамына өтүшү тууралуу маселе зор кыйынчылык менен чечилген. Мамлекеттүүлүктөргө бөлүнүү менен Орто Азия элдеринин өз

тагдырын өзү чечүү укугу кандайдыр бир деңгээлде чечилген. Кара Кыргыз автономиялуу облусуна мурдагы Туркстан АССРинин Жетисуу облусунун Бишкек, Нарын, Каракол уездери дээрлик бүт бойдон, Ош уезди, Анжиян уездинин 10 болушу, Наманган уездинен дагы 10 болуштук, Фергана областынын Кокон уездинен 2 болуштук, Сыр-Дарыя областынан Олуя-Ата уездинен 14 болуштук кирген. Ошентип, кылымдар бою чачыранды болуп бөлүнүп келген кыргыз эли автономия формасында болсо да, бирдиктүү улуттук мамлекетке бириктирилген. Кара Кыргыз автономиялуу облусу түзүлгөндөн кийин Кыргызстанда партиялык жана советтик бийлик органдары уюштурулуп, 1924-жылы 18-октябрда РКП(б) БКнын Саясий бюросу Кара Кыргыз автономиялуу облусунун Убактылуу партиялык бюросунун ошондой эле революциялык комитетинин (ревком) курамын бекиткен. РКП(б) Кыргыз облусунун партиялык бюросунун 1-катчылыгына Михаил Каменский, 2-катчысы болуп Жусуп Абдрахманов, облустун ревкомитетинин төрагалыгына Иманалы Айдарбеков дайындалган [4]. Тарыхтын мындай урунттуу учурунун Жалал-Абад шаарына тиешелүү тарабына токтоло кетсек Жалал-Абаддын бир учурда борбор калаага айлануу токтомуна чыгышы. Ушул тарыхты чагылдырган ЖАОМАдеги маалыматтарга ылайык: “пленум Жалал-Абадского кантисполкома в заседании своем от 4 ноября с.г., причем единодушие высказанных взглядов Жалал-Абада и его кантона говорит о серьезности и логичности вынесенных по этому вопросу решений, которые сводятся к указаниям что центром будущего округа должен быть Джалал-Абад” [5] деп жазылган. Демек, Жалал-Абад шаарынын калаанын байтактысына айлануусу ошол учурдагы саясий чечимдердин бири болгон, анткени Жалал-Абад шаары көп тарабынан ордо калаа болууга туура келип, кандайдыр бир деңгээлде жаңыдан түптөлгөн мамлекеттүүлүктүн бекемделишине өз салымын кошкон, ошол эле учурда чыгарылган токтомдун тез убакытта аткаруусуз калуусу да бир катар жүйөлүү себептер менен негизделип көрсөтүлгөн.

Жалал-Абад шаары 1924-26-жылдарда округдун, 1926-28-жылдарда кантондун, 1928-жылы Ош округуна бириктирилген. 1938-жылы мартта Ош округунан бөлүнүп, Жалал-Абад округу аталган. 1939-жылы 21-ноябрда өз алдынча облус болуп уюшулган. 1959-жылы 27-январда жоюлуп, Ош облусуна кошулган. 1990-жылдын 14-декабрында кайрадан облустун борбору катары белгилүү. Социалдык тармактардагы маалыматтарга ылайык: “Жалал-Абад Фергана өрөөнүнүн бир бөлүгүн түзгөн Көгарт өрөөнүнүн түзөң түштүк-чыгыш чет-жакасында, Фергана тоо тизмегинин түштүк-батыш тармагы болгон Айып-Тоонун этегинде, деңиз деңгээлинен 755 мден (түштүк бөлүгүндө) 800 мге чейинки (түндүк бөлүгүндө) бийиктикте жайгашкандыгы белгилүү.

Корутунду. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшүндө Жалал-Абад шаарынын орду чоң. Жогорудагы маалыматтардан белгилүү болгондой ал бир кездерде убактылуу болсо да өлкөнүн байтактысына айланды. Өлкөбүздүн саясий-экономикалык, социомаданий маселелеринин чечилишине чоң салым кошту. Агартуучулуктун ордосуна айлана алды. Демек, Жалал-Абад шаары Октябрь революциясына чейин эле Кыргызстандагы ири шаарлардын бири болгондугун [6] жогорудагы бир катар тарыхый-архивдик маалыматтар тастыктады. Быйыл шаарыбыздын 146 жылдык мааракеси өткөрүлүп, шаарды ар тараптуу өнүктүрүү колго алынды. Анын алкагында шаардын 150 жылдык мааракесине келечектүү пландар бекитилип, шаардын тарыхын жазууга илимий чөйрө тартылды.

Колдонулган адабияттар

1. Карта Бухарского, Хивинского и Кокандского ханств и части Русского Туркестана.. Дата обращения: 20 октября 2018. Архивировано 6 июня 2013 года.
2. <https://ky.wikipedia.org>
3. РГИА ф.37, оп.77, д.954 или ф.1298, оп.1, д.2878
4. <https://tyup.net/page/kyrgyz-mamleketinin-negizdelishi-zhana-onugushu>
5. ЖАОМА ф.40, о.6, д.61, л.5
6. <https://ky.wikipedia.org/wiki>
7. К.Ж.Усенов, Г.Т.Токтогулова. Жалал-Абад - билим башаты. Жалал-Абад. -2018, 3-4-б.
8. Кыргызстандын тарыхы. – Бишкек: 2016, III том, 208, 210 - 212-беттер. //Первая всеобщая перепись... Вып. 7, с. 37, 81.
9. ЖАОМА, ф. 40, о.6, д. 61, л.

УДК 51.01

ОРТО МЕКТЕРТЕРДЕ ИНФОРМАТИКА ПРЕДМЕТИН ОКУТУУНУН УСУЛДАРЫ

Токтогулова Ж.Т.¹¹Ош мамлекеттик педагогикалык университети Ош шаары

Аннотация

Бул макалада орто мектептерде предмет катары окутулуп жүргөн информатика сабагы боюнча бир катар усулдар педагогикалык чөйрөгө сунушталат. Орто мектептерде ар бир предмет боюнча анын ичинде информатика предмети боюнча заманбап сабак өтүү учурдун актуалдуу маселелерине айлпнуу. Информатика предметинен сабак берген ар бир мугалим техника жана технологиянын жетишкендигинен артта калбастан, өзүнүн үстүнөн иштеп, жыл сайын квалификациясын жогорулатып туруусу шарт. Анткени, техника жана технология айрыкча, IT технология өтө ылдамдык менен өнүгүп, жаштардын бул багытты өздөштүрүүгө ынтызарлыгы күчөп барууда. Ошого байланыштуу орто мектептердеги эң негизги көйгөй катары мугалим менен технологиянын ортосундагы ажырымды белгилөөгө болот. Экинчи көйгөй катары окуучуларды интерактивдүү ыкмаларды колдонуу менен информатика предметине болгон кызыгуусун арттыруудагы кемчилдиктерди айтабыз. Орто мектептердеги мындай көйгөйлүү абал илимий өнүттөгү сунуш пикирлерге өтө муктаж болот. Ошондуктан, ушул макалада орто мектептин окуучуларына информатика предметинен сабак өтүүчүлөргө бир топ интерактивдүү ыкмаларды сунуштайбыз. Сиздерге сунушталган илимий макаланы даярдоодо илимий изилдөө иштеринде колдонулуп келген ыкмалар, принциптер туура колдонулду. Кыргыз коомунун жалпы билим берүү системасында информатика предметин окутуу жана үйрөнүү чейрек кылымдан ашуун тарыхка ээ. Информатиканын теориялык предметинен баштап, азыр бизде информатиканын кээ бир негизги элементтери менен көптөгөн предметтерди изилдөөдө маалыматтык коммуникациялык технологияларды (МКТ) колдонуунун айкалышы бар. Макалада МКТны жалпы билим берүүгө киргизүүнүн максаттары жана ыкмалары каралат, окутуу жана окутуу процессинде иштелип чыгуучу компетенциялар жана баалуулуктар талкууланат.

Ачык сөздөр: билим берүүдөгү МКТ, ОТ боюнча окуу программалары, информатика сабагын окутуу, дидактика, ОТ боюнча билим берүү стандарттары, техника, технология, орто мектеп, компьютер.

МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ В СРЕДНИХ ШКОЛАХ

Токтогулова Ж.Т.¹¹Ошский Государственный педагогический университет город Ош

Аннотация

В этой статье представлен ряд методик по информатике, которая преподается в качестве предмета в средних школах. Проведение современных уроков по каждому предмету в средних школах, в том числе по информатике, является отражением актуальных проблем современности. Каждый учитель информатики должен работать над собой и ежегодно повышать свою квалификацию, не отставая от достижений техники и техники. Потому что технологии и технологии, в частности, ИТ-технологии, развиваются очень быстрыми темпами, и стремление молодых людей овладеть этой областью растет. В связи с этим в качестве основной проблемы в средних школах можно выделить разрыв между учителем и технологиями. В качестве второй проблемы мы называем недостатки в том, чтобы заинтересовать учащихся предметом информатики с помощью интерактивных методов. Такая проблемная ситуация в средних школах будет остро нуждаться в предложениях с научной точки зрения. Поэтому в этой статье мы предлагаем множество интерактивных подходов для старшекласников, изучающих информатику. При подготовке представленной вам научной статьи были правильно использованы методы, принципы, использованные в научных исследованиях. Преподавание и изучение информатики в системе общего образования кыргызского общества насчитывает более четверти века. Начиная с теоретического предмета информатики, теперь у нас есть сочетание использования информационных коммуникационных технологий (ИКТ) при изучении многих предметов с некоторыми ключевыми элементами информатики. В статье рассматриваются цели и методы внедрения ИКТ в общее образование, обсуждаются компетенции и ценности, которые необходимо развивать в процессе обучения и обучения.

Ключевые слова: ИКТ в образовании, учебные программы по пожарной безопасности, преподавание информатики, дидактика, образовательные стандарты по пожарной безопасности, технологии, технологии, средняя школа, компьютер.

METHODS OF TEACHING COMPUTER SCIENCE IN SECONDARY SCHOOLS Toktogulova Zh.T.¹¹Osh State Pedagogical University Osh city**Annotation**

This article presents a number of techniques in computer science, which is taught as a subject in secondary schools. Conducting modern lessons in every subject in secondary schools, including computer science, is a reflection of the current problems of our time. Every computer science teacher should work on himself and annually improve his qualifications, keeping up with the achievements of technology and technology. Because technologies and technologies, in particular, IT technologies, are developing very rapidly, and the desire of young people to master this area is growing. In this regard, the gap between the teacher and technology can be identified as the main problem in secondary schools. As a second problem, we name the shortcomings in getting students interested in the subject of computer science using interactive methods. Such a problematic situation in secondary schools will be in dire need of proposals from a scientific point of view. Therefore, in this article we offer a variety of interactive approaches for high school students studying computer science. When preparing the scientific article presented to you, the methods and principles used in scientific research were correctly used. The teaching and study of computer science in the general education system of kyrgyz society has been going on for more than a quarter of a century. Starting with the theoretical subject of computer science, we now have a combination of the use of information and communication technologies (ICT) in the study of many subjects with some key elements of computer science. The article discusses the goals and methods of implementing ICT in general education, discusses the competencies and values that need to be developed in the process of learning and learning.

Key words: ICT in education, fire safety training programs, computer science teaching, didactics, educational standards on fire safety, technology, technology, secondary school, computer.

Киришүү. Бүгүнкү техника жана технологиянын өнүккөн заманы орто мектептин мугалимдеринин алдына бир топ татаал маселелерди кылдаттык менен чечүү кадамын таштоого дуушар кылды. Айрыкча информатика предметинин мугалимдеринин жоопкерчилиги жогорулап, сабак өтүү менен гана чектелбестен мектептин бардык документ иштери да компьютердик программанын алкагында өткөрүлүп, информатик мугалимдердин түйшүгүн арттырды. Бул көрүнүш кыргыз коомунда чейрек кылым арасында өтө күч алса, өнүккөн өлкөлөрдө эбак эле ишке ашып, кээ бир мамлекеттер IT заманынын гүлдөп өнүккөн доорунда жашашып, илимий жетишкендиктери өсүп өнүгүп, аныг натыйжасында күнүмдүк тириликте колдонулуучу буюмдардын дээрлик бардыгы автоматташтырылды. Демек, келечек дал ошол багытты терең өздөштүрүүдөн көз каранды болуп саналат. Андыктан, информатика предметинин мугалимдери башка мугалимдерге салыштырмалуу техника, технология заманы менен жашап, анын жетишкендиктеринен кабардар болуу менен гана чектелбестен, аны терең өздөштүрүүсү, турмушта, күнүмдүк сабакта колдонуу милдети тагылды. Айрыкча, теория жүзүндө гана эмес, практикада колдонуу милдетин аркалашы керек. Кыргыз коомунда бул предметтин өздөштүрүлүшү эң сонун дегенден алыспы, себеби орто мектептерде бир катар көйгөйлүү маселелер бар. Илимий изилдөөгө алынган бул теманынын да актуалдуулугу ушунда. Андыктан, келечек ээлерине информатиканы кантип үйрөтөбүз деген маселенин тегерегинде сөз кылмакчыбыз.

Материалдар жана изилдөө методдору. Билим берүү системасында акыркы учурларда компьютерлештирүү маселелери колго алынып, мектептер жаңы технологиянын жабдыктары менен камсыздалып келүүдө. Бирок көпчүлүк мектептерде компьютерлер иштетилбей тургандыгы тууралуу маалыматтар да көп кездешет. Анын себеби ошол техниканы колдонуу усулдарынын мүчүлүштүктөрүнөн кабар берет. Ошондой көйгөйлүү маселелерден арылуу максатында ушул теманын алкагындагы бир катар эмгектерди, илимий идеяларды топтоштуруп, теориялык анализ жасоо аракетин көрдүк. Илимий макаланы даярдоодо илимий иштерди жазууда колдонулган универсалдуу жана жеке тар

илимге тиешелүү ыкмаларды колдондук. Алгач орто мектептерде информатика предметин окутуунун усулдары боюнча изилденген адабияттарды топтоштуруп, анализдөө усулунун жардамы менен теориялык анализ жасадык. Андан соң, синдездөө ыкмасынын алкагында биздин өлкөдөгү орто мектептердеги абалга токтолдук. Ошондой эле бир топ мектептердеги маалыматтар салыштырылып, индукция жана дедукция ыкмасынын жардамы менен изилдөө ишин уланттык. Ошондой эле кейс стади усулун да пайдаланып, орто мектептердеги информатика сабагынын отүлүшү тууралуу маалымат жыйнадык. Жыйынтыгында логикалык бүтүм ыкмасы колдонулуп жалпы корутунду чыгарылды.

Тыянактар жана талкуулар. Орто мектептерде информатика сабагын өтүүнүн усулдары темасынын алкагында бир катар илимий эмгектер топтоштурулап, анализден өткөрүлгөндүгүн жогоруда белгилеп өттүк. Кыргызстанда заманбап техника жана технологиялар барган сайын билим берүү системасына сүнгүп кирип, ар кандай сабактардын алкагында техниканын жардамы пайдаланылып, интерактивдүү ыкмаларды колдонуу бүткүл билим берүү жараянын камтып, окутуу жана изилдөөдө компьютерлештирүүнүн сапаттык күчтүү жаңы этабы пайда болду. Кыргыз коомундагы жаштарды өнүктүрүүнүн приоритеттүү багыттарынын компьютердик технологияларды жана интернетти натыйжалуу пайдалануу экендиги даана байкалды. Мындай багыттын максаты- билим берүү системасында жалпы билим берүүнү жана кесиптик даярдыкты жакшыртуу жана окутуу процессинин бардык деңгээлдерине МКТны интеграциялоо экендиги коомчулукка белгилүү болду. Бул багытты өнүктүрүү үчүн бир катар мыйзамдар да кабыл алынды [1]. Аталган мыйзамга ылайык, республиканын райондорунда (шаарларында) иштеп жаткан жалпы билим берүү мектептеринин базасында этап этап менен информатиканы жана маалыматтык технологияларды терең изилдеген адистештирилген мектептер түзүлөөрү көрсөтүлдү жана учурда ишке ашып келе жаткандыгын белгилей кетели.

Мектептердеги "Информатика жана маалыматтык технологиялар" предмети "бир топ программист" долбоорунун окуу программалары менен интеграцияланаары, окуучулар да, мугалимдер сыяктуу эле, окуу процессинде заманбап технологияларды колдонуунун артыкчылыктарын түшүнүшү керектиги, айрым предметтерди окутууда МКТнын ачылыштары боло тургандыгы белгиленип келди. Бул жоболорду ишке ашырууда негизги иштердин бири болуп жалпы билим берүүчү мектептерде, МКТ мүмкүнчүлүктөрүн интенсивдүү өнүктүрүү колго алынды.

Мектептерде, ошондой эле башка окуу жайларда, китепканаларда жана үй чарбаларында компьютерлердин жана компьютердик технологиялардын тездик менен жайылышы көнүмүн көрүнүшкө айланып, мурда даярдалган окуу пландарын жана билим берүү стандарттарын кайра карап чыгуулар колго алынды. Эл аралык жана улуттук изилдөөлөрдүн маалыматтары боюнча, көптөгөн мектеп жашындагы балдар убактысынын көбүн компьютерде өткөрүшөөрү, бул бир жагынан алдыңкы жетишкендик катары бааланса, экинчи жагынан терс таасирлерге да кабылып жаткандыгы айтыла баштады [2].

Бир катар өлкөлөрдүн анын ичинде Кыргызстандын жалпы билим берүүчү мектептеринде МКТны киргизүү стратегиясында коюлган негизги милдеттердин бири болуп кенже мектеп жашындагы балдарды МКТны колдонууга үйрөтүү саналат. Бул милдет бардык билим берүүнү өркүндөтүү жана модернизациялоо үчүн табигый жана маанилүү болуп эсептелет. Ошондо гана коюлган милдет алдыга жылаары белгилүү экендиги, МКТ билим берүү процессине тереңирээк кирип, билим берүүнүн мазмунунун ажырагыс бөлүгү болуп калышы керектиги бир катар изилдөөчүлөр тарабынан белгиленген [2] пикирге кошулуу менен информатика предметин окутуунун усулдарына токтоло кетели. Информатиканы окутуунун методикасын өнүктүрүүдө информатика предметин киргизгенге чейин эле ата мекендик мектеп топтогон жалпы кибернетикалык билим берүүнүн максаттарын жана мазмунун

дидактикалык изилдөөлөр маанилүү ролду ойноп келгендиги, окуучуларга кибернетика элементтерин окутуунун практикалык тажрыйбасы, алгоритмдик жана программалоо, логика элементтери, эсептөө жана дискреттик математика, ж.б. предметтерден мектеп билими кабардар экендиги [3,676] автор тарабынан белгиленген. Ушул эле автор: “Азыркы учурда информатиканы окутуунун теориясы жана методикасы интенсивдүү өнүгүүдө; мектептин информатика предмети жыйырма жылга жакын, бирок жаңы педагогикалык илимдеги көптөгөн милдеттер жакында эле пайда болду жана али терең теориялык негиздеме да, узак мөөнөттүү тажрыйбалык текшерүү да ала алган жок” [3,1236].

Жогорудагы пикирлерди анализдөө менен окутуунун жалпы максаттарына ылайык, информатиканы окутуунун методикасы өзүнө төмөнкүдөй негизги милдеттерди кое тургандыгын белгилей кетели. Маселен, информатиканы окутуунун конкреттүү максаттарын, ошондой эле тийиштүү жалпы билим берүү предметинин мазмунун жана анын орто мектептин окуу планындагы ордун аныктоо, коюлган максаттарга жетүүгө багытталган окутуунун эң рационалдуу методдорун жана уюштуруучулук формаларын мектеп жана мугалим-практикага иштеп чыгуу жана сунуштоо, компьютер илимин окутуу каражаттарынын жыйындысын кароо (окуу куралдары, программалык каражаттар, техникалык каражаттар ж. б.) жана аларды мугалимдин иш практикасында колдонуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу ж.б.у.с. Ал эми информатиканы окутуу боюнча белгилүү изилдөөчү: “Информатиканы окутуунун методикасы жаш илим, бирок ал жөн жерден калыптанбайт. Өз алдынча илимий дисциплина болуу менен, калыптануу процессинде ал башка илимдердин билимин өзүнө сиңирип алган, ал эми анын өнүгүүсүндө алар алган натыйжаларга таянат. Бул илимдер-философия, педагогика, психология, жаш курак психологиябыз, компьютер илими, ошондой эле орто мектептин башка жалпы билим берүү субъекттеринин ыкмаларын жалпыланган практикалык тажрыйбасы” [4] – дейт. Демек, информатиканы окутуу усулдарын жакшы өздөштүрүү үчүн жогоруда аты аталган бир катар илимдер менен жакындан тааныш болуу зарылдыгы бар экендигине токтоло кетели.

Н.В.Софронов белгилегендей: “информатиканы заманбап деңгээлде окутуу илимий билимдердин ар кандай тармактарынан алынган маалыматтарга таянат, маселен, биология (адам, башка тирүү организм сыяктуу биологиялык өзүн-өзү башкаруучу системалар), тарых жана коом таануу (коомдук социалдык системалар), орус тили (грамматика, синтаксис, семантика ж. б.), логика (ой жүгүртүү, формалдуу операциялар, чындык, калп), математиктер (сандар, өзгөрмөлөр, функциялар, көптүктөр, белгилер, аракеттер), психология (кабылдоо, ой жүгүртүү, байланыш)” [5.54].

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда информатика мугалими философия (дүйнөнүн системалык-маалыматтык картинасын изилдөөгө дүйнө таанымдык мамиле), филология жана тил илими (программалоо системалары, тексттик редакторлор, текстти таануу системалары, компьютердик котормо каражаттары, жасалма интеллект системалары), математика, физика жана экономика (компьютердик моделдештирүү), живопись жана графика (графикалык редакторлор, дизайн, мультимедиа системалары) ж. б. проблемаларына багыт алуусу зарыл деген окумуштуунун пикирине кошулуу менен информатика мугалими өзүнүн квалификациясын жана билим деңгээлин дайыма жогорулатып турган кенири билимдүү адам болушу зарыл деп баса белгилеп кетмекчибиз.

Колдонулган адабияттар

1. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/53393/10?cl=ru-ru>
2. [metodika-prepodavaniya-informatiki-v-sredneobrazovatelnoy-shkole.pdf](#)
3. Малева А.А. Общая методика преподавания информатики. Воронеж: ВГПУ, 2005. 271 с.
4. [metodika-prepodavaniya-informatiki-kak-pedagogicheskaya-nauka.pdf](#)
5. Софронова Н.В. Теория и методика обучения информатике. М.: Высшая школа, 2004. 223 с.

УДК 82-1/-9(34) (93)

FAIRY TALE POEMS IN KARAKALPAK CHILDREN'S LITERATURE Tursynbaev I.P.¹¹Karakalpak State University named after Berdak, Nukus ciny, Karakalpakstan**Abstract**

If we take into account that regardless of the genre of Karakalpak literature, it takes its origin from folklore, the strong influence of folk tales and epics on the appearance of fairy tale-poems in Karakalpak children's literature cannot be underestimated. Karakalpak children's literature the best examples of fairy tale poems such as T. Jumamuratov's "Tırna menen jılan (Crane and snake)", "Padashi ğarrı, aqıllı bala hám qásiyetli gáwhar tas tuwralı ertek", B. Kaipnazarov's "Bahadır ham dana", "Jarlı adam hám ğarġalar patshası haqqında", "Erjan kók", Sh. Seyitov's "Qıyal atawı", J. Oteniyazov's "Sholaq jayın" and others are created. Some of them are created on the basis of folk tales, while some are create fairy tale plot on the basis of individual researches and artistic imagination of the poet. Due to this difference, Karakalpak children's fairy-tale poems have two different basis:

1. Fairy tale poems related to the plot of folk tales.
2. Fairytale poems based on motifs and images of imaginary narrating.

Among the fairy-tale poems based on the plot of folk tales, we can include B. Kaipnazarov's fairy-tale poems "Bahadır hám Dana", "Jarlı adam hám ğarġalar patshası", "Erjan Kók". But if we pay attention to children's fairy tales, we can see that the volume of the fairy tale poems made by taking only different motifs and images of fairy tales by most of them, refining them, and enriching them with artistic imagination. For example, if we take T. Jumamuratov's fairy tale poems "Tırna menen jılan", "Padashi ğarrı, aqıllı bala hám qásiyetli gáwhar tas tuwralı ertek", the poet will create a new fairy tale poem based on some fairy tale motifs or the images of the wise boy, snake and crane. Of course, this phenomenon can be evaluated as a success in developing the poetry genre and Karakalpak children's literature.

Based on the above, it is appropriate to say that there is a need to deeply study the artistic uniqueness and genre characteristics of fairy tale poems in Karakalpak children's literature.

Keywords: Karakalpak children's literature, fairy tale poem, motifs and images of fairy tales.

СКАЗКА ПОЭМЫ В КАРАКАЛПАКСКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕТурсынбаев И.П.¹¹Каракалпакский государственный университет имени Бердаха, г. Нукус, Каракалпакстан**Аннотация**

В статье описываются жанровые характеристики стихотворений-сказок в детской каракалпакская литературе. Если принять во внимание, что независимо от жанра каракалпакской литературы, она берет свое начало из фольклора, то нельзя недооценивать сильное влияние народных сказок и былин на появление в каракалпакской детской литературе стихов-сказок. В связи с этим отличием каракалпакские детские сказочные стихи имеют две разные основы: 1. Сказочные стихи, связанные с сюжетом народных сказок; 2. Сказочные стихи, основанные на мотивах и образах воображаемого повествования.

К числу сказочных стихотворений, основанных на сюжетах народных сказок, можно отнести стихотворения-сказки Б.Каипназарова «Бахадыр хам Дана», «Джарлы адам хам гаргалар патшасы», «Ерджан Кок». Но если мы обратим внимание на детские сказки, то увидим, что объем сказочных стихотворений составлен путем взятия большинством из них лишь различных мотивов и образов сказок, их уточнения, обогащения художественным воображением. Например, если взять стихи-сказки Т. Джумамуратова «Тырна менен джилан», «Падаши гарры, акылли бала хам qásiyetli gáwhar tas tuwralı ertek», поэт создаст новое сказочное стихотворение на основе каких-то сказочных мотивов или образов. мудрого мальчика, змеи и журавля. Конечно, это явление можно оценить как успех в развитии жанра поэзии и каракалпакской детской литературы.

На основании вышеизложенного уместно сказать, что существует необходимость глубокого изучения художественного своеобразия и жанровых особенностей стихотворений-сказок в детской каракалпакская литературе.

Ключевые слова: каракалпакская детская литература, сказочная поэма, мотивов и образов сказок.

КАРАКАЛПАК БАЛДАР АДАБИЯТЫНДА ЖОМОК ЫР

Турсынбаев И.П.¹¹Бердах атындагы Каракалпак мамлекеттик университети, Нукус ш., Каракалпакстан

Аннотация

Макалада каракалпак балдар адабиятындагы жомок ырларынын жанрдык өзгөчөлүктөрү баяндалган. Каракалпак адабиятынын кайсы жанрына карабастан, элдик оозеки чыгармачылыктан келип чыккандыгын эске алсак, анда балдар адабиятында жомок ырларынын пайда болушуна эл жомокторунун жана эпосторунун күчтүү таасирин баамдабай коюуга болбойт. Мына ушул айырмачылыкка байланыштуу каракалпак балдардын жомок ырларынын эки башка негизи бар: 1. Элдик жомоктордун сюжетине байланышкан жомок ырлары; 2. Ойдон чыгарылган баяндын мотивине жана образдарына негизделген жомок ырлары.

Элдик жомоктордун сюжетине негизделген жомоктогу ырлардын катарына Б.Кайыпназаровдун «Бахадыр хам Дана», «Жарлы адам хам гаргалар патшасы», «Эржан Көк» жомок ырлары кирет. Ал эми балдардын жомокторуна көңүл бурсак, алардын көбү жомоктун ар кандай мотивдерин, образдарын гана алып, аларды тактоо, көркөм фантазия менен байытуу аркылуу жомок ырларынын көлөмүн түзөрүн көрөбүз. Мисалы, Т.Жумамуратовдун «Турна менен жылан», «Падашы гарры, акыллы бала хам qásiyetli gáwhar tas tuwralı эртеке» деген жомок ырларын ала турган болсок, акын кандайдыр бир жомоктук мотивдердин негизинде жаңы жомоктук поэма жаратат же сүрөттөр акылдуу бала, жылан жана турнанын образын берет. Албетте, бул көрүнүш поэзия жанрынын жана каракалпак балдар адабиятынын өнүгүшүндөгү ийгилик катары баалоого болот.

Жогоруда айтылгандарга таянып, каракалпак балдар адабиятында жомок ырларынын көркөмдүк оригиналдуулугун, жанрдык өзгөчөлүктөрүн терең изилдөө зарылчылыгы бар экенин айтуу туура болот.

Негизги сөздөр: Каракалпак балдар адабияты, жомок поэмасы, жомоктун мотивдери жана образдары.

Children's poems, as a branch of Karakalpak children's literature, have own development feature. Children's poems, like adult poems, were changed, matured, and enriched by their internal genre structure in the stages of development. Below, we aimed to analyze the genre differences of fairy tale –poems in children's literature.

When it comes to fairy tale – poems, the problems of folklore traditions in written literature, the interrelationship of written and oral literature are realized. Because, in Karakalpak literature, the literary influence of the folklore is in the leading place in the emergence of the poem genre and in its formation. A number of scholars who have conducted research on the poem genre in Karakalpak literary studies have expressed their opinions about this. "Poem (from the Greek word, in the sense of create, creativity) is lyrical-epic genre given in verses. In the poem, the reality of marriage is revealed in the pattern of verse through the relation of the lyrical characters to the epic events. At the same time, in comparison to epic prose, the compactness of the plot, the frequent and unexpected happen of emotional, impressive moments, and sharp dramatic situations in the poem are important" [1:166.] - is given and the definition in the dictionary of the terms of literary studies gives a general genre description of the poems of the new era, along with the folklore and classical literature. And, in other theoretical definitions of poems, their origin is connected with folklore. For example, N. Daukaraev divides the term "poem" into two groups "Heroic Songs" and "Epics" according to the origin, content, structure, depiction of social and societal issues, and the lives of heroes, and Karakalpak folk tales such as "Koblan", "Alpamis", "Kirk kiz" are noted as poems that "enter heroic poetry" [2:185-213]. And S.Akhmetov and S. Bahadirova, the authors of the dictionary of folklore terms, call folk epics by the term poem: "epics are a great type of poem. Our "Kirk kiz" and "Alpamis" meet the requirements of the poem and can be called heroic poems in terms of quality" [3:74]. Along with folk epics, the tradition of using the term "poem" to call the poetic works of classical poetry built on broad epic plots was also continued in S. Akhmetov's writings: "...Poem is not a genre that appeared in Karakalpak poetry only during the Soviet era, but its history begins even further. The classics of the Karakalpak literature of the XVIII-XIX centuries

wrote voluminous plot poems that describe about the actual problems of their time. Berdak's poems "Amangeldi", "Ernazar Biy", "Aidos Biy", written on a historical theme, and the poem "Akmak patsha" are enough to comprehensively cover the painting of the 19th century" [4:87]. Researching Karakalpak poems, Sh. Sayimbetov says: "We can meet that in some researches, works of the classical poets built on broad epic plots, for example, the works "Poskan el" and "Ulli tau" by Jiyen Amanlik who is the famous representative of Karakalpak classical literature of the XVIII century, are called with "poem", in some with "epic", with the term "tolgau (historical poem)" in others. Of course, the fact that the works of folk epics and classical poems, built on a broad epic plot, are sometimes called as poems, epics, or historical poem, indicates that the works of this genre have a syncretic character. However, it's noticed that the researchers don't pay deep attention to their internal and external regularities in giving a theoretical description of the named genre structures"- he considers and in determining the genre differences of poems, the genre differences of poems is revealed guiding by the theoretical foundations of Russian and other peoples' literary science [5: 17-18]. That said, when it comes to the genre nature of the poem in the Karakalpak literature, it is necessary to take into account the characteristics of the national literature itself. Because, from the historical point of view, the form and theme of each genre has the characteristic of changing and being renewed. Therefore, it can be considered that "it will be appropriate to study the data of the "poem", which appeared as a new genre in Karakalpak literature, from ancient folk epics and the epic works of classic Karakalpak poets of the 19th century" [5:18]. These conclusions create basis to determine the formation feature of fairy tale poems in Karakalpak children's literature as genre. This is because the fairy-tale poems contain the general features of the fairy-tale genre in folk oral literature from the point of view of form and content.

It is known that the fairy tale is an oral epic poem, woven from a thought about the events that is happened and did not happen earlier, built on a certain plot, certain images, and has its own artistic uniqueness. Fairy tales are a genre that is widespread in all nations of the world, and the general genre description of fairy tales in all nations is almost the same. The folk tales of Turkic nations, including Karakalpak folk tales, have a certain compositional structure according to genre requirements. The content of fairy tales is used differently, where the event that started in the past at an unknown or certain time and place is narrated and ends with good. It is a traditional and natural phenomenon that the use of fairy tales of many people transferring from one language to another nation folklore by preserving their general plots and that there are several versions of one tale in the oral literature of one people, i.e., versions and variation.

If we take into account that regardless of the genre of Karakalpak literature, it takes its origin from folklore, the strong influence of folk tales and epics on the appearance of fairy tale-poems in Karakalpak children's literature cannot be underestimated.

In the 1930 s, children's poems began to be written, and in the 1950s, the first fairy tale-poems were created in Karakalpak poetry. However, in the meantime, a number of fairy tales written with verses were also edited (M. Daribaev "Altin juzik (Golden Ring)" and others).

Karakalpak children's literature the best examples of fairy tale poems such as T. Jumamuratov's "Tırna menen jılan (Crane and snake)", "Padashı ğarrı, aqıllı bala hám qásiyetli gáwhar tas tuwralı ertek", B. Kaipnazarov's "Bahadır ham dana", "Jarlı adam hám ğarğalar patshası haqqında", "Erjan kók", Sh. Seyitov's "Qıyal atawı", J. Oteniyazov's "Sholaq jayın" and others are created. Some of them are created on the basis of folk tales, while some are create fairy tale plot on the basis of individual researches and artistic imagination of the poet. Due to this difference, Karakalpak children's fairy-tale poems have two different basis:

1. Fairy tale poems related to the plot of folk tales.
2. Fairytale poems based on motifs and images of imaginary narrating.

Among the fairy-tale poems based on the plot of folk tales, we can include B. Kaipnazarov's fairy-tale poems "Bahadır hám Dana", "Jarlı adam hám gargalar patshası", "Erjan Kók". But if we pay attention to children's fairy tales, we can see that the volume of the fairy tale poems made by taking only different motifs and images of fairy tales by most of them, refining them, and enriching them with artistic imagination. For example, if we take T. Jumamuratov's fairy tale poems "Tırna menen jılan", "Padashı garrı, aqıllı bala hám qásiyetli gáwhar tas tuwralı ertek ", the poet will create a new fairy tale poem based on some fairy tale motifs or the images of the wise boy, snake and crane. Of course, this phenomenon can be evaluated as a success in developing the poetry genre and Karakalpak children's literature.

Based on the above, it is appropriate to say that there is a need to deeply study the artistic uniqueness and genre characteristics of fairy tale poems in Karakalpak children's literature.

References

1. Ахметов С., Есенов т Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: Билим, 1994.
2. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977.
3. Бағадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлігі. – Нөкіс: Билим, 1992.
4. Ахметов С., Уллы ұатандарлық урысқа шекемгі дәўирде қарақалпақ совет поэзиясы. – Нөкіс: ҚҚМБ, 1959.
5. Сайымбетов Ш. XX әсирдің екінші ярымы қарақалпақ поэмаларының поэтикалық өзгешеликтері (1955-1980). Филология илимлері бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алыў ушын жазылған диссертация. – Нөкіс, 2020.

УДК 392

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ТРАДИЦИИ ВЗАИМОПОМОЩИ, ОКАЗЫВАЕМОЙ СОСЕДЯМИ

Хожаниязова Г. М.¹¹Каракалпакский научно-исследовательский институт,
г. Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан

Аннотация

В статье рассматривается традиции взаимопомощи соседями у каракалпаков. Исследуется непредвзятое обслуживание соседей на свадьбах и мероприятиях, уровень предсвадебной подготовки соседских женщин и мужчин. Специально изучалась помощь соседей-мужчин и виды помощи соседок-женщин. «Конык бериў», «конык алыў» особое внимание было уделено процедурам и их особенностям на территории Каракалпакстана. На основе полевых записей были расходы соседних семей в областях «конык кўтиў» и отмечены различия между ними. Была предоставлена информация о сути «кепкир куйди қәдеси» организованного соседскими женщинами на основе традиций взаимопомощи. Обсуждались распространённость «кепкир куйди қәдеси» среди женщин в современной жизни и вклад этой традиции в свадебной обряд, а также региональные различия в этом обряде.

Ключевые слова: каракалпаки, соседская взаимопомощь, көмек, традиции, қонық кўтиў, обряды кепкир куйди қәде, баўырсақ

SOME ASPECTS OF THE TRADITION OF MUTUAL ASSISTANCE PROVIDED BY NEIGHBORS

Khozhaniyazova G.M.¹¹Karakalpak Humanities Scientific Research Institute, Nukus city, Karakalpakstan, Uzbekistan

Annotation

The article examines the traditions of mutual assistance among neighbors among the Karakalpaks. The unbiased service of neighbors at weddings and events, the level of pre-wedding preparation of neighboring women and men are investigated. The help of male neighbors and the types of help of female neighbors were specifically studied. “Konyk beriu”, “Konyk alyu” special attention was paid to the procedures and their features on the territory of Karakalpakstan. Based on field records, expenses of neighboring families in the “Konyk Kutiu” areas were recorded and differences between them were noted. Information was provided about the essence of “kepkiir kuidi qadesi” organized by neighboring women based on the traditions of mutual assistance. The prevalence of “kepkiir kuidi qadesi” among women in modern life and the contribution of this tradition to the wedding ceremony, as well as regional differences in this ceremony, were discussed.

Key words: Karakalpaks, neighborly mutual aid, komek, traditions, qonyq kutiu, rituals kepkiir kuidi qade, boursaq

ҚОҢШУЛАР КӨРСӨТКӨН ӨЗ АРА ЖАРДАМ САЛТЫНЫН АЙРЫМ АСПЕКТТЕРИ

Хожаниязова Г. М.¹¹Каракалпак гуманитардык илим-изилдөө институту, Нукус ш., Каракалпакстан, Өзбекстан

Аннотация

Макалада каракалпак элдеринин қоңшуларынын өз ара жардамдашуу салттары қаралат. Тойлордо, маарекелерде қоңшулардын қалыс қызматы, қошуна аялдар менен эркектердин үйлөнүү үлпөтүнө чейинки даярдығынын деңгээли иликтенүүдө. Эркек жана аял қошуналардын жардамынын түрлөрү атайын изилденди. Каракалпакстан аймағындағы «Konyk beriў», «Konyk alyў» салттарына жана алардын өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулду. Талаа материалдарынын негизинде “Конық кўтиў” аймақтарындағы қошуна үй-бүлөлөрдүн

чыгымдары жазылып, алардын ортосундагы айырмачылыктар белгиленди. Коңшу аялдардын өз ара жардамдашуу салтынын негизинде уюштурган “кепкир куйди кадесинин” маңызы тууралуу маалымат берилди. Азыркы турмушта аялдар арасында “кепкир куйди кадесинин” кеңири таралышы жана бул салттын үйлөнүү үлпөтүнө кошкон салымы, ошондой эле бул жөрөлгөдөгү аймактык айырмачылыктар талкууланды.

Ачык сөздөр: каракалпактар, кошуналык өз ара жардамдашуу, көмөк, каада-салттар, конок тосуу, кепкир кийди кезде, боорсок

В истории развития общественных отношений традиция взаимопомощи представляет собой один из наиболее интересных аспектов, а ее специализация и развитие, испытывая различные трудности на протяжении всего исторического периода, достигли адаптации к современной эпохе.

Виды взаимопомощи реализовывались в виде физической помощи в сельскохозяйственных работах, ирригации, животноводстве, финансовой и моральной поддержки во время свадеб и обрядов, а некоторые ее виды стали традицией. Такие виды помощи со временем стали частью нормативной культуры народа. Традиция взаимопомощи у каракалпаков называется “көмөк” и сформировалась как универсальный принцип социальной солидарности, необходимый для выживания и поддержания благополучия.

Система отношений взаимопомощи в каракалпакской этнографии затрагивается в работах ряда исследователей, среди которых хотелось бы отметить книгу Х.Есбергенова, Т.Атамуратова [2], где приводятся сведения о брачном возрасте, обрядах, связанных с выбором дня свадьбы, бракосочетании, сватовстве, обмене дарами и других народных традициях. В другой работе Х.Есбергенова [3] освещены такие вопросы, как извещение о предстоящей свадьбе, встреча и размещение гостей по домам соседей, их обслуживание, участие женщин - соседок в выпечке хлеба, баўырсак (кусочки жареного теста), мужчин – подготовке к закланию скота, разделка мяса для приготовления свадебных угощений и другие виды взаимопомощи.

Отдельные аспекты взаимопомощи у каракалпаков затронуты в исследовании М. Давлетиярова. В частности, он раскрывает социальную сущность традиции «көмөк», проблемы организации свадеб и других мероприятий, а также взаимоотношения между соседями [1].

Актуальность исследования традиции взаимопомощи в настоящее время обусловлена ее значимостью для народов Центральной Азии. Несмотря на изменения в социально-экономической сфере и развитие современных технологий, традиции взаимопомощи продолжают оставаться важным аспектом жизни многих людей в этом регионе. Цель данной статьи заключается изучении форм взаимопомощи соседями а также в выявлении новых модернизированных видов взаимопомощи, возникших в условиях современности.

В жизни народов Средней Азии соседские отношения сложились ещё в давние времена. Поэтому у каракалпакского народа есть поговорка: «...Ближний сосед лучше, дальнего родственника» (Узақтағы ағайиннен, жақындағы қоңсы жақсы). Таким образом, традиции взаимопомощи между соседями в жизни каракалпаков является формой их коллективной помощи.

Согласно народным традициям, свадьба или любое другое крупное событие не является сугубо семейным делом, а является всеобщим для всей махалли, аула, родственников и близких соседей [4].

У каракалпаков при организации свадьбы широко используются различные виды деятельности, включая обслуживание гостей, размещённых в доме хозяина, распределение гостей по ближайшим соседним домам и их обслуживание, а также помощь соседей в организации мероприятия и приготовлении пищи для гостей [5]. Такой вид помощи называется «қонық жай». «Қонық жай»- он определяется исходя из количества присутствующих на

свадьбе, близких родственников дома свадебного. Расходы на свадьбу также определяются количеством приглашённых на эту свадьбу людей и «қонық жай». Здесь важна роль соседей в организации больших мероприятий.

1-фото. Караузякский район. «Қонық жай».

Как рассказывает жительница Караузякского района Даулетова Гульмира «что бы происходило в деревне, всех соседей принимают гостей. На свадьбе «қонық жай» из дома хозяина дарят 9 хлеба и баўырсақ, свадебные конфеты, чай и 2 кг мяса. Остальные расходы на стол для гостей-за наш счёт. Придут около 20 гостей. Если в гости приезжают родственники свадебного гостя, готовят два вида еды. Первые блюда «гуртик» (беш бармак) готовится на 2 кг мяса, а на второй «плов» мы часто готовим за свой счёт. На ожидание гостей свадьбы или мероприятия ты тратишь 200 000- 300 000 сум со своего счёта» говорит, что они помогут своему соседу» [ПМА 5].

«Қонық күтіўде» (принять гостя) в отдалённых районах Каракалпакстана существует такой вид помощи людей, но в юго-западных районах «қонық күтіўде» реализуется по-другому. Например, жительница Шуманайского района Матурзаева Жадра рассказывает: «в свадебных мероприятиях мы приветствуем гостей в нашем доме. Мы готовим наши дома, чтобы ожидать гостей 60-70 человек. Но к гостевому столу ничего не покупаем. Все привозит свадебный организатор, даже еду приносят они. Мы предоставляем чай только за свой счёт» [ПМА 5].

Можем уточнить, что при этих региональных различиях порядок «қонық күтіў» в юго-западных округах компактен и выгодно организатору свадьбы. На 1 дом выдается 2 кг мяса и в отдалённых районах допускается «қонық күтіўде» не более 20 гостей. Например, если в 40 домах есть «қонық жай», ему понадобится 80 кг мяса. Лучший вариант для свадебной вечеринки-развесить еду в центре и раздать её по домам.

Кроме этого соседи-мужчины принимают участие в забое скота, мясо которого используется для приготовления угощений, а также распределяют готовую пищу по домам, где принимаются гости [2]. Эта помощь включает в себя подготовку места для установки

большого казана для приготовления пищи, снабжение необходимым количеством дров (во время свадьбы пища готовится в больших казанах, огонь под которым поддерживается с помощью костра из дров) и поддержку огня под очагом.

2-фото. Караузьякский район. Взаимопомощь соседи-мужчины

Таким образом, молодежь аула проявляет особую взаимопомощь в организации свадьбы. Одной из форм помощи, оказываемой в ходе проведения свадебных мероприятий у каракалпаков, является снабжение дома, где проходит мероприятие, питьевой водой. В сельской местности питьевую воду получают через краны, которые устанавливаются в местах, где имеются подземные воды. В связи с этим краны могут находиться в разных местах села и не всегда находятся рядом с домом. Однако потребность в питьевой воде во время таких масштабных мероприятий очень высока. В тех местностях, где питьевая вода находится далеко, молодые люди заранее заполняют большие ёмкости в доме питьевой водой, которую доставляют с помощью специальных фляг. Подобные практики были замечены в Бозатауском и Шуманайском районах. В остальных районах, где проблема водоснабжения не стоит так остро, подобная помощь отсутствует.

При проведении свадебных мероприятий у каракалпаков женщины оказывают особую помощь. За день до свадьбы соседские женщины проводят обряд, известный как “кепкыр күйди”, который заключается в выпечке хлеба и бауырсақа (круглых лепешек с начинкой) (Ходжейлийский, Шуманайский районы – “рапида күйди”, “нан жабар”). В этом обряде участвуют близкие и друзья организаторов мероприятия. Старшая из женщин-соседей рано утром созывает других женщин для замеса теста. Позже, когда тесто подойдет, молодые женщины готовят казан для жарки бауырсақа. Женщина, которая будет жарить и поддерживать огонь, определяется в соответствии с очередностью, существующей в ауле. Женщины, занимающиеся подготовкой теста для жарки бауырсақа и хлеба (в основном пәтир - многослойная лепешка), также оказывают помощь. В качестве вознаграждения за свою работу они получают по отрезу на платье. В каракалпакских аулах во время обряда

кепкир кўйди, старшая женщина устанавливает веревку, на которую хозяйка вешает два хороших отреза. Затем родственницы по материнской линии начинают также вешать свои отрезки. Мужчины в это время заняты подготовкой скотины для закалывания. Женщины предлагают мужчинам горячие бауырсаки на блюде. Мужчины, отведавшие бауырсаки, кладут на блюдо деньги в качестве подарка.

3-фото. Кегейлиский район. Обряд «Кепкир кўйди». Готовка «бауырсақ»

На территории Ходжейлийского района обычай кепкир кўйди известен под названием нан жабар. На нем соседи организуют взаимопомощь, которая носит название таўар шашак. Соседи складываются и собираются определённую сумму, на которые покупается 8 или 10 (чётное количество) отрезков ткани. Текстиль отдают в дом устроителей торжества в качестве помощи. Жительница Ходжейлийского района Султанова Гулсанем поясняет: “В ауле соседи участвуют в нан жабар. На нем, пришедшие гости, угощаются горячими бауырсақ и дают за это выкуп. Деньги, поступившие с этого обряда, фиксируются в специально отведённой тетради. Эти деньги, а также платки и отрезки, принесённые в дар, используют в помощь хозяевам мероприятия. Это становится хорошим подспорьем для семьи, организующей мероприятие”. [ПМА 2]

В условиях города обычай “кепкир кўйди” приобрел новые формы. Например, подруги или сверстницы хозяйки дома могут принести в качестве помощи одинаковые отрезки тканей в количестве 8-10 штук. Как рассказывает жительница Нукуса Ниязымбетова Айсултан “25 июня 2021 года мы сыграли свадьбу сыну. Мои коллеги по работе принесли 10 отрезков из одинаковой ткани на «кепкир кўйди». Эта стало большой помощью в организации свадебных даров. [ПМА 3] Аллабергенова Вазира поясняет: “Пряательница (супруга друга мужа) устроила свадьбу по случаю женитьбы сына. Жены друзей ее супруга, с которыми сложились хорошие отношения, собрали деньги и купили 12 одинаковых кусков ткани для “кепкир кўйди”” [ПМА 3]. Согласно нашим полевым материалам, на сегодняшний день, традиция взаимопомощи кепкир кўйди в условиях города претерпела определённую модернизацию.

Основной целью дарения одинаковых отрезков ткани, является помощь устроителям свадьбы в комплектовании даров для сватов со стороны невесты. Лица, получившие отрезки могут их использовать на пошив одежды, либо передарить.

Таким образом, обычай “кепкир кўйди” стал одним из контролируемых обрядов в городской среде, организуемых исключительно женской частью населения. Соседки и друзья, принимающие участие в обряде, заводят специальную тетрадь для фиксации поступлений. В тетради делаются записи о поступлении отрезков ткани и других предметов, а также о выпечке бауырсақа и хлеба. Такие записи позволяют контролировать количество и качество поступлений и улучшать организацию мероприятий. Записи выглядят следующим образом:

1. Гулсанем – младшая сестра - 2 хороших отреза на платье
2. Коллеги по работе - 10 одинаковых отрезков
3. Гулзар - золовка - 300 тыс. сум.

Эта тетрадь, вместе с подарками и деньгами, передаётся хозяйке дома и хранится у неё на протяжении длительного времени.

Согласно нашим исследованиям, обычаи, связанные с взаимопомощью в рамках “кепкир кўйди” или “нан жабар”, включающие участие родственников и соседей, не распространены в Шуманайском и Кунградском районах. По сообщению респондента из Кунградского района: “Когда в ауле утраивается нан жабар все соседи собираются и идут на помощь. Готовим пэтир, баўырсақ. Но вот с собой ничего не приносим. Только тем, кто жарил хозяйка дарит хороший отрез. Другие участники угощаются за дастурханом, накрытым по этому случаю и расходимся по своим домам” [ПМА 4].

4-фото. Караузьякский район. Обычай «кепкир кўйди»

Жительница Шуманайского района рассказала о традиции “нан жабар”, согласно которой соседи-женщины собираются утром рано и замешивают тесто. Готовят бауырсақ и пэтир для мероприятия. Аксакалы аула угощают горячим бауырсақом. Некоторые гости дают

небольшую сумму денег в ответ, когда кто-то не дает ничего. Однако, в отличие от других традиций, в рамках “нан жабар” нет обязательного порядка приносить в дар что-то [ПМА 1]

В заключение, взаимопомощь между соседями нашла своё место в современной жизни. Помимо свадеб и мероприятий, они оказывают друг-другу физическую и духовную поддержку в повседневной жизни. Конечно, между ними сформировалась взаимопомощь в различных формах.

Источники и материалы

- ПМА-1 - Полевые материалы автора. Экспедиция в Шуманайский р-н, август-сентябрь 2022 г. (информанты: Ж.Матурзаева 1988 г.р.; Н.Ауезбаева 1981 г.р.).
- ПМА 2- Полевые материалы автора. Экспедиция в Ходжейлийский р-н, январь-февраль 2022 г. (информант: Г.Султанова 1982 г.р.).
- ПМА 3- Полевые материалы автора. Экспедиция в город Нукус, март-апрел 2022 г. (информанты: А.Ниязымбетова 1978 г.р.; В.Аллабергенова 1985 г.р.).
- ПМА 4- Полевые материалы автора. Экспедиция в Кунградский р-н, октябрь 2022 г. (информант: У.Ешниязова 1952 г.р.).
- ПМА 5- Полевые материалы автора. Экспедиция в Караузьякский р-н, сентябрь-октябрь 2023 г. (информант: Г.Даулетова 1976 г.р.).

Научная литература

1. Давлетияров М.М. Традиционные социальные институты каракалпаков. Нукус: Илим, 2019.
2. Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. Нукус: Каракалпакстан, 1975.
3. Есбергенов Х. Современные формы брака и семьи у каракалпаков // Вестник. Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан. 1983. №1. С.60-65.
4. Жаббаров И. Узбеки: (этнокультурные традиции, быт и образ жизни) Т.: Шарк, 2007.
5. Утебаев М. Институт гостеприимства и связанные с ним ритуалы застольного этикета каракалпаков. // Вестник. МИЦАИ. Самарканд, Выпуск 28. 2018.г. С-83-100.

УДК 159.9.

ТҮШҮНҮК ЖАНА ТААНЫП БИЛҮҮНҮН ЭМОЦИОНАЛДЫК ИНТЕЛЛЕКТТЕГИ ОРДУ

Хурибаева Э.Г.¹, Абдазова Г.Э.²¹К.Ш.Токтомаматов атындагы Эларалык университети²Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик Университети, Жалал-Абад ш.

Аннотация

Учурдагы илимий адабияттарда инсандын когнитивдик чөйрөсүнүн стилдик өзгөчөлүктөрүн изилдөө менен байланышкан таанып-билүүнүн психологиясында стилдик мамилени изилдөөнүн абалы жана келечеги жөнүндө маселе уламдан-улам көтөрүлүп жатат. Когнитивдик стилдер - бул конкреттүү адамдын ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүгүн жана анын интеллектуалдык жүрүм-турумун айырмалоочу өзгөчөлүктөрүн мүнөздөгөн маалыматты иштеп чыгуунун жекече уникалдуу ыкмалары. Жаратылыш адамга көнүү жөндөмүн гана эмес, өзүн-өзү жөнгө салуу жөндөмүн да берген. Өзүн-өзү жөнгө салуу – инсандын өзгөчөлүгүн каалаган багытта өзгөртүү үчүн анын психикасына алдын ала аң-сезимдүү жана системалуу түрдө уюштурулган таасири. Ошентип, бүгүнкү күндө илимде адамдын өзүнүн когнитивдик стилдерин жана өзүн-өзү жөнгө салышын калыптандыруунун негизинде эмоцияларды түшүнүү мүмкүнчүлүгүн жана жөндөмдүүлүгүн изилдөө маселеси турат, б.а. адам өзүнүн жана башка адамдардын эмоцияларын кантип тааный алат, аларды башкара алат, ылайыктуу вербалдык туюнтманы аныктап жана таба алат, эмоциялардын себептерин жана натыйжаларын түшүнө алат.

Негизги сөздөр: интеллект, эмоция, жөндөмдүүлүк, аң-сезим, таанып билүү, өзүн-өзү башкаруу.

МЕСТО ПОНИМАНИЯ И ПОЗНАНИЯ В ЭМОЦИОНАЛЬНОМ ИНТЕЛЛЕКТЕ

Хурибаева Э.Г.¹, Абдазова Г.Э.²¹Международного университета имени К. Ш. Токтомаматова²Жалал-Абадский государственный университет им Б. Осмонова, г. Жалал-Абад

Аннотация

В современной научной литературе все чаще поднимается вопрос о состоянии и перспективах изучения стилистического подхода в психологии познания, связанного с изучением стилистических особенностей познавательной среды личности. Когнитивные стили – это индивидуальные уникальные способы обработки информации, характеризующие особенности мышления и интеллектуального поведения конкретного человека. Природа дала человеку не только способность приспосабливаться, но и способность к саморегуляции. Саморегуляция – это предсознательное и планомерно организованное воздействие на психику человека с целью изменения его личности в желаемом направлении. Таким образом, на сегодняшний день в науке существует проблема исследования возможности и способности человека понимать эмоции на основе формирования у него когнитивных стилей и саморегуляции, т.е. как человек может распознавать свои и чужие эмоции, управлять ими, определять и находить подходящее словесное выражение, понимать причины и следствия эмоций.

Ключевые слова: интеллект, эмоция, способность, сознание, познание, самоконтроль.

THE PLACE OF UNDERSTANDING AND COGNITION IN EMOTIONAL INTELLIGENCE

Khuribayeva E.G.¹, Abdazova G.E.²¹International University named after K. Sh. Toktomamatov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan²Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Abstract

In modern scientific literature, the question of the state and prospects of studying the stylistic approach in the psychology of cognition, associated with the study of the stylistic features of the cognitive environment of the individual, is increasingly raised. Cognitive styles are individual unique ways of processing information that characterize the peculiarities of thinking and intellectual behavior of a particular person. Nature has given man not only the ability to adapt, but also the ability to self-regulate. Self-regulation is a preconscious and systematically organized influence on the human psyche in order to change his personality in the desired direction. Thus, today in science there is a problem of studying the possibility and ability of a person to understand emotions based on the formation of his cognitive styles and self-regulation, i.e. how a person can recognize his own and other people's emotions, manage them, determine and find a suitable verbal expression, understand the causes and consequences of emotions.

Key words: intellect, emotion, ability, consciousness, knowledge, self-control.

Эмоционалдык интеллект (EI) адамдын эмоциялардан кабардар болуу, аларга ой жүгүртүүнү, эмоцияларды жана алардын маанисин түшүнүүнү жеңилдеткен жол менен аларга жетүү жана генерациялоо, демек алардын эмоционалдуу болушуна салым кошо турган жол менен башкаруу жөндөмдүүлүгү жана интеллектуалдык өсүү. Эмоционалдык коэффициент түшүнүгү 1990-жылы Питер Салови жана Джек Майер тарабынан киргизилген. Кадимки IQ (интеллект коэффициенти) түшүнүгүнөн айырмаланып, EI - бул кырдаалды туура чечмелөө жана ага таасир этүү, башка адамдар каалаган жана муктаж болгон нерселерди интуитивдик түрдө басып алуу, алардын күчтүү жана алсыз жактарын билүү, стресске алдырбоо жана сүйкүмдүү болуу. Орус окумуштуулары психологияда С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев. Л.С. Выготский аффективдик жана интеллектуалдык процесстерди айкалыштырган динамикалык семантикалык система бар деген жыйынтыкка келген. Л.С. Выготский аффект менен интеллекттин биримдигин өнүгүүнүн бардык этаптарында алардын өз ара байланышында жана өз ара таасиринде табууга болот деп эсептейт, ошондой эле бул байланыш динамикалуу, мында ой жүгүртүүнүн өнүгүүсүнүн ар бир этабы өзүнө таандык этапка туура келет [3]. С.Л.Рубинштейн, аффекттин өнүгүшү идеяларын иштеп чыккан. Л. Выготский ой жүгүртүү эмоционалдык жана рационалдык биримдик деп белгилеген [12].

Эмоционалдык интеллект концепциясынын зарыл шарты Х.Гарднердин идеясы болуп саналат, ал интеллекттин эки түрүн - интраперсоналдык жана инсандар аралыкты ажыраткан. Ал интеллекттин бул эки түрүнө кирген жөндөмдөр эмоционалдык интеллект менен түздөн-түз байланыштуу. Интраперсоналдык интеллект ал өзүнүн эмоцияларына жетүү, б.а. адам өзүнүн сезимдерин атай, ажырата алат, аларды символдорго кайра кодой алат жана аларды өзүнүн жүрүм-турумун түшүнүү жана башкаруу үчүн колдоно алат [4, 14]. Рувен Бар-Он 1988-жылы биринчи жолу эмоционалдык-социалдык интеллект түшүнүгүн жана анын EQ - эмоционалдуулук коэффициенти белгисин киргизген. Ал эмоционалдык интеллект адамдын жүрүм-турумун аныктай турган терең жеке жана инсандар аралык жөндөмдөрдөн, көндүмдөрдөн жана жөндөмдүүлүктөрдөн турат деп сунуштады [13]. Ошентип, эмоционалдык интеллект эмоцияларды таануу, түшүнүү жана башкаруу жөндөмү [16].

Эмоционалдык интеллект проблемасын чет өлкөлүк окумуштуулар Д.Големан, Г.Орме, Дж.Мейер, П.Саловей, Д.Карузо, Р.Бар-Он, Дж.Сиаррочи, П.Робертс, Дж. Мэттью, М. Сейднер, П. Лопес, Р. Штернберг, Дж. Блок, М. Кец де Фрис активдүү изилдешкен. Орус окумуштууларынын арасынан болсо, Г.Г. Гарскова, Д.В. Люсин, Е.Л. Носенко, Н.В. Коврига, О.И. Власова, С.П. Деревянко, М. Манойлова, Г.В. Юсупова, А.С. Петровская, Т.П.Березовская, А.П. Лобанов, Е.А. Лобановдор эмоционалдык интеллект проблемасы менен алектенишкен [2]. П.Саловей «эмоционалдык интеллектке» бир катар жөндөмдөрдү камтыган: өзүнүн эмоциясын таануу, эмоцияга ээ болуу, башка адамдардын эмоциясын түшүнүү, өзүн өзү мотивациялоо процесси деген көз карашын айткан [11].

Бул концепциянын сыны эмоционалдык интеллект концепциясында сезимдер интеллект менен алмашат. Г.Г.Горскова, бул сынды негизсиз деп эсептейт, анткени, сезимдер адам

жашоосунун ар кандай чөйрөсүнө жана өзүнө болгон мамилесин чагылдырат, ал эми интеллект бул мамилелерди түшүнүү үчүн гана кызмат кылат. Г.Горскова эмоционалдык интеллект деп эмоцияларда чагылдырылган инсандык мамилелерди түшүнүү жана аларды интеллектуалдык анализ жана синтез процесстеринин негизинде башкаруу жөндөмү деп аныктайт [6]. Эмоционалдык интеллекттин зарыл шарты болуп субъекттин эмоцияларды түшүнүүсү саналат. Эмоционалдык интеллекттин акыркы продуктусу жеке мааниге ээ болгон окуяларга дифференцияланган баа берүү болуп саналган эмоцияларды чагылдыруунун жана түшүнүүнүн негизинде чечим кабыл алуу болуп саналат. Эмоционалдык интеллект адамдын максаттарына жетүү үчүн ар кандай жолдорду жаратат. Эмоционалдык интеллект ички дүйнөнү жана анын инсандын жүрүм-туруму, реалдуулук менен болгон байланышын чагылдырат. Э.П.Ильин эмоционалдык интеллект эмоционалдык жана интеллектуалдык активдүүлүктү билдирет деп эсептейт [9]. Т.Рибот эмоционалдык (аффективдүү) эстутумдун бар экендигин өз эмгегинде ар түрдүү аргументтерди: психологиялык, физиологиялык, патологиялык ж.б. белгилеп кеткен.

П.Саловей менен Дж.Мейердин өркүндөтүлгөн моделинде эмоционалдык интеллект бир катар акыл жөндөмдүүлүктөрүн камтыйт: 1) эмоцияларды так кабыл алуу, баалоо жана билдирүү жөндөмдүүлүгү; 2) ой жүгүртүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн сезимдерге жетүү жана ойготуу жөндөмдүүлүгү; 3) эмоцияны түшүнүү, эмоционалдык таанып билүү; 4) сезимдерди аң-сезимдүү жөнгө салуу, эмоцияларды башкаруу, эмоционалдык жана интеллектуалдык өнүгүү деңгээлин жогорулатуу [5].

Физиологиялык көз караштан алганда, көбөйүү сүрөттөргө гана тиешелүү деген туура эмес, анткени эстутум реинтеграция мыйзамы менен жөнгө салынат жана эскерүү өткөндү калыбына келтирүүгө умтулат, аффективдүү эстутумду таануу бул мыйзамга карама-каршы келет [9].

Учурда EQ үчүн жалпы, бирдиктүү кабыл алынган тест жок. Г.Алдер эмоционалдык интеллекттин деңгээли билим жана позиция сыяктуу факторлорго байланыштуу эмес деп ырастаган. Жумушка же окуу жайларына тапшырууда тесттин натыйжалары инсандык интеллекттин аспектилеринин бири болгон жеке өзүн-өзү аңдоо жана өзүн-өзү таануу сыяктуу маанилүү эмес. Дж.Майер, П.Саловейдин эмоционалдык интеллект модели төмөнкү компоненттерди камтыйт: эмоциялар жөнүндө билим, эмоцияларды башкаруу, эмоцияны таануу, өзүн мотивациялоо жана социалдык мамилелер менен биргелешип башкаруу. Д.Гоулмэн эмоционалдык интеллекттин толук структурасын сунуш кылган [7]. Бул концепцияга ылайык эмоционалдык интеллекттин коэффициенти төмөнкү жөндөмдөрдүн жалпы көрсөткүчү катары аныкталат:

- өзүн өзү аңдап билүү;
- өзүн өзү жөнгө салуу;
- мотивация;
- эмпатия;
- социалдык көндүмдөр.

Д.В. Люсин эмоционалдык интеллект деп өзүнүн жана башкалардын эмоцияларын түшүнүү жана аларды башкаруу, б.а. бул инсандык жана инсандар аралык эмоционалдык интеллектке тиешелүү деген көз карашын билдирген. Бул эки вариант ар түрдүү таанып билүү процесстери, көндүмдөрү менен мүнөздөлөт, бирок алар бири-бири менен байланышкан. Д.В. Люсин эмоционалдык интеллектти таза таанып-билүү жөндөмдүүлүгү жагынан кароо туура эмес деп эсептейт, адамдын өз эмоциясын түшүнүү жана башкаруу жөндөмү инсандын эмоционалдык чөйрөгө жалпы багыт алуусу менен тыгыз байланышта. Автор эмоционалдык интеллектти когнитивдик жөндөмдөр жана жеке мүнөздөмөлөр менен байланышкан кош табият катары көрсөтөт. Д.В. Люсин эмоционалдык интеллектти адамдын

жашоосунун жүрүшүндө анын деңгээлин жана конкреттүү индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн аныктоочу бир катар факторлордун таасири астында калыптанган психологиялык формация катары аныктайт [10]. Н.Холлдун концепциясында автор эмоционалдык интеллекттин компоненттеринин төмөнкүдөй тартипте бөлүп көрсөткөн:

1. Эмоционалдык аң-сезим
2. Эмоцияларды башкаруу
3. Өзүн-өзү мотивациялоо
4. Эмпатия
5. Башка адамдардын эмоциясын таануу [15].

А.В.Карпов жана А.Петровская эмоционалдык интеллектти метакогнитивизмдин алкагында карап, аны метапроцессуалдык феномен катары аныктайт, анткени ал когнитивдик да, жөнгө салуучу да компоненттерди камтыйт. К.Изарддын интегративдик модели эмоционалдык интеллектти кээ бир спецификалык жөндөмдөрдүн интеграциялык эмоционалдык интеллектке айкалышы катары карайт. Бирок бул модель аң-сезимдүү жөнгө салуунун компонентин эске албайт [8].

Р.Купер эмоционалдык интеллекттин төмөнкү компоненттерин бөлүп көрсөткөн:

- 1) учурдагы чөйрө: жашоого басым, жашоодон канааттануу;
- 2) эмоционалдык өзүн-өзү аңдоо: өзүнүн жана башка адамдардын эмоцияларын баамдоо, эмоцияларды билдирүү, анын ичинде аларды вербалдаштыруу;
- 3) EQ компетенттүүлүгү: ниеттүүлүк, чыгармачылык, ийкемдүүлүк, инсандар аралык мамилелер, конструктивдүү нааразычылык жана башка фундаменталдык көндүмдөр жана жүрүм-турум;
- 4) EQ баалуулуктары жана мамилелери: көз караш, боорукердик, интуиция, ишеним радиусу, жеке күч, өзүн-өзү актоо;
- 5) EQ натыйжалары: жалпы ден соолук, жашоо сапаты, мамилелердин катышы, оптималдуу аткаруу.

К.В. Петридес жана Э.Фехнер эмоционалдык интеллектти эмоционалдык маалыматты иштеп чыгуу жөндөмү жана инсандын өзгөчөлүгү катары карашат.

Эмоционалдык интеллект өзгөчөлүк катары инсандын төмөнкү деңгээлиндеги өзүн-өзү аңдап билүү жөндөмдөрүнүн жыйындысы катары аныкталат жана адамдын эмоционалдык чөйрөсү менен байланышкан. М.А. Маноилова -модель эмоционалдык интеллекттин эркин жана эмоциянын интегративдик концепциясы катары көрсөтөт, мында эмоционалдык интеллект ыктыярдуу башкарууну ишке ашырат деген пикирин айтат.

Эмоционалдык интеллект структурасы төмөнкү аспектилерди камтыйт: инсандык жана инсандар аралык мамилелер.

Эмоционалдык интеллекттин негизги мүнөздөмөлөрү: эмпатия, талап коюу, өзүн-өзү сыйлоо, сабырдуулук [1].

Е.Л. Носенко жана Н.В. Ковриги –“Модель эмоционалдык интеллекттин белгилери катары чоң бештиктин компоненттерин баса белгилейт: абийирдүүлүк, жаңы тажрыйбага ачыктык, эмоционалдык туруктуулук, достук, экстраверсия”.

Абийирдүүлүк эмоционалдык интеллекттин инсандык фактору, кайрымдуулук инсандар аралык фактор; эмоционалдык туруктуулук жана жаңы тажрыйбага ачыктык, инсандар аралык жана интраперсоналдык факторлорду түзөт. Көптөгөн изилдөөлөрдүн жүрүшүндө эмоционалдык интеллект инсандын ички өзгөчөлүктөрү менен аныктала тургандыгы аныкталган.

Илимпоздор тарабынан жүргүзүлгөн бир канча изилдөөлөрдүн негизинде эмоционалдык интеллекттин белгилеринин төрт тобу аныкталган:

- 1) онтологиялык ички белгилер;

- 2) феноменологиялык ички белгилер;
- 3) субъекттердин эмоционалдык стимулдарга сезгичтигинин белгилери;
- 4) өз жашоосунун ийгилигинин субъективдүү тажрыйбасынын белгилери.

Алар ошондой эле анын ички компоненттеринин табияты менен ортомчулук кылган эмоционалдык интеллекттин калыптануу деңгээлдеринин иерархиялык структурасын түзүшкөн [2].

Ошентип, теориялык көз караштарды талдоонун жүрүшүндө эмоционалдык интеллект деп адамдын социалдык-психологиялык адаптациясынын эмоционалдык жана когнитивдик жөндөмдүүлүктөрүнүн жыйындысы катары аныктоого болот, мында анын структуралык компоненттери бири-бири менен тыгыз байланышта, ал адамга эффективдүү интеллект түзүүгө мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттар

1. Андреева И. Н. Предпосылки развития эмоционального интеллекта. Вопросы психологии, 2007. № 5. 57 — 65 с.
2. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект: исследование феномена. Вопросы психологии, 2006. № 3. 78 — 86 с.
3. Выготский, Л. С. Педагогическая психология - М.: Педагогика, 2003. 348 с.
4. Гарднер Х. Структура разума: теория множественного интеллекта М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2007. 512с.
5. Гафурова Р.Р. Эмоциональный интеллект и его формирование в процессе обучения в высшем учебном заведении [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://diplomba.ru/work/108764#1>, свободный. – Загл. с экрана.
6. Горскова Г. Г. Введение понятия эмоционального интеллекта в психологическую культуру. Ананьевские чтения: Тез. науч.-практ. конф. - СПб. 2004. 198 с.
7. Гоулман, Д. Эмоциональный интеллект на работе. – М.: «АСТ»: «АСТ МОСКВА»; Владимир: «ВКТ», 2010. 476 с.
8. Изард К. Психология эмоций. - СПб.: 2008. 110
9. Ильин Е.П. Психофизиология состояний человека - СПб.: Питер, 2005. 364с.
10. Люсин Д.В. Опросник на эмоциональный интеллект ЭМИн: новые психометрические данные. Социальный и эмоциональный интеллект: от моделей к измерениям - М.: Институт психологии РАН, 2009. 264с.
11. Мэйер Дж. «Эмоциональный интеллект» (MSCEIT v. 2.0): Руководство - М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2010. 345 с.
12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - СПб: Издательство «Питер», 2000. 455с.
13. Субботин, В. Эмоциональный интеллект - универсальный рецепт успеха? [Электронный ресурс] / В. Субботин / Режим доступа: http://www.antropos.ru/articles_item.php?lang=rus&aid=173(Дата обращения 11.09.2015)
14. Gardner R. W., Jackson D. N., Messick S.J. Personality organization in cognitive controls and intellectual abilities. Psychological Issues. Monograph 8. V. 2. № 4, 1960.
15. Hall V. C., Russell W.J. Multitrait-Multimethod analysis of conceptual tempo. J. of Educat. Psychology, 1974. - V. 66 (6). - P. 932-939.
16. Roberts R. D., Zeidner M., Matthews G. Does emotional intelligence meet traditional standards for an intelligence? Some new data and conclusions. Emotion. 2001. 1. 196-231.

УДК 378.147

БИЛИМ БЕРҮҮДӨ ОЮН МЕТОДДОРУН КОЛДОНУУ УСУЛДАРЫ

Шабекова А.И.¹¹Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик Университети, Жалал-Абад ш.

Аннотация

Учурда интерактивдүү усулдарды колдонуу билим берүүдөгү заман талап кылган ыкмалардын юирине айланууда. Ошол себептен билим берүүдө оюн усулдарын билим берүү чөйрөсүнө жеткирүүнү негизги максат катары көтөрүп чыктык. Анткени мезгилдин талабына ылайык ыкмаларды колдонуу менен билим берүүнүн сапатын жогорулатуу бүгүнкү күндүн актуалдуу темаларына айланууда. Биз көтөрүп чыккан тема да учурдун актуалдуу маселеси. Көптөгөн өлкөлөр, анын ичинде биздин өлкөдө да бала бакчадан тарта, мектеп жашындагыларга, кесиптик, орто жана жогорку окуу жайларында оюн методдорун колдонуп келишет. Ошондой эле анын эффективдүүлүгү тууралуу да баса белгиленип келет. Ошол максатта кайсы бир методдун алкагында илимий чечмелөө ишин колго алып, ошол аракеттин жыйынтыгын сунуштайбыз. Ал үчүн биз илимде колдонулуп келген универсалдуу жана жеке багыттагы илимий ыкмаларды пайдаланабыз. Атап айтсак, негизги ыкмалардын сап башында теориялык анализ ыкмасын колдонуп, оюн методдорунун алкагында изилденген эмгектерди анализдейбиз. Андан соң синтездөө этабына өтөбүз. Экинчи негизги усулдардын бири индукция жана дедукция саналат. Ал аркылуу жеке тажрыйбаларды жалпыга сунуштайбыз же жалпы тажрыйбалардын натыйжасын конкреттүү чөйрөдө колдонорубуз тууралуу кеп кылабыз. Герменевтика усулу аркылуу билим берүү коомчулугуна айтып жеткиребиз. Демек, илимий усулдар биздин алдыга койгон максатты жана милдеттерди ишке ашырууда негизги функцияны аткарат. Жыйынтыгында билим берүү системасында колдонулуп келген оюн методдорунун кээ бир өзгөчөлүктөрүн илимий чөйрөгө сунуштайбыз.

Түйүндүү түшүнүктөр: дидактикалык оюндар, эстүүлүктү өнүктүрүү, үйрөнүү, оюн ыкмалары, оюн метод, оюн технологиясы, оюн ыкмалары, роль ойноо.

МЕТОДЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИГРОВЫХ МЕТОДОВ В ОБРАЗОВАНИИ.

Шабекова А.И.¹¹Жалал Абадский государственный университет им Б. Осмонова г. Жалал-Абад

Аннотация

В настоящее время использование интерактивных методов становится основой современных методов в образовании. Вот почему мы подняли в качестве основной цели внедрение игровых методов в образование. Потому что сегодня актуальными темами становятся повышение качества образования с применением методов в соответствии с требованиями времени. Тема, которую мы поднимаем, также является актуальной на данный момент. Многие страны, в том числе и наша, применяют игровые методы от детского сада до школьного возраста, в профессиональных, средних и высших учебных заведениях. Также подчеркивается его эффективность. С этой целью мы берем на себя научную интерпретацию в рамках какого-либо метода и представляем результаты этих усилий. Для этого мы используем научные методы универсальной и индивидуальной направленности, которые используются в науке. В частности, в начале строки основных методов проанализируем работы, изученные в рамках игровых методов, используя метод теоретического анализа. Затем мы переходим к этапу синтеза. Двумя вторыми основными методами являются индукция и дедукция. Через него мы представляем индивидуальный опыт широкой публике или говорим о том, применим ли мы результат общего опыта в конкретной области. Мы рассказываем образовательному сообществу через метод герменевтики. Следовательно, научные методы выполняют фундаментальную функцию в реализации наших целей и задач. В заключение предлагаем научному сообществу некоторые особенности игровых методов, применяемых в системе образования.

Ключевые слова: дидактические игры, развитие внимательности, обучение, игровые приемы, игра, метод, игровая технология, игровые приемы, ролевые игры.

METHODS OF APPLICATION OF GAME METHODS IN EDUCATION

Shaibakova A.I.¹¹Jalal Abad State University named after B. Osmonov Jalal-Abad city

Annotation

Currently, the use of interactive methods is becoming the basis of modern methods in education. That is why we have raised the introduction of gaming methods in education as the main goal. Because today the relevant topics are improving the quality of education using methods in accordance with the requirements of the time. The topic we are raising is also relevant at the moment. Many countries, including ours, use game methods from kindergarten to school age, in professional, secondary and higher educational institutions. Its effectiveness is also emphasized. To this end, we undertake a scientific interpretation within the framework of a method and present the results of these efforts. To do this, we use scientific methods of universal and individual orientation, which are used in science. In particular, at the beginning of the line of the main methods, we will analyze the works studied within the framework of game methods using the method of theoretical analysis. Then we move on to the synthesis stage. The two second main methods are induction and deduction. Through it, we present individual experience to the general public or talk about whether we will apply the result of general experience in a specific area. We tell the educational community through the hermeneutics method. Consequently, scientific methods perform a fundamental function in the realization of our goals and objectives. In conclusion, we offer the scientific community some features of the game methods used in the education system.

Key words: didactic games, mindfulness development, training, game techniques, game, method, game technology, game techniques, role-playing games.

Киришүү. Бүгүнкү күндө ааламдашуу алкагы бүт өлкөнү анын ичинде кыргыз өлкөсүн да каптап, кээ бир мамлекеттер туруштук берүү менен жашап келе жатышса, кээ бирлери өз жашоолорун токтотуп жаткандыктары да белгилүү болууда. Жалпы дүйнө тууралуу кабардар кылган социалдык тармактар учурда активдүү роль ойноп, маалыматтык күрөш жүрүп турганын да көз менен көрүүдөбүз. Мындай шартта билим берүү мейкиндиги да жакындашып, бири-бирибиз менен жакынкы аралыкта баарлашып турууга да мүмкүнчүлүктөр жаралып турган чак. Демек, ааламды жакындаткан дүйнөлөшүү жараяны кыргыз коомун да өз кучагына алып, анын билим берүү системасына чейин сүнгүп кирип, учурда Баллон жараяны менен жашап келебиз. Билим берүүдөгү мындай система билим алуучулардын окуу программаларына чейин чек коюп, айрыкча гуманитардык багыттагы кээ бир сабактардын жоюлуусуна алып келген учурлары да жок эмес. Дүйнөлөшүүнүн таасирлери кыргыз жаштарына да тийип, билим алуу жагдайында бир топ терс таасирлер байкалып келет. Ошого карабастан Кыргызстандын билим берүүчү коллективи өз милдеттерин аткаруу менен убараланышууда. Демек, өнүккөн кээ бир өлкөлөрдүн терс таасирлерин сиңирип алып жаткан кыргыз мамлекетинин жаштарына билим берүүдө заман талап кылган усулдарга ылайыкташуу зарылдыктары байкалып жатат. Анткени мындай усулдар жаштардын билим алууга болгон кызыгуусун арттырып, билим сапатын жогорулатууга көмөктөшөт деген ойдобуз.

Материалдар жана изилдөө методдору. Билим берүү системасында кызмат өтөгөндөрдүн көңүл борборуна коюлуп жаткан бул макаланын изилдөө объектиси болуп, жалпы оюн усулдарын изилдөө саналса, ал эми негизги предмети катары, бала бакчалардан тарта, билим берүү жайларында колдонууга муктаж болгон усулдарды коомчулукка сунуштайбыз.

Бул макаланы көйгөйлүү жана актуалдуу маселе катары анализдөөдө теориялык анализден өткөрүү талабы ишке ашырылып, теоретикалык сапесеп салуу усулу колдонулду. Илимий макаланын негизги маани-мазмунун илимпоздордун илимий эмгектеринин анализи түзүп, биздин өлкөдөгү жана чет өлкөлөрдөгү илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктары изилдөө ишибизге негизги жардамчы болуу кызматын аткарды.

Билим берүүдөгү оюн методдорун колдонуу усулдарын анализдөөнүн алкагында илимде колдонулган принциптерге негизденүү болгондугун, детерменизм, объективдүүлүк, тарый-

луулук принциптери сакталгандыгын белгилей кетмекчибиз. Ошондой эле эреже катары жалпы илимий изилдөөдө колдонулуп келген универсалдуу жана жеке педагогиканын ыкмалары да кеңири пайдаланылып, изилдөө ишинин маңызын ачууга шарт жаратты.

Илимий изилдөөнүн жүрүшүндө анализ жана синтез усулдары теориялык анализ жүргүзүүдө жакындан жардам бере алды. Ал эми индукция жана дедукция ыкмасы оюн усулдарын жеке жана жалпы колдонуунун эффективдүүлүгүн тактоого жардам берди.

Тарыхый талдоо ыкмасы менен ушул мезгилге чейин колдонулуп келген методдор салыштырылды. Ошондой эле герменевтика усулу айтып жеткирүү функциясын аткара тургандыгы белгиленди. Андан сырткары статискалык тактоо ыкмалары колдонулду. Логикалык усул аркылуу натыйжалуу жыйынтык чыгарылды.

Тыянактар жана талкуулар. Жалпы жаштардын сапаттуу билим алууга болгон аракетин арттырууда оюн усулунун ролу чоң экендигин башка макалаларды даярдоодо да белгилеп өткөнбүз. Чынында жаш куракка оюн ыкмасы зарыл сыктанат. Бир жагынан курактык өзгөчөлүгүнө туура келсе, экинчи жагынан оюн усулдары кыймыл функциясын жандандырат. Ошондуктан, бала төрөлгөндөн тарта дүйнө таанымдык калыптануу этабында оюн менен алектенет. Балалык курактагы көптөгөн тааным оюн аркылуу ишке ашат. Маселен, окуп жаткан учурда кыймылдуу образда материалды мыкты жаттоо, өздөштүрүү жана ийгиликтүү колдонуу көрүнүштөрү болгондугун айта кетүүгө болот. Демек, биринчи кезекте окуучуларга ыңгайлуу шарттарды түзүү зарыл экендиги ушул жерден деле көрүнүп турат, тактап айтканда, эмоционалдык ыңгайлуулук бала үчүн болгон зарылдыктардын бири десек болот. Бул окуу процессинде абдан зарыл болгон мотивациянын бөлүгүн берген позитивдүү маанай экендиги белгилүү. Дидактикалык оюндар-бул жаттоо процессин тездетүү, ой жүгүртүүнү жана акыл-эстүүлүктү өнүктүрүү үчүн активдүү окутуунун ыкмаларынын бири катары баса белгиленип келет жана бул ыкмага бир топ окумуштуулар өздөрүнүн позитивдүү пикирлерин айтышкандыктан ушул усулдун алкагында сөз кылмакчыбыз.

Дидактикалык оюн-изилденип жаткан кырдаалдардын, кубулуштардын же процесстердин чектелген моделин түзүүгө негизделген активдүү же интерактивдүү окуу иш-аракетинин формасы экендигине токтолгон автор, дидактикалык оюндун белгилери катары эрежелердин болушу саналаарын (психикалык өнүгүүсү артта калган адамдар менен иштөөдө, алар эки-үчтөн ашпашы керек экендигине, анткени эрежелердин көп санын өздөштүрүү кыйын боло тургандыгына), аны жөнгө салуучу регламент болуп, иш-аракеттердин жумшагыраак тартиби, ошондой эле баалоо да ошондой ыңгайлуу болуусун, оюн учурунда мугалим ар бир катышуучуну көзөмөлдөп турушу керектигин, эгерде ал принципти түшүнбөсө, ага жардам бериши керектигин, оюндун аягында тапшырмаларды жакшыраак аткарган мүчөнү же команданы кубаттоо керектигин, эреже катары, дидактикалык оюндар өткөн материалды бекемдөө этабында жакшы колдонулатарын, оюнга негизделген окутуу ыкмасы эки максатты көздөөрүн, биринчиси (мугалим үчүн) – окутуу болсо, экинчиси (окуучулар үчүн) – изилденип жаткан материалды оюн түрүндө өздөштүрүү жана жакшыраак түшүнүү болюорун, бир максат экинчисин колдонбостон мүмкүн эместигин [1] белгилейт. Ошондой эле автор оюн эффективдүү болуусу үчүн төмөнкү критерийлерге таянуу керектигине токтолот:

- оюндун мазмунун туура жана толук чагылдыруу;
- чыгармачыл, активдүү жана уюшкан мүнөзгө ээ болуу;
- кошумча оюн материалдарын же оюнчуктарды колдонуу максаттуу болушу керек;
- окуучулардын да, окутуучулардын да позитивдүү мамилеси.

Балдар үчүн оюн иш-аракеттери төрт багытта болушу мүмкүн:

1. зарыл болгон социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүүгө багытталган;
2. дидактикалык (окутуучу) оюн;
3. баланын тилин өнүктүрүүгө багытталган (логопедиялык);
4. инсанды өнүктүрүүгө багытталган психологиялык оюн [1] дейт.

Бул багыттагы кийинки авторлордун пикирине токтолсок: “Оюн методдору балдардын окуу мотивдерин, оюнда жана жашоодо белгилүү бир кырдаалдарда жүрүм-турумун андап билүүсүнө багытталаарына, анын натыйжасында максаттар жана өз ишмердүүлүгүнүн милдеттери ишке ашуусуна [2, 127б.]” токтолот. Ал эми белгилүү педагог К.Д. Ушинский: “күнүмдүк” ыкмалар менен окутуу көп учурда окууну жек көрөт, андан көбүрөөк жөндөмдүү окуучуларды алыстатат [3, 187б] дегендигин мурда жарык көргөн макалада белгилеп өткөнбүз. Ошондой эле оюндарды уюштуруу процессинде же айрым оюн ыкмаларын колдонууда мүмкүн болгон тобокелдиктерди эске алуу жана жумшак башкарууну жүзөгө ашыруу менен тез арада жөнгө салуу чараларын көрүү керек экендиги бир катар изилдөөчүлөр, авторлор тарабынан баса белгиленип келет [4].

Жогорудагы авторлордун пикирлерине таянуу менен дидактикалык же билим берүүчүлүк максаттагы оюндарды төмөнкү принциптерге ылайык бөлүүгө болот: ишинин мүнөзү боюнча (психикалык, социалдык, психологиялык ж. б.); процесстин мүнөзү боюнча (көбүнчө окутуу же өнүктүрүү); оюндун түрү боюнча (предметтик, сюжеттик ж. б.); өткөрүү структурасы боюнча деп. Дидактикалык оюндар ийгиликтүү окуу жана туруктуу эмоционалдык абалды сактоо үчүн зарыл болгон функцияларды аткараары, бул функцияларга төмөнкүлөр: көңүл ачуу, диагностикалык жана коммуникативдик функциялар, социалдаштыруу жана өзүн-өзү аткаруу функциялары кирээри, башталгыч класстын окуучуларын оюн ыкмасы менен окутуунун көптөгөн оң жактары бар экендиги, биринчиден, бул ыкма алардын психофизикалык өнүгүүсүнө толук шайкеш келээри, экинчиден, компетенттүү мамилелерди түзүүгө мүмкүндүк берээри, окуучу-мугалим, окуучу-топ, мугалим-топ жана башкалардан тураары, үчүнчүдөн, социалдык маданияттын деңгээлин калыптандыраары, төртүнчүдөн, студенттердин горизонтторун кеңейтээри [1] тууралуу иликтеген автордун пикири менен ынанууга болот. Ушул пикирди улай кийинки автор: “Көптөгөн оң жактарына карабастан, терс жактары да бар экендигине, биринчиден, оюн методикасын колдонуу классикалык окутуу ыкмалары менен бирге болушу керектигине, антпесе натыйжалар толук көлөмдө алынбай тургандыгына, экинчиден, көпчүлүк оюндарды өткөрүү үчүн кошумча орун жана ар кандай жардамдар керектигине, үчүнчүдөн, мугалим оюн билим берүүдөн көңүл ачууга өтпөгөндүгүн дайыма байкап турушу керектигине [5, 34б.] токтолот. Демек, учурда, билим алуучулар үчүн окутуу стандарттуу билим берүү методикасы боюнча жүргүзүлөт, оюн ыкмаларын минималдаштырат же таптакыр колдонулбаган учурлар деле кездешет. Бирок, оюн технологиясын колдонуу максатка ылайыктуу экендигин бир топ окумуштуулар белгилешет.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда билим берүү системасында оюн усулун колдонуунун бир катар зарылдыктары бар. Оюн усулу аркылуу мугалим окуучунун/студенттин белгилүү бир тармактарга болгон кызыгуусун баалай алат. Оюн усулу жаңы материалды үйрөнүүдө, өткөн материалды кайталоо жана бекемдөө үчүн, коомдук сабактар менен таанышуу үчүн, андан ары социалдаштыруу үчүн, мындан ары жардам бере турган кызыкчылыктарды аныктоого багытталган кесип тандоодо, көңүл буруу, элестетүү, ой жүгүртүү багытын жогорулатууда колдонулаарын белгилөө менен оюн ыкмасын колдонуп сабак өтүүнү сунуштайбыз.

Колдонулган адабияттар

1. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_44087158_13209054.pdf
2. Эльконин, Д.Б. Психология игры / Д.Б. Эльконин. - 2-е изд. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2009. - 360 с.
3. Ушинский К. Д. Избранные педагогические произведения: в 2 т. Т. 1. М.: Педагогика, 1974. 584 с.
4. Макарова Н.В. Игровые технологии обучения на занятиях высшей школе. // Проблемы современного образования | № 4 | 2021 | <http://www.pmedu.ru>
5. Пидкасистый, П.И. Технология игры в обучении и развитии / П.И. Пидкасистый, Ж.С. Хайдаров. - М.: РПА, 2016. - 80 с.

УДК 801.8

КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ МАКАЛ-ЛАКАПТАРДЫН КОТОРУУ КЫЙЫНЧЫЛЫКТАРЫ

Шайназарова Ш.А.¹¹Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш.,
Кыргызстан

Аннотация

Адамдын турмуштук тажрыйбасынын негизинде акыл-насааттын кенчи болгон, тарбиялык мааниси кенен, жакшы сапаттарды даңазалап начар сапаттарды маскаралаган, калыстык менен чындыктын үлгүсү болгон маданий көрөңгөбүздү байытып турган, байыркы ата-бабаларыбыздан келе жаткан бул биздин макал-лакаптар. Макалада макал-лакаптардын келип чыгуусу, англис тилиндеги макал лакаптарды кыргыз тилине которуу жана алардын кыйынчылыктарын изилдедик, кыргыз жана англис тилдеринде макал-лакаптардын максатын, окшоштуктарын, маанисин, багытын өзгөртпөй элдердин турмуш-тиричилигин мүнөздөп берген функциясын талдадык.

Негизги сөздөр: макал-лакаптар, англис тили, кыргыз тили, эквивалент, оозеки чыгарма.

ТРУДНОСТИ ПЕРЕВОДА АНГЛИЙСКИХ И КЫРГЫЗСКИХ ПОСЛОВИЦ, ПОВОРОК

Шайназарова Ш.А.¹¹Джалал-Абадский Государственный университет им.Б.Осмонова,
г. Джалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Наши пословицы и поговорки основаны на жизненном опыте человечество, сохранившиеся от наших древних предков, которые являются сокровищем мудрости, имеют широкую воспитательную ценность, прославляют хорошие качества и негативные качества человека, являются примером справедливости и правды. В данной научной статье мы изучили происхождение пословиц, перевод английских пословиц на кыргызский язык и их трудности. А также попытались проанализировать цель, сходство, значение и направленность пословиц в кыргызском и английском языке, было предпринята попытка проанализировать функцию, характеризующую жизнь людей, пословицах и поговорках не меняя ее смысла и направления.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, английский язык, кыргызский язык, эквивалент, устная произведения.

DIFFICULTIES IN TRANSLATING ENGLISH AND KYRGYZ PROVERBS AND SAYINGS

Shainazarova Sh.A.¹¹Jalal-Abad State University named after B.Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

Our proverbs and sayings are based on the life experience of humanity coming from our ancient ancestors, who are treasures of wisdom, have broad educational value, glorify the good qualities and bad qualities of a person, and are an example of justice and truth. and enriches our culture. In this scientific article, we studied the origin of proverbs, the translation of English proverbs into the Kyrgyz language and their difficulties, and also tried to analyze the purpose, similarity, meaning and direction of proverbs in the Kyrgyz and English languages, an attempt was made to analyze the function that characterizes people's lives in proverbs and sayings without changing its meaning and direction.

Key words: proverbs and sayings, English language, Kyrgyz language, equivalent, oral work.

Макал-лакаптар кылымдардан кылымга көөнөрбөй жашап келген эл чыгармачылыгы. Макал-лакаптар биздин ой-пикирибизге, кулк-мүнөзүбүзгө, көз карашыбызга түздөн-түз таасирлерин тийгизип турат. Дүйнөдө тилсиз, ырсыз, каада-салтсыз калк болбогон сыңары макалсыз да эл болбойт. Байыркы замандарда эле жаралган макалдар муундан-муунга өтүп, мурасталып келген. Ар бир калктын макалы өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ. Анын качан жаралганы белгисиз, авторлору дайынсыз. Ошондой эле анын жаралып жатканы али да токтой элек. Ар бир доордун мүнөзүнө жараша макалдар жарала берет. Алардын жаралыш процесси үзгүлтүксүз көрүнүш. Шыктуу, таланттуу адамдардын учкул сөздөрү эл тарабынан кабыл алынып, улам такталып, көркөмдүгү артып, элдик макалга айланат. Элдик оозеки чыгармачылыкта да макал-лакаптар өзгөчө орунга ээ кыргыз элинин көркөм энциклопедиясы болгон «Манас» эпосу да санат, накыл, нуска сөздөргө өтө бай келет. Элдик оозеки чыгарма, тилдик, адабий каражаттар элдин башынан өткөн турмушун, салт-санаа, ой-пикир, башка элдер менен болгон байланышын чагылдыргандыктан, алар тарыхый тактыкка жардамчы болот [5].

Алгач макал жана ылакаптын маанисин аныктап алуу максатында төмөндөгү эрежеге таянсак: «Макал – коомдук турмуштун бардык жагын кучагына алуучу, адамдардын турмуштук тажрыйбаларынан алынган жана алардын дүйнөгө карата көз караштарын билдирип турган, тарбиялык мааниси терең, курч сөздүү, рифма жана ритмге ээ болгон, ойду бүтүрө айткан кыска, поэтикалык сүйлөмдөрдү айтабыз. Ал эми ылакап – кандайдыр бир окуянын негизинде же адамдардын жүрүш-турушунун, мүнөзүнүн өзгөчөлүгүн жыйынтыктап, так, элестүү кылып берилген, өзүнчө чечүүчү тарыхы бар, көбүнчө каймана мааниде айтылып, контекстке карата мааниси чечилүүчү кыска, образдуу сүйлөмдөрдү айтабыз.» Макал-лакаптар тил үйрөнүүнүн ажырагыс бир бөлүгү болуп саналат. Кээ бирде балдар үчүн тарбия катары ылайыктуу болсо, башкалары чоңдор үчүн акыл-насаат катары колдонулат. Макал-акылмандыктын уютмасы, ал эми макал-лакап-ассоциативдик салыштыруу. Биринчиси көбүрөөк акылмандыкка чакырат, экинчиси-эс тутумга. Ошондуктан сөздөрү ар дайым акыл-эс катары бирге колдонулат.

Макалдардын изилденүү тарыхына токтолсок: кыргыз макалдарын изилдөө иштери Махмуд Кашкаринин «Дивану лугати-түрк» (Түркий тилдер сөздүгүндө) башталат. 1072-1077-жылдары жазылган бул сөздүктө 300 гө жакын макал, лакаптар камтылып, алардын көпчүлүгү бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп келе жаткандыгы белгилүү. Ошондой эле кыргыз тил илиминдеги алгачкы көлөмдүү эмгек Сали Гапаровдун «Кыргыз макал, лакаптарыны синтаксистик түзүлүшү» (Фрунзе: Мектеп, 1979.- 140 бет) аттуу изилдөөсү болуп эсептелет. С.Гапаров бул эмгегинде ошол кездеги кыргыз, казак жана орус окумуштууларынын эмгектерин талдоо, жалпылаштыруу аркылуу кыргыз макал, синтаксисин терең талдап, аныктоого жетишкен. Кыргыз элинин макал, лакаптарын – Сапарбек Закиров, С.Ибрагимов, А.Өмүралиева, А.Т. Дунканаев, Т.С.Маразыковдор. Сапарбек Закиров илимий монографиясын «Кыргыз элинин макал, лакаптары» деген ат менен Кыргыз ССР илимдер академиясынын басмасынан (Фрунзе, 1962) бастырып чыгарган [3].

Англис тилиндеги макал-лакаптарын которууда кыйынчылыктар дайыма болуп келген. Ал эми тигил же бул тилдин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен биз, ал тилдин физикалык жана социалдык чөйрөсүн, турмушта түптөлгөн тигил же бул улуттун үрп-адаттарын, маданиятын, тарыхын унутпашыбыз керек. Мисалы америкалыктар үчүн макалдын мааниси түшүнүктүү болсо, кыргыз эли үчүн макал түшүнүксүз болушу мүмкүн. Ошондуктан, кыргыздар же америкалыктар айткысы келген нерсени түшүнүү үчүн, биз бирдей мазмундуу эквивалентти издешибиз керек.

Бир тилден башка тилге которуу анын маанисин бузбай чечмелеп берүү негизи эле кыйын, котормо маселесине негиз салуучулардын бири В.Н. Комиссаров котормо ишинин ырааттуулугун сактоо менен аны үч бөлүмгө бөлүп караган. Биринчи бөлүмдө котормонун жалпы теориясы каралат [6]: котормонун теориялык моделдерин иштеп чыгуу, котормо ишмердигинин механизмдин жалпы мүнөздө түшүндүрүү, котормонун деталдык татаал проблемаларын анализдөөгө негиз боло турган жалпы маселелерди изилдөө ишке ашырылышы керек. Экинчи бөлүм котормонун сапаттык нормасына байланыштуу маселелерди карайт. Котормонун эквиваленттүүлүгүн аныктоонун түрдүү методдору, оригинал менен котормонун тилдик бирдиктеринин маанилик жана формалдык жактан туура келиши, эквиваленттүүлүк, адекваттуулук, тактык, формализм, буквализм, сөзмө-сөздүүлүк сыяктуу сапаттык критерийлерге ээ болушу зарыл. А үчүнчү бөлүм болсо которуу процессинин өзү болуп саналат. Ар бир котормо процесси өзүнө көпчүлүк учурларда спецификалык мамилени талап кылат. Окумуштуу Ю.Найда котормолордун түрлөргө бөлүнүшүн төмөндөгүдөй үч өзөк факторлорго байланыштуу деп эсептейт:

- 1) оригинал тексттеги кабар, информациянын мүнөзү;
- 2) автордун текстте берейин деген ой мүдөөсү;
- 3) котормо багытталган аудиториянын өзгөчөлүгү[2]

Которуу учурунда котормочу текстин же ошол сүйлөмдүн мүнөзүнүн спецификасына байланышкан проблемаларды чечүү үчүн ар кандай өзгөрүштөр менен кошо жоготууларга да дуушар болот. Мисалы, көпчүлүк учурда англис тилиндеги макал-лакаптар кыргыз тилине же кыргыз тилинен англис тилине которулуп жаткан болсо, же болбосо көркөм текст которулуп жаткан болсо, аларга мүнөздүү элементтер: боёктуулук, образдуулук, экспрессивдүүлүк, ыргактуулук, уйкаштык сыяктуу көрүнүштөр толугу менен сакталбай калышы да мүмкүн.

Англис тилинин бардык өзгөчөлүктөрүн эске алып, маданиятынын бир бөлүгү деп эсептелген тилди, башка бир тилге которуп берүү абдан кыйын келет. Англис тилинен макал-лакаптарды кыргыз тилине которууда эквиваленттин болушу котормонун так жана туура болуусуна шарт түзөт. Ошол эле макалдардын кыргызча маанидеги макалы болушу да ыктымал [1].

Биз англис жана кыргыз тилиндеги макал лакаптарынын мааниси жагынан окшош эквиваленттерин тапканы аракет кылдык. Мисалы: “Second thoughts are best”, – Экинчи ойлор эң жакшы (сөзмө сөз которулушу). “Семь раз отмерь, один раз отрежь”. (орус макалы) “Жети өлчөп, бир кес”.

“It’s better to be safe than sorry”- Өкүнүп калбоо үчүн, коопсуз болгон жакшы(сөзмө сөз которулушу). “Береженого, Бог бережет” (орус макалы). “Сактанганды, кудай сактайт”.

Many words hurt more than swords. Көп сөздөр кылычтын да каттуу жаралайт.(сөзмө сөз которулушу) “Слово пуще стрелы разит”.(орус макалы) “Айтылган сөз, атылган ок”.

To kill two birds with one stone. Бир таш мене эки чымчык өлтүрүү (сөзмө сөз которулушу) “Одним выстрелом убить двух зайцев”.(орус макалы) “Бир ок менен эки коёнду атуу”.

Too much knowledge makes the head bald. Өтө көп билим башты таз кылат.(сөзмө сөз которулушу) “Много будешь знать — скоро состаришься”.(орус макалы) “Аз билсен көп жашайсын”.

What is done by night appears by day. Түндө жасалган нерсе күндүз пайда болот.(сөзмө сөз которулушу) “Шило в мешке не утайшь”.(орус макалы) “Кыңыр иш кырк жылдан кийин да билинет”.

A friend's frown is better than a foe's smile. Душмандын жылмаюусунан достун муңайым жүзү артык.(сөзмө сөз которулушу) “Лучше горькая правда друга, чем лесть врага”. (орус макалы) “Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат”.

Be close to a good person and keep away from a bad person . Жакшы адамга жакын болуп, жаман адамдан алыс болуңуз.(сөзмө сөз которулушу) “Жакшыга жанаш, жамандан адаш”.

Patient man win the day . Сабырдуу адам күндү жеңет.(сөзмө сөз которулушу) “Сабырдын түбү, сары алтын”.

Корутунду: Макал-лакаптар тигил же бул элдин маданиятынын бир бөлүгү болуп, экономика менен техниканын өнүгүшүнө, прогресске карабастан ар дайым актуалдуу бойдон кала берет.

Элдин акылмандыгы, духу макал-лакаптарында байкалат. Ал эми тигил же бул элдин макал-лакаптарын билүү тилди жакшыраак билүүгө гана эмес, элди жакшыраак билүүгө да салым кошоорун билдим. Адамдардын ой жүгүртүүсү жана мүнөзү ар түрдүү. Элдердин макал-лакаптарын, салыштыруу бул элдердин канчалык жалпылыгы бар экендигин көрсөтөт. Бул өз кезегинде алардын өз ара жакшы түшүнүшүп, жакындашуусуна шарт түзөт. Макал-лакаптарда элдин бай тарыхый тажрыйбасы, элдин эмгеги, турмушу, маданияты менен байланышкан ойлор чагылдырылган. Макал-лакаптарды, туура жана орундуу колдонуу кепке кайталангыс оригиналдуулукту, өзгөчө экспрессивдүүлүктү берет.

Жогоруда айтылгандардын бардыгынан, ар бир котормочунун элдик оозеки чыгармачылыктын бирдиктерин которуу шык-жөндөмүнө ээ болушу, аларды сөзмө-сөз которбостон, алардын негизги мазмунун ырааттуу, компетенттүү жеткире билүүсү керек деген жыйынтык чыгат.

Колдонулган адабияттар

1. Байер Х., Байер А. Пословицы и поговорки: Сборник.. – М.: Высш. шк., 1989.
2. Эстебесов.Э. Макал-лакаптар. Акыл китеп.2015.
3. Койчуманов.Ж. макал-лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор. 2012.
4. <http://www.arabaev.kg/do.kg/upload>.
5. www.bizdin/kg.
6. <https://bilim-akipress-org.translate.goog/kg>.

УДК 373

КАРАТАЙ САРТБАЕВДИН ПЕДАГОГИКА ИЛИМИНЕ КОШКОН САЛЫМЫ

Шерикбай кызы А.¹¹Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик университети,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул илимий макала Каратай Сартбаевдин педагогика илимине кошкон ийгиликтүү салымы илимий өнүктө талданды. Каратай Сартбаев кыргыз тилин өнүктүрүү багытына өзгөчө салым кошуп, кийинки урпактарга зарыл болгон усулдук эмгектерди калтырды. Ааламдашкан алкакта жашап жаткан кыргыз эли үчүн, этно педагогикага кайрылуу, салттык билимди жандандыруу, Сартбаевдей инсандардын эмгектерин пайдалануу өтө актуалдуу маселелердин бири болуп калды. Андыктан, К. Сартбаевдин педагогика илимине кошкон салымын иликтөө негизги проблема катары коюлуп, милдет катары анын эмгектерин анализдөө саналды. Бул илимий макалада кыргыз тили, эне тили, окутуунун усулдары боюнча зор эмгектерди жараткан К.Сартбаевдин педагогикалык мурастарына илимий өнүктө анализ жүргүзүлүп, окутуунун технологиясына чоң салым кошкондугу баса белгиленди.

Макалада К.Сартбаевдин тил концепциясынын негизги милдеттери иликтенип, илимге кошкон уникалдуу салымдары такталды. Илимий макаланы даярдоодогу негизги максат К. Сартбаевдин педагогика илимине кошкон салымын тактоого арналгандыктан, илим жазуу ишинин методдору пайдаланылды. Тактап айтканда, өнүгүү, принципиалдуулук, объективдүүлүк, системалуулук принциптерин сактоо менен, анализ жана синтез, индукция жана дедукция, кейс усулу, герменевтика сыяктуу илимий методдор колдонулуп, жалпы жыйынтык чыгарылды.

Ачкыч сөздөр: билим берүү, тил, жазуу сөзү, баалуулуктар, этнопедагогика, оозеки сөз, окутуу, тарбия, сөз байлыгы, тил илими, педагогика, методика.

ВКЛАД КАРАТАЯ САРТБАЕВА В ПЕДАГОГИЧЕСКУЮ НАУКУ

Шерикбай кызы А.¹¹Жалал-Абадский Государственный университет им.Б.Осмонова,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В данной научной статье с научной точки зрения проанализирован успешный и весомый вклад Каратая Сартбаева в педагогическую науку. Каратай Сартбаев внес особый вклад в развитие кыргызского языка, оставив необходимые методические работы для последующих поколений. Для кыргызского народа, живущего в глобализированных рамках, обращение к этнопедагогике, возрождение традиционных знаний, использование трудов таких личностей, как Сартбаев, стало одной из актуальных проблем. Поэтому в качестве основной проблемы было поставлено исследование вклада Сартбаева в педагогическую науку, а в качестве задачи анализ его трудов. В данной научной статье проведен научный анализ педагогического наследия К.Сартбаева, создавшего большие труды по кыргызскому языку, родному языку, методам обучения, подчеркнут большой вклад в технологию обучения.

В статье исследованы основные задачи языковой концепции Сартбаева, уточнен его уникальный вклад в науку. Основной целью подготовки научной статьи является для уточнения вклада Сартбаева в педагогическую науку были использованы методы научной письменной работы. В частности, при соблюдении принципов развития, принципиальности, объективности, систематичности были использованы такие научные методы, как анализ и синтез, индукция и дедукция, тематическое исследование, герменевтика и сделан общий вывод.

Ключевые слова: образование, язык, письменное слово, ценности, этнопедагогика, устное слово, обучение, воспитание, словарный запас, Лингвистика, педагогика, методология.

KARATAI SARTBAYEV'S CONTRIBUTION TO PEDAGOGICAL SCIENCE

Sherikbai kyzy A.¹

¹Jalal-Abad State University named after B.Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

In this scientific article, the successful and significant contribution of Karatai Sartbayev to pedagogical science is analyzed from a scientific point of view. Karatai Sartbayev made a special contribution to the development of the Kyrgyz language, leaving the necessary methodological work for future generations. For the Kyrgyz people living in a globalized framework, the appeal to ethnopedagogy, the revival of traditional knowledge, the use of the works of such personalities as Sartbayev, has become one of the urgent problems. Therefore, the study of Sartbayev's contribution to pedagogical science was set as the main problem, and the analysis of his works was set as the task. In this scientific article, a scientific analysis of the pedagogical heritage of K.Sartbayev, who created great works on the Kyrgyz language, native language, teaching methods, is carried out, a great contribution to the technology of teaching is emphasized.

The article examines the main tasks of Sartbayev's linguistic concept, clarifies his unique contribution to science. The main purpose of the preparation of the scientific article is to clarify the contribution of Sartbayev to pedagogical science, the methods of scientific writing were used. In particular, such scientific methods as analysis and synthesis, induction and deduction, case study, hermeneutics were used in compliance with the principles of development, integrity, objectivity, and systematicity, and a general conclusion was made.

Keywords: education, language, written word, values, ethnopedagogy, oral word, teaching, education, vocabulary, linguistics, pedagogy, methodology.

Киришүү. Кыргыз педагогикасынын өнүгүшүнө салым кошкон улуу инсандардын бири К.Сартбаев. Кыргыз илиминин өнүгүшүнө салым кошуп, кыргыз педагогикасын илимге кошкон улуу педагогдорубуз кыргыз элинин этнопедагогикасына таянуу менен илимге чоң салымдарын кошушуп, жаш илимпоздорго кенен жол салып беришкен. Алар баштаган илимдин жолу бүгүнкү жаш илимпоздорго фундаменталдык эмгек катары кызмат кылып, алардын илимге шыктануусуна түрткү болууда. Мына ушундай өрнөктүү өмүр тартуулаган чыгаан педагог катары К.Сартбаевди айта кетүүбүз абзел. Ал кыргыз тилинин өсүп өнүгүшүнө, кыргыз тилинин грамматикасын, кыргыз мектептери үчүн окуу куралдарын, фонетика жана морфологиянын, кыргыз тилиндеги сөз бөлүмдөрүнүн классификациясын өнүктүрүүгө салым кошкондугу менен белгилүү. Анын эмгектерин таануу, өздөштүрүү, жаштарга жеткирүү учурдун актуалдуу маселелеринин бири болуп саналат.

Коомчулукка сунушталып жаткан илимий макалада К.Сартбаевдин эмгектерине илимий-теориялык анализ жасалып, анын ар бир эмгегине илимий талдоо жүргүзүү аракети көрүлдү.

Материалдар жана изилдөө методдору. К.Сартбаев советтик мезгилдеги педагогдордун катарында болгондуктан, анын илимий ишмердүүлүгүн анализдеген адабияттар чет элдик окумуштууларга да таандык экендиги белгилүү. Анткени анын эмгектери мамлекеттик жана расмий тилдерде жарык көргөндүгү менен айырмаланат. Ошол себептүү К.Сартбаевдин эмгектерине теориялык анализ жүргүзүүдө Ата Мекендик, жакынкы жана алыскы чет өлкөнүн эмгектери изилдөө ишинде кеңири пайдаланылды. Айрыкча, азыркы мезгилде аты аталган окумуштуунун эмгектерине кайрылуу, анын эмгектеринин негизинде илимий эмгектерди жаратуу чоң актуалдуулукка ээ. Окумуштуунун эмгектерин илимий талдоого алууда илимде колдонулуп келген ырааттуулук, объективдүүлүк, өнүгүү, жалпы байланыш принциптерин так сактоо ар бир изилдөөчүнүн негизги милдеттеринин бири. Аталган принциптердин алкагында илимий иш жазууда пайдаланылып келген илим изилдөөнүн методдорун так жана ырааттуу пайдалануу зарыл экендиги маалым. Аталган илимий жоболорду так сактоо, илимдин этикасын сактоо ар бирибиздин негизги милдетибиз деп эсептейм.

Илимий макаланы даярдоодо эң алгач салыштыруу ыкмасы колдонулуп, анын алкагында советтик жана постсоветтик мезгилдеги эмгектердин спецификалык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулду. К.Сартбаевдин эмгеги жаштарды тарбиялоо, алардын тилин өнүктүрүү, системаларына арналгандыктан, герменевтика ыкмасы толук пайдаланылды. Окумуштуунун өз мезгилинде жазып калтырган эмгектерин анализдөө ыкмасын колдонуу менен талдап, өз пикирибизди кошумчалоодо синтездөө ыкмасын колдондук. К.Сартбаевдин илимий эмгектеринин индукция жана дедукциясы ыкмасы аркылуу да анализденди. Логикалык ыкма жалпы жыйынтык чыгарууга жакындан жардам берди.

Тыянактар жана талкуулар. Азыркы мезгилде К.Сартбаевдин илимий ишмердүүлүгүнө кызыгуучулардын саны арбып, анын эмгектерин фундаменталдык эмгек катары бир топ изилдөөчүлөр пайдаланып келишет. Алардын катарында профессор С.С.Сакиева да К.Сартбаев таанууга токтолуп: “Окумуштуунун башталгыч класстын окуучуларынын өздүк жана жазуу кептеринен жиберилүүчү стилистикалык каталарды окутулуучу материалдарга карата төмөндөгүдөй үч топко бөлүүгө болот деген оюна кошула тургандыгына, ал эрежелер катары орфографиялык-морфологиялык эрежелердин бузулушуна байланыштуу жиберилген стилистикалык каталар, лексикалык-морфологиялык эрежелердин бузулушуна байланыштуу жиберилген стилистикалык каталар жана стилистикалык эрежелердин бузулушуна байланыштуу жиберилген стилистикалык каталар” [1] кирээрине токтолот.

Чынында, К.Сартбаев өз өмүрүн тил илимине, элге, жаштарга билим берүүгө арнаган окумуштуулардын катарында. Ал тарабынан башталгыч класстар үчүн “Алиппе”, “Эне тили”, “Кыргыз тили” окуу китептери, окуу-методикалык комплекстер жарык көргөн. Окумуштуу эки доордо жашаган окумуштуулардан болгондуктан, алгач мектеп билими менен алпурушса, кийинчерээк илим менен алектенип, илимий кадрларды өстүрүүгө да чоң салым кошкон. Илимий чөйрө анын “чыныгы элдик мугалим” катары таанып: “Профессор Каратай Сартбаевдин илимий-методикалык жана илимий-педагогикалык мурастары 300 басма табак “Алиппе” баштаган окуу китептери, окуу программа, окуу куралдары 60тан ашат. 200дөн ашуун илимий макалалары жарык көргөн. 150 басма табак көлөмүндө окуу китептери “Мектеп” басмасынан байма-бай басылып чыгып, 1000 000 1500 нусканы түзүп, орто мектептерде чейрек кылым бою жаш муундарды окутуп-тарбиялап келди. КРнын эл агартуусунун отличниги, Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкери наамына ээ болгон. Ошондой эле И.Арабаев атындагы КМУнун эмгек жамааты бир добуштан колдоого алып, КРнын Эл мугалими ардактуу наамга көрсөтүлгөн” [2] деген маалымат менен бөлүшүп, анын тандалган эмгектерин басмадан чыгаруу демилгесин ишке ашырышкан.

М.Раимбекованын пикирине ылайык: “Ал илим тармагынын дыйканы болгон” [2]. Жогорудагы автор К.Сартбаев 1960-жылдын июль айынан тартып Фрунзедеги Кыргыз педагогика илим изилдөө институтунун башталгыч класстар секторуна илимий кызматкер болуп орношуп, 1962-жылы ушул институттун аспирантурасына өтүп, 1965-жылы «Кыргыз мектептеринин башталгыч класстарында морфологиялык материалдарды окутууда окуучулардын сөзүн өстүрүү» аттуу темадагы кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргогондугуна токтолуп, ошондой изилдөөлөрдүн негизинде К.Сартбаевдин катышуусу менен “Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы» аттуу фундаменталдуу эмгек жарык көргөндүгүн, К.Сартбаев бул колдонмодо «Класстан тышкары окууну» жана «Грамматиканы окутуунун методикасы» деген бөлүмдөрдү иштеп чыккандыгына, бул китеп мугалимдер үчүн кыргыз тилин башталгыч мектепте окутуу процессин жакшы жолго коюуда, мугалимдердин сабакты кызыктуу өткөрүүсүнө, окутуунун методдорун туура колдоно билүүсүндө жол көрсөткүч катары кызмат кылгандыгына, китептин экинчи бөлүмүндө фонетикалык материалдарды жана морфологиялык материалдарды окутуу

деген темаларды иштегендигине, бул монографиялар азыр да башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуу методикасына арналган бирден-бир окуу куралы катары колдонулуп жаткандыгына, китепте сабаттуулукка жана жазууга үйрөтүүнүн методикасы, түшүндүрүп окутуу, грамматикалык, фонетикалык материалдарды окутуу маселелери толугу менен иштелип чыккандыгына жана ушул кезге чейин туруктуу методикалык колдонмо катары кызмат кылып жаткандыгына [2] токтолот.

К.Сартбаевдин «Кыргыз мектептеринин башталгыч класстарында кыргыз тилин окутуудагы көрсөтмөлүүлүк» деген методикалык колдонмосу 23 беттен туруп, башталгыч класстардын окуучуларына билим берүүдө көрсөтмө куралдардын ордун, ролун өзгөчө белгилеп, эң негизги же болбосо биринчи топтогу көрсөтмө куралдарга нагыз, буюм же заттардын өзүн көрсөтүүнү сунуштаган эмгек болуп саналат. Аталган китеп грамматикалык жана фонетикалык материалдарды окутууда колдонулуучу көрсөтмө куралдардын түрлөрү, аны сабакта пайдалана билүүнүн жолдорун ачык, так билдирип бере алгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Андайн сырткары окумуштуунун “Кыргыз башталгыч класстарында сөз түркүмдөрүн окутуунун методикасы”, “Сөз өстүрүү” аттуу эмгектери да белгилүү.

Окумуштуу А.Токтомамбетовдун пикирине ылайык: “К.Сартбаев кайталангыс феномен, адамгерчилиги бийик устат, илимдин дыйканы” [3] деген пикирине кошулууга болот. Чынында ошондой. Анын тил илими маселелери боюнча жазылган эмгектеринин маанилүү экендигин баса белгилөө менен “Синтаксисти окутууда зарыл болгон негизги методдорду К.Сартбаевден табууга болот” [4, бб.] – деген пикирди айткан автордун сыпаттамасы биз сөз кылган окумуштууга айтылгандай түр калтырат. Демек, К.Сартбаевдин бир эле эмгегинин мисалында жалпы эмгектеринин деңгээлин байкоого болот. Маселен анын “Башталгыч класстын окуучуларынын стилистикалык каталары жана аны түзөтүүнүн жолдору” [5] аталышындагы эмгегинин бүгүнкү учурда да актуалдуулугу жогору экендиги макалада бир нече ирет баяндалды.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда Каратай Сартбаевдин илимге кошкон салымы чоң экендиги макалада баш аяк баяндалды. Ал эки доордо жашаган жана эмгектенген педагог катары белгилүү окумуштуулардан. Басып өткөн өрнөктүү өмүрү жаш илимпоздор үчүн чоң сабак, терең үлгү, илимдин даңгыр жолу. К.Сартбаевдин өрнөктүү өмүрүнүн алгачкы кадамдары жөнөкөй мектеп мугалими катары эмгектенүү менен башталып, кийинки мезгили илимдин бийиктиктерин багынтуу менен коштолуп, акыр аягында жаш илимпоздордун мектебинин түзүүчүсү, жетекчиси, илимдин дыйканы болуу менен жыйынтыкталган. Анын илимий пикирине таянуу жаш илимпоздор үчүн учурдагы зарылдыктардын бири. К.Сартбаев изилдеген илимий изилдөөлөрдүн алкагында азыркы учурда бир топ илимий эмгектер жазылды жана жазыла бермекчи. Анткени, анын илим үчүн чапкан жолунда ойлоноууга бир катар идеялар ташталган, учуру келгенде толуктай турган ойлор айтылган. Чыгаан илимпоздун өрнөктүү өмүрүнөн сабак алып, анын илимий идеяларын жан дүйнөгө сиңирип, анын ишин жана жолун улантуубуз абзел.

Колдонулган адабияттар

1. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_52079919_22109353.pdf
2. <https://kutbilim.kg/analytics/inner/karatay-sartbaev-i-arabaevdin-pedagogikalyk-murasyn-ulantkan-insan/>
3. <https://kutbilim.kg/analytics/inner/professor-karatay-sartbaevdin-fenomeni/>
4. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. Бишкек, 2009. 488 б.
5. Сартбаев К. Башталгыч класстын окуучуларынын стилистикалык каталары жана аны түзөтүүнүн жолдору Фрунзе, 1965.

УДК 547-327

СУЛЬФАНИЛАМИДДИН УГЛЕВОДДУУ ТУУНДУЛАРЫН PASS ПРОГРАММАСЫНЫН ЖАРДАМЫ МЕНЕН КОМПЬЮТЕРДИК МОДЕЛДӨӨ

Акпаралиева О.А.¹, Канетова Д.Э.², Эрназарова Б.К.³
^{1,3}Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш.
²Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш.
³Адам университети, Бишкек ш.

Аннотация

PASS компьютердик программасын колдонуу менен жаңы синтезделип алынган зат N-(β-D-гликопиранозилкарбамоил)-сульфаниламиддин фармакологиялык жана уулуу таасиринин ар кандай түрлөрү болжолдонгон. N-(β-D-гликопиранозилкарбамоил)-сульфаниламид бирикмесинин сульфаниламидге караганда биологиялык активдүүлүгү бир топ жогору экенин божомолдоонун негизинде байкалат, кыязы физиологиялык активдүү кошулманын гликозилдениши дары заттарынын активдүүлүгүнүн жогорулашына жана уулуулугунун төмөндөшүнө алып келерин бошомолдойт. Синтезделген кошулмалардын биологиялык активдүүлүгүн виртуалдык скринингдин жыйынтыгы көрсөткөндөй, заттардын көбү пайдалуу биологиялык активдүүлүккө ээ болушу мүмкүн жана келечекте теренирээк изилдөө сунушталат.

Ачкыч сөздөр: Углевод, синтез, компьютердик божомолдоо, сульфанилад, виртуалдык скрининг, физиологиялык активдүү кошулма, уулу зат.

КОМПЬЮТЕРНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ УГЛЕВОДНЫХ ПРОИЗВОДНЫХ СУЛЬФАНИЛАМИДА С ПОМОЩЬЮ ПРОГРАММЫ PASS

Акпаралиева О.А.¹, Канетова Д.Э.², Эрназарова Б.К.³
^{1,3}Джалал-Абадский государственный университет им. Б. Осмонова, г. Жалал-Абад
²Центральноазиатский Международный медицинский университет г. Жалал-Абад
³Университет Адама, г. Бишкек

Аннотация

Было предсказано множество различных фармакологических и токсических эффектов N-(β-d-гликопиранозилкарбамоила)-сульфаниламида, недавно синтезированного с использованием компьютерной программы Pass. Это наблюдается на основании предположения, что соединение N-(β-D-гликопиранозилкарбамоил)-сульфаниламида имеет гораздо более высокую биологическую активность, чем сульфаниламид, что, вероятно, предполагает, что гликозилирование физиологически активного соединения приводит к повышению активности и снижению токсичности лекарственных средств. Результаты виртуального скрининга биологической активности синтезированных соединений показывают, что большинство веществ могут обладать полезной биологической активностью, и в будущем будут рекомендованы более глубокие исследования.

Ключевые слова: Углевод, синтез, компьютерное прогнозирование, сульфанилад, виртуальный скрининг, физиологически активное соединение, сырое вещество.

COMPUTER MODELING OF CARBOHYDRATE DERIVATIVES OF SULFONAMIDES USING THE PASS PROGRAM

Akparaliev O.A.¹, Kanetova D.E.², Ernazarova B.K.³
^{1,3}Jalal-Abad State University, Kyrgyzstan, Jalal-Abad
²Central Asian International University, Jalal-Abad
³Adam University, Bishkek

Abstract

Various types of pharmacological and toxic effects of the newly synthesized substance N-(β -D-glycopyranosylcarbamoyl)-sulfanilamide were predicted using the PASS computer program. The biological activity of the N-(β -D-glycopyranosylcarbamoyl)-sulfanilamide compound is observed to be much higher than that of sulfanilamide. The results of the virtual screening of the biological activity of the synthesized compounds show that most of the substances may have beneficial biological activity, and further research is recommended in the future.

Keywords: Carbohydrate, synthesis, computer prediction, sulfonamide, virtual screening, physiologically active compound, toxic substance.

Фармакологиянын негизги милдети жаңы алынган дары-дармектердин биологиялык касиеттерин, механизмдерин изилдөө жана медициналык практикага киргизүү болуп эсептелет. Дарыларды жаратуу процесси бир топ татаал жана өз ара байланышкан бир нече этаптарды камтыйт. Дарыларды жаратуунун биринчи этабында синтетикалык химиктер потенциалдуу биологиялык активдүүлүгү бар жаңы химиялык кошулмаларды синтездеп, өз ишин башташат. Эреже катары, химик-синтетиктер бирикмелердин максаттуу синтезин жүзөгө ашырат же буга чейин белгилүү эндогендик (организмде пайда болгон) биологиялык активдүү заттардын химиялык түзүлүшүн модификациялашат. Дары-дармек заттарынын максаттуу синтези белгиленген фармакологиялык касиеттери бар биологиялык активдүү заттарды жаратууну камтыйт.

Биологиялык активдүү препараттардын курамына углеводдун молекуласын кошуу заттардын уулуулугунун төмөндөшүнө, сууда эригичтигинин жана биологиялык касиетинин жогорулашына алып келет. Ошондуктан, айыл чарбасында жана саламаттыкты сактоодо колдонуу үчүн жаңы углевод камтыган химиялык заттарды синтездөө, гликозилкарбамиддерди алуунун жөнөкөй жана үнөмдүү жолдорун издөө углеводдор химиясынын актуалдуу багыттарынын катарына кирет.

Бул максатта биз N-метил-N1- β -гликопиранозил-N-нитрозочевина бирикмеси сульфаниламид менен аракеттенгенде нуклеофилдик орун алмашуу реакциясына женил кире тургандыгы аныкталып, жыйынтыгында N-(β -D-глюкопиранозилкарбамоил)-сульфаниламид бирикмеси алынды [1].

Органикалык химияда жаңы заттарды синтездөө ыкмаларын иштеп чыгуу жана алардын биологиялык активдүүлүгүн компьютердик программанын негизинде алдын ала божомолдоо маанилүү жана актуалдуу болуп эсептелет. PASS Online программасы 4000ден ашык биологиялык активдүүлүктү, анын ичинде фармакологиялык эффекттерди, аракет механизмдерин, уулуулугун жана терс таасирлерин, метаболикалык ферменттер менен өз ара аракеттенүүсүн болжолдойт [2-3].

Иштин максаты сульфаниламиддердин гликозиламиддик байланыштары менен фармакологиялык эффектисин жана уулуу таасирин аныктоо максатында PASS программасын колдонуу менен синтезделген бирикмелерди компьютердик болжолдоону жүргүзүү.

Изилденген кошулмалардын структуралык формулалары системага MOL же SDF файлдары түрүндө киргизилет. Орточо болжолдоо катасы 4,9% түзөт. Болжолдоо натыйжалары кошулмалардын белгилүү биологиялык активдүүлүктү көрсөтүү ыктымалдыгы (Pa) жана бул активдүүлүктү көрсөтпөө ыктымалдыгы (Pi) катары эсептелет. Адатта, жаңы химиялык кошулмалар үчүн перспективдүү кошулмаларды тандоонун босогосу катары $P_a > 0,5$ мааниси каралат. Карбамид гликозиддеринин туундуларынын биологиялык активдүүлүгүн компьютердик болжолдоо үчүн алардын структуралык формулалары MOL форматындагы файлдар түрүндө алынган. Биз мочевины туундуларынын болжолдонгон активдүүлүгүн карап чыктык, алардын пайда болуу ыктымалдуулугунун маанилери $P_a > 0,9$ дан $P_a > 0,3$ кө чейин.

Эксперименталдык (in silico) скринингден алынган жыйынтыктар

Карбамид туундуларынын галакто- жана глюко-стереохимиялык изомерлери үчүн PASS программасы болжолдонгон биологиялык активдүүлүктүн бирдей диапазонун көрсөтөт, ошондуктан биз алардын бирөөсү үчүн гана болжолдоо натыйжаларын талдадык. Сульфаниламиддин карбонгидрат туундулары - Pa-0,8 ыктымалдыгы менен трансфераза ферментинин активдүүлүгүн бөгөттөө же стимулдоо жөндөмдүүлүгү биологиялык активдүүлүктү көрсөтөт. Бул таблицадагы кошулмалар Pa жана Pi (Pa–Pi) ыктымалдыктарынын ортосундагы айырманын азаюу тартибинде, трансферазанын активдүүлүгүнө таасир этүү жөндөмдүүлүгүнө жараша иреттелген.

Таблицада N-метил-N¹-(β-D-ксилопиранозилкарбамоил)-сульфаниламид (1) кошулмасынын рестенотикалык (рестенозду дарылоо Pa/ Pi = 0,679/0,004), вируска каршы (грипп) Pa/ Pi = 0,655/ 0,009 катары активдүүлүк ыктымалдыгын көрсөтөт), антиминобактериялык (антиминобактериялык Pa/ Pi = 0,488/0,021), кургак учукка каршы (кургак учукка каршы Pa/ Pi = 0,560/0,008) жана антибактериалдык (антибактериалдык Pa/ Pi = 0,487/0,018).

Рестенозду дарылоо кан тамыр ичиндеги эффективдүү кийлигишүүдөн кийин пациентте стенокардия симптомдорунун кайра жанданышын билдирет. Бул жоюлган стеноз зонасында кайра таруунун пайда болушу менен шартталган - рестеноз. Рестеноздун себептери ар түрдүү. Көбүнчө, бул кадимки люмен калыбына келтирилген тамырдын аймагында тамырдын ички катмарынын ашыкча өсүшү болуп саналат. Ошентип, адамдын денеси бөтөн дененин киришине жооп берет

N-метил-N¹-(β-D-галактопиранозилкарбамоил)-сульфаниламид (2) кошулмасынын рестенотикалык активдүүлүгүн төмөнкүдөй ыктымалдыгын көрсөтөт (рестенотук дарылоо Pa / Pi = 0,679 / 0,004), вируска каршы (антивирустук (грипп) Pa / Pi = 0,655 / 0,09), (антиминобактериялык Pa / Pi = 0,488/0,021), кургак учукка каршы (кургак учукка каршы Pa / Pi = 0,560/0,008) жана бактерияга каршы (бактерияга каршы Pa / Pi = 0,487/0,018).

Ошентип, таблицада иш-аракеттин ар кандай түрлөрү 0,8 ден жогору ыктымалдуулук менен болжолдонгондугу көрсөтүлгөн. Трансферазага тийгизген таасиринен тышкары, көптөгөн кошулмалар үчүн NR2F1, POLE2, ABC5, BDNF, PLIN2, S100A4, MAPK8 гендердин экспрессиясын күчөтүү, FGFR1 генинин экспрессиясын ингибирлөө, бөгөт коюу мүмкүнчүлүгү жогору (Pa > 0,8) менен болжолдонууда. бета-глюкуро니다за ферменттеринин активдүүлүгү, кант фосфатазасы.

Биологиялык активдүүлүктү салыштыруу үчүн биз сульфаниламиддин биологиялык активдүүлүгүн алдын ала айтканбыз. Таблицада көрүнүп тургандай N-(β-D-ксилопиранозилкарбамоил)-сульфаниламид бирикмеси – шишик оорусуна каршы (Antineoplastic (small cell lung cancer Pa / Pi = 0.709 / 0.003), рестеноз restenosis (restenosis дарылоо Pa / Pi = 0.609 / 0.004), ангиогенез ингибитор (Angiogenesis inhibitor Pa /Pi = 0,549/0,015) ыктымалдыгын көрсөтөт.

N-(β-D-галактопиранозилкарбамоил)-сульфаниламид бирикмеси, шишик оорусуна каршы (antineoplastic = 0,679/ 0,004), рестеноз (restenosis дарылоо Pa/Pi = 0,710/0,004), ангиогенез ингибитору (angiogenesis ингибитору Pa/Pi = 0,710/0,004), вируска каршы (antiviral (Influenza) Pa/ Pi = 0,591/0,014), кургак учукка каршы (antituberculosic Pa/ Pi = 0,408/0,029) активдүүлүктүн болууу ыктымалдыгын көрсөтөт.

Сульфаниламид (3) бирикмеси антигельминтик (Антигельминтик (Anthelmintic (Fasciola) Pa/ Pi = 0,615/0,002), вируска каршы (Antiviral (Trachoma) Pa/ Pi =0,517/0,002), кургак учукка каршы (antituberculosic Pa/Pi = 0,516/0,02) катары активдүүлүктүн ыктымалдыгын көрсөтөт.

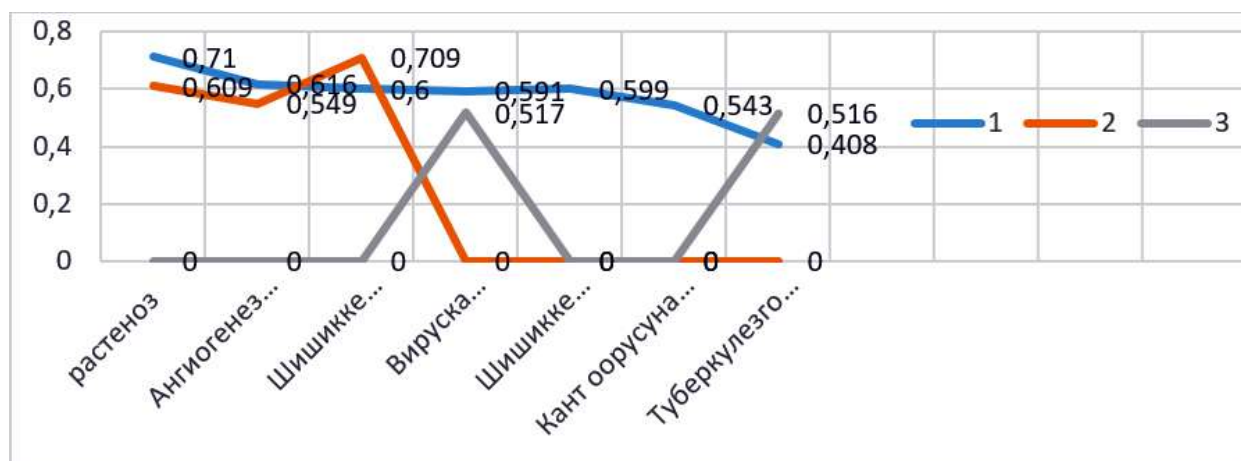

Схема 1. Сульфаниламид жана анын углевод аналогдорунун салыштырма фармакологиялык таасири.

Сүрөттө көрүнүп тургандай N-(β-D-ксилопиранозилкарбамоил)-сульфаниламид (1), N-(β-D-галактопиранозилкарбамоил)-сульфаниламид (2), сульфаниламид (3) бирикмелеринин биологиялык касиеттери боюнча салыштырмалуу корреляциясы каралды. N-(β-D-гликопиранозилкарбамоил)-сульфаниламид сульфаниламидге караганда биологиялык активдүүлүгү бир топ жогору экенин цифралардан көрүүгө болот, кыязы, физиологиялык активдүү кошумча гликозилдениши активдүүлүктүн жогорулашына жана дарылардын уулуулугунун төмөндөшүнө алып келерин тастыктайт.

Ошентип, биз тарабынан синтезделген кошумчалардын биологиялык активдүүлүгүн виртуалдык скринингдин жыйынтыгы көрсөткөндөй, заттардын көбү пайдалуу биологиялык активдүүлүккө ээ болушу мүмкүн жана аларды келечекте практикалык жактан колдонууга сунушталат.

Жаңы синтезделген кошумчалардын курч уулуулугун баалоо дары-дармек каражаттарын иштеп чыгууда жана аларды колдонуунун тобокелдигин баалоонун маанилүү милдети болуп саналат. Курч уулануу тирүү организмге тийгенден кийин белгилүү бир убакыттын ичинде пайда болгон кошумча таасир катары каралат. LD50 мааниси курч уулуулугунун маанилүү мүнөздөмөлөрүнүн бири болуп саналат, ал кабыл алынгандан кийин 24 сааттын ичинде субъекттердин 50% өлүмүнө алып келген дозага туура келет. Кемирүүчүлөр менен өлчөнгөн курч оозеки, тери жана ингаляциялык ууландыргычтык жалпы токсикологиялык тобокелдикти баалоо үчүн маанилүү көрсөткүчтөр болуп саналат, ал эми курч ичке жана венага куюлуучу ууландыргычтык дарыны өнүктүрүү үчүн маанилүү. Бирок, кемирүүчүлөрдүн (ошондой эле башка тирүү жандыктардын) курч уулуулугуна кошумчаларды эксперименталдык текшерүү кымбатка турат жана этикалык негизде сынга алынат. Жаңы кошумчалардын терс таасирлерин ар тараптуу баалоо үчүн биз *in silico* деп аталган компьютердик симуляция ыкмаларын колдондук.

Алардын структуралык формулаларын билүүнүн негизинде компьютердик программалардын жардамы менен кошумчалардын өзгөчө уулуулугун болжолдоо зыяндуу таасирлердин минималдуу топтому менен эң келечектүү кошумчаларды тандап алуунун жана заманбап фармакологиянын актуалдуу маселесин чечүүнүн кыйла ишенимдүү жана арзан ыкмасы болуп саналат.

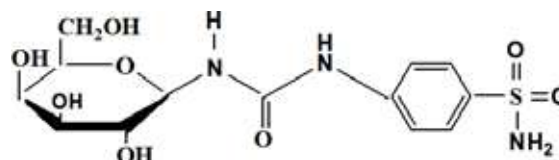
Синтезделген кошумчалардын курч уулуулугун баалоо дары-дармек каражаттарын иштеп чыгуунун жана аларды колдонуунун тобокелдигин баалоонун маанилүү милдети болуп саналат. Алардын структуралык формулаларын билүүнүн негизинде компьютердик

программалардын жардамы менен кошулмалардын өзгөчө уулуулугун болжолдоо зыяндуу таасирлердин минималдуу жыйындысы менен келечектүү кошулмаларды тандап алуунун жана заманбап фармакологиянын актуалдуу маселесин чечүүнүн кыйла ишенимдүү жана арзан ыкмасы болуп саналат.

Биз сульфаниламиддин углеводдуу туундулары үчүн GUSAR программасын колдонуу менен төрт түрдөгү (оозеки, венага, интраперитонеалдык, тери астына, ингаляция) келемиштер үчүн кремний LD50 маанилерин алдын ала айтканбыз.

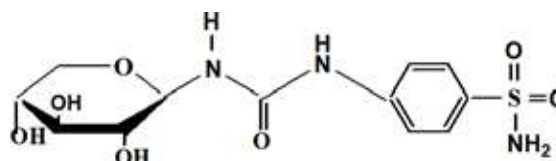
GUSAR программасын колдонуу менен төрт түрдөгү (оозеки, венага, интраперитонеалдык, тери астына, ингаляция) келемиштер үчүн *in silico* LD50 маанилерин болжолдоо. Тренинг комплекттери SYMYX MDL уулуулугунун маалымат базасынын маалыматтарынын негизинде түзүлгөн. Алар LD50 (log10 (ммоль/кг)) менен берилген курч келемиштердин уулуулугу маалыматтары менен ~ 10,000 химиялык структуралар жөнүндө маалыматты камтыйт.

1-таблица - N-(β-D-галактопиранозилкарбамоил)-сульфаниламиддин (2) GUSAR божомолу, келемиштердин курч уулуулугу

Rat IP LD50 Log10(mmol/kg)	Rat IV LD50 log10(mmol/kg)	Rat Oral LD50 log10(mmol/kg)	Rat SC LD50 log10(mmol/kg)
0,397 in AD	0,319 in AD	1,464 in AD	1,183 in AD
Rat IP LD50 (mg/kg)	Rat IV LD50 (mg/kg)	Rat Oral LD50 (mg/kg)	Rat SC LD50 (mg/kg)
941,900 in AD	786,500 in AD	1,098E4 in AD	5754,000 in AD
Кемирүүчүлөр үчүн химиялык заттардын курч уулуулугу боюнча классификациясы			
Rat IP LD50 Classification	Rat IV LD50 Classification	Rat Oral LD50 Classification	Rat SC LD50 Classification
Class 5 in AD	Non Toxic in AD	Non Toxic in AD	Non Toxic in AD

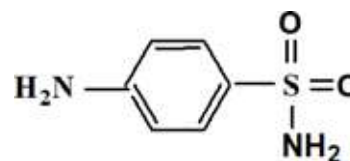
2-таблица - N-(β-D-ксилопиранозилкарбамоил)-сульфаниламиддин (1) GUSAR божомолу, келемиштердин курч уулуулугу

Rat IP LD50 Log10(mmol/kg)	Rat IV LD50 log10(mmol/kg)	Rat Oral LD50 log10(mmol/kg)	Rat SC LD50 log10(mmol/kg)
0,433 in AD	0,184 in AD	0,975 out of AD	0,964 in AD
Rat IP LD50 (mg/kg)	Rat IV LD50 (mg/kg)	Rat Oral LD50 (mg/kg)	Rat SC LD50 (mg/kg)
940,800 in AD	530,500 in AD	3279,000 out of AD	3198,000 in AD
Кемирүүчүлөр үчүн химиялык заттардын курч уулуулугу боюнча классификациясы			
Rat IP LD50 Classification	Rat IV LD50 Classification	Rat Oral LD50 Classification	Rat SC LD50 Classification
Class 5 in AD	Class 5 in AD	Class 5 out of AD	Non Toxic in AD

3-таблица – сульфаниламиддин (1) GUSAR
божомолу, келемиштердин курч уулуулугу

Rat IP LD50 Log10(mmol/kg)	Rat IV LD50 log10(mmol/kg)	Rat Oral LD50 log10(mmol/kg)	Rat SC LD50 log10(mmol/kg)
0,725 in AD	0,888 in AD	1,123 in AD	0,585 in AD
Rat IP LD50 (mg/kg)	Rat IV LD50 (mg/kg)	Rat Oral LD50 (mg/kg)	Rat SC LD50 (mg/kg)
914,100 in AD	1329,000 in AD	2284,000 in AD	662,000 in AD
Кемирүүчүлөр үчүн химиялык заттардын курч уулуулугу боюнча классификациясы			
Rat IP LD50 Classification	Rat IV LD50 Classification	Rat Oral LD50 Classification	Rat SC LD50 Classification
Class 5 in AD	Non Toxic in AD	Class 5 in AD	Class 4 in AD

IP - башкаруунун интраперитонеалдык жолу

IV - Венага киргизүү жолу

Oral - пероралдык киргизүү жолу

SC - тери астына киргизүү жолу

in AD - байланыш моделдердин колдонуу диапозонуна түшөт

out of AD - байланыш моделдердин чөйрөсүнө кирбейт

Сульфаниламиддин углевод туундусу үчүн компьютердик болжолдоолордун натыйжасында кошулма аз уулу зат экендиги аныкталган (1-3-таблицалар)

Жыйынтык. PASS компьютердик программасын колдонуу менен жаңы синтезделип алынган зат N-(β-D-гликопиранозилкарбамоил)-сульфаниламиддин фармакологиялык жана уулуу таасиринин ар кандай түрлөрү болжолдонгон б.а. шишик оорусуна каршы, рестеноз, ангиогенез ингибитору, вируска каршы, кургак учукка каршы активдүүлүктөрүнүн болуу ыктымалдыгын бар экендиги көрсөтүлдү.

N-(β-D-гликопиранозилкарбамоил)-сульфаниламид бирикмесинин сульфаниламидге караганда биологиялык активдүүлүгү бир топ жогору экенин цифралардан көрүүгө болот, кыязы, физиологиялык активдүү кошулма гликозилдениши активдүүлүктүн жогорулашына жана дарылардын уулуулугунун төмөндөшүнө алып келерин тастыктайт. Синтезделген кошулмалардын биологиялык активдүүлүгүн виртуалдык скринингдин жыйынтыгы көрсөткөндөй, заттардын көбү пайдалуу биологиялык активдүүлүккө ээ болушу мүмкүн жана келечекте теренирээк изилдөө сунушталат. Ошентип, биз тарабынан синтезделген кошулмалардын биологиялык активдүүлүгүн виртуалдык скринингдин натыйжалары көрсөткөндөй, заттар вируска каршы, шишикке каршы, антиангиогенез жана диабетке каршы касиеттерге ээ болушу мүмкүн жана N-(β-D-ксилопиранозилкарбамоил)-сульфаниламид бирикмеси фармакологиялык жогорку активдүүлүктү көрсөткөнүктөн келечекте in vitro жана in vivo ыкмалары менен изилдөө сунушталат.

Колдонулган адабияттар

1. Акпаралиева О. А. Асилбек кызы З. Гапарова Ч.А.// Синтез углеводовных производных сульфаниамидов/ Вестник ЖАГУ. 2022. стр 179-182
2. Filimonov, D.A. Prediction of the biological activity spectra of organic compounds using the PASS online web resource [Text] / D.A. Filimonov, A.A. Lagunin, T.A. Glorizova et al. // - Chem Heterocycl, 2014. - Comp 3. - P. 444 - 445.
3. Apryshko, G.N. In silico and in vitro research of potential antineoplastic amino acid derivatives of indolocarbazol glycosides properties [Text] / G.N. Apryshko, O.S. Zhukova // - Russian Journal of Biotherapy. - December, 2017. - 16(4): 46-54.

УДК 65.016.2

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕЦИИ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ РЫНКОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ РФ, СТРАН ЦАР И БЛИЖНЕГО ВОСТОКА

Воробьев А.Е.¹, Арынбаев Ж.Т.², Ташиева Г.С.³, Воробьев К.А.⁴¹Грозненский государственный технический университет (г. Грозный, РФ),¹Ферганский медицинский институт общественного здоровья (г. Фергана, РУз),^{2,3}Центрально-Азиатский международный медицинский университет (г. Жалалабад, КР),^{1,4}Российский университет дружбы народов (г. Москва, РФ),⁴Институт проблем комплексного освоения недр РАН (г. Москва, РФ)

Аннотация

Выявлены основные направления функционирования современного рынка образовательных услуг РФ, стран ЦАР и Ближнего Востока, полученные на основе анализа имеющихся тенденций и базовых факторов, определяющих изменение их главных характеристик. Проанализированы особенности функционирования современного рынка образовательных услуг, установлены основные тенденции и определены ключевые проблемы и перспективы развития.

Ключевые слова: высшее профессиональное образование, рынки образовательных услуг, развитие, основные тенденции.

БИЛИМ БЕРҮҮ КЫЗМАТТАРЫНЫН УЛУТТУК РЫНОКТОРУН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН НЕГИЗГИ ТЕНДЕЦИЯЛАРЫ РОССИЯ, БОРБОРДУК АЗИЯ ЖАНА ЖАКЫНКЫ ЧЫГЫШ ӨЛКӨЛӨРҮ

Воробьев А.Е.¹, Арынбаев Ж.Т.², Ташиева Г.С.³, Воробьев К.А.⁴¹Грозный мамлекеттик техникалык университети (Грозный ш., РФ),¹Фергана коомдук саламаттык медициналык институту (Фергана ш., РУз),^{2,3}Борбор-Азия эл аралык медициналык университети (Жалалабад ш., КР),⁴Россиялык Элдер достугу университети (Москва шаары, РФ),⁴РИА кен байлыктарын комплекстүү өздөштүрүү проблемаларынын институту (Москва ш., РФ)

Аннотация

Россиянын билим берүү кызматтарынын Заманбап рыногунун иштешинин негизги багыттарын аныктады, Борбордук Азия жана Жакынкы Чыгыш өлкөлөрү, алардын негизги мүнөздөмөлөрүнүн өзгөрүшүн аныктоочу учурдагы тенденцияларды жана негизги факторлорду талдоонун негизинде алынган. Билим берүү кызматтарынын Заманбап рыногунун иштешинин өзгөчөлүктөрү талданды, негизги тенденциялар аныкталды жана өнүгүүнүн негизги көйгөйлөрү жана перспективалары аныкталды.

Негизги сөздөр: Жогорку кесиптик билим берүү, билим берүү кызматтарынын рыногу, өнүгүү, негизги тенденциялар.

THE MAIN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL EDUCATIONAL SERVICES MARKETS RUSSIA, CENTRAL ASIAN COUNTRIES AND THE MIDDLE EAST

Vorobyov A.E.¹, Arynbaev J.T.², Tashieva G.S.³, Vorobyov K.A.⁴¹Grozny State Technical University (Grozny, Russian Federation),¹Ferghana Medical Institute of Public Health (Ferghana, RUz),^{2,3}Central Asian International Medical University (Jalalabad, KR),

⁴Russian Peoples' Friendship University (Moscow, RF),
⁴Institute of Problems of Integrated Subsoil Development of the Russian Academy of Sciences
(Moscow, RF)

Abstract

The main directions of functioning of the modern educational services market of the Russian Federation, the CAR countries and the Middle East are identified, obtained on the basis of an analysis of existing trends and basic factors determining the change in their main characteristics. The features of the functioning of the modern educational services market are analyzed, the main trends are established and key problems and development prospects are identified.

Keywords: higher professional education, educational services markets, development, main trends.

Введение. Геополитические процессы конца XX в. обусловили то, что Россия и страны Центрально-Азиатского региона (ЦАР) стали частью общемирового рынка образовательных услуг [2-6]. Включение этих стран в единое международное экономическое рыночное пространство сформулировало перед национальными (местными) вузами принципиально новую задачу – существенно расширить показатели и характеристики интернациональной деятельности.

К тому же, к началу XXI в. человечество столкнулось с глобальной проблемой нехватки квалифицированных кадров. Эта проблема усугубилась переходом международного сообщества к новому качественному состоянию – «информационному» обществу и экономике знаний.

Для решения указанных задач нами были исследованы и раскрыты основные тенденции изменений показателей национальных рынков образовательных услуг. Они, как правило, включают в себя постоянное увеличение в странах ЦАР и Ближнего Востока численности населения и быстро увеличивающийся спрос мировой экономики на высококвалифицированных специалистов, что в своей совокупности приводит к значительному увеличению общего количества студентов (в том числе и иностранных), обучающихся в высших учебных заведениях.

Методологическая основа и методы исследования. Методологической основой изучения рынка образовательных услуг является системный подход. В работе нами использовались следующие методы исследования: эмпирические методы, методы теоретического анализа и методы социальной статистики. Так, в частности, авторами был применён метод исследования, предусматривающий изучение статистических данных рынков образовательных услуг РФ, стран ЦАР и Ближнего Востока. Кроме того, с целью определения характеристик рынков высшего профессионального образования был проведен контент-анализ за период с 2005 по 2023 гг.

Анализ результатов последних исследований и профильных публикаций. В последние годы изучению проблем развития национальных рынков образовательных услуг уделялось довольно значительное внимание как со стороны работников вузов (ППС, научных сотрудников и экспертов), так и активных представителей современного общества в целом.

Проблемы анализа структуры и динамики рынка образовательных услуг широко освещены в работах следующих авторов: И.Е. Васильевой, Г.В. Голиковой, Д.Ф. Динмухаметовой, Е.М. Ефимовой, Н.Д. Кликунова, А.В. Косевич, Р.М. Нижегородцева, Л.И. Полищука, А.Ю. Рыкуна, В.И. Уваровой и других ученых.

Этими и другими исследователями было установлено, что в эпоху современной глобализации и интернационализации, когда, с одной стороны, преобладают определенные бюджетные сокращения в государственном финансировании вузов, а с другой - наблюдается облегченный многочисленный выход национальных (местных) вузов на международный рынок труда и образовательных услуг, необходимо выявить и всесторонне исследовать ос-

новые тенденции их развития, для того, чтобы справляться с постоянно возникающими проблемами.

Определение. Рынок образовательных услуг – это весьма сложная система социально-экономических отношений (рис. 1) между образовательными учреждениями (вузами), оказывающими образовательные услуги, и потребителями, получающие и платящие за эти услуги.

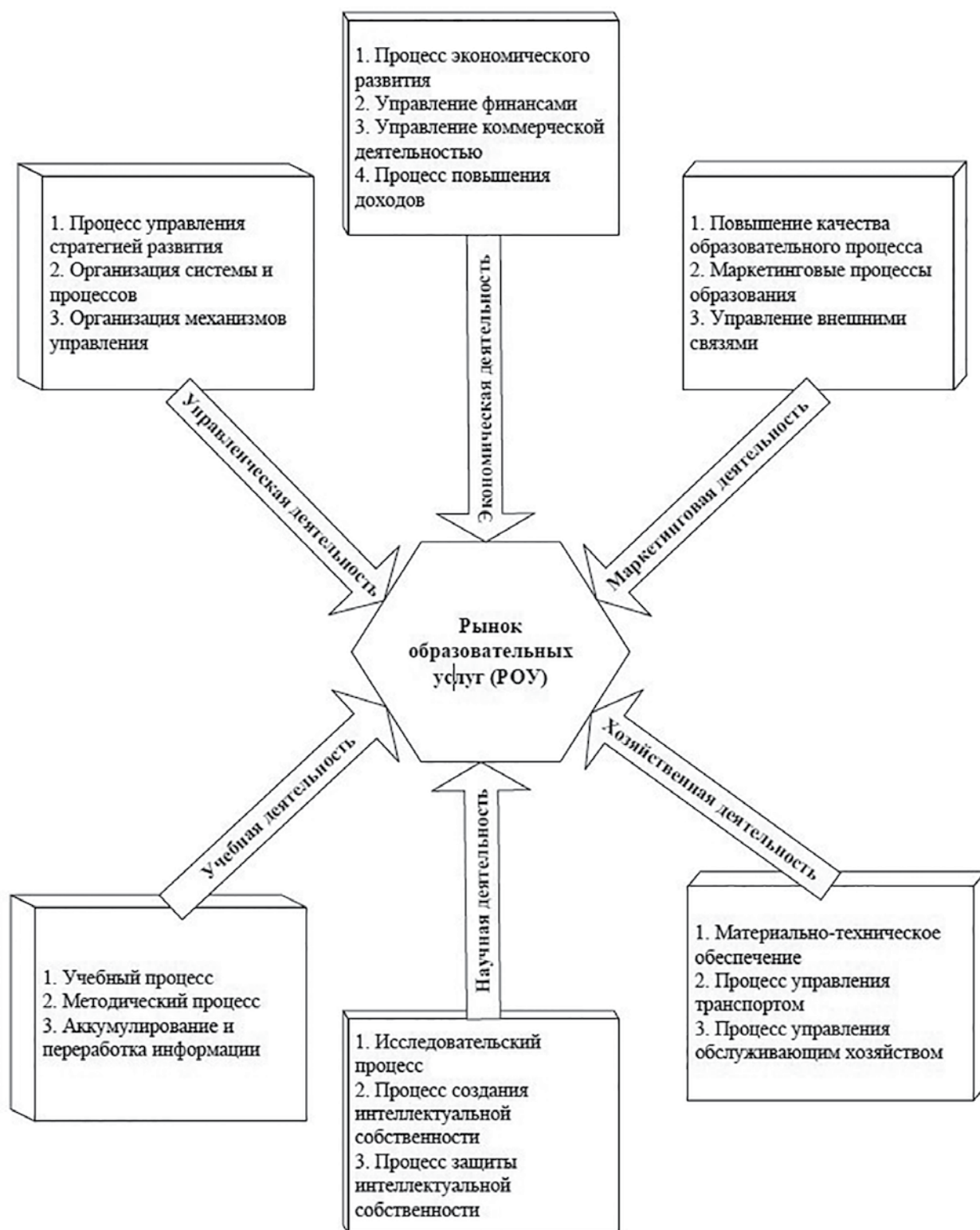

Рис. 1. Концептуальная схема формирования рынка образовательных услуг [8]

Основные тенденции образовательных рынков, заключаются в следующем [1]:

1. Изменение глобальной демографии вследствие увеличения продолжительности жизни и снижения уровня рождаемости (только страны ЦАР и Ближнего Востока являются регионами, в которых численность молодежи будет расти до 2025 г.).

2. Расширение доступа к образованию для всех и каждого, хотя всё ещё существуют проблемы гендерного и классового неравенства.

3. Разработка национальных стратегий интернационализации высшего профессионального образования, включающие, в том числе, привлечение иностранных студентов для обучения, а также высококвалифицированных мигрантов для ведения образовательных программ в вузах.

4. Усиление мультисекторного сотрудничества, подразумевающее не только развитие кооперации между вузами и промышленными предприятиями, но и сотрудничество в сфере международного высшего профессионального образования и науки, НИОКР (например, виртуальные международные стажировки на платформах EU-VIP, PROVIP, Pathway и т.п.).

Рис. 2. Изменение технологий обучения студентов [7]

5. Использование новых образовательных технологий (рис. 2). Существует 2 основных инструмента образовательных технологий в вузах: (а) онлайн обучение и (б) технологии, влияющие на преподавание, обучение и администрирование. Поскольку технологии (Интернет вещей, мобильные технологии, блок-чейн, 3D-принтинг, адаптивные технологии и т.п.) продолжают все плотнее интегрироваться в реальный мир, во-многом изменяя и трансформируя его, то и высшее профессиональное образование также должно изменяться со временем и интегрировать образовательные технологии, которые способствуют развитию международного высшего образования.

6. Рост спроса на конкретные компетенции и навыки, обусловленные тем, что с будущей автоматизацией рабочих мест произойдет и кардинальная трансформация рынка труда, следом и рынка образовательных услуг. Соответственно, вузы должны будут изменить свои академические программы таким образом, чтобы гарантировать студентам получение соответствующих компетенций и навыков.

7. Усиление влияния английского языка. Хотя многие считают английский язык средством деловой международной коммуникации, но английский язык как способ привлечения иностранных студентов для получения международного высшего образования играет гораздо большее значение, и эта роль ежегодно только усиливается.

Кроме того, существенно изменилась структура рынка образовательных услуг: увеличивается количество игроков на мировом рынке услуг высшего профессионального образования и их качество (например, проявление различных лиг, гильдий, сетей, ассоциаций, фондов и др.). При этом они становятся все более восприимчивыми к внедрению цифровых технологий, которые играют важную роль в образовании и т.д. К тому же изменились не только формы, виды и характер конкуренции (от борьбы за количество студентов до борьбы за объем бюджетов и количество лучших профессоров), но и интенсивность межвузовской конкуренции. В результате конкуренция стала институциональной и глобальной, что привело к многоуровневой её форме и превращению вузов в полноценных бизнес-конкурентов.

Также происходит более широкое использование различных цифровых технологий, служащих для автоматизации процессов сбора, обработки, хранения и анализа разнородной внешней и внутренней информации, а также перевода общения между подразделениями (институтами и кафедрами), профессорско-преподавательским составом (ППС) и студентами, партнерами в электронный вид.

Состояние рынков образовательных услуг РФ, стран ЦАР и Ближнего Востока. На мировом и национальных рынках образовательных услуг в настоящее время доминируют несколько основных, явно выраженных, тенденций: наблюдается определенное усиление конкуренции между различными вузами, происходит постоянное появление новых активных игроков и возникает большее развитие дистанционных технологий, а также различных трансграничных форм обучения иностранных граждан, что в своей совокупности приводит к существенному увеличению общего количества иностранных студентов. Внутренний рынок образовательных услуг РФ и стран ЦАР определяется их общей численностью населения (табл. 1), в том числе – молодежи.

Так, научный анализ основных тенденций развития национального рынка высшего профессионального образования в РУз за последние 5 лет, показывает довольно резкий (более чем в 2,5 раза) рост количества вузов (с 72 в 2017/2018 учебном году до 189 вузов в 2022/2023 учебном году) и увеличение количества студентов в более чем 3 раза (с 298 тыс. в 2017/2018 учебном году до 1,04 млн. студентов в 2022/2023 учебном году), а охват населения высшим профессиональным образованием также вырос до 28 %.

Таблица 1. Показатели образовательного рынка РФ и стран ЦАР

Население, чел.	Количество молодежи, чел (%)	Количество вузов	Общая численность студентов, чел.	Количество иностранных студентов
Российская Федерация				
146 424 729	39 100 000	2 663	4 049 333	351 448
Узбекистан				
35 300 000	9 600 000 (35 %) из них: 51,3 % - юноши; 48,5 % - девушки	162 (30 зарубежных филиалов)	1 000 000	5 100
Казахстан				
19 808 430	3 741 083 (21 %) из них: 50,8 % - юноши; 49,2 % - девушки	120 (12 зарубежных филиалов)	623 000	30 000
Кыргызстан				
6 700 000	1 593 000 (24 %) из них: 51 % - юноши; 49 % - девушки	64 (5 зарубежных филиалов)	219 000	8 300
Таджикистан				
10 155 865	1 094 051 (10 %)	41 (3 зарубежных филиала)	246 000	13 930
Туркменистан				
6 245 113	720 705 (9 %)	23	170 000	430

При этом, с 2014 г. по 2018 г. в Республике Узбекистан было открыто 15 зарубежных высших учебных заведений (в их числе - филиалы 5 ведущих московских университетов и институтов).

В Кыргызстане в настоящее время функционируют 54 высших учебных заведения, в которых обучается 230,2 тыс. студентов. При этом в конце XX в. в Кыргызстане в 2 раза больше стало число различных специальностей и направлений обучения студентов: так, если в начале 90-х годов XX в. подготовка специалистов осуществлялась по 100 специальностям, то сейчас их количество составляет более 200.

Также был исследован национальный рынок образовательных услуг Республики Таджикистан, где к 1991 г. насчитывалось всего лишь 13 вузов, в которых официально было зарегистрировано 70 тыс. студентов и работало 5400 преподавателей. Состоявшийся после 1991 г. в Таджикистане переход к рыночной экономике привел уже к увеличению их количества до 38 вузов, в которых обучается 167660 студентов и работает 10675 преподавателей.

Кроме стран ЦАР был исследован национальный рынок образовательных услуг Египта, который характеризуется тем, что это самая густонаселенная страна арабского мира: так, середины 1960-х по 2022 год население выросло более чем в 3 раза – с 32 до 107,8 млн. чел. (при этом 51,63 % населения Египта моложе 25 лет).

Объем рынка высшего профессионального образования Египта в 2020 г. оценивался в 2107,46 млн. долл. США и, по прогнозам, к 2028 г. он достигнет 4943,18 млн. долл. США, а среднегодовой темп его роста с 2021 г. по 2028 г. составит 11,74 %.

В настоящее время в Египте функционирует 476 государственных и частных университетов, факультетов и институтов. При этом количество технических институтов составляет 47, в которых обучается около 200 тыс. студентов, а количество центров профессионального обучения составляет 1222, в них обучается около 300 тыс. студентов. Каждый год в Египте более насчитывается свыше 2 млн. выпускников университетов.

Большая часть роста рынка образовательных услуг Юго-Западной Азии будет приходиться на Ирак, который представляет быстрорастущую многоэтническую страну с населением 37,2 млн. чел., соседствующую с Иорданией, Ираном, Кувейтом, Саудовской Аравией, Сирией и Турцией. Более 40 % населения этой страны моложе 14 лет, а население в настоящее время растет на 11 % в год. Учитывая текущие темпы роста, ожидается, что к 2030 г. население этой страны вырастет до 50 млн. человек.

Предполагаемый рост рынка образовательных услуг Ирака объясняется произошедшим здесь упадком высшего профессионального образования, который начался с ирако-иранской войны (1981–1988 гг.) и продолжался во время наложенных экономических санкций (1991–2003 гг.). Дальнейшее развитие высшего профессионального образования было приостановлено с началом конфликта, который начался в 2003 г. вторжением в Ирак войск США.

Помимо разрушения соответствующей инфраструктуры, на высшее профессиональное образование в Ираке серьезно повлияло значительное количество беженцев (особенно в районах, где проходили боевые действия). Так, по данным ЮНЕСКО, со времени нападения под руководством США в 2003 г. в результате войны погибло как минимум от 400 тыс. до 650 тыс. гражданских лиц, а более 3 млн. чел. были вынуждены покинуть свои дома и стать беженцами.

В настоящее время национальная система высшего профессионального образования Ирака представлена 75 университетами с 1017 учебными программами. Кроме того, имеются 746 программ бакалавриата в 75 университетах, 207 программ магистратуры в 37 университетах и 64 программы докторантуры в 15 университетах.

В ближайшие годы Ирак намерен дополнительно создать 15 специализированных университетов (ожидая, что к 2030 г. в этой стране будет 1 миллион студентов), специализирующихся на научных областях (включая медицину, нефтяные исследования и инженерию).

Также интерес представляет Национальный рынок образовательных услуг Сирийской Арабской Республики, численность жителей которой оценивалась в 17,5 млн. чел., из них не менее 41 % были в возрасте до 14 лет. При этом Сирия имеет один из самых высоких (около 2,6 %) темпов роста населения в Ближневосточном регионе.

В 2007/2008 учебном году в 6-ти государственных университетах САР было зарегистрировано более 400 тыс. студентов бакалавриата, свыше 120 тыс. магистрантов и более 600 докторантов. При этом необходимо отметить, что на рынок образовательных услуг Сирии также негативно повлияли военные действия, произошедшие в этой стране.

Выводы. Рассмотрены основные тенденции развития мирового рынка образовательных услуг и выявлены главные его тренды. Установлено, что процессы глобализации и интернационализации оказывают весьма существенное влияние на формирование рынка образовательных услуг и его структуру, тем самым повышая зависимость от различных геополитических процессов.

Литература

1. Астратова Г.В. Ключевые тенденции развития современного рынка он-лайн услуг высшего образования // Мир науки. Педагогика и психология, №3. 2020 <https://mir-nauki.com/PDF/33PDMN320.pdf>.
2. Воробьев А.Е., Воробьев К.А. Международная образовательная интеграция: теория, практика, перспективы. Издательство LAP LAMBERT. Mauritius. 2023. 277 с.

3. Воробьев А.Е., Ваккер О.В., Забусов В.В., Гулан Е.А. Высшее профессиональное образование в XXI веке // Под ред. член-корр. РАН Опарина В.Н. Норильск. НИИ. 2010. 289 с.
4. Воробьев А.Е., Торогелдиева А.Б., Воробьев К.А. Перспективные пути развития международной деятельности вузов стран Центрально-Азиатского региона: Монография / Под ред. акад. НАН Кыргызстана К.Ч. Кожогулова. – М.: Издательство «Спутник +», 2023. – 99 с.
5. Воробьев А.Е., Таймасханов Х.Э., Мадаева М.З. Основные тенденции развития высшей технической школы в XXI веке. Грозный. Грозненский рабочий. 2011. 496 с.
6. Воробьев А.Е., Торобеков Б.Т. Модернизация российского высшего инженерного образования в ответ на вызовы современности. М., КноРус. 2014. 230 с.
7. Догадіна В.Ю. Особливості функціонування сучасного ринку освітніх послуг // Проблеми економіки № 4 (42), 2019. С. 13-19.
8. Михалёнок Н.О. Совершенствование управления рынком образовательных услуг // Вектор науки ТГУ. № 4(14), 2010.

УДК 622 (575.2) (04)

КАЛДЫКТАРДЫ САКТООЧУ ЖАЙЛАРДЫН ТАРЫХЫ ЖАНА КӨЙГӨЙЛӨРҮ, АЙЛАНА-ЧӨЙРӨГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ, ЭКОЛОГИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Жакыпбекова А.Т.¹¹Ош мамлекеттик университети, Кыргызстан

Аннотация

Макалада мурдагы уран өндүрүүчү жайлардан калган калдык сактагычтар уулуу таштандылардын тарыхы жана көйгөйлөрү, учурдагы абалы алардын айлана-чөйрөгө тийгизген таасири кыскача баяндалат.

Орто мөөнөттүү келечекке артыкчылыктуу радиоэкологиялык жана радиобиогехимиялык проблемалар, ошондой эле ченемдик укуктук базасы келтирилген.

Учурда көпчүлүк шахталар, калдык сактоочу жайлар, таштандылар кароосуз калган жана начар абалда. Радиоактивдүү калдыктар, оор металлдар жана башка уулуу заттар айлана-чөйрөнү: жер үстүндөгү жана жер астындагы сууларды, атмосфераны, топурак жана өсүмдүктөрдү булгашат. Түз мааниде бардык калдык сактоочу жайлар жана таштандылар тоо дарыяларынын жээгинде, жер көчкү коркунучу бар же суу каптоо коркунучу бар аймактарда жайгашкан.

1993-жылдан 2000-жылга чейин республикада таштанды төгүүчү жайларды жана калдык сактоочу жайларды авариялык калыбына келтирүү жана үзгүлтүксүз эксплуатациялоо иштери жүргүзүлүп келген. Ишти өз убагында жүргүзбөгөндүктөн, калдыктарды сактоочу жайлардын көбү кооптуу табигый процесстерге (жер көчкү, сел, кар көчкү ж.б.) дуушар болууда. Майлуу-Суу, Миң-Куш, Шекафтар, Сумсар, Кажы-Сай, Ак-Түз, Кан шаарларында көптөгөн калдыктарды сактоочу жайлар элдуу пункттарга жакын жайгашкан.

Ачкыч сөздөр: Таштандылар, калдык сактагычтар, жер көчкүлөр, суу ташкындары, селдер, радиоактивдүү калдыктар, оор металлдар, уулуу заттар, шахталар, эксплуатация, консервациялоо, рекультивация.

ИСТОРИЯ И ПРОБЛЕМЫ ПОЛИГОНОВ ОТХОДОВ, ВОЗДЕЙСТВИЕ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ, ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ

Жакыпбекова А.Т.¹¹Ошский государственный университет Кыргызстан

Аннотация

В статье кратко излагаются история и проблемы бывших урановых производств (хвостохранилищ и отвалов), современное состояние и возможное их воздействие на окружающую среду.

Приведены приоритетные радиоэкологические и радиобиогехимические проблемы на среднесрочный период, а также нормативно-правовая база.

В настоящее время большинство шахт, хвостохранилищ, отвалов находятся в запущенном состоянии и слабо охраняются. Радиоактивные отходы, тяжелые металлы и другие токсичные вещества загрязняют окружающую среду: поверхностные и подземные воды, атмосферу, почву и растения. Буквально все хвостохранилища и отвалы расположены по берегам горных рек, в оползнеопасных зонах или участках возможного подтопления водами.

С 1993 по 2000 годы в республике на отвалах и хранилищах аварийно восстановительные и текущие эксплуатационные работы проводились эпизодически. Из за несвоевременно проводимых работ, большая часть хвостохранилищ подвергается воздействию опасных природных процессов, (оползни, паводки, сели и др.). Многие хвостохранилища расположены рядом с населенными пунктами: Майлуу-Суу, Мин-Куш, Шекафтар, Сумсар, Каджи-Сай, Ак-Тюз, Кан.

Ключевые слова: Хвостохранилищ, отвал, оползни, паводки, сели, радиоактивные отходы, тяжелые металлы, токсичные вещества, шахт, эксплуатация, консервация, рекультивация.

HISTORY AND PROBLEMS OF WASTE LANDS, IMPACT ON THE ENVIRONMENT, ENVIRONMENTAL TECHNOLOGIES

Zhakyrbekova A.T¹

¹Osh State University, Kyrgyzstan

Annotation

The article summarizes the history and problems of the former uranium production (tailings and waste dumps), the current status and their possible impact on the environment.

Are given priority radioecological and radiobiogeochemical problems in the medium term, as well as legal and regulatory framework.

Currently, most of the mines, tailings ponds, dumps and storage facilities are in a neglected state and poorly guarded. Radioactive waste, heavy metals and other toxic substances pollute the environment: surface and underground waters, the atmosphere, soil and plants. Literally all tailings ponds and dumps are located along the banks of mountain rivers, in landslide-prone areas or areas of possible flooding.

From 1993 to 2000 in the republic, emergency restoration and ongoing operational work was carried out sporadically at dumps and storage facilities. Due to untimely work, most of the tailings are exposed to hazardous natural processes (landslides, floods, mudflows, etc.). Many tailings dumps are located near populated areas: Mailuu-Suu, Min-Kush, Shekaftar, Sumsar, Kadzhi-Sai, Ak-Tyuz, Kan.

Keywords: Tailings dumps, dump, landslides, floods, mudflows, radioactive waste, heavy metals, toxic substances, mines, exploitation, conservation, reclamation

Киришүү. Кыргызстанда уран чийки затын жана түстүү металл рудаларын казып алуу жана кайра иштетүү өз убагында атомдук өнөр жайдын өнүгүүсүнүн алгачкы этабына туура келген.

Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын аймактарында бир катар тоо-кен ишканаларынан бөлүнүп чыккан уулуу радиациялык калдыктарды жер алдына көмүү иштерине байланышкан айрым кырдаалдар менен айлана-чөйрөнүн булгануусуна, биологиялык ар түрдүүлүктүн азаюусуна, коркунучтуу химиялык заттардын көбөйүшүнө алып келип, мындан сырткары жаратылыш ресурстарын туура эмес пайдалануунун натыйжасында мамлекетибиз олуттуу экономикалык зыянга учуроодо. [1]

1907-жылдан 1913-жылга чейин Төө-Моюндагы уран-ванадий чыккан жер сейрек металлдарды казып алуу үчүн Ферганадагы жеке менчик акционердик коом тарабынан иштетилген. Бул коомдун Петербургдагы уранды кайрадан иштеп чыгаруучу сыноо заводу болгон жана ал иштеп турган мезгилде 820 тоннага жакын кен казылып алынып, анын 655 тоннасы Петербурга ташылып ал урандын, ванадийдин препараттарына кайрадан иштелип чыгарылып, Германияга экспорттоо жөнөтүлгөн, анткени, ошол кезде 1940-жылдан тартып атомдук энергияны практикалык пайдалануу боюнча, биринчи кезекте аскердик (согуштук) максаттарда иштердин жүргүзүлүшүнө байланыштуу уран өндүрүүчү өнөр-жайды тездик менен өнүктүрүү башталган жана радиоактивдүү кендерди жана минералдарды өздөштүрүүнүн “уран” этабы башталган.

Бул мезгилге чейин Фергана өрөөнүнүн түндүк капталында жайгашкан Шекафтар, Сумсар, Терек-Сай, Кызыл-Жар, Риштан, Майлуу-Суу, Ичке-Сай, Шайдан-Сай, Казан-Мазар, Чарбак, Беш-Бадам, Сузакта бир катар уран кени чыгуучу жерлер ачылган жана чалгындалган. Майлуу-Суу дарыясынын ортоңку агымында жайгашкан Майлуу-Суудагы ири уран кенинин базасында Кыргызстанда биринчи жолу уран кенин кайрадан иштеп чыгаруу боюнча ишкана уюштурулган. Россияда аларды топтоп сатуу боюнча ички рынок болгон эмес [1]. 1946-жылы Майлуу-Суунун кен чыккан өнөр-жайы пайдалана башталган жана ал жерде №1 кен уюштурулуп, 1965-жылдын аягына чейин иштеп турган. Майлуу-Суу кени-

нин масштабдары бир нече ирет чоңойду жана 10 миң тоннадан ашуун урандын запастары бар өнөр-жайлык ири жана олуттуу объект болуп калган.

Ошентип, Майлуу-Суудагы уран чыккан жерлерди пайдалануу 20 жылдан ашуун мезгилде б.а. 1946-жылдан 1968-жылга чейин жүргүзүлгөн.

1946-1953- жылдарда Сумсар жана Шекафтардагы кен казуу жана анда жайгашкан тоохимиялык өндүрүшү өтө маанилүү ролду ойногон [1]. Ал эми Терек-Сай шаарчасында геологияны жана пайдалуу кендерди системалуу изилдөө 1934-жылы башталган жана ошол эле жылы «Тереккан» алтын кени ачылган. Аны чалгындоо иштери 1978-жылы аяктаган. Азыркы мезгилде Тереккан кени рудниктин сырьелук базасын түзүп турат.

Андан кийин 1952-жылы Сумсар шаарчасы негизделип, анда коргошун шахтасы ачылган. Сумсардагы коргошун шахтасы 1977-жылы жабылса, он чакырымдай алыстыктагы Шекафтар айылындагы уран шахтасы 1957-жылы ишин токтоткон.

Бүгүн биз радиоактивдүү калдыктарды сактоочу жайларды тандоодо, консервациялоодо жана техникалык тейлөөнү көзөмөлдөөдө кандай олуттуу катачылыктарга жана туура эмес эсептөөлөргө жол берилгенин түшүнөбүз. Мунун кесепеттерин эч ким ойлогон жок. Биз казылып алынган жана кайра иштетилген чийки заттын радиоактивдүүлүгү менен байланышкан экологиялык коркунучтарды, ошондой эле калдык сактоочу жайлардын калдыктарынын айлана-чөйрөгө, кенчилердин ошол жерде жашаган калктын ден соолугуна жана маанилүү суу ресурстарына тийгизген таасирин баалабай койдук. Кууш капчыгайларга, калктуу пункттарга жана дарыяларга жакын жерде калдык сактоочу жайлар курулган жана дагы курулуп жатат.

Иштин актуалдуулугу. Азыркы доордо адамдын айлана-чөйрө менен өз ара аракеттенүүсүнүн маселелери өзгөчө татаалдыкка жана мааниге ээ болду. Дүйнө калкынын тез өсүшү жана өнөр жайдын өнүгүүсү жаратылыш ресурстарын керектөөнүн көп эсе көбөйүшүнө жана адамдын жаратылышка тийгизген таасиринин масштабынын кеңейишине алып келди [8].

Тоо-кен калдыктарын сактоочу техногендик зоналар – калдык сактоочу жайлар жана гидротехникалык таштандылар – айлана-чөйрөгө терс таасирин тийгизүүчү олуттуу объекттер болуп саналат.

Ушуга байланыштуу, калдык сактоочу жайларда жана гидротехникалык калдыктарда топтолгон техногендик ресурстарды кайра иштетүүгө, айлана-чөйрөгө тийгизген терс таасирин азайтууга, тоо-кен өндүрүшүнүн муктаждыктары үчүн ажыратылган жерлердин аянтын кыскартууга, ошондой эле ал жердеги арча-кайыңдарды кыйып таштабоого дагы көптөгөн экологиялык көйгөйлөрдү болтурбоого аракет кылуубуз керек.

Иштин максаты: Техногендик сырьену комплекстүү пайдалануу үчүн тоо-кен калдыктарын сактоочу жайлардын техногендик массивдерин түзүү, эксплуатациялоо, консервациялоо жана рекультивациялоодо экологиялык технологияларды геологиялык жана экологиялык жактан камсыздоонун илимий-методикалык негиздерин иштеп чыгуу, айлана-чөйрөнү коргоонун коопсуздугуна жетишүү [3].

Иштин идеясы: Техногендик массивдерди өздөштүрүү үчүн экологиялык технологияларды геологиялык жана экологиялык жактан колдоо алардын геологиялык жана чектүү массивдер менен экологиялык балансын аныктоочу геохимиялык, геологиялык-минералогиялык, инженердик-геологиялык жана геомеханикалык көрсөткүчтөрдүн комплексине негизделген маселелерди колдонуу.

Изилдөө методдору: Макалада калдык сактоочу жайлардын көйгөйлөрүн чечүүгө системалуу маселени ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй изилдөө ыкмаларын колдонуу сунушталат, мисалы:

- тоо-кен калдыктарын сактоочу жайлар боюнча илимий-техникалык адабияттардын маалыматтарын талдоо жана синтездөө;
- калдык сактоочу жайлардын жана гидротехникалык тоо-кен таштандыларын системалык-структуралык жактан анализдөө;
- кокустук функциялар теориясынын методдорун, жер казынасынын геометриясын, класстердик анализди, техногендик кендердин экологиялык жана технологиялык зоналарын райондоштуруу үчүн сплайндык интерполяцияны (Сплайн интерполяциясы зоналарга жакындоо менен бирге чоң көлөмдөгү өлчөөлөрдү визуалдаштыруунун негизги ыкмаларынын бири болуп саналат) колдонуу;
- техногендик чийки заттын сапатын жана фракциялык курамын статистикалык жактан талдоо үчүн математикалык статистиканын ыкмаларын жана ыктымалдуулук теориясына кайрылуу;
- гранулдуу чөйрөлөрдүн чектүү тең салмактуулугунун теориясынын методдору топурактардын когезиясы, фильтрациялык консолидациясы, инженердик-геологиялык райондоштуруу жана техногендик массивдердин абалын башкаруу, алардын тыгыздыгы, көтөрүү жөндөмдүүлүгү боюнча убакыттын өтүшү менен өзгөрүү процесстерин гидрогеомеханикалык талдоо жана тосмолордун туруктуулугу;
- геохимиялык изилдөөлөрдүн талаа жана лабораториялык ыкмаларын, химиялык анализдерди, тоо-кен калдыктарынан булгоочу заттарды радиациялык анализдерин изилдөөнүн лабораториялык ыкмаларын;
- изилдөөлөрдүн натыйжаларын пилоттук тестирлөө.

1-сүрөт. Иштамберди алтын кени

Кыргызстандын тоо-кен өнөр-жайы тармагы азыркы мезгилде бардык аймактарда ишин тынымсыз жүргүзүүдө. Казылып алынган аймактарда бизге бир нече уулуу калдык сактагычтар жана тоо таштандылары калууда. Буга чейинки калдык сактагычтар Кажы-Сай, Миң-Куш, Шекафтар, Сумсар, Төө-Моюн, Кадамжай, Кара-Балта, Ак-Түз аймактырында жайгашып алар азыркы мезгилде кароосуз, рекультивация болбогон абалда калып айлана-чөйрөгө, экологияга терс таасирин тийгизүүдө. Ал эми бүгүнкү күндөгү бир нече чет элдик компаниялар иштеткен тоо-кен өнөр-жайын көзөмөлдөө мүмкүн болбой калды. Алардын калдык сактагычтарынын сапатын эч ким текшерүүгө алган жок. Бул калдык сактагычтар

көп жылдык сапаттуу, экологияга терс таасирин тийгизбей турган абалда боло алабы? [5]. СССР убагындагы кароосуз калган калдык сактагычтардын жана уулуу тоо калдыктарынын абалы кантаатандырарлык абалда эмес экендиги изилдөөлөрдүн жыйынтыктарынан көрүнүп турат. Суу, топурак, өсүмдүктөрдүн тамырларынан алынган анализдер радиациялык ууланууга дуушар болгондугу, аларда бир канча химялык элементтер кармалып кайра абага тарап жаткандыгы тууралуу бир нече макалалар жазылган.

Бүгүнкү күндөгү алтын казуу иштеринин көпчүлүк бөлүгү Кыргызстандын эң кооз жерлеринде өндүрүлгөндүктөн чаңы аба бассейнинин экологиялык абалын кескин начарлатып, натыйжада экологияга жана адамдын нормалдуу жашоо шартын, аймактын флорасы менен фаунасын начарлатат жана калдык сактоочу жайлардын айланасын айыл чарба муктаждыктарына жараксыз кылат. Цинк, жез, марганец, хром, коргошун, темир сыяктуу металлдар топуракка жогорку дозада кармалат.

2-сүрөт. Шекафтар шаарчасындагы уран калдыгы

Шекафтар: аба аркылуу тараган радиация

Шекафтардагы кен калдыктары 2012-жылы бийиктиги 1,5-2 метрди түзгөн тосмо менен курчалган. Тосмолор адамдарды жана мал-жандыктарды кооптуу аймакка кирүүдөн сактаганы менен бирок, бул радиациянын аба аркылуу таралуусуна бөгөт коё албайт. Мындай калдык сактагычтардын айланасында жашаган калктын ден-соолугуна тийгизген таасири, бир жылда кеминде 4-5 бала тубаса дене-мүчөсүнөн кемтик төрөлүп жаткандыгын ошол жердеги жергиликтүү медициналык кызматкерлердин отчетторунда белгиленип турат.

«Мындай майып балдар дал ушул айылдын борбордук бөлүгүндө жашаган энелерден төрөлөт. Учурда бизде жашагандардын дээрлик жарымынан көбү аз кандуулук менен жабыркайт. Акыркы жылдары онкологиялык оорулар, гипертония менен кант диабети, жүрөк ооруларынын саны өстү. Ошондой эле рак оорусу күч алды. Мурда каттоодо 3-4 киши турса, азыр алардын саны 20дан ашты»,-дейт жергиликтүү медицина кызматкерлери.

Ал эми жаан-чачын болгон мезгилде калдык сактагычтардан чыккан чаң, тамакты кургатуучу жана аллергияны пайда кылуучу жыт чыгарып турат. Кээ бир оорулардын башка аймактарга салыштырмалуу дал ошол айылдарда көбөйүп жатканы медицина кызматкерлерин, экологдорду жана жергиликтүүлөрдү тынчсыздандырып келүүдө. Ал эми Шекафтар айылында жайгашкан Ленин атындагы 800дөн ашуун окуучу билим алган жатак мектеби

менен кен калдыктары аралыгы өтө жакын, мектеп окуучулары 2 сабактан кийин алсыз боло башташат [6].

Чаңды басуунун колдонулуп жаткан ыкмаларын талдап, суу жана шамал эрозиясынын процесстерин имитациялоо үчүн эксперименталдык установка иштелип чыккан, дисперстүү калдыктардын (атап айтканда, күлдүн) жана калдык сактагычтардан чыккан чаңдуу төгүндүлөрдүн бетине шамал өткөрбөй турган каптамаларды жасоону сунуш кылганбыз, бирок азырынча чоң суммадагы акча каражаты табыла элек.

Азыркы учурда чаң менен күрөшүүнүн ар кандай ыкмалары (чаңдуу бетти бириктиргичтердин жана структура түзүүчү заттардын жардамы менен физикалык-химиялык стабилдештирүү, механикалык ыкмалар ж. б.) колдонулат. Бирок ар кандай себептерден улам көптөгөн ыкмалар кеңири колдонулбайт. Эң кеңири таралган, дайыма эле эң оптималдуу жана эффективдүү болбосо да, гидрочандан арылтуу жана калдыктарды сактоочу жайлардын чаңдуу бетине калдыктар сакталгандан кийин рекультивациялоо болуп саналат [8].

3-сүрөт. Шекафтар шаарчасындагы калдык сактагыч

Корутунду. Макалада актуалдуу экологиялык көйгөйлөрдү чечүүнү, анын ичинде калдык сактагычтар менен айлана-чөйрөнүн булгануу процесстериндеги мыйзам ченемдүүлүктөрдү аныктоону жана калдыктарды көмүү технологияларын жана калдыктарды сактоо технологияларын айкалыштыруу аркылуу экосистемаларды коргоо системасын иштеп чыгууну камтыйт.

1. Пайдалуу кендерди казып алуу жана кайра иштетүү калдыктарынын табигый-өндүрүштүк ландшафттардын айлана-чөйрөсүнө тийгизген таасирин баалоо минералдык калдыктарды сактоочу жайлардан зыяндуу ингредиенттердин миграциясын эске алуу менен жүргүзүлүүгө тийиш.

2. Калдыктарды сактоочу жайлардын абалын башкаруу үчүн экологиялык жактан туура технологияларды колдонуу менен экологиялык экосистемага техногендик жүктөм азаят.

3. Калдыктарды көмүүнүн натыйжалуулугун баалоо методологиясы калдык сактоочу жайлардын абалын алардын экосистемага терс таасирин азайтуу менен башкаруу технологияларынын максатка ылайыктуулугун аныктоого мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттар

1. Аргимбаев К.Р. Определение физико-механических свойств хвостов железосодержащих хвостохранилищ /Холодняков Г.А., Аргимбаев К.Р., Иконников Д.А. //Горный информационно-аналитический бюллетень – Москва: Горная книга, 2011. - С. 93-98.
2. Ахундова А.Б. Тяжелые металлы в почвах зоны техногенных выбросов промышленного объекта /А.Б. Ахундова // Тез. докл. VIII Всесоюзн. съезда почвоведов. – Новосибирск, 2000. стр.159.
3. Евдокимов П. Д., Сазонов Г. Т., Проектирование и эксплуатация хвостовых хозяйств обогатительных фабрик. 2-е изд., перераб. и доп. NL. 2001. стр. 6
4. Олейников А. Г., Поплавский В. Г. Физико-химическое закрепление хвостохранилищ. 1976. стр 89
5. Торгоев И.А., Урановые хвостохранилища Майлуу-Суу: решение геоэкологических проблем. /Алёшин Ю.Г., Червонцев П.Г. // Сергеевские чтения. Инженерно-геологические и геоэкологические проблемы утилизации и захоронения отходов. Выпуск 7 / Материалы годичной сессии Научного совета РАН по проблемам геоэкологии, инженерной геологии, и гидрогеологии (23 марта 2005г.). Москва: ГЕОС, 2005. - с .67-72
6. Торгоев И.А. Геологическая безопасность и риск природно-техногенных катастроф на территории Кыргызстана / И.А. Торгоев, Ю.Г. Алешин. – Бишкек: ЖЭКА лтд, 2011. 288 с.
7. Patoc I. Occurrence of heavy metals, toxic elements in the soils in Hungary /I. Patoc // New Results Res. Hardly Know Trace Elem. And their Importance Int. Geosphere – Biosphere program: Proc. 4-th Int. Symp. – Budapest, 2013. – P. 13-30.
8. Щербakov Д.И. Месторождения радиоактивных руд и минералов Ферганы Л: 1998. стр.207

УДК 504.05

АЙЛАНА ЧӨЙРӨНҮН АЙРЫМ ЭКОЛОГИЯЛЫК КӨЙГӨЙЛҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ ЖАНА АЛАРДЫ ЧЕЧҮҮНҮН ЖОЛДОРУ

Жунусов Н.С.¹, Нурдинова Ж.²¹Борбор Азия эл аралык медициналык университети,²К.Ш.Токтомаматов атындагы эл аралык университети

Жалал-Абад ш., Кыргыз Республикасы

Аннотация

Макалада айлана чөйрөнүн айрым экологиялык көйгөйлүү маселелери жана аларды чечүүнүн жолдору, ошондой эле жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу чагылдырылган.

Ачык сөздөр: табият, экологиялык көйгөйлөр, жаратылыш ресурстары, айлана-чөйрө, таштандылар, калдыктар, сарамжалдуулук.

НЕКОТОРЫЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И СПОСОБЫ ИХ РЕШЕНИЯ

Жунусов Н.С.¹, Нурдинова Дж.²¹Центрально Азиатский международный медицинский университет,²Международный университет имени К.Ш. Токтомаматова

г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика

Аннотация

В статье отражены некоторые экологические проблемы окружающей среды и способы их решения, а также рациональное использование природных ресурсов.

Ключевые слова: природа, экологические проблемы, природные ресурсы, окружающая среда, отходы, бережливость.

SOME ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF THE ENVIRONMENT AND WAYS TO SOLVE THEM

Zhunusov N.S.¹, Nurdinova J.²¹Central Asian International Medical University,²International University after K.SH. Toktomamatov Jalal-Abad City, Kyrgyz Republic

Annotation

The article reflects some environmental problems of the environment and ways to solve them, as well as the rational use of natural resources.

Key words: nature, environmental problems, natural resources, environment, waste, thrift.

Табияттагы көп байланыштардын маанилерин түшүнүү жандуу-жансыз жаратылыштын биримдигин билүү үчүн курчап турган чөйрөгө жооптуу мамиле кылууга ар бир инсан көмөк көрсөтүүгө тийиш. Адам баласы жашаган, эмгектенген жана эс алган жаратылыштагы жер, суу, аба, тоо тектери, өсүмдүктөр, жаныбарлар жана адамдын колунан жасалбаган объектилерди айлана-чөйрө деп түшүнөбүз.

Айлана-чөйрө адам баласынын күнүмдүк жашоосуна жана эмгектенишине түздөн-түз таасирин тийгизет. Бүгүнкү күндө адамзат үчүн айлана- чөйрөнү булгануудан сактоо проблемаларынын мааниси чоң. Бул (проблема) көйгөй татаал жана көп кырдуу.

Азыркы мезгилде айлана-чөйрөнү жана жаратылышты коргоонун төрт негизги проблемасы: айлана-чөйрөнү ар кандай булганычтан сактоо, калкты таза тамак-аш менен жабдуу, өнөр жайда минералдык сырьё менен камсыз кылуу, энергетикалык маселелерди чечүү - адам баласынын түздөн түз милдети.

Азыр адамзат таптакыр башка коркунучка дуушар болду. Ал адамзаттын чарбачылык өзгөрүшүн түзүү иш-аракеттеринен келип чыккан коркунучтун чексиз өсүп жаткандыгы менен байланыштуу. Кыскача, жер жүзүндөгү адамзаттын өнүгүүсүн карап көрсөк: соданын алынышы, күкүрт кислотасы, карбид жана азот кошулмалары, асфальт, толь, эфир майы, олиф, лак, пластмасса, жасалма кездемелер, лавсан, азот жер семирткичтери, жарылгыч заттар, АЭСтер, термохимиялык изидөөлөр, космос өнүгүүдө ж.б.

Кыскасын айтканда, дүйнөлүк масштабда экологиялык проблемаларды чечүүнүн мааниси зор экендигин турмуш агымы ырастоодо. Мындан сырткары, автомобилдерден бөлүнүп чыккан газдардын таасиринен, токойлордун ченеми жок кыйылуусунан кычкылтек жер шарында көп өлчөмдө азаюуда. Жерден жылына 100 млн. тонна кен байлыктар казылууда, ал эми алардан чыккан таштандылар 2 млрд. тоннага жетти. Абага жылына 200 млн. тонна көмүр кычкыл газы, 50 млн. тонна углеводдор, 150 млн тонна SO₂ бөлүнүп чыгып кайра жерге кислоталык жаан жаап жатат.

Адам тамаксыз бир ай, суусуз бир жума, абасыз бир минуттан ашык жашай албайт. Азыркы убакта экология илиминин актуалдуу милдеттеринин бири болуп ар кандай факторлордун таасири астында биосферада болуучу глобалдык өзгөрүүлөрдү изилдөө саналат. Бул глобалдык проблема экологиянын предмети болуп, ал космостун, жердин алдында болуп жаткан процесстердин жана адамдын иш-аракетинин биосферага таасирин изилдөөгө тийиш. Глобалдык экологиядан тышкары, адамдын экологиясы жана социалдык экология экология илиминин эң маанилүү багыттарына айланууда.

Бүгүнкү күндөгү экологиялык проблемалар төмөндөгүлөр:

1. Коомдун жашашы жана өнүгүшү үчүн зарыл заттарды, энергияны, маалыматты жаратылыш чөйрөсүнөн алуунун татаалданышы.
2. Өндүрүштүн калдыктары, өнөр жай заттары кошумча энергия менен курчап турган чөйрөнүн булганышы.
3. Жаратылышта маалыматтык байланыштардын бузулушу, биологиялык ар түрдүүлүктүн жакырланышы.
4. Калктын ден соолугу, экологиялык абалынын начарлашы, социалдык туруктуулуктун бузулушу.

Азыркы убакта экологиялык проблеманын төмөндөгүдөй көрүнүштөрүнө өзгөчө көңүл бурулуп жатат:

Жер кыртышынын бузулушу. Жыл сайын эрозиянын натыйжасында айыл чарба жерлеринен 26 млрд. т. кыртыш агып келип жатат. Флоранын жана фаунаынын көп түрлөрүнүн жоголушу, жылына бир нече миң (жакынкы 20 жылда бүгүнкү күндөгү өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын бардык түрлөрүнүн 3/5 бөлүгү жоголушу мүмкүн).

Союз убагындагы Кыргызстандын байлыктарын өздөштүргөндө көп экологиялык бузулуштарга дуушар болгондугу азыркы күндө да даана байкалып жатат.

Ал убакта жаратылышка тийгизген зыянына көз жумуп келген, мындай мамиле СССРдин убагында өзгөчө күчтүү эле. Маселен, Кыргызстандагы Майлуу-Суу уран кенинен (1946-1968-ж.) 22 жылдын ичинде 10 миң тонна уран казылып алынган. Мындан сырткары, Майлуу-Сууга Германия, Чехословакия, Болгария, Кытай, Тажикстан өлкөлөрүнөн жана жакын жердеги Шакафтар кыштагынан сырьёлор ташылып келип, жогоруда айтылган көлөмдөн кем эмес уран өндүрүлгөн. Булар иштелгенден кийин жалпы көлөмү 3 млн. м3 уу калдыктары 23 уу сактагыч, 13 уу калдыктары топтолгон жайларда сакталууда. Союз мезгилинде бул уу зат

калдыктары «Средмаш» деген ишкананын карамагында болгон. Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин Кара-Балта тоо-кен ишканасынын карамагына өтүп, бирок каражаттын тартыштыгына шылтоолонуп кароосуз калган. 2002-жылы 4000 м³ жер көчкү Майлуу–Суу дарыясын тосуп, «Электроизолит» заводунун короосунда топтолуп калганда, коомчулукта абдан катуу коркунуч турган. «Экологиялык коркунуч өтө чоң масштабда болуп кетиши мүмкүн», - деп эл аралык уюмдар да чынчсызданышкан. Бактыга жараша бул кырсыкты эл аралык уюмдардын жардамы менен тез арада жоё алдык. «Уйкудагы ажыдаар» деп аталган уу сактагычтар Кыргызстандын жер титирөө коркунучу чоң аймактарында орун алганы аз келгенсип, өзөн боюнда калк жашаган айылдардын алыс эмес жайгашкандыгы эки эсе коркунучтуу. Мындай «уулуу аймак» Жалал–Абад областында Майлуу-Суудан башка дагы үч калктуу пункта: Кызыл-Жар, Сумсар, Терек-Сай жана Шакафтарда орун алган. Шакафтар кыштагына жакын жайгашкан уран кен ишканасы 1946-1957-жылдары иштеп, казып алгандан калган калдыктарын рекультивация кылган эмес.

Таблица 1. Жалал-Абад областындагы уу зат калдыктары

Уулуу зат калдыктары жайгашкан жерлер	Уу сактагычтар	Уу калдыктары	Көлөмү
Майлуу-Суу	23	13	3 млн. м ³
Кызыл-Жар		2	37000 м ³
Сумсар	3		2,65млн. м ³
Шакафтар		8	7000000 м ³
Терек-Сай	3	1	
Казарман	1		2,4 млн. м ³

Таштандылардын зыяндуу таасирин болтурбоо жана азайтууга багытталган айлана-чөйрөнү коргоо боюнча иш чараларды иштеп чыгуу керек. Инновациялык технологияларды иштеп чыгуу жана ишке киргизүү менен өнүрүштүк калдыктарды зыянсыздандыруу. Таштандыларды сактоо жана зыянсыздандыруу үчүн жайларды куруу жана модернизациялоо, көмүлгөн жерлерди системалуу текшерип туруу.

Адабияттар

1. Аликов Т.А., Хаскин В.В. Экологиялык онүгүүнүн негиздери. -М., 1994.
2. Вернадский В.И. Биосфера. -М., 1975.
3. Мамедов Н.М. Экологиянын проблемалары. -М., 1989.
4. Моисеев Н.Н. Экология и образование. -М., 1996.
5. Урсул А.Д. Перспективы экоразвития. -М., 1990.

УДК 378.004.9

БОЛОЧОК МУГАЛИМДЕРДИН ИКТ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУДА ДИСТАНТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Зулпукарова Д.И.¹, Сманова Н.Т.², Мырзалы кызы А.³, Мамасовирова М.К.⁴
^{1, 2, 3, 4}Ош мамлекеттик университети, Ош шаары, Кыргызстан

Аннотация

Макалада болочок мугалимдердин маалыматтык-коомуникациялык компетенттүүлүгүн калыптандырууда дистанттык технологияларды колдонуу боюнча сөз болот. Учурда окутуу аралаш формада, башкача айтканда онлайн, аралыктан жана офлайн формасында өткөрүлүүдө. Ошондуктан биз ар дайым эле сабактарды офлайн түрүндө өтөбүз деп айта албайбыз. Дистанттык технологиялар окуу процессинде гана колдонулбастан, коомдун бардык аймактарында кеңири колдонулуп келүүдө. Авторлор болочок мугалимдерди даярдоодо колдонулган дистанттык технологиялар жана алардын мүмкүнчүлүктөрүн карашкан: биргелешкен ишмердүүлүктү уюштуруу, кайтарым байланышты жүзөгө ашыруу, онлайн сабактарды уюштуруу, интерактивдүү тапшырмаларды түзүүчү платформалар, сурамжылоо жана тест жүргүзүү. Болочок мугалимдерди даярдоодо дистанттык технологиялардын колдонуу боюнча бир канча мисалдар иштелип чыгып, практикада колдонулган жана алардын канчалык деңгээлде пайдалуу экендиги мисалдар аркылуу тастыкталган.

Ачык сөздөр: дистанттык технологиялар, аралыктан окутуу, билим берүү процесси, онлайн платформалар, кайтарым байланыш каражаттары

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ДИСТАНЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ИКТ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Зулпукарова Д.И.¹, Сманова Н.Т.², Мырзалы кызы А.³, Мамасовирова М.К.⁴
^{1, 2, 3, 4}Ошский государственный университет, г. Ош, Кыргызстан

Аннотация

В статье речь пойдет о применении дистанционных технологий в формировании информационно-коммуникационной компетентности будущих учителей. В настоящее время обучение проводится в смешанной форме, то есть онлайн, дистанционно и офлайн. Вот почему мы не всегда можем сказать, что мы проводим занятия в автономном режиме. Дистанционные технологии используются не только в процессе обучения, но и широко используются во всех сферах жизни общества. Авторы рассмотрели дистанционные технологии, используемые для подготовки будущих учителей, и их возможности: организация совместной деятельности, реализация обратной связи, организация онлайн-уроков, платформы для создания интерактивных задач, а также проведение опросов и тестов. Было разработано и применено на практике несколько примеров использования дистанционных технологий в подготовке будущих учителей, и степень их полезности подтверждается примерами.

Ключевые слова: дистанционные технологии, дистанционное обучение, образовательный процесс, онлайн-платформы, средства обратной связи

FEATURES OF THE USE OF DISTANCE TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF ICT COMPETENCIES OF FUTURE TEACHERS

Zulpukarova D.I.¹, Smanova N.T.², Myrzaly kyzy A.³, Mamasovirova M.K.⁴
^{1, 2, 3, 4}Osh State University, Osh city, Kyrgyzstan

Annotation

The article will focus on the use of remote technologies in the formation of information and communication competence of future teachers. Currently, training is conducted in a mixed form, that is, online, remotely and offline.

That's why we can't always say that we conduct classes offline. Distance learning technologies are used not only in the learning process, but are also widely used in all spheres of society. The authors examined remote technologies used to train future teachers and their capabilities: organization of joint activities, implementation of feedback, organization of online lessons, platforms for creating interactive tasks, as well as conducting surveys and tests. Several examples of the use of distance technologies in the training of future teachers have been developed and put into practice, and the degree of their usefulness is confirmed by examples.

Keywords: distance technologies, distance learning, educational process, online platforms, feedback tools

Киришүү. Маалыматтык коомдун тынымсыз өнүгүүсү билим берүүнүн жаңы системасын, анын максаттарын жана мазмунун жаңыртууну, окутууга заманбап маалыматтык технологияларды киргизүүнү талап кылат. Билим берүү системасын өркүндөтүү азыркы этапта биздин республикабызда ишке ашырылып жаткан реформалар стратегиясынын маанилүү түзүүчүсү катары билим берүү процессине жаңы билим берүү технологияларын киргизүүнү болжолдойт. Жогорку билим берүү, өлкөнүн инновациялык потенциалын мүнөздөгөн башка көрсөткүчтөр менен бирге, Кыргызстандын экономикасынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн факторлорунун бири болуп саналат.

Ошондуктан билимдери, компетенттүүлүктөрү, билгичтиктери жана көндүмдөрү мезгилдин талаптарына жана рыноктун талаптарына жооп бере турган адистерди даярдоонун милдеттери, жогорку мектептин билим берүү процессине инновациялык педагогикалык технологияларды киргизүү жолу менен гана чечилиши мүмкүн [1].

ЖОЖдун билим берүү процессинде заманбап билим берүү технологияларын колдонуу дидактиканын (окутууну индивидуалдаштыруу жана дифференцирлештирүү) принциптерин ишке ашыруу планында жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат, студенттердин таанып-билүү активдүүлүгүн жана алардын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн активдештирет, аң-сезимди стимулдайт, окутуудан өзүн-өзү окутууга өтүү үчүн шарттарды түзөт.

Маалыматтык-коммуникациялык жана интерактивдүү технологияларды эң натыйжалуу пайдалануу жаатында, универсалдуу билим берүү чөйрөсүн түзүүдө жана өнүктүрүүдө педагогдордун компетенттүүлүгүн жогорулатуу, педагогикалык ой жүгүртүүнүн жаңы маданиятын калыптандырууга түрткү берүү азыркы жогорку билим берүүнүн милдети болуп саналат.

Заманбап билим берүү мейкиндигин маалыматтык технологияларсыз элестетүү мүмкүн эмес. Учурда дистанттык технологиялар традициялык окутуу формасы менен бирдей эле билим берүү процессинде бекем орунду ээлеп, мугалимдердин да, студенттердин да мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтти десек болот. Анткени коомдун бардык аймактарында, башкача айтканда билим берүүдөн тышкары, ишкана, мекемелер, өнөр жайлар, ж.б. бардык кесиптер цифралык мейиндикте жашап калдык [2, 202].

Дээрлик ар бир педагогдо студенттер менен аралыктан өз ара аракеттенүүнүн зарылдыгы пайда болгондугун өз башыбыздан өткөрдүк. Билим берүү процессинде дистанттык технологияларды колдонуу болочок педагогдорду даярдоодо биргелешкен ишмердүүлүктү дистанттык форматта уюштурууга жана тез пикир алууга мүмкүнчүлүк берет.

Дистанттык окутуу – бул окутуунун спецификалык формасы, анткени ал жаңы маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын каражаттарына, мультимедиялык каражаттарга, видеобайланыш каражаттарына, мугалим менен студенттердин, студенттердин өз ара бири-бири менен аракеттенүүсүнүн башка формасына негизги таянууну болжолдойт. Окутуунун бул түрү алдыңкы маалыматтык технологиялардын негизинде жүргүзүлөт, аны колдонуу окуучунун өзгөрүп жаткан муктаждыктарына тез жана ийкемдүү адаптациялоону камсыз кылат [3, 78].

Дистанттык окутуунун негизги өзгөчөлүгү билим берүү кызматтарын окуу жайга барбай эле алуу мүмкүнчүлүгү болуп саналат, анткени предметтерди үйрөнүү жана окутуучулар

менен баарлашуу интернет тармагы аркылуу гана ишке ашырылат. Тармакта аралыктан окутууну уюштуруу окутуучу - координатор менен да, билим берүү процессинин башка катышуучулары менен да өз ара аракеттенүүнү камсыз кылган заманбап дистанттык технологиялар (онлайн платформалар, интерактивдүү сайттар, кайтарым байланыш жүргүзүү каражаттары ж.б.) активдүү колдонулат.

Билим берүүдөгү дистанттык технологиялар - бул окутууда маалыматты берүүнүн сапатын, ылдамдыгын жана жагымдуулугун өнүктүрүү үчүн иштелип чыккан санариптик технологиялардын чакан тобу. Бул электрондук окутуу системаларын, коомдук тармактарды, көргөзмө кызматтарды, сайттарды, сүрөттөрдү жана оюн окуу материалдарын жана башкаларды түзүү менен иштөө үчүн кызматтарды камтыйт [4].

Мындай ресурстарды колдонуунун максаты окуу натыйжаларына жана прогресске мониторинг жүргүзүү процессин жөнөкөйлөтүү, билимди алуунун, репродукциялоонун, талдоонун жана колдонуунун ар кандай формаларынын эсебинен болочок мугалимдердин окуу процессине кызыгуусун жана ИКТ боюнча компетенттүүлүгүн жогорулатуу болуп саналат, бул билим берүүнү ачык жана жеткиликтүү кылууга мүмкүндүк берет.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Дистанттык технологияларды натыйжалуу пайдалануу үчүн болочок мугалимдер алардын функционалдык жана педагогикалык мүмкүнчүлүктөрүн билип, аларды практикада туура колдоно билиши керек. Дистанттык технологиялардын негизги мүмкүнчүлүктөрүнө кененирээк токтололу:

- Студенттерге жана ата-энелерге маанилүү билим берүү маалыматын берүү. Окутуунун кандай гана форматында болбосун, мугалим лидер жана менеджер бойдон калат, демек, ал уюштуруу маалыматын сунуштайт жана чогултат. Форумдар, мессенджерлер жана виртуалдык доскалар мугалимге студенттер менен баарлашууга, маанилүү окуяларды эскертүүгө жардам берет.

- Аралыктан окутуу үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү. Дистанттык окутуу процессиндеги ыңгайлуу шарттар - бул процесстин бардык катышуучулары өз убагында, ден соолугуна жана жеке жашоосуна зыян келтирбестен, өнүгүү үчүн пайдалуу маалыматтарды алмашуулары. Бул учурда, коомдук желелерде чат, электрондук окуу системалары жана ар түрдүү интернет китепканалардын кабарлоо жана сактоо милдеттерин колдонууга болот [5].

- Студенттер менен эмоционалдык байланышты колдоо. Студенттер менен эмоционалдык байланышты колдоо үчүн социалдык тармактар жана мессенджерлер, видеоконференциялар, виртуалдык доскалар, булут сактоочу жайлар, сайттар жана форумдар кызмат кылат.

- Студенттердин кызыгуусун, жигердүүлүгүн жана активдүүлүгүн өнүктүрүү. Студент дистанттык технологиялар менен иштеп жатып, ачылыш жасаганына кубанып, көз карандысыздыгын бекемдегенде, ИКТ компетенттүүгү калыптанат.

Студенттердин көңүлүн буруу, алардын жигердүүлүгүн арттыруу максатында колдонулган интерактивдүү сайттар, онлайн платформалар жана оюн түрүндө ишке ашырылып жаткан санариптик инструменттер жардам берет.

- Өзүнүн кесиптик эркиндигин өнүктүрүү. Мугалимдин жана педагогдун эркиндиги - бул окуучулардын суроо-талаптарына жана кызыгуу денгээлине жараша билим берүү маселелерин чечүүгө мүмкүндүк берген көндүмдөрдүн жана билимдердин жыйындысы [3, 118, 121].

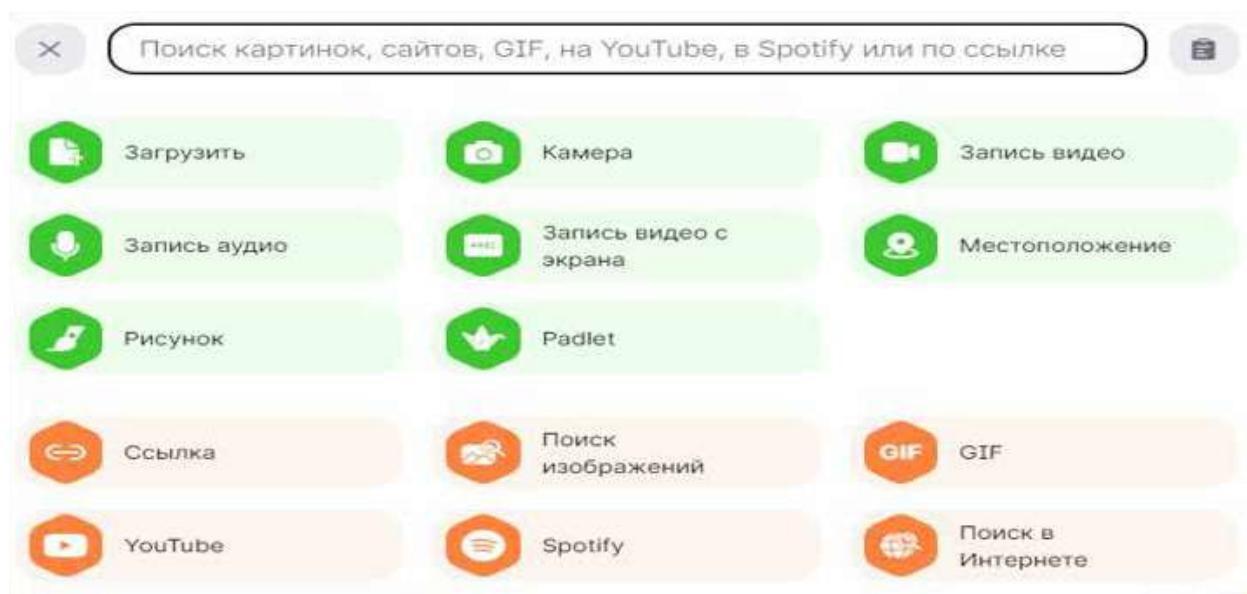
Каралган мүмкүнчүлүктөрдү туура ишке ашыруу менен дистанттык билим берүүнүн негизги максаттары ишке ашат. Ошентип, дистанттык билим берүүнүн негизги максаты маалыматтык коомдо болочок мугалимдердин интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрүн күчөтүү, ошондой эле билим берүү системасынын бардык баскычтарында окутуунун сапатын жогорулатуу менен алардын маалыматтык компетенттүүлүгүн калыптандыруу болуп саналат.

Бүгүнкү күндө биргелешкен иш-чараларды уюштуруу, кайтарым байланышты жүзөгө ашыруу, санариптик билим берүү чөйрөсүн түзүү, онлайн сабактарды уюштуруу үчүн көптөгөн дистанттык технологиялар колдонулат[8,232].

Алардын ичинен учурда колдонулуп жаткан эң популярдуулары болуп, Padlet, Google Form, Plickers, Kahoot, Quizizz, Wizer.me, Google Classroom, Learning Apps, Zoom, Google Meeting эсептелет. Ошондуктан аларды өзгөчөлөнгөн белгилери боюнча бөлүп көрсөтүү зарылдыгы келип чыгат.

1. Биргелешкен иш-аракеттерди уюштуруу каражаттары: Padlet, Mentimeter, Google сервистери (Google Документы, Google Таблицы, Google Презентации, Google Site ж.б.).
2. Кайтарым байланыш жүргүзүү каражаттары: Google Classroom, Google Form, Kahoot, Quizizz.
3. Интерактивдүү тапшырмаларды түзүү каражаттары: Wizer.me, LearningApps.
4. Онлайн - сабактарды уюштуруу каражаттары: Google Meeting, Zoom, Skype.

Padlet — бул ар кандай материалдарды сактоо, уюштуруу жана кызматташуу үчүн интуитивдик, ыңгайлуу жана көп функциялуу онлайн интерактивдүү доска.

1-сүрөт. Padlet доскасына жайгаштырылуучу материалдар

Студенттер, окуучулар, окутуучулар үчүн пайдаланууга ыңгайлуу болгон конспект-дептер деп которууга да болот.

Сабак өтүү учурунда окутуучу студенттер менен биргеликте түзүлгөн доскага зарыл болгон маалыматтарды жайгаштырып, аны талкуулоого, кошумча маалыматтар менен толуктоого, жайгаштырылган маалыматтарга карата ой-пикирлерин жазып калтырууга болот.

Доскага башка санариптик инструменттердей эле, анын артыкчылыктары жана кемчиликтери бар. Бул санариптик инструменттин артыкчылыгы - группанын биргелешкен иш-аракеттерин уюштуруу мүмкүнчүлүгү.

Google Form - пикир формаларын, онлайн тесттерди жана сурамжылоолорду түзүү үчүн онлайн кызматы. Бул курал колдонууга жеңил, анын колдонуучуга ыңгайлуу жана түшүнүктүү интерфейс бар.

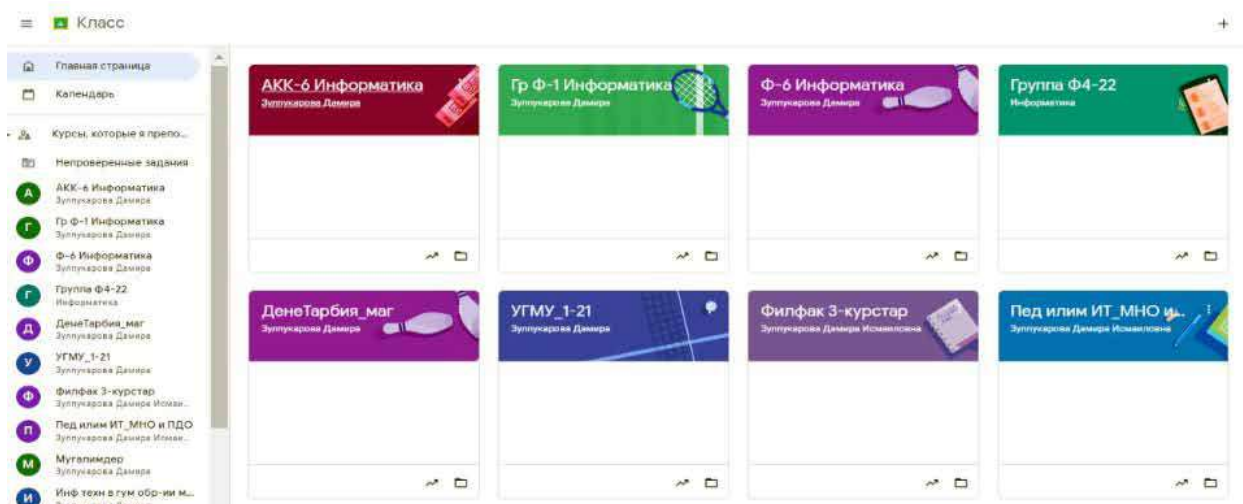
Формада түзүп жөнөтүлгөн тест же сурамжылоонун жооптору автоматтык түрдө мугалимге (тести жөнөткөн адамга) келип түшөт. Алынган маалыматтарды кошумча иштетүүнүн кажети жок, натыйжаларды дароо анализдеп, отчет катары кагазга чыгарып алууга болот [6].

2-сүрөт. Padlet доскасына жайгаштырылган маалыматтар.

Google Classroom - кызматтарынын бардык пайдалуу варианттарын бириктирген ыңгайлуу окуу платформасы. Бул курал виртуалдык класстарды түзүүгө, тапшырмаларды жана үй тапшырмаларын бөлүштүрүүгө, класс менен баарлашууну уюштурууга мүмкүндүк берет.

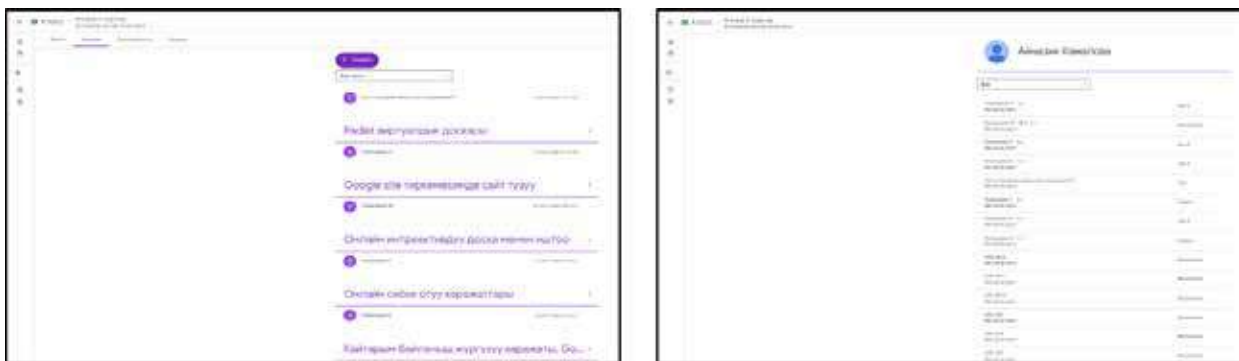
Google Classroom мугалимдерге ар бир класс же группа үчүн курстарды түзүүгө, тапшырмаларды дайындоого, кабыл алууга, текшерүүгө, комментарий берүүгө жана студенттердин тапшырмаларын баалоого мүмкүнчүлүк берет.

3-сүрөт. Google класста группалар үчүн түзүлгөн курстар

Өз кезегинде, окуучулар мугалим тарабынан сунушталган тапшырмаларды аткарууга, мугалим жана группалаштары менен баарлашууга, алардын жетишкендиктерин көзөмөлдөөгө жана башка материалдарды көрө алышат.

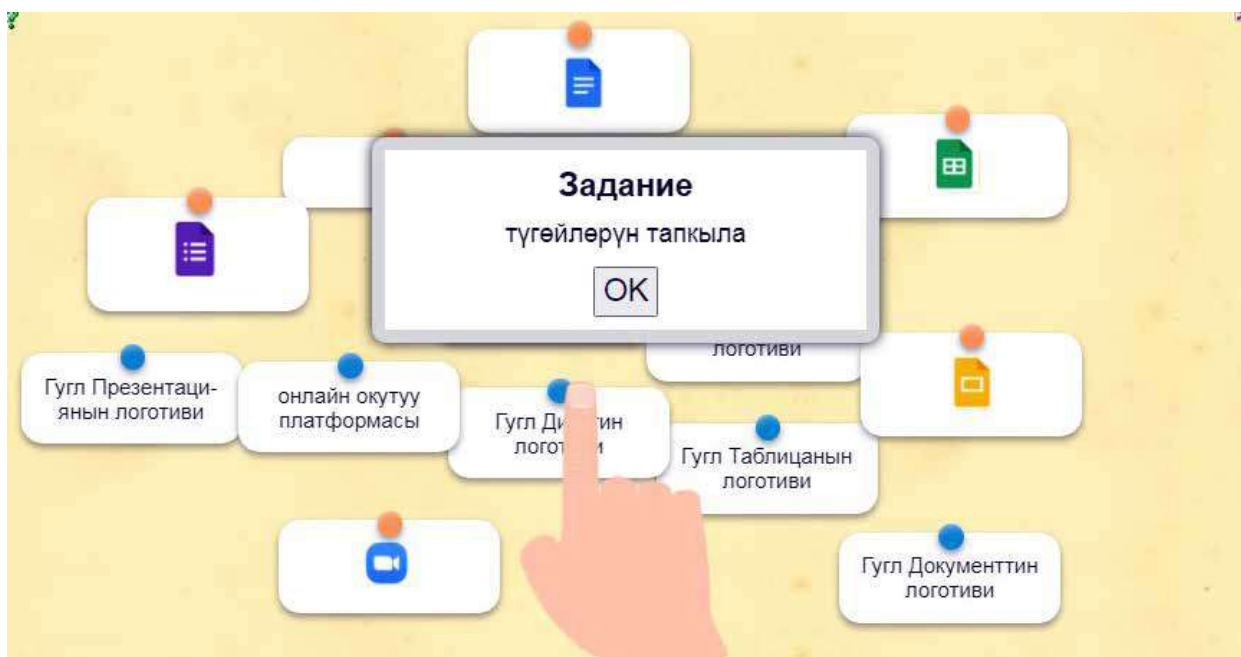
4-сүрөт. Жайгаштырылган тапшырмалар жана бир студенттин аткарып жөнөткөн тапшырмалары

Дистанттык окутууну уюштурууда, тапшырмаларды жөнөтүү, талкуулоо жана баалоо мүмкүнчүлүгү бул платформанын негизги артыкчылыгы болуп саналат. Куралдын кемчиликтерине онлайн конференцияларды өткөрүү мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу кирет.

Kahoot!, Quizziz - оюндарга жана викториналарга негизделген билим берүү платформалары. Интерактивдүү презентацияларды, тесттерди түзүүгө, аудиторияда кызматташууну жана биргелешкен иш-аракеттерди уюштурууга мүмкүндүк берет [4].

Learning Apps - ар кандай түрдөгү интерактивдүү тапшырмаларды түзүүгө мүмкүндүк берген кызмат: викторина, сорттоо, бош орундарды толтуруу, классификациялоо, текст киргизүү, кроссворд, жарыш, жөнөкөй тартип, сүрөттөлүштөрдү сорттоо, жуптарын табуу ж.б [7].

Бул сервисе бардык предметтер боюнча даяр тапшырмалар жайгашкан, биз аларды үлгү катары колдоно алабыз. Мисалы, өтүлгөн сабакты кайталоодо мээ чабуулуна жуптарын табууга карата мисалды карайбыз:

5-сүрөт. Жуптарын табууга карата тапшырма

Изилдөөнүн жыйынтыктары. Бул платформанын артыкчылыктары төмөнкүлөрдү камтыйт: өз классын түзүү мүмкүнчүлүгү, даяр сапаттуу материалдардын болушу, түшүнүктүү интерфейс. Кемчиликтери - классты түзүү үчүн бардык студенттерди (окуучуларды) өз алдынча каттоо жана аларга логин жана паролдорду берүү талап кылынат; окуучулар бир эле тапшырманы туура болгонго чейин аткара алышат; окуучулардын каталарын байкоого болбойт.

Zoom, Google Meeting - бул эң популярдуу видеоконференция жана онлайн сабактарды уюштуруу каражаттары. Учурда бизнестер сапаттуу иштеп, ал эми мектеп окуучуларына, ЖОЖдордо аралыктан окутуу шартында билим алууга жардам берип жатат.

Бул куралдын артыкчылыктары платформанын туруктуулугун камтыйт; уюштуруучунун микрофондорду күйгүзүү/өчүрүү, экранды бөлүшүү мүмкүнчүлүгү [9, 22].

Жогоруда каралган дистанттык окутууну уюштуруу каражаттары берилген критерийлерге жооп берет: мобилдик версияны колдоо, интерфейс тили, функционалдык мүмкүнчүлүктөрү жана акысыз кирүүнү камсыз кылуу менен болочок мугалимдердин ИКТ компетенттүүлүгүн калыптандырууга жардам берет.

Корутунду. Биз карап чыккан ресурстар – бул салттуу форматта да, аралыктан окутуу формасында да окуу процессинде ийгиликтүү колдонула турган дистанттык технологиялардын билим берүү куралдарынын бир аз гана бөлүгү. Бул платформалар метептерде жана ЖОЖдордо заманбап мугалимдердин ИКТ компетенттүүлүгүн калыптандырууга жана окуу процессин заманбап уюштурууга шарт түзөт деп айта алабыз.

Адабияттар

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство. Ташкент, 2005. — 200 с.,
2. Беспалько, В.П. Основы теории педагогических систем. - Воронеж: Изд-во ВГУ, 1997. - 304 с.
3. Кларин М.В. Инновации в обучении. М.: Наука, 1997. - 223 с.
4. Мельников С.В. Новые образовательные технологии в условиях компетентностного подхода. Вестник Учебно-методического объединения вузов России по образованию в области социальной работы. – М.: РГСУ, 2014. - № 4
5. Модель специалиста и высшее профессиональное образование. Под ред. В.Д. Шадрикова. М., 2003.
6. Все возможности Google Forms // Медиа нетологии URL: <https://netology.ru/blog/google-formy> (дата обращения: 22.03.2023).
7. Доклад "Использование сервиса Learningapps.org как инструмента формирующего оценивания // Мультиурок URL: <https://multiurok.ru/files/doklad-ispol-zovaniie-siervisa-learningapps-org-ka.html> (дата обращения: 18.03.2023).
8. Пантелеева Т.В., Затонский А.В. Система дистанционного обучения как элемент информационной системы вуза // Фундаментальные исследования. - 2007. - № 12-2. - С. 231-234;
9. Панюкова С.В. Цифровые инструменты и сервисы в работе педагога. Учебно-методическое пособие. - М.: Изд-во «Про-Пресс», 2020. - 33 с.

УДК 551.482.214. +622 .055

ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА НЕГАТИВНЫХ ФАКТОРОВ ДОБЫЧИ ПЕСЧАНО-ГРАВИЙНОГО МАТЕРИАЛА НА РУСЛЕ РЕКИ КУГАРТ

Калдыбаев Н.А.¹, Панфиленко Т.Г.², Жунусалиева А.К.³, Ражаб кызы У.⁴
^{1, 2, 3, 4}Ошский технологический университет, г. Ош, Кыргызская Республика

Аннотация

В статье излагаются результаты визуальной и инструментальной оценки негативных последствий добычи песчано-гравийного материала в русле реки Кугарт. Рекогносцировочное обследование проведено на участке реки, протекающей в окрестностях города Жалал-Абад. Установлено, что в данном участке ведется интенсивная добыча песчано-гравийного материала, результаты которого привело к оседанию дна реки примерно на 3 метра. В результате донной эрозии происходит разрушения ранее построенных берегозащитных сооружений (дамб). По результатам исследований выработаны рекомендации по предотвращению чрезвычайных ситуаций и регулированию процесса добычи строительных материалов в руслах рек.

Ключевые слова: устойчивое развитие, геоэкология, добыча полезных ископаемых, русловые процессы, донная эрозия, берегозащитные сооружения, предотвращение чрезвычайных ситуаций, зеленые технологии.

КӨГАРТ ДАРЫЯСЫНЫН НУГУНДА КУМ-ШАГЫЛ КАЗЫП АЛУУНУН ТЕРС ФАКТОРЛОРУНА ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫК БАА БЕРҮҮ

Калдыбаев Н.А.¹, Панфиленко Т.Г.², Жунусалиева А.К.³, Ражаб кызы У.⁴
^{1, 2, 3, 4}Ош технологиялык университети, Ош ш., Кыргыз Республикасы

Аннотация

Макалада Көгарт дарыясынын нугунда кум-шагыл материалдарын казып алуунун геоэкологиялык терс кесепеттерин визуалдык жана инструменталдык баалоонун натыйжалары берилген. Дарыянын Жалал-Абад шаарына аралап аккан тилкесинде изилдөө иштери жүргүзүлдү. Бул аймакта кум-шагыл материалдарын казып алуу интенсивдүү жүргүзүлүп, анын жыйынтыгында дарыянын түбү 3 метрге жакын чөгүп кеткени аныкталды. Дарыянын түп жагында орун алган эрозиялык процесстердин натыйжасында мурда курулган жээкти коргоочу курулуштар (дамбалар) талкаланууга дуушар боло баштаган. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгы боюнча өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу жана дарыялардын нугунда курулуш материалдарын алуу процессин жөнгө салуу боюнча сунуштар иштелип чыккан.

Ачкыч сөздөр: туруктуу өнүгүү, геоэкология, тоо-кен өндүрүшү, нук өзгөрүүсү, дарыя түбүнүн эрозиясы, жээкти бекемдөчү курулуштар, өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу, “жашыл” технологиялар.

GEOECOLOGICAL ASSESSMENT OF NEGATIVE FACTORS OF EXTRACTION OF SAND AND GRAVEL MATERIAL ON THE KUGART RIVERBED

Kaldybaev N.A.¹, Panfilenko T.G.², Zhunusalieva A.K.³, Rajab kyzy U.⁴
^{1, 2, 3, 4}Osh Technological University, Osh, Kyrgyz Republic

Annotation

The article presents the results of a visual and instrumental assessment of the negative consequences of the extraction of sand and gravel material in the Kugart riverbed. A reconnaissance survey was carried out on a section of the river flowing in the vicinity of the city of Jalal-Abad. It has been established that intensive mining of sand and gravel material is carried out in this area, the results of which led to the subsidence of the river bottom by about 3 meters. As a result of bottom erosion, the previously constructed bank protection structures (dams) are destroyed. Based on the results of the research, recommendations were developed for preventing emergency situations and regulating the process of extracting building materials in riverbeds.

Keywords: sustainable development, geoecology, mining, riverbed processes, bottom erosion, coastal protection structures, emergency prevention, green technologies.

Введение. Устойчивое развитие страны зависит от состояния окружающей среды и при этом реальную угрозу представляют следующие факторы: истощение природных ресурсов без создания эффективных альтернатив, потеря основных естественных экосистем и стагнация человеческого капитала.

В Кыргызской республике существенное влияние на устойчивое развитие оказывает горнодобывающая деятельность. Добыча полезных ископаемых способствует к развитию удаленных территорий, экономическому росту и к занятости местных жителей. В то же время, значительное воздействие на окружающую среду и несправедливое распределение экономических выгод могут усилить нестабильность и стать причиной конфликтов.

В Концепции зеленой экономики в Кыргызской Республике "Кыргызстан - страна зеленой экономики", утвержденного постановлением Жогорку Кенеша Кыргызской Республики от 28 июня 2018 года № 2532-VI отмечается, что «зеленая» промышленность должна опираться на оценке экологических рисков на стадии проектирования, модернизации промышленности и повышении производительности без сопутствующего повышения объемов использования ресурсов и уровня загрязнения окружающей среды. Анализ литературных источников показывает, что в настоящее время, в экономике страны применяются, в основном, ресурсоразрушающие технологии. Существующий механизм ценообразования использования природных ресурсов не учитывает негативные экстерналии издержки и тем самым не ставит экономические ограничения чрезмерному использованию природных ресурсов. Многие авторы отмечают, что рост экономики, основанный на эксплуатации природных ресурсов, может иметь место только в пределах потенциальной емкости экосистем [1-4].

Частое возникновение экологических и социальных проблем в Кыргызской республике связано, преимущественно, с неустойчивым потреблением природных ресурсов. Авторы работы [3] в качестве инструментария для повышения ответственности в процессе добычи полезных ископаемых предлагают практиковать так называемую “социальную” и “экологическую” лицензию. Социальная лицензия на добычу может использоваться горными компаниями для обеспечения экономической обоснованности, прибыльности своей деятельности, а также как средство для урегулирования потенциальных конфликтов с местным сообществом. Она предполагает согласование вопросов добычи с местным населением в форме общественных слушаний. Экологическая лицензия на добычу может утверждаться Государственными органами выводов по оценке воздействия на окружающую среду и служит для реализации мер, которые бы сдерживали негативное воздействие и, минимизировали и не допускали экологический ущерб.

Таким образом, исходя из мирового опыта и современного состояния вопроса становится очевидным актуальность тематики настоящей работы. Целью настоящих исследований является оценка негативных последствий интенсивного забора песчано-гравийных материалов на русле реки Кугарт для предотвращения чрезвычайных ситуаций и совершенствования механизмов управления природопользованием. К основным задачам исследований относятся рекогносцировочное обследование местности и визуально-инструментальная оценка русловых эрозионных процессов, а также идентификация факторов негативного влияния добычи полезных ископаемых на водную экосистему.

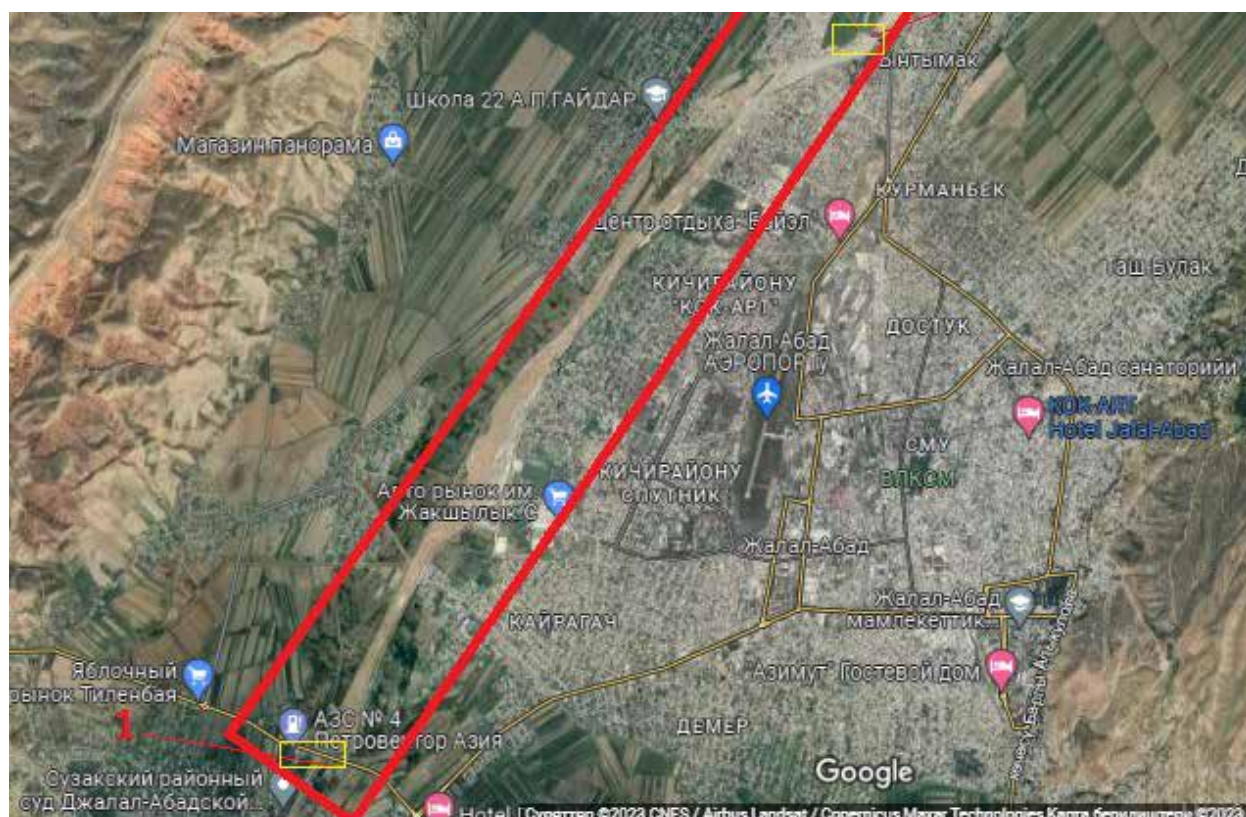
Методы и материалы исследований. Анализ специальной литературы и экспедиционно-полевые изыскания позволили выделить в качестве объекта исследований предгорный и долинный участок реки Кугарт, а в качестве предмета исследований – влияние процесса добычи полезных ископаемых на русловые процессы реки. Используются аналитические, аэрофотокосмические и полевой-экспедиционные методы исследований. Для инструментальной оценки состояния реки использован компактный JPS -прибор “Garmin” и

лазерный дальномер SNDWAY SW-600A. Для аэрофотосъемки русла рек использован дрон марки R2S, оснащенный камерой 5000M Gift.

Река Кугарт является правым притоком р. Кара-Дарья и расположено на территории Сузакского района Жалал-Абадской области. Длина 105 км, площадь водосборного бассейна — 1370 км². Среднегодовой расход 18,3 м³/с. Питание снего-дождевое.

Берёт своё начало на юго-западных склонах Ферганского хребта. Крупнейшие притоки: Кызыл-Суу, Урум-Башы, Кара-Алма, Чангет. Половодье с апреля по август. Средний максимальный расход в мае 58,8 м³/с, минимальный в январе 5,43 м³/с.

По данным Департамента мониторинга, прогнозирования чрезвычайных ситуаций при МЧС КР прибрежная зона р. Кугарт характеризуется активизацией экзогенных геологических процессов (ЭГП), таких как абразия; эрозия, затопления, сели, оползни, осыпи и обвалы и отнесено к высокой зоне риска.

Условные обозначения:

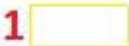

- - границы изучаемой территории (побережье р. Кугарт в районе г. Жалал-Абад)
- - нижняя
- и верхняя граница зоны воздействия

Рис.1. Схематическая карта участка р. Кугарт, где ведется интенсивный забор гравийно-песчаного материала

Для проведения рекогносцировочного обследования выбран участок реки, протекающий в вдоль города Жалал-Абад (рис.1). Выбор данного участка был обусловлен тем, что именно в этом участке ведется интенсивный забор песчано-гравийной смеси (ПГС) и наблюдается разрушение защитных гидротехнических сооружений. Добывающие компании выбрали это место из-за близости к городской инфраструктуре, что удешевляет строительную продукцию за счет сокращения расстояния транспортировки. Однако проживание в

поблизости большого количества населения увеличивает ожидаемый масштаб и объемы риска, связанной с образованием чрезвычайной ситуации.

Длина изучаемого участка составляет 14200 метров. Нижняя точка 1, о контуренная в карте желтым цветом представляет собой мост по р. Кугарт на автотрассе Ош-Бишкек, построенный правительством Японии. Верхняя точка 2 опирается на гидрораспределительный узел (плотина), расположенного около населенного пункта Ынтымак, где тоже имеется автодорожный мост. Абсолютные отметки от уровня моря составляют от 756 м до 830 метров. Максимальный коэффициент уклона реки составляет 0,091, а в среднем 0,032, что обуславливает высокую скорость потока. В паводковый период расход воды может достичь до значения 336 м³/с.

Основными характеристиками русел рек являются: продольный и поперечный профили, плановые очертания и перераспределение глубин потока [3]. Река Кугарт ввиду своей скоротечности подвержена активным русловым процессам, которые в течение многих лет изменили морфологическое строение речного русла и поймы, привели к интенсивному развитию эрозии берега и дна. Деформация русла обусловлена соотношением между расходом наносов и транспортирующей способностью потока и, таким образом, связана с комплексом природных условий не только данного участка реки, но и водосбора в целом. Не зря эту реку в былые времена называли Тентексай, бурный поток оказывает воздействие на распределение течений и их скоростей. Таким образом, поток и русло находятся в постоянном взаимодействии, и русловые деформации являются выражением этого взаимодействия. Высокая активность эрозионных процессов наблюдается в весенний паводковый период.

Рис.2. Участок р. Кугарт, подверженная к донной эрозии в результате добычи ПГС

Второй причиной усиления эрозии является интенсивная добыча песчано-гравийной смеси непосредственно из русла реки. В обследуемом участке функционируют 6 предприятий по переработке ПГС и все они свои потребности в сырье удовлетворяют за счет речных песчано-гравийных отложений. Картина последствия забора ПГС в побережье р. Кугарт наиболее четко наблюдается в нижней части данного участка, расположенного в окрестностях с. Благовещенка. добычные работы привели к полному обнажению слоя гравия вплоть до суглинковых отложений, в результате чего произошла донная эрозия и дно реки опустилось местами на 2-3 метра от прежнего уровня. В прибрежных дамбах,

не закрепленных габионом, начались разрушительные процессы (рис.2). На рисунке четко заметно, что добычные работы привели к разрушению фартука дамбы, сооруженного для предотвращения чрезвычайных ситуаций. Донная эрозия развита именно в тех местах, где ведется добыча ПГС. Силами подразделений МЧС и подрядчиков на данном участке проектируется строительство гидротехнического порога.

Обработка видеосъемок на БПЛА показала что, в верхней части реки русловые процессы приводят к сокращению площадей рисовых плантаций (рис.3). Добывающие компании строят дорогу для транспортировки ПГС в перерабатывающий цех, которые тоже расположены в прибрежной зоне и тем самым допускают изменение рельефа прибрежной зоны. Кроме того, из съемки заметно, что кустарниковых растений в берегах реки совсем мало осталось. Как известно, пойменные леса играют важную роль для укрепления берега.

Рис.3. Снимок с БПЛА, характеризующий изменение русла в результате интенсивного забора ПГС на русле р. Кугарт.

С целью оценки геохимического загрязнения воды были взяты 8 проб из рек Кугарт, Кара-Ункур и других рек Южного Кыргызстана. Испытания, проведенные в лабораториях Ошского городского центра профилактики заболеваний и Госсанэпиднадзора показали, что содержание хлоридов, нитритов, нитратов, аммиака и сульфатов не превышает нормы, установленные ГОСТами и соответствуют к Гигиеническим нормативам “Предельно допустимые концентрации химических веществ в воде, водных объектах хозяйственно-питьевого и культурно-бытового водопользования”, утвержденного постановлением ПКР №201 от 11.04. 2016 г. согл. приложению САНПИН 2.1.4.1175-02. Мутность воды колеблется в пределах 1,48...4,34 ЕМФ, имеет тенденцию увеличения в весенний паводковый период.

Заключение. Добыча полезных ископаемых в поймах рек приводит к усилению эрозионных процессов, заболачиванию и загрязнению водоохраных зон, разрушению их берегов, систем орошения, объектов транспортной и гидротехнической инфраструктуры, а также снижению эффективности мероприятий по предотвращению чрезвычайных ситуаций. Наиболее наглядным примером негативного воздействия добычи ПГС является геоэкологическая ситуация в реке Кугарт, где интенсивный забор инертных материалов привел к разрушению защитных дамб, в результате которых возникает угроза затопления прилегающих населенных пунктов, сельскохозяйственных угодий и окружающей инфраструктуры. Результаты настоящих исследований могут применяться для оперативного анализа геоэкологической информации и принятия обоснованных управленческих решений.

Для минимизации негативного воздействия добывающей отрасли на водные экосистемы необходимо разработать научно обоснованные технические мероприятия с учетом трех

главнейших факторов: геодинамические процессы; загрязнение воды; техногенная нагрузка. В целях безопасного пропуска паводковых вод и селевых потоков наиболее эффективным является сооружение гидротехнических порогов, регулирующие циркуляцию водного потока. Учитывая риски чрезвычайных ситуаций, необходимо совершенствовать нормативно-правовую базу добычи полезных ископаемых в прибрежных зонах, в случаях завышения нормативов коэффициента опасности производства (КОП) запретить добычу ПГС.

Благодарности. Данное исследование проведено в рамках госбюджетных НИР по теме «Определение негативного воздействия интенсивного забора песчано-гравийного материала из русел рек и водотоков» выполняемого по заказу МЧС КР. Авторы выражают благодарность сотрудникам Ошского и Жалал-Абадского регионального управления «Сельводзащита» при МЧС Кыргызской республики за оказанную помощь в сборе материалов для исследований.

Литература

1. Программа развития «зеленой» экономики в Кыргызской Республике на 2019-2023 год <https://mineconom.gov.kg/froala/uploads/file/8df6c6e6ee2693ee40b9568a9d695c9727610028.pdf>
2. Тиленова Д.К. Гидроэкологическая ситуация в бассейнах рек южного Кыргызстана./ Вестник РУДН, серия Инженерные исследования, 2012, № 1 . –стр.88-95.
3. Логинов Г.И. Гидравлические процессы при водозаборе из малых горных рек. 2-е изд., перераб. и доп. Бишкек: Изд-во КРСУ, 2014. 196 с.
4. Ответственная добыча полезных ископаемых: Инструментарий для предотвращения и посредничества в конфликтных ситуациях, возникающих в процессе развития горнодобывающего сектора © Университет Восточной Финляндии, Гайя Групп Оу, Экологическая сеть «Zoï», 2012. https://zoinet.org/wp-content/uploads/2018/02/toolkit_RUS.pdf
5. Калдыбаев Н.А., Маматов Ж., Акылбек кызы Д., Токтомураева Г. Анализ рисков в горнодобывающей отрасли и экономические аспекты освоения малых и техногенных месторождений Кыргызской республики. //Инженер: научное и периодическое издание Инженерной академии Кыргызской Республики. 2022. № 25. С. 63-73.
6. Инженерно-технические мероприятия по предотвращению негативных последствий добычи полезных ископаемых на пойме реки Кугарт. //Известия ОшТУ, №2, 2023. С.45-53.

УДК 514.747

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЖАШООСУНДА КЕЗДЕШҮҮЧҮ ФРАКТАЛДАР

Келдибек уулу С.¹, Матраимова Г.², Саматов Х.³
^{1,2,3}Ош мамлекеттик университети Ош ш. Кыргызстан

Аннотация

“Геометрия” дегенде эле биздин эсибизге түз сызык, үч бурчтук, айлана, цилиндр, бурч, бурчтун биссектрисасы, ж.у.с. мектеп геометриясындагы (евклиддик) фигуралар келет. Ошондуктан тегерегибиздеги жаратылыштагы объектилерди караганда алардан мектеп геометриясынан алган түшүнүктөрүн гана көрө алабыз. Бирок айлана-тегерегибизде стандарттуу эмес формадагы объектилерге да туш болобуз. Бул макалада ар бир фрагменти масштабы кичирейген сайын да кайра өзүнө окшогон, фракталдар деп аталуучу түшүнүк каралды. Мында фракталдардын түрлөрү жөнүндө сөз болду. Геометриялык фракталдар кантип түзүлүүсү жөнүндө айтылып, ага мисалдар келтирилди. Андан сырткары жашоодо геометриялык фракталдардан башка да фракталдар кездеше турганы тууралуу сөз болду. Бул эмгекте кыргыз элинин жашоосунда кездешүүчү фракталдар келтирилди. Кыргыздардын санжырасы, жыл сүрүүсү фракталдык касиетке ээ экендигинди айтылып, кол өнөрчүлүгүндө кездешүүчү фракталдар көрсөтүлдү.

Ачкыч сөздөр: геометрия, фракталдар, санжырасы.

ФРАКТАЛЫ, ВСТРЕЧАЮЩИЕСЯ В ЖИЗНИ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА

Келдибек уулу С.¹, Матраимова Г.², Саматов Х.³
^{1,2,3}Ошский государственный университет. г. Ош, кыргызстан

Аннотация

Когда мы говорим “геометрия”, мы имеем в виду прямую линию, треугольник, круг, цилиндр, угол, биссектрису угла и т. д., т.е. появляются фигуры в школьной геометрии. Поэтому, глядя на окружающие нас природные объекты, мы можем видеть в них только те понятия, которые мы получили из школьной геометрии. Но мы также сталкиваемся с объектами нестандартной формы. В этой статье рассматривается понятие так называемое фракталом, каждый фрагмент которого повторяется при уменьшении масштаба. Рассматривались виды фракталов. Так же речь шла о том, как создаются геометрические фракталы, и приводятся их примеры. Кроме того, говорится, что помимо геометрических фракталов в жизни встречаются и другие фракталы. В данной работе приведены фракталы, встречающиеся в жизни кыргызского народа. Сказано, что родословная, летоисчисление кыргызов обладают фрактальными свойствами, так же показаны фракталы, встречающиеся в их ремеслах.

Ключевые слова: геометрия, фракталы, родословная

FRACTALS FOUND IN THE LIFE OF THE KYRGYZ PEOPLE

Keldibek uulu S.¹, Matraimova G.², Samatov H.³
^{1,2,3}Osh State University, Osh city. Kyrgyzstan.

Annotation

When we say “geometry”, we mean a straight line, triangle, circle, cylinder, angle, angle bisector, etc., i.e. figures appear in school geometry. Therefore, looking at the natural objects around us, we can see in them only those concepts that we got from school geometry. But we also encounter objects of non-standard shape. This article discusses the concept of a so-called fractal, each fragment of which repeats as the scale decreases. The types of fractals were considered. It was also about how geometric fractals are created, and their examples are given. In addition, it is said that in addition to geometric fractals, there are other fractals in life. This paper presents fractals found in the life of the Kyrgyz people. It is said that the pedigree, chronology of the Kyrgyz people have fractal properties, fractals found in their crafts are also shown.

Keywords: geometry, fractals, chronology

Дарактын, деңиздин жээгинин, булуттардын, тоолордун, айнек бетиндеги аяздын жана организмибиздеги кан тамырлардын кандай жалпылыгы бар?

Биринчи көз караштан караганда алардын ортосунда эч кандай деле жалпылык жоктой туюлат. Бирок, чындыгында, бул түшүнүктөрдүн бардыгына таандык болгон бир касиет бар – алар өзүнө өзү окшош болушууда. Дарактан бутактар чыккандай, бул бутактардан да бутакчалар чыгат, бутакчалардан дагы майдараак бутакчалар чыгат, ж.у.с., башкача айтканда бутак бүтүндөй даракка окшош болууда. Кан тамыр системасы да ушул сыяктуу эле түзүлгөн: артериялардан артериолалар кетет, алардан органдарга жана ткандарга кычкылтекти жеткирүүчү майда капиллярлар кетет. Ал эми деңиздин жээгинин космостук сүрөттөлүшүн карай турган болсок, булуңдарды жана аралдарды көрө алабыз. Ошондой эле тоонун ар бир бөлүгү да кайра эле чоң тоонун өзүнө окшош формада экендигин көрүүгө болот [1].

Жогорудагы суроону илимпоздор эзелтен эле берип келишкен, бирок ага ынанаарлык жооп таба алышпагандыктан, бул формаларды “иреттелген эмес”, “изилденбөөчү” түшүнүктөргө кошуп келишкен. 1960-1970-жылдары мындай объектилердин жалпылыгын түшүндүрүүчү теорияны түзүү менен америкалык математик Бенуа Мандельброт (1824-2010) дүйнөлүк бурулуш жасаган. Бул болсо тегиз, жылма, түз болбогон, одуракай, өңгүлдөңгүл, шуудуракай болгон бизди курчап турган объектилерди изилдөөчү жаңы теория – фракталдык геометрия болду. Ошентип, Мандельброт жаратылыштын татаал формаларынан таң калыштуу иретүүлүктү тапты. Объектилердин өзүнө өзү окшош болгон касиетин ал фракталдуулук деп, ал эми объектилердин өзүн фракталдар деп атаган [2].

Фрактал сөзү fractus деген латын сөзүнөн алынып, бизче которгондо фрагменттерден түзүлгөн, бөлүкчөлүргө бөлүнгөн дегенди түшүндүрөт. Бенуа Мандельброт регулярдуу эмес, бирок өзү-өзүнө окшош түзүлүштөрдүн үстүндө иштегендиктен, мындай түзүлүштөрдү атоо үчүн 1975-жылы фракталдар деген терминди киргизген. Фракталдык геометриянын пайда болушун Мандельброттун 1977-жылы жарык көргөн “The Fractal Geometry of Nature” (“Жаратылыштын фракталдык геометриясы”) аттуу китеби менен байланыштырууга болот.

Азыркы мезгилде фракталдардын компьютердик графикадагы ролу өтө чоң. Мисалы, алар өтө татаал формадагы сызыктарды жана беттерди чийүүдө жардам берет. Компьютердик графиканын көз карашында фракталдык геометрия жасалма булуттарды, тоолорду, деңиздин бетин “жаратууда” алмаштыргыс жардамчы болуп саналат. Сүрөттөлүштөрү чыныгы объектилерге окшогон евклиддик эмес объектилердин элесин түзүүнүн методдору табыла баштады. Фракталдардын негизги касиеттеринин бири болуп, алардын өзү-өзүнө окшоштугу болуп саналат. Фракталдын кичинекей эле бөлүкчөсү, бүтүндөй фрактал жөнүндө маалымат берет. Фракталга Мандельброт төмөндөгүдөй аныктоо берген: “Кандайдыр бир мааниде жалпылыкты берген майда бөлүктөрдөн турган структура фрактал деп аталат” [3].

“Фрактал” термини бул математикалык түшүнүк болбогондуктан, анын так математикалык аныктамасы жок.

Фракталдарды регулярдык жана регулярдык эмес деп экиге бөлүүгө болот. Регулярдык фракталдар элестетүүдөн, кыялдан алынган математикалык абстракциядан жаратылган болуп саналат. Ал эми регулярдык эмес фракталдарга жаратылыштагы көрүнүштөр (брокколи, дарак, адамдын өпкөсүндөгү алвеолалар, тоолор ж.б.у.с) жана адамдын колунан жасалган нерселер (орнаменттер, компьютердик графикалар ж.б.у.с) кирет.

Фракталдык геометриянын биринчи идеялары 19-кылымда пайда боло баштаган. 1883-жылы немец математиги, логик, теолог, чексиз көптүктөр теориясынын негиздөөчүсү Георг Кантор (1845-1918) жөнөкөй кайталануучу процедуранын жардамында сызыкты байланышпаган чекиттердин көптүгүнө айланткан. Ал эми бул көптүк “Кантордун чаңы” деп атылып калган [4].

Фракталдар теориясынын математикалык базасы Бенуа Мандельброт төрөлгөнгө чейин эле пайда болгон. Бирок ал эсептөө техникалары пайда болгондон баштап өнүгө баштаган.

Италиялык математик Джузеппе Пеано (1858-1932) өзгөчө сызыкты түзгөн. Ал түзгөн сызык бүтүндөй тегиздикти каптап калгандыгы менен уникалдуу болуп саналган.

Кантордун чаңы бир ченемдүү сызыктан түзүлүп келип эле нөл ченемдүү чекиттердин көптүгүн берип калса, Пеанонун сызыгы бир ченемдүү сызыктан түзүлүп келип эле эки ченемдүү тегиздикти берип калат.

1886-жылы немец математиги Карл Вейерштрасс (1815-1897) эч бир чекитинде туундуга ээ болбогон функцияны тургузган. Бул функциянын графиги чексиз сынык сызык болгон. Сызыктын ар кандай бөлүгүн чоңойтуп кароодо, ал кайра эле сызыктын өзүндөй көрүнгөн.

1904-жылы швед математиги Хелге фон Кох (1870-1924) эч бир чекитинде жанымага ээ болбогон үзгүлтүксүз ийринин мисалын түзгөн жана ал Кохтун ийриси деп аталып калган. Ал эми тең жактуу үч бурчтуктун ар бир жагына түзүлгөн Кохтун үч ийриси Кохтун кар бүртүгү деп аталуучу туюк ийрини түзөт.

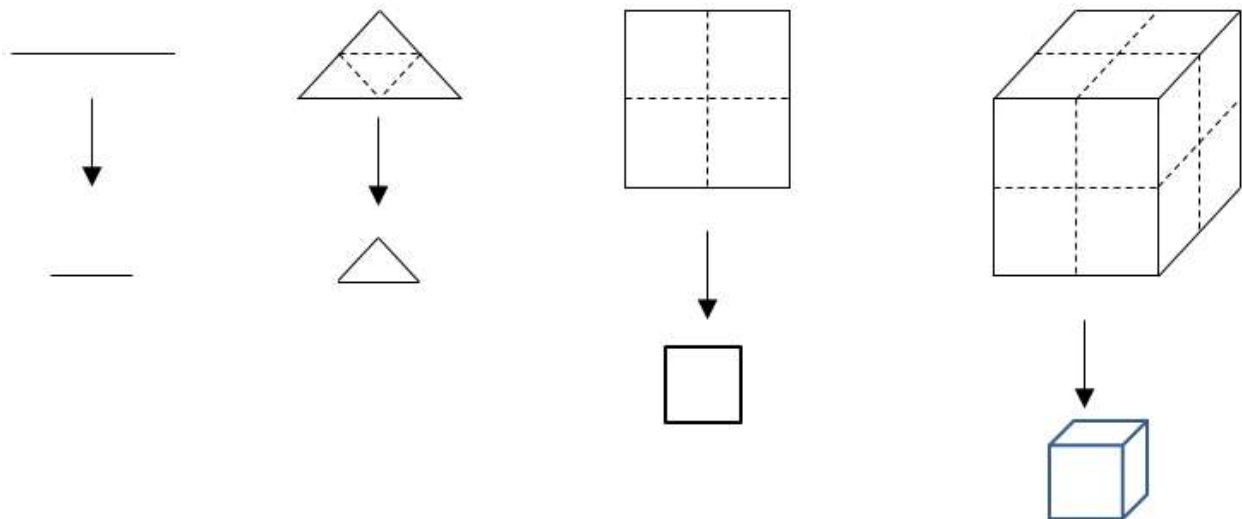
1915-жылы польшалык математик Вацлав Серпинский (1882-1969) “Серпинскийдин ийриси”, “Серпинскийдин үч бурчтугу”, “Серпинскийдин килеми” деп аталган конструкцияларды түзгөн.

1975-жылы Мандельброт “Улуу Британиянын деңиз жээгинин узундугу кандай?” деген эмгегин жарыкка чыгарган. Ушул эмгекте фракталдар тууралуу алгачкы изилдөөлөр жазылган.

Фракталдарды чоң үч топко бөлүүгө болот: геометриялык фракталдар, алгебралык фракталдар жана стохастикалык фракталдар.

Фракталдардын ичинен ушул топтогу фракталдар эң көрүнүктүүсү деп эсептелинет.

Фигураны чектүү санда өзүнө окшош фигураларга кесүү мүмкүн болсо, анда мындай фигура өзү-өзүнө окшош геометриялык фигура (тело) деп аталат.

1-сүрөт. Кесинди, тең жактуу үч бурчтук, квадрат, куб.

Геометриялык фракталдар этап-этабы менен, б.а. жөнөкөй геометриялык түзүүлөрдүн жардамында түзүлөт. Алгач негиз деп аталуучу кесиндилердин (кесинди, үч бурчтук, төрт бурчтук ж.б.) тобу тургузулат. Аларды кандайдыр бир геометриялык фигурага өзгөртүп түзүүчү эрежелер пайдаланылат. Андан ары пайда болгон фигуранын ар бир бөлүгүнө ушул эле эрежелер кайталанып пайдаланылат. Улам кийинки кадамдар дал ушундайча аткарылат

да, фигуранын сүрөттөлүшү татаалдаша берет. Ошентип, жогорудагы кадамдарды чексиз аткаруу менен геометриялык фракталга ээ болобуз.

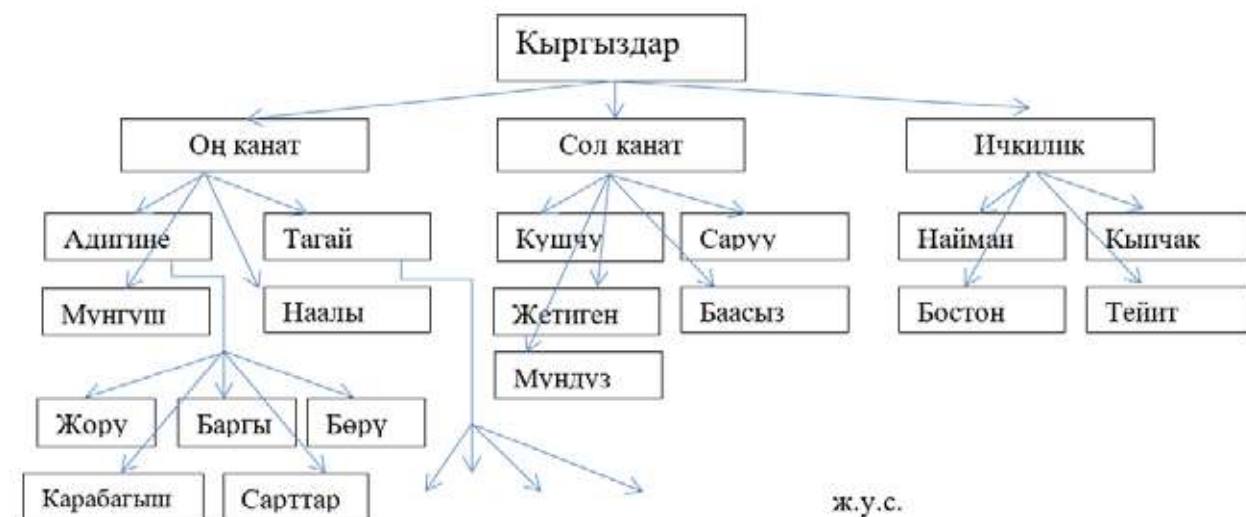
Негизди жана эрежелерди алмаштыруу менен ар түрдүү геометриялык фракталдарды алабыз.

Фракталдардын ичинен эң көбү геометриялык фракталдар. Алар Кантордун чаңы, Пеанонун ийриси, Кохтун триадалык ийриси, Кохтун кар бүртүгү, T – квадрат (T – фрактал), H – фрактал, Серпинскийдин үч бурчтугу, Серпинскийдин квадраты (килеми), Пифагордун дарагы ж.б. фракталдарды айтууга болот. Мындан сырткары профессор Г. Матиеванын фракталдарын (Квадраттардын пределдик квадраты, Үч таажы, Тегеректердин пределдик торчосу, Ромбдордун үч учтуу жылдызы ж.б.) [5] мисал келтирүүгө болот.

“Фракталдарга” биздин ата-бабабыз эзелтен эле көңүл буруп келишкен. Алар өзүлөрүн бүтүндөй бир ааламдын кичинекей бөлүкчөсү деп карап келишкен. «Фрактал» түшүнүгү кыргыздардын таш доорунда эле пайда болгон оймо-чиймелеринде, санжырасында, жыл наамасында, адабий чыгармаларында да кездешет.

Санжыра – араптардын "чажара" сөзүнөн алынган. Бизче которгондо "дарак" дегенди түшүндүрөт. Эл, уруу, урук тууралуу ооз эки баян [6].

Мында да жалпы кыргыз элине тиешелүү болгон үрп-адаттар, салт-санаалар ар бир урууда, ар бир урукта, ар бир үй-бүлөдө сакталып, кайталанып келет (2- сүрөт).

2-сүрөт. Санжыра

Жыл сүрүү – салттуу турмушта мезгилдин агымын, окуянын мөөнөтүн, кишинин жашын ж.б. эсептөө ыкмасы. Кыргыздарда жыл сүрүү кайталанма мүнөзгө ээ. Кыргыздын элдик жыл сүрүүсү 12 жаныбардын аты менен аталган (чычкан, уй, жолборс, коңн, балык, жылан, жылкы, кой, мечин, тоок, ит, доңуз). Мында бирдей мүчөлдөгү адамдардын мүнөзүндө окшоштуктар болот деп айтылып келет.

Ата-бабабыздын эзелки көчмөн турмушундагы үй-тиричилигин көркүнө чыгарган элдик уздар жана чеберлер кийиз менен булгаары бетине, жыгач менен темир бетине кыргыздын улуттук оюм-чийимдерин түшүрүп, көз жоосун алган көрктүү буюмдарды жаратып келишкен [7]. Чындыгында кыргыздын улуттук буюмдарын оймо-чиймесиз көз алдыга элестетүү мүмкүн эмес болуп калды. Бул оймо-чиймелердеги бир эле элементтин кайталануусу фракталдуулукту берет (3-сүрөт).

3-сүрөт. Кол өнөрчүлүктөгү фракталдар

Фракталдык группаларга төмөнкү түшүнүктөрдү да киргизүүгө болот:

Аалам – галактика–Күн системасы –планеталык система –зат –молекула – атом;

Кылым – жыл – ай – жума – күн – саат – минута – секунда;

Эл – раса – улут – уруу – үй бүлө – мен;

Окуу жайы – жогору окуу жайы – университет – факультет – адистик – курс – группа – студент.

Фракталдар илимдеги жаңы өнүгүп жаткан багыт болуп саналат. Ошентсе да ал учурда медицинада, техникада, физикада, архитектурада, дизайнда, кино индустриясында, живописисте, адабиятта, деги эле илимдин бардык тармагында кеңири колдонушка ээ болуп келүүдө.

Адабияттар

1. Матиева Г., Борбоева Г.М. Фракталдык геометриянын элементтери: Окуу-усулдук колдонмо. – Ош: 2018. 70 бет.
2. Балханов В. К. Основы фрактальной геометрии и фрактального исчисления. Улан-Уде. Изд-во Бурятского госуниверситета, 2013. 224 стр.
3. Божокин С. В., Паршин Д. А. Фракталы и мультифракталы. Ижевск: «РХД», 2013. 128 стр.
4. Мандельброт Б. Фрактальная геометрия природы. – М.: Изд-во Институт компьютерных исследований, 2002. 656 стр.
5. Матиева Г. Геометриялык фракталдар (Геометрические фракталы. Geometrical fractals). – Ош: ОшМУ, 2018. – 73 б. – текст кыргыз, орус, англис тилдеринде
6. Монолдоров Ш. К. Кыргыздын улуттук оймо-чиймелери. Бишкек, 1997.
7. Төрөкан уулу Эсенкул. Кыргыздын кыскача санжырасы. 1-том. Бишкек, 1995. 228 бет.

УДК 628.87

ВОЗДЕЙСТВИЕ МИКРОКЛИМАТА НА ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕКА

Мамытов Б.А.¹, Кулчинова Г.А.²¹Ошский технологический университет,²Ошский государственный университет, г. Ош, Кыргызстан

Аннотация

Человек по ряду причин много времени проводит в закрытом помещении и от качества окружающего воздуха, температуры воздуха напрямую зависит его самочувствие, которое может повлиять на работоспособность и на организм в целом. Микроклимат в помещении напрямую зависит от теплотехнических свойств использованных строительных материалов при возведении ограждающих конструкций. Чтобы создать комфортную среду для пребывания теплопроводность строительного материала должна быть низкой, для регулирования влажностного режима материал должен обладать свойствами поглощения и отдачи влаги. Постоянные отклонения от норм могут привести к ухудшению здоровья находящегося в помещении человека. В решении задачи по улучшению микроклимата мы рассмотрим самый подходящий по свойствам строительный материал, и это глинистый грунт. Примеры использования глиносырцовых материалов уходят в глубокую древность. Человек имеет многовековой опыт в применении данного материала. По своим положительным свойствам практически на всех континентах они используются до сих пор. В данной статье будут рассматриваться причины ухудшения микроклимата и последствия, также будут рассматриваться пути решения проблемы на примере глиносырцовых материалов.

Ключевые слова: Микроклимат, строительные материалы, грибки, бактерии, глиносырцовые материалы, влагопоглощение, комфортная среда, влажность воздуха, теплопроводность, вредные вещества, здоровье человека

МИКРОКЛИМАТТЫН АДАМДЫН ДЕН СОЛУГУНА ТААСИРИ

Мамытов Б.А.¹, Кулчинова Г.А.²¹Ош технологиялык университети, Ош ш., Кыргызстан²Ош мамлекеттик университети, Ош ш., Кыргызстан

Аннотация

Бир катар себептерден улам, адам үй ичинде көп убакыт өткөрөт жана анын жыргалчылыгы түздөн-түз курчап турган абанын сапатына жана абанын температурасына жараша болот, бул анын иштешине жана бүтүндөй организмге таасир этиши мүмкүн. Имараттын микроклиматы түздөн-түз курчоочу конструкцияларды курууда колдонулган курулуш материалдарынын жылуулук өткөрүү касиеттеринен көз каранды. Ыңгайлуу жашоо чөйрөсүн түзүү үчүн курулуш материалынын жылуулук өткөргүчтүгү төмөн болушу керек, нымдуулук режимин жөнгө салуу үчүн материал нымдуулукту сиңирүү жана чыгаруу касиетине ээ болушу керек. Нормадан дайыма четтөөлөр бөлмөдө адамдын ден соолугунун начарлашына алып келиши мүмкүн. Микроклиматты жакшыртуу маселесин чечүүдө биз касиеттери боюнча эң ылайыктуу курулуш материалын карап чыгабыз, бул чопо топурак. Топурактан болгон материалдарды колдонуу мисалдары байыркы мезгилдерге барып такалат. Адам бул материалды колдонууда көп кылымдык тажрыйбага ээ. Позитивдүү касиеттеринен улам алар азыркыга чейин дээрлик бардык континенттерде колдонулат. Бул макалада микроклиматтын начарлашынын себептери жана кесепеттери талкууланат, ошондой эле чопо топурак материалдардын мисалында маселени чечүү жолдору каралат.

Негизги сөздөр: Микроклимат, курулуш материалдары, козу карындар, бактериялар, чопо топурак материалдары, нымды сиңирүү, ыңгайлуу чөйрө, абанын нымдуулугу, жылуулук өткөрүмдүүлүк, зыяндуу заттар, адамдын ден соолугу.

IMPACT OF MICROCLIMATE ON HUMAN HEALTH.

Mamytov B.A.¹, Kulchinova G. A.²¹Osh Technological University, Osh, Kyrgyzstan²Osh State University, Osh, Kyrgyzstan

Abstract

For a number of reasons, a person spends a lot of time indoors and his well-being directly depends on the quality of the surrounding air and air temperature, which can affect his performance and the body as a whole. The indoor microclimate directly depends on the thermal properties of the building materials used in the construction of enclosing structures. To create a comfortable living environment, the thermal conductivity of the building material must be low; in order to regulate the humidity regime, the material must have the properties of absorbing and releasing moisture. Constant deviations from the norms can lead to deterioration in the health of the person in the room. In solving the problem of improving the microclimate, we will consider the most suitable building material in terms of properties, and this is clay soil. Examples of the use of raw clay materials go back to ancient times. The person has centuries of experience in using this material. Due to their positive properties, they are still used on almost all continents.

This article will discuss the reasons for the deterioration of the microclimate and the consequences, and will also consider ways to solve the problem using the example of raw clay materials.

Key words: Microclimate, building materials, fungi, bacteria, raw clay materials, moisture absorption, comfortable environment, air humidity, thermal conductivity, harmful substances, human health.

В современности, при возведении жилья мы учитываем в первую очередь экономическую сторону. Рассчитываем как уменьшить финансовые траты при покупке необходимых строительных материалов. Мы зачастую не уделяем должного внимания теплотехническим свойствам этих материалов, от которых при эксплуатации зависит общее состояние зданий и отдельных его конструкций. В последние годы у нас в Кыргызстане строительная отрасль развивается быстрыми темпами, рынок строительных материалов выводит на продажу новые материалы и технологии. Порой трудно выбрать подходящий материал, но мы должны запомнить, что при выборе в приоритете должен быть благоприятный микроклимат и польза для организма человека. Таким образом, наряду с экономической выгодой должна стоять еще и санитарно гигиеническая сторона.

В большинстве при выборе материала мы не уделяем должного внимания на создание комфортного для организма микроклимата. Бесспорно, что строительный материал для возведения жилья должен обладать требуемыми характеристиками по прочности и надежности, но также должны учитываться такие свойства, как теплопроводность, способность поглощения избыточной влаги и перенос влаги через свою структуру. В зависимости от климатической зоны расположения здания мы в закрытом помещении проводим около 70 процентов своего времени, соответственно должен создаваться и функционировать оптимальный микроклимат. От экологической безопасности воздушной среды помещений зависят наше здоровье и способность выполнять работу. В последнее время в строительстве зданий и для отделочных работ используются различные виды пластмассы и органические полимеры, от них в воздухе помещения увеличивается количество опасных химически вредных веществ. Когда вредные вещества имеются в воздухе в малых процентах человек сразу не заболевает. Вредные вещества имеют способность накапливаться в организме человека, тем самым повышается риск влияния на общее состояние организма, также снижается работоспособность.

В помещениях воздух состоит из поступающего снаружи и использованного воздуха, то есть воздуха с продуктами деятельности человека и другими веществами биологического происхождения. Застоявшаяся воздушная среда может поспособствовать развитию бактерий и грибка, также к появлению различных инфекций и болезней. В сырых и загрязненных помещениях с плохой вентиляцией, когда влажность воздуха значительно превышает норму и ему некуда деваться, на различных поверхностях увеличивается вероятность появления микроорганизмов и грибков. Они способны расти, так как они живые организмы, то есть споры грибков и клетки разных бактерий. Для устранения этой проблемы потом придется тратиться дважды, так как установка принудительной замены воздуха стоит не дешево, к тому следует внести некоторые изменения в конструктивные части здания. Энергетический

кризис тоже одна из причин уменьшения кратности замены воздуха в помещении. Человек не желает с трудом добытую теплоту выпустить и заменить его холодным. На рынке есть агрегаты с рекуперацией воздуха, которые подают уже прогретую воздушную массу, но они также употребляют энергию, которая из-за энергокризиса обходится в широком смысле “дорого”. Испарение влаги с поверхности тела и через дыхание является важным фактором микроклимата в помещениях. Этот процесс обуславливается разностью парциального давления водяных паров на поверхности кожи и в воздухе, таким образом осуществляется процесс теплообмена человека с окружающей средой.

Человек в среднем при покое выделяет около 70Вт энергии, при движении и работе от 120Вт до 450Вт. Если выделенная человеком энергия отводится и используется полностью и человека не беспокоит влияние окружающей среды, то такое состояние называется комфортным. Нарушение соотношений в микроклимате приводит к дискомфорту и может также привести к изменению физиологических процессов в организме человека. Фактор выбора материалов один из ключевых моментов в цепочке строительства, от их благотворного или отрицательного влияния на окружающий воздух зависит и здоровье человека.

От теплотехнических свойств ограждающих конструкций зданий также зависит и комфортная температура в помещениях. В зависимости от плотности каждый строительный материал обладает теплопроводностью. Чем материал плотнее, тем выше его теплопроводность и теплота через его плотную структуру быстрее покинет помещение и стремится наружу к холодному воздуху. В итоге у нас температура станет критической и появится дискомфорт от холодного помещения. Допустимая разница температуры воздуха в помещении и температуры самих ограждающих конструкций не должна превышать 3 0С. Если есть отклонения от этих норм, то нужно устанавливать барьер в виде теплоизоляционных материалов.

Если рассматривать строительные материалы по различным свойствам, одними из благоприятных для организма человека являются глиносырцовые материалы. Может быть по сравнению с материалами современности глина звучит архаично, но по полезности для организма человека и окружающего мира ни один материал с ним не сравнится. Как уже говорилось понижение и повышение температуры в помещениях от нормы влияет на самочувствие человека отрицательно. Было сказано, что здоровье человека зависит от изменений уровня влажности воздуха, и в решении этой задачи использование глиносырцовых материалов является одним из лучших вариантов по ряду своих свойств.

Для обеспечения баланса влажности в помещениях, поглощать водяные пары и отдавать их обратно свойственны пористым материалам. Влажность окружающей среды и температура влияет на уровень равновесной влажности. В зависимости от скорости десорбции и адсорбции может меняться эффективность выравнивания влажности. При резком повышении влажности от нормы глиносырцовые материалы способны поглощать этот избыток влаги до 300 гр. пара на 1м² за двое суток. Если сравнить другие материалы, то за такое же время обожженный кирпич поглощает около 30 гр. на 1м², а цементно - песчаная штукатурка около 27 гр. на 1м², то есть 10-30 раз больше обожженного кирпича. Если относительная влажность воздуха в помещении снизится, то влага в стенах отдается обратно тем самым сбалансируя влажностный режим, который должен быть не выше 70% и не ниже 40%.

При соблюдении влажностной нормы 40-70 процентов уменьшается запах, жизнеспособность бактерий и вирусов сокращается, защитные механизмы кожи от микробов активизируются. После исследований Бекера и Гранджана было указано, что при длительном времени влажность воздуха будет до 40%, то вероятность высыхания слизистой оболочки увеличивается и снижается сопротивление организма к простудным заболеваниям. Если

слизистая оболочка здоровая, то в трахее пыль, бактерии и вирусы поглощаются слизистой оболочкой эпителиальной ткани и в полость рта эпителия волнообразным движением их возвращает. Когда поглощающая и транспортирующая деятельность нарушается, вследствие высыхания системы, то отрицательные тельца смогут достичь легких и приведут к нарушениям функций организма человека.

Человек плохо переносит когда влажность в помещении долгое время сохраняется выше 70%. Риск вреда здоровью увеличивается так, как влажная и теплая среда сокращает количество поступающего кислорода в кровь, влажный и холодный воздух увеличивает ревматические боли человека.

В целях сохранения температурного режима в помещении глиносырцовые материалы следует облегчить, создать закрытые поры воздуха, то есть чем больше в строительном материале закрытых пор воздуха, тем меньше теплопроводность.

Глинистый грунт с воздушными порами.

Глинистый грунт с соломенной фиброй.

Добавки для снижения теплопроводности имеют также исключительно природное происхождение. При добавлении соломенной фибры в глиносырцовый материал можно достичь коэффициента теплопроводности 0,21 Вт/(м К), это при плотности 700 кг/м³, по сравнению у обычного обожженного кирпича плотностью 1800 кг/м³ коэффициент теплопроводности равен 0,81 Вт/(м К). Использование глиносырцовых материалов дадут нам и экономическую выгоду, так как у нас в Кыргызстане глинистые грунты, пригодные для применения в строительных целях имеются практически на всей территории. Затраты на добычу и доставку на стройплощадку будут намного ниже, чем другие материалы, зачастую их можно добыть прямо на стройплощадке.

Исходя из перечисленных аргументов применение глиносырцовых материалов не теряет свою актуальность. Даже наряду с современными строительными материалами по полезности для организма человека, глиносырцовые материалы бесспорно лидируют. С помощью других отраслей науки, с помощью инновационных технологий следует модифицировать эти материалы для создания комфортного микроклимата.

Использованная литература

1. Гернот Минке Глинобетон и его применение. ФГУИПП, Янтарный сказ. –Калининград: 2003 г.
2. Малявина Е. Г. Теплотери здания: справочное пособие, - Москва: АВОК-Пресс, 2007г.
3. Протасевич А.М. Строительная теплофизикаграждающих конструкций зданий и сооружений: учебное пособие. –Минск: Вышэйшая школа, 2015.-239с.
4. Фокин К. В. Строительная теплотехника ограждающих частей здания. – Москва: Стройиздат, 1973 г.

УДК 372.851

МАТЕМАТИКА ПРЕДМЕТИН ТАБИГЫЙ ИЛИМДЕР ПРЕДМЕТТЕРИ МЕНЕН ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУНУН САПАТЫН ЖАКШЫРТУУНУН ЖОЛДОРУ

Мурзабаев К.К.¹,¹ Ош мамлекеттик университети, Ош ш., Кыргызстан

Аннотация

Интеграциялап окутуунун актуалдуулугу чыныгы дүйнөнү мектеп предметтери аркылуу толук таанып-билүүгө карата аракеттенүүдө турат. Азыркы учурда чыныгы дүйнө тууралуу билимди бөлүктөп окутуу аркылуу эмес, интеграциялап окутуу аркылуу алуу маселеси өз актуалдуулугун көрсөтүүдө. Предметтерди интеграциялап окутууда окуучуларда ар түрдүү предметтик областтардан алынган маалыматтарды колдонуу менен терең жана ар тараптуу билимдерди алуу мүмкүнчүлүгү жаралат. Интеграциялап окутуу чеберчилик менен сабак өтүүгө мугалимдердин даярдыгын талап кылып, ар тараптуу, кызыктуу материалдарды издөөгө, техниканы колдонуу менен сабак өтүүгө аларды мажбур кылат. Айрыкча тектеш предметтерди интеграциялоо жакшы натыйжасын берип, келечек муундарды туура тарбиялоого түрткү берет. Мындай окутуунун натыйжасында окуучунун билими толук болуп, чыныгы дүйнө тууралуу түшүнүгү бир бүтүндүүлүккө айланат.

Негизги сөздөр: Предметтерди интеграциялоо, интеграциялап окутуунун методикасы, интеграциялап окутуу, билим берүүнүн мазмуну, интеграцияланган сабак, интеграциялык процесстер, предмет аралык интеграция.

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ИНТЕГРИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКИ С ЕСТЕСТВЕННО-НАУЧНЫМИ ПРЕДМЕТАМИ

Мурзабаев К.К.¹¹Ошский государственный университет, г. Ош, Кыргызстан

Аннотация

Актуальность интегрированного обучения состоит в более полном познании реальной действительности с помощью школьных предметов. В настоящее время приобретает особую актуальность получение знаний о реальной действительности не путем отдельного обучения, а с помощью интегрированного обучения. На интегрированном уроке учащиеся имеют возможность получения глубоких и разносторонних знаний, используя информацию из различных предметных областей. Интегрированное обучение требует подготовки учителя для проведения занятий на высоком уровне, поиска универсального и интересного материала, использования современной техники в обучении. Особенно продуктивна интеграция однородных предметов, которая дает стимул образованию молодого поколения. В этом случае знания ученика становятся полными, а понятия о реальной действительности являются целостными.

Ключевые слова: Интеграция предметов, методика интегрированного обучения, интеграционное обучение, содержание образования, интеграционный урок, интеграционные процессы, межпредметная интеграция

WAYS TO IMPROVE THE QUALITY OF INTEGRATED TEACHING OF MATHEMATICS AND SCIENCE SUBJECTS

Murzabaev K.K.¹¹Osh State University E-mail: Osh c., Kyrgyzstan

Abstract

The relevance of integrated learning lies in a more complete knowledge of reality with the help of school subjects. At the present time, acquiring knowledge about the real reality is acquiring special relevance not through separate training, but through integrated training. In an integrated lesson, students are able to obtain deep and versatile knowledge using information from a variety of subject areas. Integrated education requires teacher training for conducting high-level classes, searching for universal and interesting material, and using modern technology in teaching. Particularly

productive is the integration of homogeneous objects, which provides an incentive for the formation of the younger generation. In this case, the student's knowledge becomes complete, and the concepts of reality are integral.

Key words: The Integration of subjects, the method of integrated education, integration education, educational content, integration lesson, integration processes, interdisciplinary integration.

Окуучуларды билимдүү, жоопкерчиликтүү инсан катары тарбиялап, аларды заман талабына ылайык окутуунун жана билим берүүнүн жаңы технологияларын колдонуунун жолдору көп. Алардын бири интеграцияланган окутуу. Бүгүнкү күндө билимдин интеграциясы, анын илимий деңгээлин көтөрүү, окуучулардын таанып-билүү жөндөмдүүлүгүнө негизделген көндүмдөрдү ар тараптуу калыптандыруу актуалдуу маселеге айланууда. Демек, негизги мектепте математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутуунун натыйжалуулугун ийгиликтүү жүзөгө ашырууда окуу материалдарын кайталабоо, эффективдүү жайгаштыруу, мугалимдердин кызматташуусу сыяктуу бир катар педагогикалык уюштуруу маселелери чечилет. Интеграциялап окутуу билимдин, билгичтиктин жана көндүмдөрдүн тутумунун туура калыптанышына өбөлгө түзөт, окуучулардын ар кандай предметтерден алган билимдерин турмушта колдонууга жардам берет [4].

Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутуу процессинин концепциясы, азыркы кездеги концепция болуп туруп, ага чейин жашап келген башка мамилелерди толугу менен четке кагып таштабайт, тескерисинче аларга таянат, мурнку жылдарда педагогикалык илимде жана практикада иштелип чыгарылгандардын жакшы, натыйжалуу жактарынын бардыгын өзүнө камтыйт. Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутуу өзүнүн маңызы боюнча диалектикалуу, ошентип бардык сабактарда универсалдуу, натыйжалуу боло албаса да, интеграциялап окутуу окуучулардын таанып-билүү жөндөмдүүлүктөрүн ырааттуулук жана максатка багытталгандык менен активдештирүүнү болжолдойт, бул процесстин негизинде окуучулар жаңы билимдерди активдүү өздөштүрүшөт. Интеграциялап окутуу көбүнчө чыгармачылык ыкмаларды, окуу — таанып-билүү жана ишмердүүлүктү өнүктүрүү үчүн колдонулат, билимдерди бир кыйла ойлонуштуруп жана өз алдыларында өздөштүрүүгө өбөлгө түзөт, окууга чыгармачылык менен мамиле кылууга, активдүүлүгү, аң-сезимдүүлүгү сыяктуу окуучулардын мүнөздөрүн өнүктүрөт [2].

Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутуу процесси жөнүндө сөз болгондо негизинен окутуунун максатын жана милдетин, мазмунун жана көлөмүн, окутуунун методдорун жана каражаттарын, окутууну уюштуруунун формаларын, окутуунун шарттарын жана натыйжаларын эске салабыз. Орто мектепте окутуунун максаты жана милдети директивалык документтерде, концепцияларда, мамлекеттик стандарттарда ал эми мазмуну жана көлөмү окуу программасында жана окуу китебинде көрсөтүлгөн. Ал эми окутуунун методдорун жана каражаттарын, окутууну уюштуруунун формаларын туура тандоо мугалимдин чыгармачылыгына жараша болот. Бул учурда окуучулардын окуу ишмердүүлүктөрү максималдуу уюштурулуп тийиштүү натыйжалар алынат [4].

Ар бир тандалып алынган тема боюнча интеграциялап окутулуучу сабактын максаты көрсөтүлөт, жаңы материалды өтүүнүн методикасы, касыл бир предметтен ушул темага байланышкан, өтүлгөн же өтүлүүчү материал менен иштөө методикасы каралат, жаңы материалды өтүүгө даярдоочу материал менен иштөөнүн методикасы толук каралат. Окуучуларга өз алдынча (класста жана үйдө) иш катарында берилүүчү материалдар ар бир интеграциялануучу сабакка карата бөлүнүп көрсөтүлүшү керек. Мугалим ар бир интеграциялануучу сабактын планын, түзүлүшүн, аткарылуучу көнүгүүлөрдүн санын жана удаалаштыгын, мазмундарына карата так бөлүштүрүлүшүн аныктап алуулары керек. Тандалып алынган интеграциялануучу теманын максатына ылайыктуу маселелердин ар түрдүү мүнөздө болорун эске алуу зарыл. Маселелер бардык окуучулардын активдүү катышуусу менен чыгарылууга

тийиш. Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутуу учурунда, класс менен фронталдуу иш жүргүзүүдө, мугалим окуучулар менен биргеликте маселелерди атайын талдап жана ката жооптор болсо ондоп, алардын инсандыгына багыттап жекече мамиле кылуу өтө маанилүү.

Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутууда ар бир тандалып алынган тема боюнча жаңы материал гана киргизилбестен, бышыктоо жана мурдагы алган билимин өркүндөтүү үчүн белгилүү системадагы материалдар, ошондой эле жаңыдан ала турган билимдерин өздөштүрүүгө даярдоочу материалдар киргизилет. Интеграциялап окутууга карата тандалып алынган тема боюнча окуу китебиндеги каралган ар бир сабактын көлөмү болжолдуу экендигин мугалим эске алууга тийиш. Тандалып алынган темалар боюнча ар бир интеграциялануучу сабакта иштелүүчү көнүгүүлөрдүн саны, мүнөзү жана мазмуну кандай болорун өз алдынча ойлоноу зарылдыгынан мугалимди эч кандай бошотпойт. Мугалим өз ишин пландоодо окуу жылынын материалдарын чейректерге болжолдуу бөлүштүрүлүштөрүнөн пайдаланса болот. Бүткүл окуу жылы боюнча мугалимдин карамагында кайсыл класста канча сабак бар экендигин эске алууга тийиш. Буга байланыштуу керек болгон кезде пайдалануу үчүн топтолгон убакыттар, класс менен иштөөдөгү реалдуу шарттар эске алынып, мугалим тарабынан пайдаланылат [1].

Интеграциялап окутуу көбүнчө чыгармачылык ыкмаларды, окуу — таанып-билүү жана ишмердүүлүктү өнүктүрүү үчүн колдонулат, билимдерди бир кыйла ойлоноштуруп жана өз алдынча өздөштүрүүгө өбөлгө түзүлөт, окууга чыгармачылык менен мамиле кылууга, активдүүлүгү, аң-сезимдүүлүгү сыяктуу окуучулардын мүнөздөрүн өнүктүрөт [2].

Математика предметин интеграциялап окутууга мамиле жасоонун мүнөзүнө жана ар түрдүү формаларына түшүнүү үчүн билим берүүдө интеграциялаштыруунун зарылдыгы кайдан келип чыккандыгын түшүнүү керек. Бардык окуучулардын өсүп-өнүгүшүн максималдуу өлчөмдө каалай турган болсок, анда окутуунун формаларын, методдорун жана каражаттарын тандап алган учурда интеграциялоо процессин ийгиликтүү ишке ашыруу керек. Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутууга карата принципалдуу башка мамиле жасоо зарыл. Интеграциялоонун негизги принциби тандалып алынган тема боюнча билим берүүнүн мазмунун өзгөртүү эмес. Интеграциялануучу теманын мазмунун татаалдыгын олуттуу түрдө төмөндөтпөстөн туруп мугалимдер тарабынан окуучуларга жардам көрсөтүүгө болот. Айрым окуучулар мугалимдин жардамына көбүрөөк муктаж болушат, башка бирөөлөрүнө мезгил-мезгили менен жардам берүү керек, үчүнчүлөрүнө болсо толугу менен өз алдыларынча иштөөгө мүмкүндүк берүү керек. Мындайча мамиле жасоо кандай гана окуучу болбосун дал ушул учурда анын максималдуу мүмкүнчүлүктөрүнө жетишүүгө мүмкүндүк берет, бул болсо интеграциялоонун критерияларына туура келет [6].

Окутуунун тийиштүү этабында тандалып алынган теманын мазмунун терең түшүндүрүүнү, интеграциялоонун ийгиликтүү жолдорунун бири катары баамдап, мугалимдер ар бир окуучу үчүн жогорку күтүлүүчү натыйжаларга жетишүү максатында аны өз алдыларынча тереңдете жана өнүктүрө беришет. Тандалып алынган темалардын мазмунуна терең ойлонуп мамиле жасоонун негизинде интеграциялоонун идеяларын өнүктүрүп, мугалимдер окуучулардагы кемчиликтерди жоюу боюнча кошумча сабактарды эмес, алардын таанып-билүү кызыкчылыктарын өнүктүрүүгө, аларда окуу эмгегинин ыкмаларын калыптандырууга багыт берген сабактарды уюштуруп өткөрүү мүмкүнчүлүктөрүн үйрөнүүлөрү тийиш. Тандалып алынган темаларды ийгиликтүү интеграциялоо окутуу процессинин маанилүү элементи, ошондуктан бул иш аракетке, математиканы окутуунун методикасынын бардык талаптарын, шарттарын, принциптеринин көз карашы менен мамиле кылуу керек. Тандалып алынган темалардын мазмунун жана көлөмүн баалаган учурда интеграциялоонун кри-

терийлерин (башкача айтканда максималдуу натыйжалуулукту жана убакытты минималдуу сарп кылууну) эсепке алып, окуучулардын конкреттүү шарттарын жана мүмкүнчүлүктөрүн эске тутуу керек [8].

Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутууга карата берилүүчү тапшырмаларды координациялоо – зарыл болгон уюштуруу чарасы, дал ушул коллективдин мугалимдеринин педагогикалык маданиятынын деңгээлинин күбөсү.

Мисалы: Математика мугалими шаршемби күнү интеграциялап окутууга карата тапшырма берүүгө даярданып, бейшемби күнү табигый илимдер предметтери боюнча сабактары бар башка мугалимдердин бул кырдаалды эсепке алууларын суроого милдеттүү. Мектеп жетекчилери да сабактардын расписаниесин түзгөн кезде, бул методикалык ишти эске алуу менен, окуучулардын таламдарын, алардын реалдуу мүмкүнчүлүктөрүн эсепке алуулары тийиш [9].

Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутууга системалуу мамиле жасаган учурда гана мугалим процесстин бардык жактарын – анын милдеттерин, мазмунун, методдорун, каражаттарын, ошондой эле бул процесс ишке ашып жаткан шарттарды да эсепке алат. Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутууну ишке ашыруу учурунда да мугалим көп учурда күнөм саноо, ишенбөөчүлүк абалды башынан өткөрүүнү уланта берет, анткени тандалып алынган теманы ийгиликтүү ишке ашыруу көбүнчө мектеп окуучуларынын өздөрүнүн окууга мамиле жасоолоруна жараша болот. Математика предметин интеграциялап окутуу, мугалимден педагогикалык процесстин жүрүшүндө ыкчам өзгөртүүлөрдү киргизүүгө, окуучулардын иштерин жөнгө салып турууга жана башкаларга мүмкүндүк бере турган ой жүгүртүүнүн ыкчамдуулугун талап кылат.

Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутууда предметтердин мазмунунан мына ушул сабактын алдына коюлган окутуунун, тарбиялоонун жана өнүктүрүүнүн милдетин бир кыйла натыйжалуу чечүүгө мүмкүндүк берүүчү материалды тандоону карайт. Мазмунду актуалдаштыруу элементи окутууну турмуш менен байланышын камсыз кылат, билимдерди өздөштүрүүгө – окуучулардын мурдагы турмуштук тажрыйбасына таянуусунун психологиялык натыйжасын кошот. Мунун натыйжасында бөлүнгөн убакыттын ичинде окутуунун натыйжалуулугун жана сапатын жогорулатуу камсыз кылынат, бул болсо интеграциялоонун максаттарына жооп берет. Мазмунду интеграциялоонун бөтөнчө элементинен болуп анын предметтердин интеграцияланышын шайкеш келтирүү (координациялоо) саналат. Материалдын предметтер аралык мазмуну макулдашылбаса окутуунун натыйжалуулугун төмөндөтүүчү жана окуу убактысын артыкбаш сарп кылууга алып баруучу бир катар бүтүндөй туура эмес (окуу материалын керексиз кайталоо, окуучуларга белгилүү болгон интеграциялануучу предметтердеги материалдарга начар таянуу, буларды эсепке алуу окутууну бир топ жеңилдетип, күтүлүүчү натыйжаларга жетишүүгө мүмкүндүк түзмөкчү ж.б.) көрүнүштөр пайда болот [10].

Бир катар түшүнүктөрдү талкуулоодо предметтер аралык байланышты макулдашпоо аларды окуучулардын өздөштүрүүлөрүн татаалдаштырат, ар түрдүү түшүнүктөрдү колдонуунун өзгөчөлүктөрүн түшүнүп кабыл алууга мүмкүндүк бербейт. Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутууда мазмунду (теманы) тандоодо жана пландаштырууда башка окуу китептеринин кайсы бөлүмдөрү дал ушул темага таянарын, ал башка предметтер бонча ошого окшогон тема менен байланыштуулугун, башка предметтердин бүгүнкү күндөгү сабактарда үйрөнүлгөндү келечекте өз турмушунда кандай пайдаланууга болорун белгилеп кетүү керек [1].

Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутууга карата талаптардын азыркы кездеги деңгээлинде, олуттуу маселени бөлүп чыгаруунун прин-

циби борбордук мааниге ээ болуп олтурат, анткени сабакта убакытты үнөмдөөгө жана окутуунун сапатын жогорулатууга алып келет. Математика предметин интеграциялап окутууда мугалимдер сабактын мазмунундагы башкы маселени бөлүп көрсөтүү менен окуучулардын көңүлүн аларга топтоштуруу керек. Мугалимдер сабактын мазмунундагы башкы маселени бөлүп көрсөтүү менен математика предметинин турмуштагы баалуулугун бир топ арттырып алуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болушат. Албетте, башкы, олуттуу маселелерге ар дайым негизги түшүнүктөр, аныктамалар, категориялар, закондор жана башкалар таандык болуп келген. Башкы, олуттуу маселелерге көңүлдү топтоштуруу окутуунун натыйжалуулугун жогорулатат, окуучулардын үйгө берилген тапшырамларын иштөөгө убакыттын сарп кылынышын кыскартат, мектеп окуучуларынын тапшырмалар менен ашкере жүктөлүшүн жоёт, башкача айтканда окууга болгон кызыгууларын арттырат [11].

Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутууну ийгиликтүү ишке ашырууда башкы, олуттуу маселени бөлүп чыгаруунун принциби борбордук мааниге ээ болот, анткени сабакта убакытты үнөмдөөгө жана окутуунун сапатын жогорулатууга алып келет. Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окуткан учурда ар бир окуучунун кабыл алуусунун, ой жүгүртүүсүнүн, көңүл коюусунун, эске тутуусунун даярдыгынын деңгээлинин, окууга болгон мамилесинин бөтөнчөлүктөрү жалпы эсепке алынат. Интеграциялап окутуу мектеп окуучуларынын өз алдыларында иштөөлөрүнүн жогорку деңгээлин камсыз кылууга мүмкүндүк жаратат. Окутуунун мындай формасы мугалимдин күчүн жана убактысын көп жумшоону да талап кылары бышык. Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутууда методдорду оптималдуу тандап алуу бул эң эле маанилүү жана эң эле оор элементтеринин бири болуп саналат. Ал: окутуунун методдорун таанып билип туруп тандап алууну, бөлүнгөн убакыттын ичинде дал ушул шарттар үчүн теманын мазмунун бөтөнчөлүктөрү, окуучуларга мыкты натыйжаларга ээ болууга мүмкүндүк бере турган сабакта тандалып алынган темаларды интеграциялаштырууну жана өз ара байланышты карайт [10].

Мындан окутуунун ар бир методунун мүмкүнчүлүктөрүн баалоонун, анын күчтүү жактарын колдоно билүүнүн жана анын негизинде ийгиликтүү айкалыштырууну (интеграциялоону) тандап алуунун зарылдыгы келип чыгат. Методдордун көп түрдүүлүгү жөнүндө мугалимдин түшүнүгү канчалык бай болсо, анын окуучулар менен карым-катнашы канчалык ар тараптуу болсо, алар тандалып алынган теманын маңызын канчалык терең жана кеңири билген болсо, математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутуу ошончолук кызыктуу, таасирдүү жана түшүнүктүү болот.

Мына ошентип, математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутуу мугалимге теманы терең түшүнүп жана илимге негиздеп тандап алууга багыт берет. Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутуу окуучулардын таанып билүү кызыкчылыктарын өнүктүрүүгө жана аларды окуу эмгегинин ыкмаларын калыптандырууга багыт берет. Математика предметин интеграциялап окутуу окуучуларга билимге ээ болуунун жана өнүгүүнүн бир кыйла жогорку баскычына көтөрүлүүгө жардам берет. Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутуу мектеп мугалимдерин “Башка сабактар боюнча окуучулардын кандай окушкандыгы мага баары бир, менин сабагым боюнча мен канчалык зарыл деп эсептесем, ошончолук тапшырма аткарышкандыгы жана изденүү менен окушкандыктары маанилүү” деп чулгандуу ишенимди негиз кылып алган мугалимдер өтө көңүл бурууну талап кылат [3].

Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутуу процесси мугалимдин гана эмес, ошондой эле окуучунун ишин да, башкача айтканда окутуу менен окуунун биримдигин болжолдойт. Буга байланыштуу интеграциялап окутуу окуучу-

лардын өз алдынча таанып-билүү иштерин тийиштүү түрдө өз алдыларынча уюштуруусуз ойго келбеген иш. Интеграциялап окутуу окуучулардын өздөрүнүн иш аракеттеринин натыйжасында гана зарыл болгон активдүүлүктү пайда кылат. Интеграциялап окутууда, мугалимдин жетекчилиги астында окуучулар алдыларына коюлган милдеттердин бүткүл чөйрөсүн сезип билүүгө, бул милдеттерди өздөрүнүн окуу иштерине жетекчилик кылуу катары, көңүлдү теманын башкы суроолоруна бурууга үйрөнүүлөрү, окуу милдеттерин чечүүнүн эң эле мыкты, рационалдуу варианттарын издеп табууга аракеттенүүлөрү керек. Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутууда, окуучуларды алдыдагы сабактын милдети менен тааныштыруунун мааниси чоң, анткен окуучулардын өздөрүнүн да интеграциялоо процессине кошулушуп иштөө мүмкүнчүлүгүн жаратат. Эгерде мугалим, окуучуларына алдыга коюлган милдеттердин өз ара байланыштарын көрсөтүп, бул милдеттерди чечүүнүн бир кыйла рационалдуу жолдорун жана каражаттарын издеп табууга окуучулардын өздөрүн үйрөтө ала турган болсо, башкача айтканда: эгерде окуучулар мугалимдин максатын түшүнүшүп, интеграциялоо процессин ишке ашырууга терең ойлонушуп катыша турган болушса мугалимдин максатка багытталган жолун ийгиликтүү ишке ашырышат дегендикке жатат. Мугалим ар бир интеграциялануучу сабакка өзү үчүн өтө кыска, жыйынтыкталган жана окуучулар үчүн кызыктуу жана өзүнө тарта турган милдетти даярдайт.

Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутуу терең ой жүгүрткөн, бөтөнчө шыктуу мугалимдердин сабактарында чынында эле зор натыйжаларды жаратат. Мугалимдин эбегейсиз зор чеберчилигинин натыйжасында интеграциялануучу сабактардын бир элементи кай жерде бүткөндүгүн жана экинчиси кайдан башталгандыгын ажыратуу бир топ кыйын болот, анткени мындай мугалимдер өзүнүн ар бир кыймылы менен окутат, тарбиялайт, өнүктүрөт, текшерет, түшүндүрөт, бекемдейт. Интеграциялап окутуунун натыйжасында мугалимдер мурда өткөн сабактарга таянып, кезектеги милдеттерди чечет да, бир эле убакта келечектеги билимдердин негизин салышат. Интеграциялап окутуу мугалимдер үчүн бүткүл сабактын, анын бүтүндүүлүгүнүн өз ара бири-бири менен байланышкан милдеттердин дал ошол комплексин чечүүнүн, жакын арадагы, орто жана алыскы аралыктагы келечекти көрө билүүнүн ички терең логикасына мүнөздүү болуп саналат. Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутууда комплекстүү милдеттерди, жаңы методдорду же болбосо аларды оригиналдуу айкалыштырып чечүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болобуз. Демек, интеграциялап окутуунун мазмунун, формаларын жана методдорун издөөнүн жана ылайыктуу тандоонун концепциясын билүү мугалимди каалагандай күтүлүүчү натыйжаларга ылдамыраак алып келет. Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялаштырып окутуунун эң жакшы вариантын түшүнүп тандоодо, интеграциялаштыруунун негиздерин билүү мугалимге жаңы ыкмаларды иштеп чыгууга, окутуунун ар түрдүү методдору менен формаларын жаңыга айкалыштырып пайдаланууга, мүмкүндүк берет. Интеграциялаштыруунун теориясы менен методикасын максатка багыттап үйрөнүү компетенттүүлүктүн, профессионализмдин жогорку деңгээлине ээ болуу үчүн бир кыйла даражада мүмкүндүк берет [8].

Интеграциялап окутуунун эң жакшы вариантын түшүнүп, темаларды туура тандоо, интеграциялаштыруунун негиздерин билүү мугалимди жаңы ыкмаларды иштеп чыгууга, окутуунун ар түрдүү методдору менен формаларын жаңыча пайдалануу алдынкы максатка багыттап алып келет. Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутууда тандалып алынган теманы түшүнүп өздөштүргөн мыкты мугалимдердин тажрыйбасына, демилгелерге таянуу күтүлүүчү натыйжаларга ийгиликтүү жеткирет. Мында бир нече предметтик мугалимдер бир эле мезгилде бир теманын үстүнөн иштеп жаткан мезгилде, методикалык ишти башкаруу жеңилдейт дегендикке жатпайт. Интегра-

циялаштыруу методикасын бир нече мугалимдер көптөгөн жылдар боюу максатка багыттап иштөөлөрү керек. Интеграциялаштырып окутуу тандалып алынган ар бир тема боюнча методикалык бирикмелерде иштөөгө жана жаңы методиканы сапаттуу өздөштүрүүгө мугалимдерге мүмкүндүк берип жатат, анткени талаш-тартыштар, кызуу талкуулар, сабактарды өз ара талкуулоолор, мугалимдердин бири-бирине жардам берүүсү, кандайдыр бир кыйын элементи иштеп чыгуу боюнча алардын биргелешкен күч аракеттери пайда болот, мунун өзү өтө маанилүү, мугалимдерди максатка умтулган коллективге бириктирет жана баш коштурат. Интеграциялаштырып окутуунун көйгөйлөрү боюнча методикалык окуунун дал коллективдүү башталыштары жогорку натыйжалуулукту көрсөтөт [5].

Интеграциялаштыруу идеяларын киргизүүнү туруктуулук менен улантуу керек, мунун өзү окутуунун натыйжалуулугун жана анын сапатын жогорулатууга, окуучулар менен мугалимдердин убактысын жана күч-аракетин үнөмдөөгө закон ченемдүү алып келет. Интеграциялап окутуунун тартиби, тандалып алынган темага карата колдонулган предметтердин санына эмес, маселелерди чыгарууда колдонулуучу элементтердин системасынан, башкача айтканда өз ара байланышкан предметтердин татаал комплексинен турат эмеспи. Предметтердин өз ара байланышы, бир бүтүндүүлүк жөн эле эң маанилүү эмес, эң негизгиси тандалып алынган темага карата системалуу мүнөздөгү иш чараларды уюштура билүү. Башкача айтканда, кайсы бир предметтеги элементтердин бирин эле колдонбой таштап кетүү интеграциялап окутууга гана кедергисин тийгизбестен, системанын бузулушуна да алып келет [6].

Математика предметин интеграциялап окутуу мектеп окуучуларынын чыныгы окуу мүмкүнчүлүктөрүн аныктоонун негизги каражаты болуп саналат. Бул окуп үйрөнүүнүн натыйжаларын пайдалануу окуучулардын чыныгы окуу мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен тандалып алынган тема боюнча окутуунун милдеттерин, мазмунун, формаларын, методдорун, ыкмаларын конкреттештирүү мүмкүндүгүн бергендиктен ушул шарттар үчүн алда канча жогорку күтүлүүчү натыйжага жетүүгө мүмкүндүк берет, ал эми мындай иш чара өз кезегинде ошол конкреттүү класстын окуучуларын окутууга аз убакыт жумшоо менен ишке ашырылат. Интеграциялап окутуунун мааниси ошол конкреттүү класс үчүн эң жакшы вариантты тандап алууда турат. Окуучуларды инсандыкка багыттап окутуунун жолдору тандалып алынган темаларга карата математика предметин интеграциялап окутуунун ылайыктуу варианттарын тандоонун тартибин ишке ашыруунун жолдорун жеңилдетет.

Математика предметин интеграциялап окутуунун түздөн-түз жана объективдүү көрсөткүчтөрү анын күтүлүүчү натыйжалары гана (башкача айтканда, бөлүнгөн убакыттын ичинде окуучулар ээ болгон билимдер жана алардын тарбияланышынын деңгээлиндеги өзгөрүүлөр болуп саналат. Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутууда тандалып алынган темалар боюнча тапшырмаларды комплекстүү пландаштыруу, конкреттештирүү ишке ашырылса, окутуунун методдору темага негизделип тандалып алынса анда сабактын сапаты сөзсүз жогору болот. Эгерде математика предметин интеграциялап окутуунун ылайыктуу варианттын издеп табууга байланышкан бардык элементтер эске алынса (окутуунун мазмуну, формалары жана методдору ылайыктуу тандалып алынса) окуу-тарбия процессине түздөн-түз тиешеси бар шарттар аткарылса анда максималдуу күтүлүүчү натыйжаларга жетишүүгө мүмкүн. Анткени интеграциялап окутуунун тартиби кандайдыр бир жөнөкөй эле жакшырууну эмес, минималдуу зарыл убакыттын ичинде ошол шарттар үчүн эң жогоруку натыйжаларга ээ болууну камтыйт [11].

Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутууга карата системалуу мамилесинин методологиясынын негизинде келип чыккан интеграциялаштыруунун теориясы менен методикасы жалпы мүнөзгө ээ, педагогикага гана эмес, жалпы эле адамдын турмушуна тиешелүү. Эгерде окутуу процесси жөнүндө айта турган болсок,

интеграциялаштыруу концепциясы жалпы дидактикалык мүнөзгө ээ болот жана тандалып алынган тема боюнча өтүлүүчү ар бир сабакты өтүүдө колдонулат. Интеграциялануучу сабактын өзгөчөлүгү жөнүндө болсо, өзүнүн мааниси боюнча ийкемдүү жана вариативдүү болуу менен ылайыктуу тандонун методикасы ар түрдүү сабактарды, мунун ичинде математика предметин окутуунун спецификалык өзгөчөлүктөрүн эске алууга жана ийгиликтүү ишке ашырууга мүмкүндүк берет. Интеграциялаштыруу методикасынын структурасынын негизинде жаткан иштиктүү мамиле жасоо, концепциясын өзүнүн кеңдиги, анын зор мүмкүнчүлүгү мектеп иштөөгө туура келген интеграциялаштыруу идеяларын көптөгөн башка идеялар менен (жасалма жол менен эмес, жана механикалык түрдө эмес) органикалык түрдө байланыштырууга, бириктирүүгө мүмкүндүк бермекчи. Мындан предметтерди интеграциялаштырып окутуу концепциясы утушка ээ болот [4].

Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутуунун позициясы менен тандалып алынган темалар боюнча өтүлүүчү сабактардын иштелмелерин даярдоого мүмкүнчүлүк жана ишеним пайда болгон кезде интеграциялаштыруунун методикасын өздөштүрүү этабы башталат. Андан ары мугалим дароо эле бул сабакты салыштырып көрүү үчүн интеграцияланган жана интеграцияланбаган эки варианты конструкциялоого өтөт. Ошентип, реалдуу окуу мүмкүнчүлүктөрү бар параллелдүү класстар үчүн тандалып алынган темага карата өтүлүүчү сабактын ылайыктуу варианттарын иштеп чыгуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болот. Интеграциялаштыруунун көз карашынан сабакты иштеп чыгууга даярдык көргөн учурда төмөндөгүдөй талаптарды эске алуу керек: дал ушул интеграциялануучу сабак өтүлүүчү класстын мүнөздөмөсүн милдеттүү түрдө түзүү, дал ушул тандалып алынган тема боюнча интеграциялап өтүлүүчү сабакты, сабактардын системасындагы ордун аныктоо, окуучулардын бөтөнчөлүктөрүнө ылайык жалпы милдеттерди конкреттештирүү. Интеграцияланган сабак өтүлүүчү класста окутуунун мазмунун, формаларын, методдорун тандап алуу тартибин негиздөө, мына ушул сабакты өтүп жаткан учурда пайда болгон негизги кыйынчылыктарды жана аларды жоюунун жолдорун көрсөтүү. Сабактын этаптары боюнча интеграциялануучу сабакка катышкан мугалимдер менен биргеликте убакытты болжолдуу бөлүштүрүү [5].

Математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутууда методикалык иштелмелердин өтө кеңири таралган кемчилиги аларды окуу предметинин өзүнүн спецификалык материалдарын түзүүчүлөрүнүн көбөйүшү болуп саналат, башкача айтканда физика сабагынын мугалими бул иштелмеде физикага гана, математика мугалими – математикага жана башкаларга өтө көңүл бурушат, ал эми интеграциялаштыруунун көз карашынан алганда тандалып алынган теманын тартибин негиздөө маанилүү, башкача айтканда дал ушул тандалып алынган теманын иштелмесин даярдаган учурда мугалим тарабынан аткарылган салыштыруу, интеграциялаштыруу, тандоо иштерин негиздеп алуу керек. Тандалып алынган теманын мазмунунун кайсы гана элементи болбосун маселени формулировкалоого, маселенин чечилиши, сабактагы иштин кайсы түрү болбосун негизделинүүгө тийиш. Ошондой эле иштелмеде дал ушул интеграциялануучу сабакты даярдоодо, аны өткөрүүнүн процессинде убакытты үнөмдөөнүн жолун көрсөтүү жакшы болор эле [2].

Эгерде мугалим математика предметин табигый илимдер предметтери менен интеграциялап окутуу процессинде эки критерий боюнча (сапаттын максимуму жана убакыттын минимуму) күтүлүүчү натыйжаларга жете турган болсо – бул, албетте, интеграциялаштырууну өздөштүрүүнүн алда канча жогорку деңгээлинин күбөсү. Окуучуларды өздөрүнүн окуу иштеринде предметтерди интеграциялаштырууга тартуу, мектеп окуучуларынын окуу эмгегин максатка багыттап (рационалдуу) уюштуруунун ыкмаларын калыптандыруу жана өнүктүрүү, окуучуларды өз алдыларынан билим алууларына жана өздөрүн өздөрү тарбиялоолоруна каалоолорун дегдетүү, башкача айтканда мектеп окуучусунун жеке өзүнүн күч-аракети

менен окутууну интеграциялаштыруу боюнча мугалимдин максатка багытталган ишинин дал келгендигинин эсебинен күтүлүүчү натыйжага жетишүү методикасын өздөштүрүүнүн алда канча ийгиликтүү жолу болуп эсептелет [7]. Эгерде мугалим интеграциялаштырууну өздөштүрүүнүн ыкмаларынын негизинде жеке өзүнүн жана окуучулардын чыгармачылык потенциалына таянып, өзүнчө бир кайталанбагандай, оригиналдуу, мыкты сабакты жаратуу менен бул учурда тапшырмалар менен ашкере жүктөбөстөн туруп алда канча жогорку күтүлүүчү натыйжаларга жетише турган болсо, анда интеграциялап окутууну максатына жетишилди деп айтууга негиз болот.

Пайдаланылган адабияттар

1. Бабанский, Ю.К. Активность и самостоятельность учащихся в обучении. Избранные педагогические труды. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
2. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. – Бишкек, 2015. – 384 б.
3. Федорова В.Н. Межпредметные связи: На материале естественно-научных дисциплин средней школы / В.Н. Федорова, Д.М. Кирюшкин. – М.: Педагогика, 1972. – 122 с.
4. Мамбетакунов Э. Физиканы окутуу теориясы жана практикасы –Б.: КНУ им Ж.Баласагына, 2004. –490 б.
5. Мурзабаев К.К., Математика предметин табигый илимдер предмети менен интеграциялап окутуунун зарылдыгы /К.К. Мурзабаев// Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2022. – №5. – С. 140-144
6. Мурзабаев К.К., Калдыбаев С.К. Математика предметин табигый илимдер предмети менен интеграциялап окутуунун айрым жолдору. Alatoo Academic Studies. – Бишкек, –№ 2. – С. 36-43.
7. Калдыбаев С.К. Научить молодежь думать, размышлять и анализировать в изучении математики / С.К. Калдыбаев, М.Э. Садиева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2017. – №5. – С. 28-30
8. Берулава М.Н. Интеграция содержания образования / М.Н. Берулава. – М.: Совершенство, 1998. – 220 с.
9. Федосеев П.Н. Философия и интеграция знаний / П.Н. Федосеев // Вопросы философии. – М., 1978. – №7. – С. 16-30.
10. Максимова Н.В. Межпредметные связи и формирование познавательного интереса / Н.В. Максимова. – Ленинград, 1976. – 205 с.
11. Браже Т.Г. Интеграция предметов в современной школе / Т.Г. Браже // Литература в школе. – М., 1996. – №5. – С. 150-154.

УДК: 630.161:622.2 (575.2)

ЦЕМЕНТ ЗАВОДДУНУН АДАМДЫН ДЕН-СОЛУГУНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Омурзакова Г.Т.¹

¹М.М. Тайиrow атындагы Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институту,
Кызыл-Кыя шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация

Акыркы жылдарда тармактардын активдүүлүгү, атмосферага болгон таасири курч болууда. Атмосферанын булгануусу адам баласынын ден-соолугуна терс таасирин тийгизүүдө. Макалада Кызылкыя шаарындагы цемент заводунан чыккан чандын кесепетинен ага жакын жайгашкан аймактардагы калктын ден-соолугунун начарлашы боюнча кеп болду. Цемент заводдорунан айлана-чөйрөгө зыяндуу заттар таасир этет, өнөр жай зоналары жана анын айланасындагы аймактарда жашаган калктын саламаттыгына олуттуу таасирин тийгизет. Атмосфералык аба деңгээлине таасир этүүчү негизги экологиялык булгоочу калктын дем алуу өпкө оорулары пневмония, көрүү, эндокриндик, нерв оорулары, тамак сиңирүү системасынын оорулары, ошондой эле онкологиялык ооруларды пайда кылат (Бочаров, 2000). Адам баласынын денсоолугуна тийгизген таасири эбегейсиз, цемент заводдорунун чыккан чаң фонун негизинен чанды чыгаруунун үч булагынын эсебинен түзүлөт: айланма мештер, цемент тегирмендери жана силос. Чаңдын териге тийгизген таасири негизинен механикалык дүүлүктүрүүгө чейин төмөндөйт. Цемент чаңынын адамдын организмине тийгизген таасири тууралуу көз караштардын айырмачылыгына карабастан, цемент өнөр жайынын (аспирациясы), чанды тазалоо системаларынын эффективдүүлүгүн жогорулатуу зарыл болуп саналат.

Негизги сөздөр: цемент, цемент завод, цемент тегирмени, цемент бышыруучу мештер, цемент чаны, ден-соолук, силос, тери оорулары, чанды тазалоо, цемент өнөр жайы.

ВЛИЯНИЕ ЦЕМЕНТНОГО ЗАВОДА НА ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕКА

Омурзакова Г.Т.¹

¹Кызыл-Кийский гуманитарно-педагогический институт им. М.М. Тайиrowа,
г. Кызыл-Кия, Кыргызская Республика

Аннотация

В последние годы деятельность промышленных предприятий и воздействие на атмосферу приобрели острый характер. Загрязнение атмосферы оказывает негативное влияние на здоровье человека. В статье говорилось об ухудшении состояния здоровья населения близлежащих районов из-за пыли, выбрасываемой цементным заводом в Кызылкие. Вредные вещества цементных заводов воздействуют на окружающую среду, а также оказывают существенное влияние на здоровье населения, проживающего в промышленных зонах и прилегающих территориях. Основным загрязнителем окружающей среды, влияющий на уровень атмосферного воздуха, вызывает у населения респираторные, зрительные, эндокринные, нервные заболевания, болезни органов пищеварения, а также онкологические заболевания (Бочаров, 2000). Воздействие на здоровье человека огромно, а пылевой фон цементных заводов в основном создается тремя источниками выбросов пыли: вращающимися печами, цементными мельницами и силосами. Воздействие пыли на кожу сводится преимущественно к механическому раздражению. Несмотря на различия во мнениях о влиянии цементной пыли на организм человека, необходимо повысить эффективность работы цементной промышленности (аспирации) и систем пылеочистки.

Ключевые слова: цемент, цементный завод, цементная мельница, цементные печи, цементная пыль, здоровье, силосы, кожные заболевания, пылеудаление, цементная промышленность.

IMPACT OF A CEMENT PLANT ON HUMAN HEALTH

Omurzakova G.T.¹

¹Kyzylkiy Humanitarian Pedagogical Institute named after M.M. Tayirow,
Kyzyl-Kiya city, Kyrgyz Republic

Annotation

In recent years, industrial activity and impacts on the atmosphere have worsened. Air pollution has a negative impact on human health. The article talked about the deterioration of the health of the population in nearby areas due to dust emitted by the cement plant in Kyzylkiya. Harmful substances from cement factories affect the environment and also have a significant impact on the health of the population living in industrial zones and adjacent areas. The main environmental pollutant that affects the level of atmospheric air causes respiratory, visual, endocrine, nervous diseases, diseases of the digestive system, as well as cancer in the population (Bocharov, 2000). The impact on human health is enormous, and dust from cement factories is mainly generated by three sources of dust emissions: rotary kilns, cement mills and silos. The effect of dust on the skin is reduced mainly to mechanical irritation. Despite differences in opinions were about the effects of cement dust on the human body, it is necessary to improve the efficiency of the cement industry (aspiration) and dust treatment systems.

Key words: cement, cement plant, cement mill, cement kilns, cement dust, health, silos, skin diseases, dust removal, cement industry.

Бүгүнкү күндө ар кандай тармактар активдүү өнүгүп жатат, айлана-чөйрөгө белгилүү бир зыян келтирүүчү болуп, тактап айтканда атмосферага болгон таасири абдан жогору. Абанын булгануучу өнөр жай булактарынын бири цемент болуп саналат.

Кызылкыя шаарындагы цемент заводу атмосферага курамында оор металлдар чыгарып, анын зыяны адам денсоолугуна болгон таасири өтө оор, ошондуктан теориялык жагынан да жана практикалык тараптан да байкоо кызыгуу жаратат.

Курулуш материалдар оор жайы чандын чыгышы менен байланышкан, ошондуктан өндүрүштүк жайлардын жана айлана-чөйрөнүн техносферасынан чанды тазалоо кечиктирилгис чечүүнү талап кылган маанилуу илимий жана эл чарба проблемасы болуп жатат. Чыгындылардагы чандын жогорку концентрациясы жаратылыш чөйрөсүнө чоң зыян келтирип, сырьёнун жана даяр продукциянын көп өлчөмдө орду толгус коромжу болушуна алып келет. Өнөр жай чаңы – булар түрдүү материалдарды майдалоо, кайра жүктөө жана механикалык иштетүүдө бөлүнүп чыккан эң майда катуу бөлүкчөлөр болуп саналат (Семиненко, Попов, Малахов, 2012).

Цемент – майда дисперстүү металл эмес органикалык порошок, ал суу менен аралашкан кезде, чыңдоочу пастаны пайда кылат жана катуулайт. Бул гидравликалык катуулануу кальций силикат гидраттары суу менен курамынын ортосундагы реакциянын натыйжасында цемент улам пайда болот (Классен, 2012).

Цемент тармагы энергияны көп талап кылат – өндүрүштүк чыгымдардын 40% цемент өндүрүү энергияны, анын ичинде электр энергиясын талап кылат. Цемент клинкерин өндүрүү үчүн негизги сырьё карбонат (бор, акиташ), алюмосиликат (чопо, шлак, ТЭЦ күлү) жана темир камтыган (шлактар) компоненттери болуп саналат (Best Available Techniques, 2013). Цемент клинкерин өндүрүүнүн химиялык процесси кальцинация менен башталат, б.а. кальций карбонатынын (CaCO_2) 900°C температурада ажыроосу, кальций оксидинин (CaO же акиташ) пайда болушу жана көмүр кычкыл газы болушу (CO_2) процесси болуп саналат.

Андан сон клинкердин пайда болушу, анда кальций оксиди кремний диоксиди менен реакцияга кирет, глинозем жана темир оксиди жогорку температурада (көбүнчө 1400 - 1500°C). Натыйжада силикаттар, алюминаттар жана кальций ферриттери пайда болот, бул клинкерди пайда кылат. Түзүлгөн материал - клинкер гипс менен бирге майдаланат, жана башка кошумчалар кошулуп цементти түзүшөт (Янин 2004).

Цемент заводдору атмосферага оор металлдарды камтыган чаң чыгаруунун булагы болуп саналат (Сае, 1990). Цемент заводдорунан айлана-чөйрөгө зыяндуу заттар таасир этет, өнөр жай зоналары жана анын айланасындагы аймактарда жашаган калктын саламаттыгына олуттуу таасирин тийгизет. Атмосфералык аба деңгээлине таасир этүүчү негизги экологиялык булгоочу калктын дем алуу, көрүү, эндокриндик, нерв оорулары, тамак сиңирүү

системасынын оорулары, ошондой эле онкологиялык ооруларды пайда кылат (Бочаров, 2000). Адам баласынын денсоолугуна тийгизген таасири эбегейсиз, цемент заводдорунун чаң фону негизинен чаңды чыгаруунун үч булагынын эсебинен түзүлөт: айланма мештер, цемент тегирмендер жана силос. Чаңдын териге тийгизген таасири негизинен механикалык дүүлүктүрүүгө чейин төмөндөйт. Мындай ынгайсыздыктын натыйжасында бир аз кычышуу пайда болуп, жагымсыз сезим пайда болот, тырмаганда кызарып, кээ бирлери теринин шишиги, бул сезгенүү процессин көрсөтөт. Чаң бөлүкчөлөрү тердин тешиктеринен кирип кетиши мүмкүн жана май бездери аларды жаап, ошону менен алардын функцияларын тааалдаштырат. Бул терини кургакчылыкка алып келет, кээде исиркектер, жаракалар пайда болот. Май бездеринин тыгылып калган түтүкчөлөрүндө чаң менен аралашкан микробдор пайда болуп, ириңдүү ооруларды пайда кылышы мүмкүн. Ысык цехте тер бездеринин чаң менен бүтөлүшү терди азайтат жана ошону менен терморегуляцияны кыйындатат. Чаң көздүн былжыр челине жана жогорку дем алуу жолдоруна түшсө, анда ал дүүлүктүрөт. Көзгө түшкөн чаң алардын былжыр челинин сезгенүү процессин пайда кылат - конъюнктивит, ал кызарып лакримация болот, кээде шишик жана ириң пайда кылат. Тамак сиңирүү органдарына чаңдын таасири уулуу заты сиңирип алса, ал мас болуу (ууланууга) алып келет, салыштырмалуу аз өлчөмдө уулуу эмес кандайдыр бир байкалган терс чаң тамак сиңирүү органдарына эч кандай таасир этпейт.

Чаңдын жогорку дем алуу жолдоруна тийгизген таасири жолдору алардын дүүлүгүүсүнө, ал эми узакка созулган таасири менен - сезгенүүгө чейин келет. Баштапкы этапта ал тамакты оорутуп, жөтөлгөндө, какырыктын чыгышын байкаса болот. Андан кийин кургак былжырлуу кабыкчалар пайда болуп, какырыктын азайышы кутулот, кургак жөтөл башталат, үн кысылат; Кээ бир учурларда, химиялык чаңга дуушар болгондо мурундун былжыр челинде жара пайда болушу мүмкүн.

Цемент чаңынын узак мөөнөттүү таасири көбүнчө бронхиттин өнүгүшүнө алып келет, пневмокониоз сейрек жана өзгөчө шарттарда пайда болот, мисалы (жогорку чаңдуулук, жогорку чаңдагы эркин кремний диоксидинин курамында болсо). Пневмокониоз цемент чаңын көбүнчө интерстициалдык түргө таандык, (салыштырмалуу жакшы силикаттар болсо) прогрессияга жакын эмес. Сейрек учурларда гана - цементтин айрым түрлөрүн өндүрүүдө эркин кремний диоксиди (пуззоландык, кычкылтекке чыдамдуу, таш), силикозго жакын пневмокониоз жөнүндө айтсак болот.

Көп сандаган илимий эмгектер цемент чаңынын, цемент өнөр жайынын жумушчуларынын ден соолугуна тийгизген таасирин боюнча изилдеген. Ошол эле учурда, кээ бир изилдөөчүлөр кээ бир жумушчулардын арасында атрофиялык жана азыраак гипертрофиялык риниттин, ларингиттин, трахеиттин басымдуулугуна көңүл буру башка жогорку дем алуу органдарынын оорулары жолдор; бронхит жана эмфизема оорусунун жогору экендигин белгилешет. Бул илимпоздордун маалыматтарында ар түрдүүлүк бар дем алуу жолдоруна таасиринен улам цементтин ар кандай маркалары текшерилди. Цемент чаңынын адамдын организмине тийгизген таасири тууралуу көз караштардын айырмачылыгына карабастан, цемент өнөр жайынын (аспирациясы), чаңды тазалоо системаларынын эффективдүүлүгүн жогорулатуу зарыл.

Ошентип, цемент заводду жана анын продукциясы бизге керек, бирок атмосферага жана айлана-чөйрөгө болгон таасирин эске алуу менен, анын жайылышынан келип чыккан оорулардын саны жөнүндө ойлонууга арзырлык өндүрүштүн төмөндөшүнүн темпи сунушталат жана санын көзөмөлдөө боюнча иш-чараларды колдоо керек.

Адабияттар

1. Бочаров В. Л., Спиридонов Е. Г., Жердев В. Н. Некоторые проблемы методологии геоэкологического мониторинга муниципальных образований. //Вестник Самарского Государственного Университета. Серия «Геология». – 2000. –№9. – С. 223–231.
2. Классен В. К. Технология и оптимизация производства цемента: краткий курс лекций: учеб. Пособие. – Белгород: Изд-во БГТУ, 2012. – 308 с.
3. Саг Ю.Е. и др. Геохимия окружающей среды. М. : Недра, 1990. – 345 с.
4. Семенов А.С., Попов Е.Н., Малахов Д.Ю. Влияние цементной пыли на организм человека. Международный журнал прикладных фундаментальных наук №2, 2012-93с.
5. Янин Е.П. Эмиссия ртути в атмосферу при производстве цемента в России. – М.: ИМГРЭ, 2004 – 20 с.
6. Best Available Techniques (BAT) Reference Document for the Production of Cement, Lime and Magnesium Oxide. Industrial Emissions Directive 2010/75/EU (Integrated Pollution Prevention and Control)/ Joint Research Centre. Institute for Prospective Technological Studies Sustainable Production and Consumption Unit European IPPC Bureau. – 2013. – 501 p.

УДК 621.3.09

ВЛИЯНИЕ НА ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕКА ЭЛЕКТРОМАГНИТНОЙ ВОЛНЫ

Орозов Р.Н.¹, Калдарова Д.К.²¹Центрально Азиатский международный Медицинский университет,²Жалал-Абадский государственный Университет им. Б. Осмонова,
г.Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В этой статье рассматривается влияние электромагнитных волн на здоровье человека, которое является важным и актуальным вопросом, привлекает внимание многих исследователей и общественности. Электромагнитные волны возникают в результате использования различных электронных устройств, таких как мобильные телефоны, компьютеры, медицинские приборы, микроволновые печи и телевизоры. Научные исследования в этой области продолжаются, и пока не достигнуто единого мнения о том, имеют ли электромагнитные волны прямое воздействие на здоровье людей. Некоторые исследования показывают, что некоторые виды электромагнитных волн, такие как радиочастотное излучение, имеют возможность проникать в тело и вызывать нагревание тканей, однако превышение рекомендуемых уровней экспозиции для общественности в большинстве стран не допускается.

Ключевые слова: Электромагнитные волны, антенны, линии электропередачи.

ЭЛЕКТРОМАГНИТТИК ТОЛКУНДАРДЫН АДАМДЫН ДЕН СОЛУГУНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Орозов Р.Н.¹, Калдарова Д.К.²¹Борбордук Азия эл аралык Медициналык университетинин²Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик университети
Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада көптөгөн изилдөөчүлөрдүн жана коомчулуктун көңүлүн бурган маанилүү жана актуалдуу маселе болгон электромагниттик толкундардын адамдын ден соолугуна тийгизген таасири талкууланат. Электромагниттик толкундар уюлдук телефондор, компьютерлер, медициналык аппараттар, микротолкундуу мештер жана телевизорлор сыяктуу түрдүү электрондук каражаттарды колдонуу менен пайда болот.

Бул багытта илимий изилдөөлөр уланууда жана электромагниттик толкундар адамдын ден соолугуна түздөн-түз таасир этеби же жокпу деген консенсус жок. Кээ бир изилдөөлөр көрсөткөндөй, радиожыштык нурлануу сыяктуу электромагниттик толкундардын айрым түрлөрү денеге кирип, кыртыштын ысып кетишине алып келет, бирок көпчүлүк өлкөлөрдө коомчулук үчүн сунушталган экспозиция деңгээлинен ашууга жол берилбейт.

Негизги сөздөр: Электромагниттик толкундар, антенналар, электр линиялары.

EFFECT OF ELECTROMAGNETIC WAVES ON HUMAN HEALTH

Oroзов R.N.¹, Kaldarova D.K.²¹Central Asian international medical University,²Jalal-Abad State University named after. B. Osmonova,
Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

This article discusses the effect of electromagnetic waves on human health, which is an important and pressing issue that has attracted the attention of many researchers and the public. Electromagnetic waves are generated by the use of various electronic devices such as mobile phones, computers, medical devices, microwave ovens and televisions.

Scientific research in this area is ongoing, and there is no consensus yet on whether electromagnetic waves have a direct effect on human health. Some studies show that certain types of electromagnetic waves, such as radiofrequency radiation, have the ability to penetrate the body and cause tissue heating, but exceeding recommended exposure levels for the public is not allowed in most countries.

Key words: Electromagnetic waves, antennas, power lines.

В настоящее время организации по охране здоровья и стандартов, такие как Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) и Международная комиссия по защите от неионизирующих факторов (ICNIRP), разрабатывают и регулируют стандарты экспозиции, чтобы минимизировать потенциальный риск для здоровья человека. Они обновляют свои рекомендации и стремятся сохранить безопасный уровень экспозиции электромагнитным волнам.

Некоторые люди выражают опасения относительно потенциального негативного воздействия этих волн на здоровье. [1]

Однако некоторые люди все еще выражают опасения и тревогу относительно возможных долгосрочных эффектов экспозиции электромагнитным волнам, включая развитие раковых заболеваний, неврологических расстройств и проблем в репродуктивной системе. Дополнительные исследования и мониторинг необходимы, чтобы более полно понять возможные последствия.

Электромагнитные волны являются неотъемлемой частью нашего современного мира. Они используются для передачи информации и обеспечения беспроводной связи, а также для работы различных устройств, таких как телефоны, компьютеры, микроволновые печи и т.д. Однако, существуют опасения относительно влияния электромагнитных волн на здоровье человека. [3]

Одним из основных источников электромагнитных волн являются мобильные телефоны. Исследования показали, что длительное использование мобильного телефона, особенно при прикладывании его к уху, может привести к повышенному риску развития рака головного мозга. Также были обнаружены связи между электромагнитными волнами и другими заболеваниями, такими как бессонница, головные боли, повышенная раздражительность и снижение иммунитета. Однако, большинство исследований пока не связывает эти явления с причинно-следственными отношениями, и международные организации, такие как Всемирная организация здравоохранения, утверждают, что на данный момент нет убедительных доказательств вреда электромагнитных волн на здоровье человека.

Мобильные телефоны стали неотъемлемой частью нашей повседневной жизни, обеспечивая нам связь и доступ к огромному количеству информации. Однако, существуют опасения относительно воздействия мобильных телефонов на здоровье человека.

Один из основных аспектов вреда от мобильных телефонов связан с излучением электромагнитных волн. Мобильные телефоны использовали для связи радиочастотные волны, которые могут проникать в наш организм при близком или долгосрочном использовании телефона.

Исследования показывают, что длительное использование мобильного телефона, особенно при прикладывании его к уху, может привести к повышенному риску развития рака головного мозга. Многие исследования, проводимые в этой области, обнаружили, что люди, использующие мобильные телефоны в течение более 10 лет, имеют более высокий риск развития опухолей головного мозга. Однако, причинно-следственная связь между излучением от мобильных телефонов и раком головного мозга до сих пор остается неясной.

Кроме рака, мобильные телефоны также были связаны с другими заболеваниями и проблемами со здоровьем. Это может включать головные боли, головокружение, проблемы с концентрацией, бессонницу и повышенную раздражительность. Однако, большинство

исследований на эту тему все еще недостаточно убедительны и нуждаются в дальнейших исследованиях для определения точной причинно-следственной связи.

ВОЗ классифицировали излучение от мобильных телефонов как потенциально канцерогенное для человека. Они рекомендуют некоторые меры предосторожности, такие как использование гарнитур или громкой связи, чтобы снизить воздействие излучения на голову и шею. Однако, они также отмечают, что более длительные исследования необходимы для достижения более четких результатов.

В целом, несмотря на наличие опасений и некоторые отдельные исследования, точные последствия мобильных телефонов на здоровье человека остаются предметом дебатов и требуют дальнейших исследований. Желательно соблюдать меры предосторожности и ограничивать время использования мобильных телефонов, особенно при прикладывании их к уху.

Однако, некоторые исследователи все же высказывают опасения относительно долгосрочного воздействия электромагнитных волн на здоровье. Они указывают на то, что такие волны могут проникать в ткани организма и вызывать повреждения ДНК и мутации, что в конечном итоге может привести к развитию рака. Кроме того, существует также опасность для плода при постоянном воздействии электромагнитных волн на беременных женщин. [2]

Антенны сотовой связи являются неотъемлемой частью инфраструктуры мобильных сетей, обеспечивая передачу сигнала между мобильными устройствами и базовыми станциями. Однако, возникают опасения относительно вредного воздействия антенн сотовой связи на здоровье человека.

Один из аспектов вреда связан с излучением электромагнитных волн от антенн сотовой связи. Эти волны представляют собой радиочастотное излучение и могут проникать в организм человека. Существует обеспокоенность тем, что длительная экспозиция этому излучению может привести к различным заболеваниям.

Несколько исследований было проведено для изучения воздействия излучения от антенн сотовой связи на здоровье человека. Некоторые исследования показывают возможную связь между близостью к антеннам и увеличенным риском развития рака головного мозга, опухолей нервной системы и других заболеваний, таких как головные боли и нарушения сна. Однако, результаты этих исследований до сих пор неоднозначны, и эксперты еще не смогли определить четкую причинно-следственную связь между излучением от антенн и заболеваниями. [4]

ВОЗ и Международная комиссия по защите от неионизирующих излучений (МКНИИЗ), установили ограничения и рекомендации для защиты людей от потенциального вреда излучения от антенн сотовой связи. Они предлагают ограничения на уровни экспозиции и устанавливают безопасные расстояния между антеннами и населенными пунктами. Это помогает снизить возможные негативные воздействия на здоровье.

Другим источником электромагнитных волн являются высоковольтные линии электропередачи (ЛЭП), которые передают электроэнергию на большие расстояния. Исследования показывают, что люди, живущие рядом с ЛЭП, могут иметь повышенный риск развития раковых заболеваний, нервных расстройств, а также проблем со здоровьем кровеносной и иммунной систем. Однако, влияние ЛЭП на здоровье человека все еще является предметом обсуждения.

Высоковольтные ЛЭП (линии электропередачи) – это система, используемая для передачи электроэнергии на большие расстояния. Однако, существуют опасения относительно вредного воздействия ЛЭП на здоровье человека.

Один из основных аспектов вреда от ЛЭП связан с магнитными полями, которые они создают. Магнитные поля являются формой некоторых электромагнитных волн, которые

могут проникнуть в организм человека. Множество исследований было проведено для изучения возможных последствий такого воздействия.

Исследования показали связь между проживанием вблизи ЛЭП и возникновением некоторых заболеваний и проблем со здоровьем. Одной из наиболее изученных связей является взаимосвязь с раком. Некоторые исследования обнаружили увеличенный риск развития раковых заболеваний, таких как лейкемия и рак мозга, у людей, живущих рядом с ЛЭП. Однако, причинно-следственная связь между магнитными полями от ЛЭП и раком до сих пор остается неясной, и дальнейшие исследования необходимы для определения точных механизмов. [4]

Кроме рака, ЛЭП были также связаны с другими заболеваниями и проблемами со здоровьем. Некоторые исследования указывают на связь с нервными расстройствами, проблемами кровоснабжения и иммунной системы, бессонницей и головными болями. Однако, несмотря на эти результаты, большинство исследований до сих пор не установили четкой причинно-следственной связи между магнитными полями ЛЭП и данными заболеваниями.

Международные организации, ВОЗ и МКНИИЗ, установили рекомендации и ограничения, чтобы защитить людей от потенциального вреда от магнитных полей ЛЭП. Они рекомендуют определенные значения допустимой экспозиции и предлагают принимать меры предосторожности, такие как установка ЛЭП на безопасных расстояниях от жилых зон и школ.

В целом, вопрос о вреде электромагнитных волн на здоровье человека остается сущностью исследований. Несмотря на отсутствие конкретных результатов и причинно-следственных связей, важно принимать меры предосторожности при использовании устройств, работающих на электромагнитной волне. Это может включать ограничение времени использования мобильных устройств и соблюдение безопасной дистанции от источников электромагнитных волн.

Таким образом, вреда электромагнитных волн на здоровье человека являются сложными и подлежат дальнейшим исследованиям. Несмотря на наличие некоторых исследований, которые обнаружили связь между использованием устройств, работающих на электромагнитной волне, и некоторыми заболеваниями, такими как рак головного мозга, остаются недостаточные доказательства, чтобы сделать определенные и причинно-следственные выводы.

В заключение, влияние электромагнитных волн на здоровье является сложной и многогранной темой, которая до сих пор остается предметом обсуждения и дальнейших исследований. Рекомендуется придерживаться рекомендаций по безопасной экспозиции, предоставленных соответствующими организациями, и осознавать потенциальные риски и преимущества использования электронных устройств в повседневной жизни.

Литература

1. Н. Г. Краюшкина, Л. И. Александрова, / Механизмы взаимодействия искусственных источников электромагнитного излучения с биологическими объектами УДК 611.9:611.42-616:612.017.1/ Волгоградский государственный медицинский университет, кафедра гистологии, эмбриологии, цитологии
2. Александрова, Л. И. Морфология органов иммуногенеза при воздействии электромагнитных излучений / Л. И. Александрова [и др.] // Вестник ВолгГМУ. – 2013. – № 2 (46). – С. 32–36.
3. Бецкий, О. В. Миллиметровые волны и живые системы / О. В. Бецкий, В. В. Кислов, Н. Н. Лебедева. – М.: САЙНС-ПРЕСС, 2004. – 272 с.
4. Авилова, И. А. Влияние промышленных электромагнитных полей на биообъекты на примере г. Курска / И. А. Авилова, М. П. Попов, Л. В. Стародубцева // Вестн. новых мед. технологий. – 2006. – Т. 13, № 2. – С. 67–70.

УДК 681.11.031.1

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ СОЛНЕЧНЫХ И ВЕТРОВЫХ ЭНЕРГОУСТАНОВОК ДЛЯ ПОЛУЧЕНИЯ ТЕПЛОВОЙ И ЭЛЕКТРИЧЕСКОЙ ЭНЕРГИИ

Орозов Р.Н.¹, Калдарова Д.К.²¹Центрально Азиатский международный Медицинский университет,²Жалал-Абадский государственный Университет им. Б. Осмонова,
г.Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В этой статье рассматриваются проблемы, с которыми сталкиваются современные солнечные и ветровые энергоустановки при получении тепловой и электрической энергии. Определены следующие проблемы: 1. Зависимость от погоды; 2. Высокая стоимость; 3. Ограничения в использовании пространства; 4. Визуальные воздействия; 5. Технические проблемы.

Несмотря на эти проблемы, разработка и использование современных солнечных и ветровых энергоустановок продолжаются, и решение многих из них находится на стадии исследований и разработок. Устранение этих проблем является критически важным шагом в целях более широкого принятия возобновляемых источников энергии для обеспечения устойчивого развития и сокращения негативного влияния на окружающую среду.

Ключевые слова: Ветрогенераторы, солнечные фотопанели, Геотермальные станции, Гидроэлектростанции, Биогазовые станции.

ЖЫЛУУЛУК ЖАНА ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСЫН ӨНДҮРҮҮ ҮЧҮН ЗАМАНБАП КҮН ЖАНА ШАМАЛ ЭЛЕКТР СТАНЦИЯЛАРЫН КОЛДОНУУ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Орозов Р.Н.¹, Калдарова Д.К.²¹Борбордук Азия эл аралык Медициналык университетинин²Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик университети
Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада заманбап күн жана шамал энергокуралмалары, жылуулук жана электр энергиясын өндүрүүдө туш болгон көйгөйлөрдү карайт. Төмөнкү көйгөйлөр аныкталган: 1. Аба ырайына көз карандылык; 2. Жогорку наркы; 3. Айлана-чөйрөдө пайдалануудагы чектөөлөр; 4. Визуалдык таасирлер; 5. Техникалык көйгөйлөр.

Бул көйгөйлөргө карабастан, заманбап күн жана шамал энергокуралмаларын өнүктүрүү жана пайдалануу уланууда жана алардын көбү үчүн чечимдер изилдөө жана өнүктүрүү стадиясында турат. Бул маселелерди чечүү туруктуу өнүгүүгө жетишүү жана айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин азайтуу үчүн кайра калыбына келүүчү энергияны көбүрөөк колдонууга карай чечүүчү кадам болуп саналат.

Негизги сөздөр: шамал генераторлору, күн фотопанельдери, геотермалдык станциялар, ГЭСтер, биогаз станциялары.

PROBLEMS OF USING MODERN SOLAR AND WIND POWER PLANTS TO PRODUCE THERMAL AND ELECTRICAL ENERGY

Oroзов R.N.¹, Kaldarova D.K.²¹Central Asian international medical University,²Jalal-Abad State University named after. B. Osmonova,
Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

This article examines the problems that modern solar and wind power plants face in producing thermal and electrical energy. The following problems are identified: 1. Dependence on weather; 2. High cost; 3. Limitations in the use of space; 4. Visual influences; 5. Technical problems.

Despite of these problems, the development and using of modern solar and wind energy systems continues, and solutions for many of them are in the research and development stage. Addressing these issues is a critical step towards greater adoption of renewable energy to achieve sustainable development and reduce environmental impacts.

Key words: Wind generators, solar photo panels, Geothermal stations, Hydroelectric power stations, Biogas stations.

Как известно, Кыргызская Республика относительно бедна энергоресурсами, особенно нефтью и газом, но ее географическое положение позволяет использовать солнечную энергию до 260 дней в году. Исходя из вышеизложенного, альтернативы использованию возобновляемых источников энергии в Кыргызстане нет. Для этого есть все условия.

Проблемы применения современных солнечных и ветровых энергоустановок для получения тепловой и электрической энергии являются актуальной темой современного общества. В условиях необходимости перехода к более устойчивой и экологически чистой энергетике, возникает ряд проблем, связанных с применением солнечных и ветровых установок. Некоторые из них включают зависимость от погодных условий, высокую стоимость установки и обслуживания, ограничения в использовании пространства, визуальные воздействия на ландшафт и окружающую среду, а также технические проблемы. Несмотря на эти проблемы, разработка и применение солнечных и ветровых энергоустановок продолжают, а разработка новых технологий и решение этих проблем становятся объектом постоянного внимания. Это направление развития имеет большой потенциал для обеспечения устойчивой и экологически чистой энергетике, снижения негативного влияния на окружающую среду и создания более устойчивого будущего. [1]

Современные солнечные и ветровые энергоустановки имеют ряд основных преимуществ, но также сталкиваются с некоторыми проблемами при их применении в быту и производстве.

Солнечные фотопанели, нагревательные и ветроустановки – это эффективные и экологически чистые источники получения тепла, электричества и горячей воды. Они всё более популярны в современных домах и предприятиях. Однако, использование таких установок может вызвать некоторые проблемы.

Одной из основных проблем является зависимость от погодных условий. Солнечные нагревательные установки требуют наличия солнечного излучения для нагревания воды или других теплоносителей. В периоды плохой погоды или низкой солнечной активности, эффективность солнечных установок снижается. Это может привести к недостаточному обеспечению горячей водой или теплом в жилых помещениях [1,3].

Существует ряд энергоустановок, предназначенных для получения тепловой и электрической энергии. В данном обзоре рассмотрим несколько из них.

1. Солнечные фотопанели: солнечные панели преобразуют солнечное излучение в электрическую энергию с помощью фотоэлектрического эффекта. Они могут быть установлены на крышах зданий или на земле, идеально в солнечных регионах. Солнечные электрогенераторы эффективны в генерации электроэнергии, но требуют соответствующей погоды и доступного солнечного света.

2. Ветрогенераторы: эти установки используют силу ветра для вращения лопастей, которые, в свою очередь, приводят генераторы в движение, чтобы производить электрическую энергию. Ветрогенераторы часто устанавливаются на открытых пространствах или на морских платформах. Они эффективно генерируют энергию, но требуют мест с достаточной скоростью ветра для оптимальной работы.

3. Геотермальные станции: эти станции используют тепло, накопленное внутри Земли, для генерации тепловой и электрической энергии. Глубокие скважины позволяют добраться до горячих слоев под поверхностью Земли, и тепло переносится на обратную поверхность для приведения в движение турбин и генераторов. Геотермальные станции эффективны и стабильны, но могут быть ограничены доступностью горячих источников.

4. Гидроэлектростанции: эти станции используют поток воды для приведения в движение турбин и генераторов. Вода приводится в движение с помощью плотин и пассажей. Гидроэлектростанции являются одними из наиболее эффективных источников возобновляемой энергии, но их наличие ограничено доступностью потока воды и конкретными местоположениями.

5. Биогазовые станции: эти станции производят энергию из органических отходов, используя биогаз. Процесс анаэробного распада органического материала приводит к выделению метана, который можно сжечь для получения тепловой или электрической энергии. Биогазовые станции эффективны в утилизации отходов и генерируют энергию, но требуют постоянного поступления органического материала.

Каждый из этих типов энергоустановок имеет свои преимущества и ограничения, и их подбор будет зависеть от конкретных условий, доступности ресурсов и энергетических потребностей. Однако, развитие и использование возобновляемых источников энергии является важной задачей для устойчивого развития и снижения воздействия на окружающую среду.

Современные солнечные нагревательные установки представляют собой инновационные системы, которые используют солнечную энергию для обогрева воды или помещений. Они предоставляют экологически чистый и эффективный способ получения тепла [1,2].

Однако, несмотря на свою эффективность, современные солнечные нагревательные установки также сталкиваются с определенными проблемами. Одна из основных проблем - это зависимость от погодных условий. При отсутствии солнечного света или при недостаточной интенсивности солнечного излучения, эффективность солнечных нагревательных установок снижается. Это может быть особенно проблематично в местах с переменной погодой или в течение зимних месяцев.

Другой проблемой является стоимость установки. Хотя солнечные нагревательные системы в долгосрочной перспективе экономичны, их начальные затраты на покупку и установку могут быть значительными. Некоторые люди могут быть не готовы инвестировать такие суммы или иметь финансовые ограничения для установки подобных систем.

Кроме того, требуется также подходящая площадь для размещения солнечных коллекторов. Некоторые дома или здания могут не иметь достаточного пространства на крыше или на других частях здания для установки солнечных коллекторов. Это может быть ограничивающим фактором при принятии решения о применении солнечных нагревательных установок.

Кроме того, обслуживание и ремонт солнечных нагревательных установок также может вызывать определенные трудности. Определенные компоненты могут требовать периодической замены или обслуживания, что требует дополнительных затрат и времени от пользователей.

Несмотря на эти проблемы, современные солнечные нагревательные установки остаются одним из наиболее экологически чистых и эффективных способов получения тепла. Многие из этих проблем могут быть преодолены с помощью правильного проектирования и планирования установки, а также с учетом местных условий и потребностей. Поэтому для тех, кто заинтересован в использовании солнечной энергии для нагрева, современные

солнечные нагревательные установки могут представлять привлекательную альтернативу традиционным системам отопления.

Одной из основных проблем солнечных энергоустановок является их зависимость от погодных условий. Солнечная энергия основывается на получении энергии от солнечного света, поэтому эффективность солнечных установок существенно снижается в пасмурные или ночные периоды. Это может ограничивать использование солнечной энергии в регионах с непостоянным солнечным освещением или в течение зимних месяцев.

Так же, проблемой применения солнечных установок является их высокая стоимость. Они требуют значительных вложений на стадии проектирования, покупки и установки солнечных панелей, инверторов и аккумуляторов. Возможность окупить такие затраты может занимать продолжительное время, что может быть финансово недоступно для некоторых пользователей или регионов.

Еще одной проблемой солнечных энергоустановок является их потребность в значительной площади для установки солнечных панелей. Установка солнечных панелей требует достаточного места на крышах зданий или на открытых участках земли, что может быть ограничением в городских районах или в уже застроенных областях.

В отношении ветровых энергоустановок одной из основных проблем является, во-первых, необходимость подбора оптимального местоположения. Высокая скорость ветра является ключевым фактором для эффективной работы ветрогенератора, поэтому места с низкой скоростью ветра будут менее подходящими для установки ветроустановок. Кроме того, неконтролируемые колебания ветра могут вызывать вибрации и шум, что может быть проблемой для окружающих среды и животных.

Еще одной проблемой ветровых энергоустановок является их визуальное воздействие на ландшафт и окружающую среду. Это может вызывать определенное неудовольствие у людей, живущих рядом с ветроэлектростанциями или находящимися вблизи них. В некоторых случаях возникает противодействие со стороны местных сообществ или организаций, что может затруднять процесс установки ветроустановок.

Однако, несмотря на эти проблемы, использование современных солнечных и ветровых энергоустановок все же продолжает расти. С развитием технологий и усовершенствованием эффективности и доступности этих систем, многие из этих проблем могут быть преодолены. Важно проводить дополнительные исследования и разработки в данной области, чтобы создать более эффективные и устойчивые системы возобновляемой энергии.

Таким образом, были определены следующие проблемы:

1. Зависимость от погоды: Солнечные установки требуют доступного солнечного света, в то время как ветровые установки нуждаются в достаточной скорости ветра. В обоих случаях погодные условия могут существенно влиять на эффективность энергоустановок, особенно в пасмурные или ночные периоды.

2. Высокая стоимость: Введение энергетических установок для получения электрической и тепловой энергии может быть дорогостоящим процессом. Но, несмотря на высокие начальные затраты, с экономической точки зрения использование возобновляемых источников энергии на длительной дистанции является более эффективным.

3. Ограничения в использовании пространства: Инфраструктура для солнечных и ветровых установок требует значительного пространства на крышах зданий или на открытых участках земли. В густонаселенных районах возможности установки таких систем могут быть ограничены.

4. Визуальные воздействия: Солнечные и ветровые установки могут изменять облик ландшафта и визуально воздействовать на окружающую среду. Некоторые люди могут считать эти изменения неприемлемыми и возражать против установки таких систем.

5. Технические проблемы: Возможны технические проблемы, связанные с обслуживанием и ремонтом солнечных и ветровых энергоустановок. Например, необходимость периодической замены компонентов и обслуживания систем может требовать дополнительных затрат и времени.

Несмотря на эти проблемы, разработка и использование современных солнечных и ветровых энергоустановок продолжаются, и решение многих из них находится на стадии исследований и разработок. Устранение этих проблем является критически важным шагом в целях более широкого принятия возобновляемых источников энергии для обеспечения устойчивого развития и сокращения негативного влияния на окружающую среду.

Литература

1. Возобновляемые источники энергии: учебное пособие для вузов/ А. Дж. Обозов, Р. М. Ботпаев - Бишкек, изд., 2010 г. - 218 с.
2. Лукутин Б.В., Суржикова О.А., Шандарова Е.Б. Возобновляемая энергетика в децентрализованном электроснабжении. – М.: Энергоатомиздат, 2008. – 231 с.
3. Городов Р.В, Губин В.Е., Матвеев А.С. Нетрадиционные и возобновляемые источники энергии: Учебное пособие. – Томск: Изд-во Томского политех. ун-та, 2009. – 294 с.

УДК: 533:6.078

РАДИОАКТИВДҮҮЛҮК АЖЫРОО КУБУЛУШУН МОДЕЛДЕШТИРҮҮ

Осконбаев М.Ч.¹, Алиева Ч.М.², Асанова А.³^{1,2,3} Ош мамлекеттик университети, Ош ш., Кыргыз Республикасы

Аннотация

Бул илимий баяндама виртуалдык лабораторияны аткарууга арналган. Заман талабына ылайык физикалык лабораторияларды түздөн түз көрсөтүү көптөгөн кыйынчылыктарды жаратууда. Ошондуктан студенттерге көргөзмөлүү болгондой шарт түзүү үчүн виртуалдык лабораторияларды иштеп чыгуу зарылчылыгы келип чыгууда. Бул илимий баяндамада радиоактивдүүлүк ажыроо кубулушу виртуалдык лаборатория катары аткарылып, тиешелеш чоңдуктары эсептелип чыккан. Тогуз элементтин б.а. магний, сера, марганец, ниобий, серебро, йод, тантал, сымап жана таллий элементтеринин ар биринин радиоактивдүүлүк ажыроо закондорунун графиги алынып, активдүүлүктүн турактуулуктары эсептелген.

Ачык сөздөр: радиоактивдүүлүк, жарым ажыроо мезгили, активдүүлүктүн турактуулугу, симуляция, магний, сера, марганец, ниобий, серебро, йод, тантал, сымап жана таллий.

МОДЕЛИРОВАНИЕ ЯВЛЕНИЯ РАДИОАКТИВНОГО РАСПАДА

Осконбаев М.Ч.¹, Алиева Ч.М.², Асанова А.³^{1,2,3} Ошский государственный университет, г. Ош, Кыргызская Республика

Аннотация

Настоящий научный доклад посвящен проведению виртуальной лаборатории. Непосредственное представление физических лабораторий в соответствии с требованиями времени создает много трудностей. Поэтому необходимо развивать виртуальные лаборатории для создания выставочной среды для студентов. В этом научном отчете явление распада радиоактивности было выполнено как виртуальная лаборатория, и были рассчитаны соответствующие значения. Из девяти элементов, т.е. Был построен график законов распада радиоактивности каждого из элементов магния, серы, марганца, ниобия, серебра, йода, тантала, ртути и таллия и рассчитаны константы активности.

Ключевые слова: радиоактивность, период полураспада, стабильность активности, моделирование, магний, церий, марганец, ниобий, серебро, йод, тантал, ртуть и таллий.

SIMULATION OF THE PHENOMENON OF RADIOACTIVE DECAY

Oskonbaev M.Ch.¹, Aliyeva Ch.M.², Asanova A.³^{1,2,3} Osh State University, Osh city, Kyrgyzstan

Annotation

This scientific report is devoted to the implementation of a virtual laboratory. Direct representation of physical laboratories in accordance with the requirements of the time creates many difficulties. Therefore, it is necessary to develop virtual laboratories to create an exhibition environment for students. In this scientific report, the radioactivity decay phenomenon was performed as a virtual laboratory and the corresponding values were calculated. Of the nine elements, i.e. A graph of the decay laws of the radioactivity of each of the elements of magnesium, sulfur, manganese, niobium, silver, iodine, tantalum, mercury and thallium was plotted and the activity constants were calculated.

Key words: radioactivity, half-life, activity stability, modeling, magnesium, cerium, manganese, niobium, silver, iodine, tantalum, mercury and thallium.

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргызда “ миң уккандан бир көргөн ” деген жакшы сөз бар. “Ааламдын көркүн көз ачат, адамдын көркүн сөз ачат”, “бийик тоого чыксаң- көзүн ачылат, жакшы менен сүйлөшсөң көңүлүн ачылат” деген макалдар дүйнөнү таанып

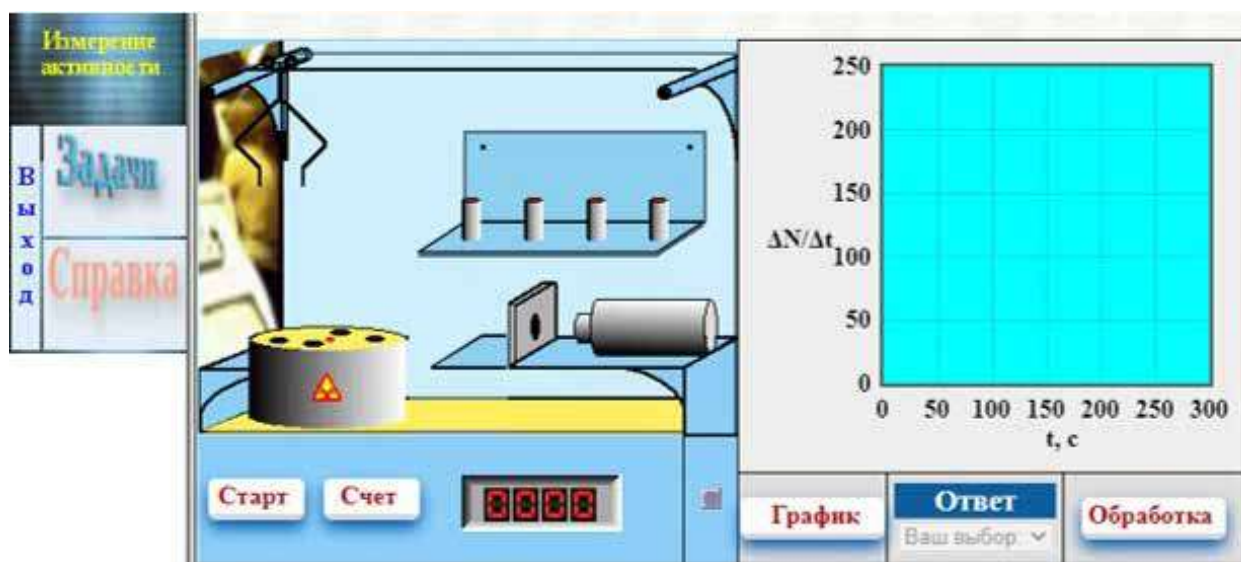
билүүдөгү көрсөтмөлүүлүктүн ордун баса белгилегендей. Физика жомок эмес. Физиканы таанып билүүдө студент өз колу менен кармап, керек болсо өлчөөлөрдү ишке ашыруучу эксперименталдык сабак. Ошондуктан студенттерге көргөзмөлүү сабак өтүү билимдин сапатына таасирин тийгизет. Тилеке каршы, азыркы мезгилде баардык эле ЖОЖдордо, баардык эле мектептерде физикалык приборлор жана эксперименталдык курулмалар менен заманбап жабдылган эмес. Ал физикалык приборлорду жана эксперименталдык курулмаларды бизде жана коңшу мамлекеттерде жасоочу заводдор жок. Эң жакын завод Россия федерациясында, Европа жана башка мамлекеттерде жасалат. Аны сатып алуу көптөгөн суммадагы акча каражатты талап кылат.

Бул көйгөйлүү маселени окумуштуулар виртуалдык лабораторияларды түзүү менен түзүлгөн виртуалдык лабораторияларды кайрадан ЖОЖдогу студенттерге же мектеп окутуучуларына ылайыктап иштеп чыгуу менен чечүүдө. Ошондуктан виртуалдык лабораторияларды түзүү жана кайрадан иштеп чыгуу актуалдуу маселе бойдон калууда.

Виртуалдык лаборатория бул “курулмалары жок, чыныгы эксперименттерди жүргүзүүгө мүмкүндүк берген аппараттык-программалык комплекс” [4]. Виртуалдык лабораторияларды түзүү жана аткаруу чет мамлекеттерде жана жергиликтүү окумуштуулар тарабынан түрдүүчө жолдор менен чечилүүдө. ОшМУнун доценти Ж.Эгембердиев [5-6], Л. Бокоева [1], виртуалдык лабораториялар жана симуляторлор [7] Barsic атайын программасынын [2] жардамы менен аткарылуучу виртуалдык лабораториялар жана [3] эмгектерди саноого болот.

Изилдөө объектиси жана изилдөөнүн усулу: Изилдөө объектиси болуп радиоактивдүү кубулуштун ажыроо закону жана изилдөөнүн усулу болуп, виртуалдык лаборатория менен өлчөөлөрдү жүргүзүү жана радиоактивдүүлүктүн активдүүлүгүн математикалык жол менен эсептөө.

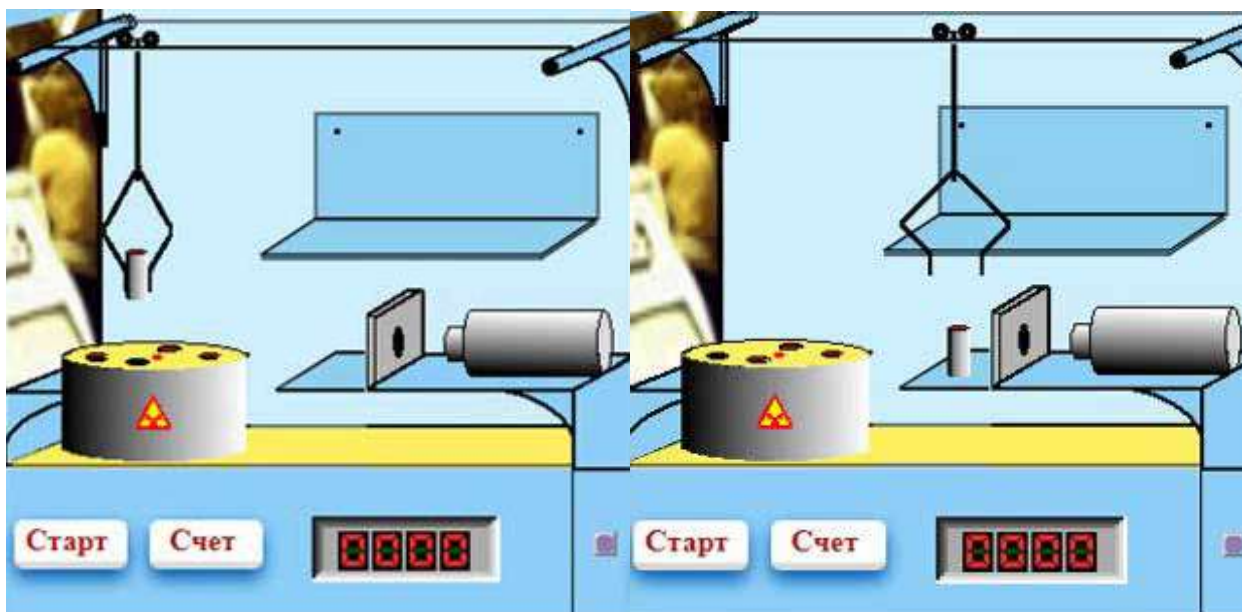
Изилдөөнүн жыйынтыгы: Бул виртуалдык лабораториянын негизги өзгөчөлүгү – радиоактивдүү элемент менен студенттер иш алып барбайт. Радиоактивдүүлүктүн ажыроо законун үйрөнүүчү виртуалдык лабораторияны ачабыз.

1 – сүрөт

Натыйжада 1- сүрөттө көрсөтүлгөн бет ачылат. “Измерение активности” деген көрсөтмөнү басабыз да виртуалдык жумушту аткара баштайбыз. Виртуалдык лаборатория нейтрондордун

булагынан, бөлүкчөлөрдү эсептөөчү курулмадан жана үлгүлөрдү жылдыруучу механизмден турат. Нейтрондордун булагы бар атайын идишке үлгүлөр салынып, нейтрондордун жардамы менен үлгүлөрдө радиоактивдүү ядролорду пайда кылышат. Үлгүлөрдүн ажыроо турактуулугун өлчөп, кайсы химиялык радиоактивдүү элемент экендигин аныктагыла. Өлчөөнү каттоочу прибор эсептеп бүткөнгө чейин кайталап, жүргүзгүлө. Импульстардын санын жана өлчөө убакытыларын жазып алгыла. Көпчүлүк элементтердин кыска убакытта гана нурдануусун эске алгыла. “Старт” деген команданы бергенибизде компьютер баардык үлгүлөрдү нейтрондордун булагы турган идишке жайгаштырат. Бул абал 2-сүрөттө көрсөтүлгөн.

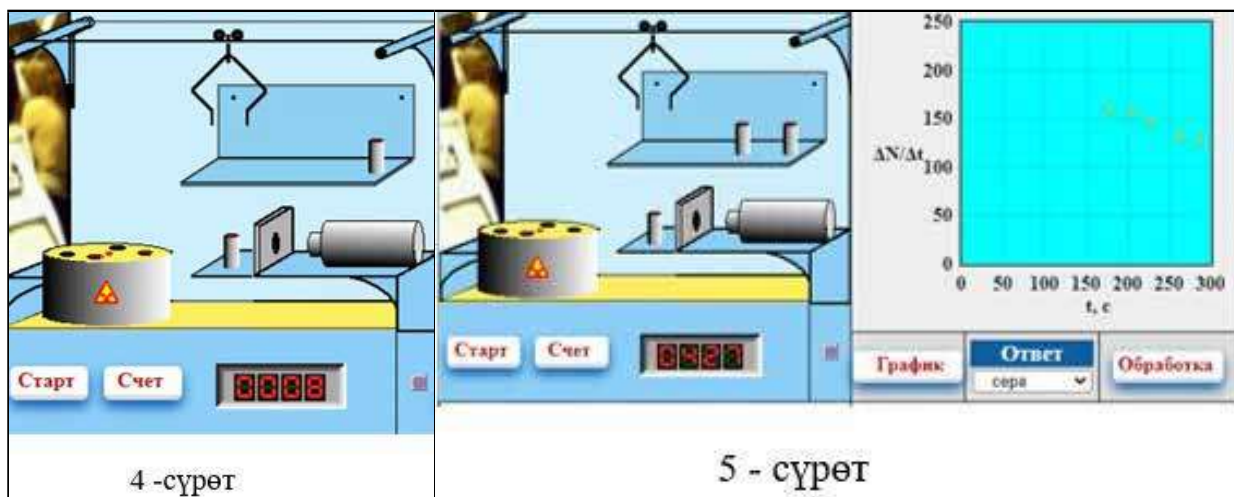

2 - сүрөт

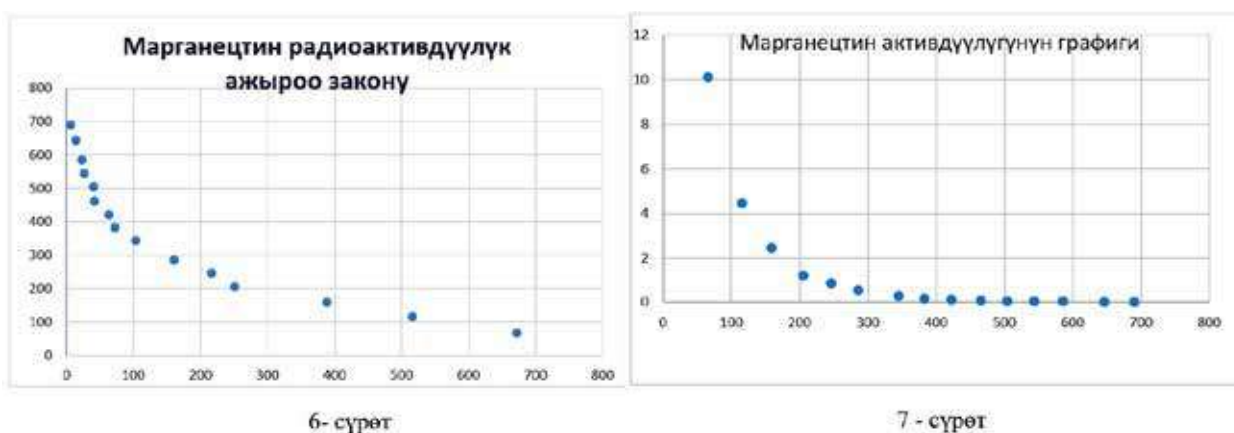
3 – сүрөт

Андан кийин дагы “старт” деген команданы берсек, компьютер радиоактивдүү үлгүнү 3-сүрөттө көрсөтүлгөндөй каттоочу прибордун астына жайгаштырат. Андан кийин “счет” командасын басабыз. Натыйжада радиоактивдүү элементтен чыккан нурларды каттоочу прибор эсептей баштайт. Импульстардын санын, ар бир импульсту санагандагы убакытты жазып, акыркы радиоактивдүү ажыроого чейин эсептөөнү жүргүзөбүз. Андан кийин 4-сүрөттө көрсөтүлгөндөй кийинки элементти эсептөөчү курулмага коюуп, ошол эле виртуалдык экспериментти аягына чейин жүргүзөбүз. Ошентип төрт радиоактивдүү изотоптордун баардыгынын радиоактивдүү ажыроо процесстерин виртуалдык лабораториянын жардамы менен толук аткарып чыгабыз. Эксперимент аягына чыккандан кийин кайсы элементтин радиоактивдүү ажыроо кубулушун аныктагандыгыбызды билүү максатында “ответ” деген кнопкадан ар бир элементти текшере баштайбыз. Эгерде биз өлчөгөн виртуалдык эксперименттеги жыйынтыктар тиешелүү элементке туура келбесе анда компьютер “неправильно” деген жоопту берет. Качан гана биз өлчөгөн радиоактивдүү элементти компьютер тааныса гана “правильно” деген жоопту берет. Бул мисал катары 5 – сүрөттө берилген жана “сера” элементи экендиги көрсөтүлгөн. Виртуалдык эксперимент аягына чыккандан кийин үлгүсү биринчи таблицанда көрсөтүлгөндөй тартипте эксперименталдык жыйынтыктарды жазып чыгабыз. Ошондой эле таблицанда радиоактивдүүлүктүн активдүүлүгү да берилген. Аны эсептеп чыгып ар бир өлчөө убакысындагы берилиштердин

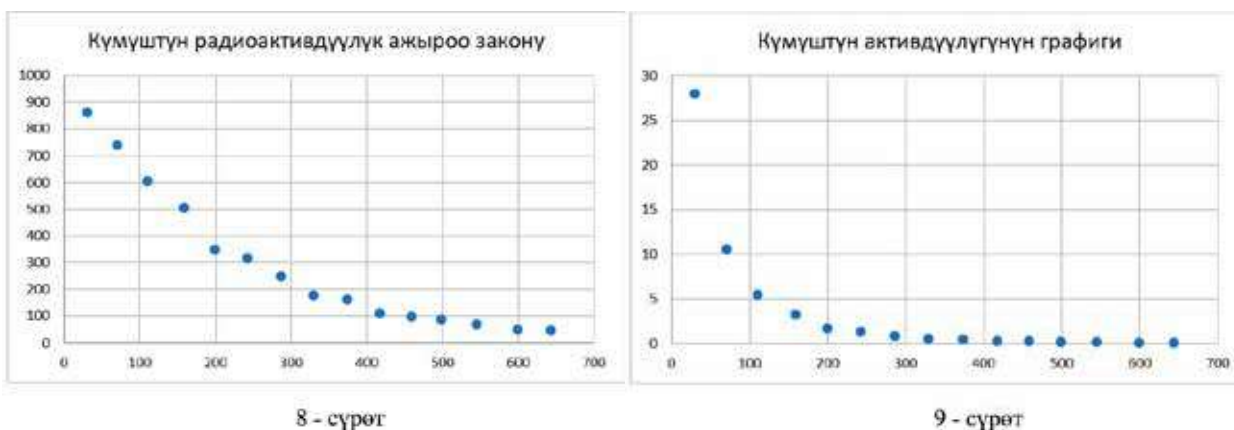
тушуна жазып чыгабыз. Андан кийин бизге керектүү болгон, радиоактивдүү изотоптордун радиациялык ажыроосунун убакыттан болгон көз карандылыгына жана ошол элеизотоптун активдүүлүгүнүн убакыттан болгон көз карандылык графиктерине ээ болобуз.

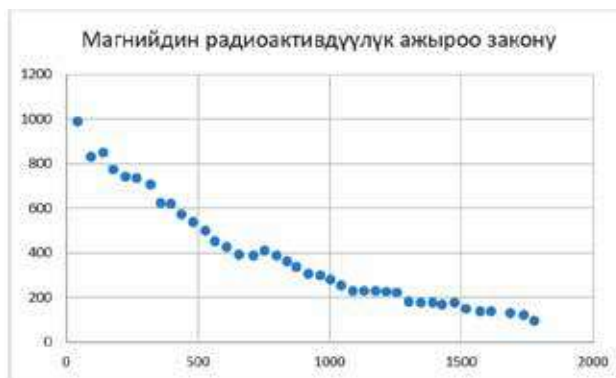
6 – сүрөттө марганецтин радиоактивдүүлүк ажыроо закону жана 7 – сүрөттө марганецтин активдүүлүгүнүн виртуалдык экспериментте өлчөнгөн жана тиешелеш түрдө эсептелген графиктери берилген.

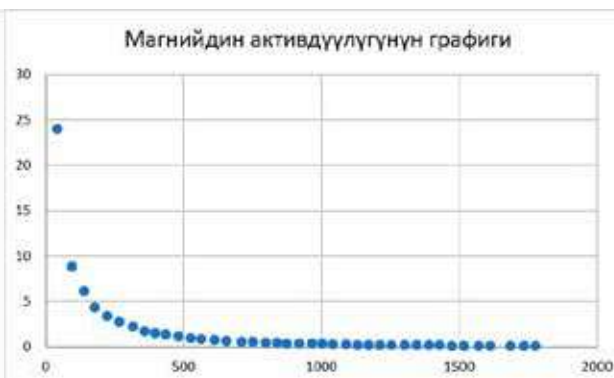
8 – сүрөттө күмүштүн радиоактивдүүлүк ажыроо закону жана 9 – сүрөттө күмүштүн активдүүлүгүнүн виртуалдык экспериментте өлчөнгөн жана тиешелеш түрдө эсептелген графиктери берилген.

10 – сүрөттө магнийдин радиоактивдүүлүк ажыроо закону жана 11 – сүрөттө магнийдин активдүүлүгүнүн виртуалдык экспериментте өлчөнгөн жана тиешелеш түрдө эсептелген графиктери берилген.

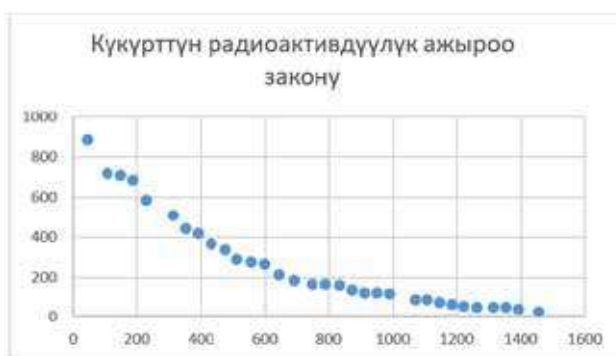

10 - сүрөт

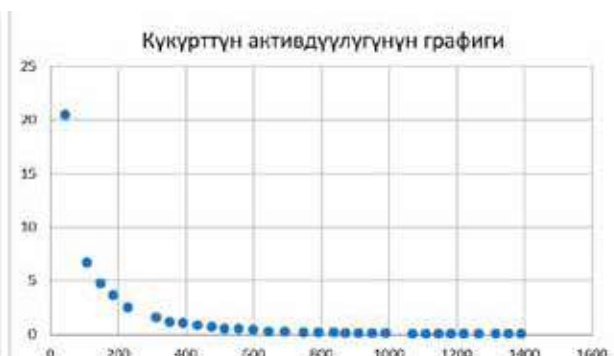

11 - сүрөт

12 – сүрөттө күкүрттүн радиоактивдүүлүк ажыроо закону жана 13 – сүрөттө күкүрттүн активдүүлүгүнүн виртуалдык экспериментте өлчөнгөн жана тиешелеш түрдө эсептелген графиктери берилген.

12 - сүрөт

13 - сүрөт

Жогорудагы сүрөттөрдөн көрүнүп тургандай, виртуалдык эксперименталдык ийрилерди анализдеп, марганец жана күмүштүн изотопторунун радиоактивдүү ажыроо законунун убакыттан болгон көз карандылык графиги менен радиоактивдүү изотоптун активдүүлүгүнүн көз карандылык графиги бири бири менен дээрлик дал келет. Ал эми магний менен күкүрттүн радиоактивдүү ажыроо законунун убакыттан болгон көз карандылыгы менен радиоактивдүү изотоптун активдүүлүгүнүн көз карандылык графигинин ортосунда дээрлик айырмачылыктар байкалат. Бул айырмачылык көбүнчө радиоактивдүүлүк ажыроо закондорунда орундалган жана ал радиоактивдүүлүктүн экспоненциалдык азаюусу ыктымалдуулук мүнөзгө ээ болуп, теория менен дал келбестиги көрүнүп турат. Ал эми ошол эле элементтердин активдүүлүгүнүн убакыттан болгон көз карандылык графиги теориялык эсептөөлөр менен дээрлик дал келет. Бул виртуалдык лабораториялык эксперименттин жыйынтыгын мектеп курсунда дагы, жогорку окуу жайлардагы физик адистиктерин окутууда дагы эффективдүү пайдаланууга болот. Радиоактивдүү ажыроону изилдөөнүн практикалык мааниси, жаратылыш байлыктарын издөө үчүн жана криминалистикада активациялык анализ усулу катары колдонулат.

Корутунду. Радиоактивдүү элементтердин ажыроо закон ченемдүүлүгүн үйрөнүү үчүн виртуалдык лабораториянын жардамы менен эксперименталдык өлчөөлөр жүргүзүлдү, радиоактивдүү изотоптордун активдүүлүгү эсептелинди жана виртуалдык эксперименттин жыйынтыгы боюнча ажыроо закону менен активдүүлүгүнүн көз карандылык графиктери тургузулуп, теориялык изилдөөлөр менен салыштырылды.

Ошондой эле авторлор тарабынан физика адистигинде окуган студенттер үчүн ушул изилдөөнүн негизинде бир лабораториянын баяндамасы жазылып, жумушту аткаруунун тартиби берилип, аягында 25 суроону камтыган тесттик тапшырмалар тиркелип, виртуалдык лаборатория иштелип чыкты.

Адабияттар

1. Бокоева Л. Виртуальные лаборатории по физике. - С- Петербург. – 2012.
2. Боярский К.К., Монахов В.В., Евстингнеев Л.А.. Виртуальная лаборатория по физике в WWWди 10-11классов. - СПб. - 1998. -75 с.
3. Осмонбаев М.Ч., Курбаналиев А.Ы., Алиева Ч.М. Баллистикалык кыймылды виртуалдык лабораториянын жардамында окуп үйрөнүүнүн ыкмалары. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, -Бишкек, №5, 2021. Стр.8-12
4. Трухин А.В. «Об использовании виртуальных лабораторий в образовании» // Открытое и дистанционное образование. – 2002. – № 4 (8) .
5. Эгембердиев Ж., Оморалиева З. Физикалык практикум. Электромагнетизм. - Ош. -2012. -141 б.
6. Эгембердиев Ж. Кожобекова П., Мамасадыкова Ж. Физикалык практикум. - Ош. - 2008. - 146 б.
7. <http://sunspire.ru>

УДК 004.43

DJANGO 4.0 ВЕБ-ФРЕЙМВОРКУ: ЖАҢЫ МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨР ЖАНА ЖАҢЫРТУУЛАР

Пирматов А.З.¹, Санжарбек кызы К.²,
^{1,2}Ош мамлекеттик университети, Ош, Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада популярдуу Django веб-фреймворкунун акыркы жаңыланган 4.0 чыгарылышын изилдейбиз. Бул жаңыртуу веб-иштеп чыгуучулардын тажрыйбасын кыйла жакшыртуу менен, көптөгөн жаңы функцияларды жана жаңыланууларды алып келди.

Биз заманбап жана жогорку өндүрүмдүүлүктөгү веб тиркемелерди түзүүчүлөргө жаңы куралдарды жана берилгендер базасы менен натыйжалуу иштөө үчүн, асинхрондук колдоону кошуу менен, объектик-реляциондук чагылтырууну (ORM) өнүктүрүп, негизги өзгөрүүлөрдү кийрүүнү карабыз. Кошумчалай кетсек, мында Django 4.0ду коопсуз тиркемелерди иштеп чыгуу үчүн бекем кылган коопсуздукту жана аутентификацияны жакшыртууларды талкуулайбыз. Бул макаланы окуу менен, сиз Django 4.0 кандай артыкчылыктарды берерин жана веб – тиркемелерди иштеп чыгуучулар үчүн кандай жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачарын түшүнүүгө жардам берет. Бул веб-технология дүйнөсүндө алдыда болууну каалагандар үчүн абдан пайдалуу жана керектүү маалыматтар болуп саналат.

Ачкыч сөздөр: Django, асинхрондук колдоо, веб-тиркеме, объектик-реляциондук чагылтыруу, функциялар, коопсуздук, аутентификация.

DJANGO 4.0: НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ И УЛУЧШЕНИЯ

Пирматов А.З.¹, Санжарбек кызы К.²,
^{1,2}Ошский государственный университет, Ош, Кыргызстан

Аннотация

В данной статье, мы подробно исследуем последнее обновление популярного веб-фреймворка Django - версию 4.0. Это обновление принесло множество новых функций и улучшений, которые значительно улучшают опыт веб-разработки. Мы рассматриваем ключевые изменения, включая асинхронную поддержку, усовершенствования в объектно-реляционном отображении (ORM) для более эффективной работы с базой данных, и новые инструменты для разработчиков, позволяющие создавать современные и высокопроизводительные веб-приложения. Кроме того, мы обсуждаем улучшения в безопасности и аутентификации, что делает Django 4.0 более надежным для разработки безопасных приложений. Чтение статьи поможет вам понять, какие преимущества предоставляет Django 4.0 и какие новые возможности открываются для разработчиков в области веб-разработки. Это обязательное чтение для тех, кто стремится оставаться впереди в мире веб-технологий.

Ачкыч сөздөр: Django, асинхронная поддержка, веб-приложение, объектно-реляционное отображение, функция, безопасность, аутентификация.

DJANGO 4.0: NEW FEATURES AND IMPROVEMENTS

Pirmatov A.¹, Sanzharbek kyzy K.²,
^{1,2}Osh State University, Osh, Kyrgyzstan

Abstract

In this article, we extensively explore the latest update of the popular web framework, Django 4.0. This update has introduced a multitude of new features and improvements that significantly enhance the web development experience. We delve into the key changes, including asynchronous support, enhancements in Object-Relational Mapping (ORM) for more efficient database operations, and new developer tools that empower the creation of modern and high-performance web applications. Furthermore, we discuss security and authentication enhancements, making Django

4.0 a more reliable choice for building secure applications. Reading this article will help you understand the advantages Django 4.0 offers and the new opportunities it opens up for web developers. It is essential reading for those aiming to stay ahead in the world of web technologies.

Keywords: Django, asynchronous support, web application, Object-Relational Mapping, function, security, authentication.

Киришүү. Python - жөнөкөй синтаксистүү жана кеңири колдонулган, кроссплатформалык универсалдуу программалоо тили. Анын жардамы менен - ботторду түзүүдөн баштап, тиркемелерди, веб-сайттарды иштеп чыгууга жана ал тургай машиналык окутууга чейинки ар кандай өлчөмдөгү көйгөйлүү маселелерди чечүүгө болот. Ошону менен бирге, даяр модулдары жана пакеттик коддору бар Python тилинде жазылган көптөгөн фреймворкторду жана библиотекаларды колдонуп жүрөбүз. Ошондой веб-фреймворктордун бири – Django.

Django - бул веб-тиркемелер үчүн популярдуу жана көп функциялуу веб- фреймворк, ошондой эле Python тилиндеги даяр чечимдердин, компоненттер, модулдар, утилиталар жана библиотекалардын жыйындысы болуп саналат.

Django– бул тез өнүгүү, системанын функцияларына жана масштабдуу долбоорлорго оңой өзгөртүүлөрдү киргизүү мүмкүнчүлүгү, коопсуздуктун жогорку деңгээлин жана кызматтардын туруктуу иштешин камсыз кылып туруучу веб- фреймворк.

Django 4.0 веб-фреймворку. Django нун акыркы 4.0 версиясы - аны андан бетер күчтүү жаратып, веб-тиркемелерди түзүүчүлөргө жана иштеп чыгуучуларга ыңгайлуу кылуу менен, бир нече жаңы функцияларды жана жаңыртууларды алып келди. Бул макалада жаңы версиядагы бардык өзгөрүүлөргө, жаңыртууларга жана жаңы кошулган системаларга токтолобуз.

Алгач, жаңы берилгендер базаларын колдоодон баштайлы. . Django 4.0 CockroachDB жана CrateDB сыяктуу жаңы берилгендер базаларына колдоо көрсөтөт. Бул берилгендер базаларын колдонуу - масштабдуу жана ишенимдүү веб-тиркемелерди иштеп чыгуу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат.

CockroachDB - бул бөлүштүрүлгөн берилгендерди башкаруу системасы болуп, ал жогорку жеткиликтүүлүктү, масштабдуулукту жана ишенимдүүлүктү камсыз кылуу үчүн иштелип чыккан. Ал Google Spanner шыктандырган архитектурасына негизделген жана глобалдуу жана каталарга чыдамдуу тиркемелерди түзүүгө ылайыкташкан. CockroachDB не-гизги өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр кирет:

- Горизонталдык масштабдоо: CockroachDB – берилгендер базасын горизонталдуу түрдө бир нече серверлерде, атүгүл бир нече географиялык аймакта оңой масштабдоого мүмкүндүк берет.
- Жогорку жеткиликтүүлүк: Бул репликацияны жана жүктөмдөрдү автоматтык баланшташтыруу аркылуу маалыматтардын жогорку жеткиликтүүлүгүн камсыз кылат.
- Транзакциялык бүтүндүүлүк: CockroachDB берилгендер базасын башкаруу системасы ACID-транзакциясын колдойт, бул берилген маалыматтардын ишенимдүүлүгүн камсыздайт.
- SQL-шайкештик: Ал веб-тиркеме иштеп чыгуучулардын ыңгайлуулугу үчүн көптөгөн SQL мүмкүнчүлүктөрүн камсыз кылат.

CrateDB – бул аналитикалык маалыматтарды жана убактылуу удаалаштыктарды иштетүү жана сактоо боюнча адистештирилген ачык бөлүштүрүлгөн берилгендер базасын башкаруу системасы. Ал төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ:

- Аналитика жана убактылуу удаалаштыктарды сактоо: CrateDB - чоң көлөмдөгү берилген маалыматтарды анализдөөгө жана убактылуу удаалаштыктарды сактоого ыңгайлаштырылган.
- SQLга - окшош талап кылуусу: SQL- тилине окшош берилгендер менен иштөөсү, колдонуучулар үчүн өтө ыңгайлуулукту жаратат.

- Ийкемдүү масштабдоо: CrateDB чоң көлөмдөгү маалыматтарды иштетүү үчүн түйүндөрдү кошууга мүмкүндүк берүүчү горизонталдуу масштабдоону колдойт.
- Elasticsearch интеграциясы: CrateDB системасы Elasticsearch менен интеграцияланып, бир системада толук тексттик издөөнү жана маалыматтарды анализдөөнү камсыздайт.

Ошентип, CockroachDB ар кандай тиркемелерди, анын ичинде транзакцияларды көзөмөлдөйт, ал эми CrateDB аналитикалык жана убактылуу удаалаштыктардын маалыматтарына адистештирилген.

Андан кийинки эле, Django 4.0 веб-фреймворкундагы жаңыртуулардын бири болуп - ORM (Object Relational Mapping- объектке реляциялык чагылтуу) эсептелет. Мында, берилгендер базасынын таблицаларынын алиастарын түзүү үчүн жаңы .alias() функциясын, ошондой эле .prefetch_related() жана .select_related() функцияларын агрегаттык функциялар менен бирдикте колдоно аласыз. Бул иштеп чыгуучуларга берилген маалыматтар базасына ийкемдүү жана натыйжалуу суроо-талаптар берүүгө мүмкүндүк берет. Мисалдар:

.alias() функциясынын татаал талаптарды аткарууга колдонулушу:

```
from django.db import models
class Product(models.Model):
    name = models.CharField(max_length=100)
    price = models.DecimalField(max_digits=5, decimal_places=2)
    class Order(models.Model):
        product = models.ForeignKey(Product, on_delete=models.CASCADE)
        quantity = models.IntegerField()
        total_price = models.DecimalField(max_digits=10, decimal_places=2)
        # Талаа үчүн алиас менен суроо-талап түзөбүз
        orders = Order.objects.annotate(
            product_name=models.F('product__name'))
        # Эми алиасты суроо-талапта колдонсо боло берет
        for order in orders:
            print(f'Product: {order.product_name}, Quantity: {order.quantity}, Total Price: {order.total_price}')
```

.prefetch_related() – алдын ала байланган объектерди жүктөө жана берилгендер базасына кайрылуу талаптарын азайтуу үчүн колдонуу:

```
from django.db import models
class Author(models.Model):
    name = models.CharField(max_length=100)
    class Book(models.Model):
        title = models.CharField(max_length=100)
        author = models.ForeignKey(Author, on_delete=models.CASCADE)
        # Кошуча суроо-талап кылбоо үчүн, китептерди авторлору менен жүктөйбүз
        books = Book.objects.prefetch_related('author')
    for book in books:
        print(f'Title: {book.title}, Author: {book.author.name}')
```

Аутентификация жана коопсуздук веб - тиркемесин иштеп чыгуунун негизги аспектилеринин бири болуп саналат. Django 4.0 версиясында коопсуздук жана аутентификация чөйрөлөрүндө бир нече маанилүү өзгөртүүлөрдү жана жакшыртууларды алып келди. Алар төмөнкүлөр:

1. Жаңыланган аутентификация системасы: Django 4.0 жаңыртылган аутентификация тутумун камсыздайт, бул колдонуучулардын коопсуз кирүү мүмкүнчүлүгүн берет. Бул

- катаал чабуулдардан коргоону жана OAuth же SAML сыяктуу аутентификациянын кошумча ыкмаларын конфигурациялоо мүмкүнчүлүгүн камтыйт.
2. Жакшыртылган сырсыз коопсуздугу: Django 4.0 колдонуучу сырсыздөрүн иштетүү жана сактоо ыкмасына өзгөртүүлөрдү киргизип, аларды коопсузураак кылды. Коопсуз ыкмалар менен хэштеген сырсыздөр, эми сырсыздөрдүн чыгып кетүү коркунучун азайтты.
  3. Жакшыртылган сеанс коопсуздугу: Django 4.0 коопсуздукту жакшыртуу жана маалыматтын агып кетүү коркунучун азайтуу үчүн сеанс жөндөөлөрүн ыңгайлаштыруу мүмкүнчүлүгүн жаңылады.
  4. Коопсуздук Мониторинги: Django 4.0 колдонмонун коопсуздуктуна мониторинг жүргүзүү үчүн куралдарды киргизди, бул сизге потенциалдуу коопсуздук коркунучтарын аныктоого жана аларга жооп берүүгө мүмкүндүк берет.
  5. Жаңыланган көз карандылыктар: Django 4.0 ошондой эле коопсуздукту жана эң акыркы стандарттарга шайкеш келүүнү камсыз кылуу үчүн көз карандылыктарга жана үчүнчү тараптын китепканаларына жаңыртууларды киргизди.

Миграциядагы жаңыртуулар. Django нун 4-версияда миграциялар жакшыртылган. Эми миграциянын моделдин атын өзгөртүү, талаанын атын өзгөртүү жана талааны null=Trueден null=Falseге өзгөртүү сыяктуу ийкемдүү жолдор менен башкара алабыз. Миграциялардын ортосундагы көз карандылыкты көзөмөлдөө механизми да өркүндөтүлдү.

Тестирлөөнү өнүктүрүү. Django 4 – чү версиясында тестирлөөгө бир нече жаңыртууларды киргизилди. Эми жөнөкөй тесттерди түзүү үчүн жаңы SimpleTestCase классын колдоно жана ошондой эле тестти аткаруу ылдамдыгын жогорулатуу үчүн параллелдүү тесттерди жүргүзө алабыз.

Корутунду. Бул макаланы Django 4.0 боюнча жыйынтыктоо үчүн, бир нече негизги пункттарды жана веб тиркемелерди иштеп чыгуу үчүн Django акыркы версиясын колдонуунун маанилүүлүгүн белгилей кетүү керек.

Иновациялар жана өркүндөтүүлөр: Django 4.0 бир катар инновацияларды жана жакшыртууларды алып келген негизги жаңыртууну сунуштайт. Бул өзгөрүүлөргө асинхрондук колдоо, жакшыртылган Объектик-реляциялык колдоо (ORM), заманбап технологиялар менен интеграция жана башкалар кирет.

Аткаруучулук жана масштабдуулугу: Django 4.0 эң сонун аткаруулукту жана масштабдуулукту камсыз кылуу менен, бул аны чакан жана чоң долбоорлор үчүн идеалдуу тандоо экендигин далилдейт.

Коопсуздук: Django 4.0 коопсуздукка олуттуу басым жасайт. Аутентификация, сырсыз менен иштөө жана чабуулдан коргонуунун өркүндөтүлүшү колдонмолорунуздун коркунучтардан корголушун камсыздайт.

Колдонуунун жөнөкөйлүгү: Көптөгөн жаңы мүмкүнчүлүктөргө карабастан, Django иштеп чыгуучулардын ишин жеңилдеткен жөнөкөй жана интуитивдик негиз бойдон кала берет.

Шайкештик жана колдоо: Django 4.0 Python тилинин акыркы версиялары менен шайкеш келет жана заманбап иштеп чыгуу куралдарын камсыз кылат.

Веб-тиркемелерин иштеп чыгуу үчүн Django акыркы версиясын колдонуунун маанилүүлүгүн баалабай коюуга болбойт. Бул жаңыртуу иштеп чыгуучуларга күчтүү, коопсуз жана жогорку функционалдык тиркемелерди түзүү үчүн керектүү заманбап куралдардын бири болуп саналат. Django 4.0 менен, биздин долбоорлор - веб-технологиялар дүйнөсүндө актуалдуу жана атаандаштыкка жөндөмдүү бойдон кала берээрине ишене алабыз.

Алынган библиографиялык булактар

1. Django 4.0 версиясынын официалдуу документациясы. <https://docs.djangoproject.com/en/4.0/>
2. "Django for Beginners" практикалык колдонмо. <https://djangoformbeginners.com/introduction/>

УДК 517.956

КРАЕВЫЕ ЗАДАЧИ ДЛЯ МОДЕЛЬНОГО ПСЕВДО-ПАРАБОЛО-ГИПЕРБОЛИЧЕСКОГО УРАВНЕНИЯ ЧЕТВЕРТОГО ПОРЯДКА

Пирматов А.З.¹, Абдикаар кызы А.², Ашырбек кызы Т.³,
^{1,2,3}Ошский государственный университет Ош, Кыргызстан

Аннотация

Предметом исследования является корректные краевые задачи для дифференциальных уравнений высокого порядка. Цель данной работы является изучение корректных краевых задач для псевдо-параболо-гиперболического уравнения четвертого порядка в частных производных. В исследовании использованы метод понижения порядка, с помощью которых доказана единственность решения задачи. Доказана существование и единственность решения первой краевой задачи для модельного псевдо-параболо-гиперболического уравнения четвертого порядка. Научная и практическая ценность: Путем понижения порядка уравнения задача сведена к краевой задаче для дифференциального уравнения второго порядка. Получена представление решения задачи через функции Грина. Полученные результаты можно применять в обучении студентов и магистрантов математических специальностей.

Ключевые слова: краевые задачи, существование, единственность, функция Грина, псевдо-параболо-гиперболическое уравнение.

ЖЕКЕЧЕ ТУУНДУЛУУ ТӨРТҮНЧҮ ТАРТИПТЕГИ МОДЕЛДИК ПСЕВДО-ПАРАБОЛО-ГИПЕРБОЛИКАЛЫК ТЕНДЕМЕ ҮЧҮН ЧЕК АРАЛЫК МАСЕЛЕЛЕР

Пирматов А.З.¹, Абдикаар кызы А.², Ашырбек кызы Т.³,
^{1,2,3}Ош мамлекеттик университети, Ош, Кыргызстан

Аннотация

Изилдөөнүн предмети болуп жогорку тартиптеги дифференциалдык теңдемелер үчүн так чек аралык маселелер саналат. Изилдөөнүн максаты – жекече туундулуу төртүнчү тартиптеги моделдик псевдо-параболо-гиперболикалык теңдемелер үчүн чек аралык маселелерди үйрөнүү. Изилдөөдө энергиянын интегралдар методу колдонулуп, анын жардамында маселенин чечиминин жалгыздыгы далилденди. Төртүнчү тартиптеги коэффициенти өзгөрмө болгон псевдо-параболо-гиперболикалык теңдеме үчүн биринчи чек аралык маселенин чечиминин жашашы жана жалгыздыгы далилденди. Илимий жана практикалык баалуулугу: Теңдеменин тартибин төмөндөтүү жолу менен маселе экинчи тартиптеги дифференциалдык теңдеме үчүн чек аралык маселеге келтирилди. Гриндин функциясы методу менен маселенин чечиминин көрүнүшү алынды. Алынган жыйынтыктарды математикалык адистиктерде окуган студенттерди жана магистрантарды окутууда да колдонууга болот.

Негизги сөздөр: чек аралык маселелер, жашашы, жалгыздыгы, Гриндин функциясы, гиперболикалык теңдеме.

BOUNDARY VALUE PROBLEMS FOR A MODEL PSEUDO-PARABOLIC-HYPERBOLIC EQUATION OF THE FOURTH ORDER

Pirmatov A.¹, Abdikaar kyzy A.², Ashyrbek kyzy T.³,
^{1,2,3}Osh State University, Osh, Kyrgyzstan

Abstract

The subject of the study is correct boundary value problems for high order differential equations. The purpose of this work is to study well-posed boundary value problems for a fourth-order pseudo-parabolic-hyperbolic partial differential equation. The study used the order reduction method, with the help of which the uniqueness of the solution to the problem was proven. The existence and uniqueness of a solution to the first boundary value problem for a model fourth-order pseudo-parabolic-hyperbolic equation is proven. Scientific and practical value: By reducing the

order of the equation, the problem is reduced to a boundary value problem for a second-order differential equation. A representation of the solution to the problem through Green's functions is obtained. The results obtained can be used in teaching students and undergraduates in mathematical specialties.

Keywords: boundary value problems, existence, uniqueness, Green's function, pseudo-parabolic-hyperbolic equation.

В прямоугольной области $D = \{(x, y) : 0 < x < \ell, -h_2 < y < h_1\}, (\ell, h_1, h_2 > 0)$ рассмотрено уравнение в частных производных четвертого порядка

$$0 = \begin{cases} u_{xxyy} - u_{yy}, y > 0, \\ u_{xxyy} - c_2 u_{yy}, y < 0, \end{cases} \quad (1)$$

где $\tilde{h}_2 = const$. Пусть $D_1 = D \cap (y > 0), D_2 = D \cap (y < 0)$. Уравнение (1) является простой моделью уравнения псевдопараболического типа с двумя кратными семействами $x = const, y = const$ действительных характеристик. Оно является уравнением смешанного типа в том смысле, что при $-h_2 < y < 0$ относится к классу псевдопараболических уравнений, а при $0 < y < h_1$ к классу псевдогиперболических уравнений [1]. Прямая $y = 0$ является линией сопряжения уравнения (1).

Для уравнения (1) рассмотрены следующие краевые задачи:

Задача 1. Найти функцию $u(x, y) \in C(\bar{D}) \cap C^2(D)$, являющуюся решением уравнения (1) в области $D \setminus (y = 0)$ и удовлетворяющую краевым условиям

$$u(0, y) = \varphi_1(y), u(\ell, y) = \varphi_2(y), 0 \leq y \leq h_1, \quad (2)$$

$$u(0, y) = \chi_1(y), u(\ell, y) = \chi_2(y), -h_2 \leq y \leq 0, \quad (3)$$

$$u(x, h_1) = \psi_1(x), u_y(x, h_1) = \psi_2(x), 0 \leq x \leq \ell, \quad (4)$$

Где $\varphi_i(y), \chi_i(y), \psi_i(x), (i = 1, 2)$ - заданные функции.

Задача 2. Найти функцию $u(x, y)$, удовлетворяющую всем условиям задачи 1, если вместе условий (2) и (3) берутся условия

$$u_x(0, y) = \varphi_1(y), u(\ell, y) = \varphi_2(y), 0 \leq y \leq h_1, \quad (5)$$

$$u(0, y) = \chi_1(0), u_x(0, y) = \chi_2(y), -h_2 \leq y \leq 0. \quad (6)$$

Отметим, что задача 1 для смешанного псевдо-параболо-гиперболического уравнения третьего порядка изучена в работе [2].

Из постановки задачи 1 следует, что на линии $y = 0$ выполняются следующие условия сопряжения

$$\begin{aligned} u(x, +0) &= u(x, -0), u_y(x, +0) = u_y(x, -0), 0 \leq x \leq \ell, \\ u_{yy}(x, +0) &= u_{yy}(x, -0), 0 \leq x \leq \ell. \end{aligned} \quad (7)$$

Основным результатом этого параграфа является

Теорема 1. Задача 1 всегда разрешима и притом единственным образом,

$$\varphi_1'(h_1) = \psi_2(0), \varphi_1(h_1) = \psi_1(0), \varphi_2'(h_1) = \psi_2(\ell), \varphi_2(h_1) = \psi_1(\ell), c_2 \neq -\left(\frac{\pi \cdot n}{\ell}\right)^2, n = 1, 2, \dots,$$

если

$$\varphi_i(0) = \chi_i(0), \varphi_i^{(i)}(0) = \chi_i^{(i)}(0), \varphi_i, \chi_i, \psi_i \in C^2, i, j = 1, 2.$$

Доказательство. Пусть $u_{yy}(x, y) = v(x, y)$. Тогда уравнение (1) сводится к уравнению

$$0 = \begin{cases} v_{xx} - v, y > 0, \\ v_{xx} + c_2 v, y < 0, \end{cases} \quad (8)$$

а задача 1 к следующей вспомогательной задаче.

Задача 1'. Найти решение уравнения (8) в области $D \setminus (y=0)$ и удовлетворяющее условиям

$$\begin{aligned} v(0, y) &= \varphi_1''(y), v(\ell, y) = \varphi_2''(y), 0 \leq y \leq h_1, \\ v(0, y) &= \chi_1''(y), v(\ell, y) = \chi_2''(y), -h_2 \leq y \leq 0, \end{aligned} \quad (9)$$

и условию сопряжения

$$v(x, +0) = v(x, -0), 0 \leq x \leq \ell. \quad (10)$$

Уравнение (8) в области D_2 представляет собой обыкновенное дифференциальное уравнение с параметром y , поэтому решение задачи 1' в области D_2 можно определить как решение следующей задачи:

$$\begin{aligned} v_{xx} + c_2 v &= 0, (x, y) \in D_2, \\ v(0, y) &= \chi_1''(y), v(\ell, y) = \chi_2''(y), -h_2 \leq y \leq 0. \end{aligned} \quad (11)$$

Известно, что однородная задача

$$\begin{aligned} v_{xx} + c_2 v &= 0, \\ v(0, y) &= 0, v(\ell, y) = 0, \end{aligned} \quad (12)$$

соответствующая задаче (11), как задача Штурма-Лиувилля, имеет бесконечно много нетривиальных решений

$$v_n(x, y) = C(y) \sin \frac{\pi \cdot n}{\ell} x, n = \pm 1, \pm 2, \dots,$$

Если $c_2 = -\left(\frac{\pi \cdot n}{\ell}\right)^2$, где $C(y)$ – любая функция.

Отсюда следует, что если $c_2 \neq -\left(\frac{\pi \cdot n}{\ell}\right)^2$, то задача (12) имеет только тривиальное

решение, поэтому задача (11) имеет единственное решение и это решение можно представить в виде

$$\nu(x, y) = \begin{cases} \chi_1''(y) \cos \sqrt{c_2} x + \frac{\chi_2''(y) - \cos \sqrt{c_2} \ell \chi_1''(y)}{\sin \sqrt{c_2} \ell} \sin \sqrt{c_2} x, c_2 > 0, \\ \frac{\exp(-\sqrt{-c_2} \ell) \chi_1''(y) - \chi_2''(y)}{\exp(-\sqrt{-c_2} \ell) - \exp(\sqrt{-c_2} \ell)} \exp(\sqrt{-c_2} \ell) + \\ + \frac{\chi_1''(y) \exp(\sqrt{-c_2} \ell) - \chi_2''(y)}{\exp(\sqrt{-c_2} \ell) - \exp(-\sqrt{-c_2} \ell)} \exp(-\sqrt{-c_2} \ell), c_2 < 0, \\ \chi_1''(y) + \frac{x}{\ell} [\chi_2''(y) - \chi_1''(y)], c_2 = 0. \end{cases} \quad (13)$$

Итак, функция $\nu(x, y)$ в области D_2 определена полностью. Полагая $y = 0$, будем знать след этой функции: $\nu(x, 0) = \mu(x)$, где

$$\mu(x) = \begin{cases} \chi_1''(0) \cos \sqrt{c_2} x + \frac{\chi_2''(0) - \cos \sqrt{c_2} \ell \chi_1''(0)}{\sin \sqrt{c_2} \ell} \sin \sqrt{c_2} x, c_2 > 0, \\ \frac{\exp(-\sqrt{-c_2} \ell) \chi_1''(0) - \chi_2''(0)}{\exp(-\sqrt{-c_2} \ell) - \exp(\sqrt{-c_2} \ell)} \exp(\sqrt{-c_2} \ell) + \\ + \frac{\chi_1''(0) \exp(\sqrt{-c_2} \ell) - \chi_2''(0)}{\exp(\sqrt{-c_2} \ell) - \exp(-\sqrt{-c_2} \ell)} \exp(-\sqrt{-c_2} \ell), c_2 < 0, \\ \chi_1''(0) + \frac{x}{\ell} [\chi_2''(0) - \chi_1''(0)], c_2 = 0. \end{cases}$$

Тогда решение задачи 1' в области D_1 определяется как решение первой краевой задачи для уравнения теплопроводности:

$$\begin{aligned} \nu_{xx} - \nu_y &= 0, \nu(x, y) \in D_1, \\ \nu(0, y) &= \varphi_1''(y), \nu(\ell, y) = \varphi_2''(y), 0 \leq y \leq h_1, \\ \nu(x, 0) &= \mu(x), 0 \leq x \leq \ell. \end{aligned}$$

Известно, что решение этой задачи задается формулой [3]

$$\begin{aligned} \nu(x, y) &= \int_0^y G_\xi(x, y; 0, \eta) \varphi_1''(\eta) d\eta - \int_0^y G_\xi(x, y; \ell, \eta) \varphi_2''(\eta) d\eta + \\ &+ \int_0^y G(x, y; \xi, 0) \mu(\xi) d\xi, \end{aligned} \quad (14)$$

где

$$G(x, y; \xi, \eta) = \frac{1}{2\sqrt{\pi(y-\eta)}} \sum_{n=-\infty}^{+\infty} \left\{ \exp\left(-\frac{(x-\xi-2n\ell)^2}{4(y-\eta)}\right) - \exp\left(-\frac{(x+\xi-2n\ell)^2}{4(y-\eta)}\right) \right\} -$$

функция Грина.

Проинтегрировав (14) два раза по y от h_1 до y и принимая во внимание условия (4), получаем

$$u(x, y) = \int_{h_1}^y (y-\eta)v(x, \eta)d\eta + \psi_2(x)(y-h_1) + \psi_1(x), (x, y) \in D_1. \quad (15)$$

Отсюда найдем

$$u(x, y) = \int_0^{h_1} \eta v(x, \eta)d\eta - h_1\psi_2(x) + \psi_1(x) \equiv \tau(x),$$

$$u_y(x, 0) = \psi_2(x) - \int_0^{h_1} v(x, \eta)d\eta \equiv v(x).$$

Тогда, интегрируя соотношение $u_{yy}(x, y) = v(x, y)$ с учетом (7), где $v(x, y)$ определена по формуле (13), имеем

$$u(x, y) = \int_0^y (y-\eta)v(x, \eta)d\eta + v(x)y + \tau(x), (x, y) \in D_2. \quad (16)$$

Таким образом, решение задачи 1 в областях D_1 и $y=0, D_2$ определяется по формулам (15) и (16) соответственно. Теорема 1 доказана.

Теперь рассмотрим задачу 2. Как и в задаче 1, введя обозначение $y=0, u_{yy}(x, y) = v(x, y)$ приходим к следующей вспомогательной задаче.

Задача 2'. Найти решение задачи (8) в области $D/(y=0)$, удовлетворяющее условиям

$$\begin{aligned} v_x(0, y) &= \varphi_1''(y), v(\ell, y) = \varphi_2''(y), 0 \leq y \leq h_1, \\ v(0, y) &= \chi_1''(y), v_x(0, y) = \chi_2''(y), -h_2 \leq y \leq 0, \end{aligned} \quad (17)$$

и условию сопряжения (10).

Решение задачи 2' в области D_2 определяем как решение задачи Коши:

$$\begin{aligned} v_{xx} + c_2 v &= 0, (x, y) \in D_2, \\ v(0, y) &= \chi_1''(y), v_x(0, y) = \chi_2''(y), -h_2 \leq y \leq 0. \end{aligned}$$

Оно имеет вид

$$v(x, y) = \begin{cases} \chi_1''(y) \cos \sqrt{c_2} x + \frac{1}{\sqrt{c_2}} \chi_2''(y) \sin \sqrt{c_2} x, c_2 > 0, \\ \chi_1''(y) ch \sqrt{-c_2} x + \frac{1}{\sqrt{-c_2}} \chi_2''(y) sh \sqrt{-c_2} x, c_2 < 0, \\ \chi_1''(y) + \chi_2''(y)x, c_2 = 0. \end{cases} \quad (18)$$

Отсюда и найдем след функции $v(x, y)$ при $y = 0$: $v(x, y) = \mu(x)$, где

$$\mu(x) = \begin{cases} \chi_1''(0) \cos \sqrt{c_2} x + \frac{1}{\sqrt{c_2}} \chi_2''(0) \sin \sqrt{c_2} x, c_2 > 0, \\ \chi_1''(0) \operatorname{ch} \sqrt{-c_2} x + \frac{1}{\sqrt{-c_2}} \chi_2''(0) \operatorname{sh} \sqrt{-c_2} x, c_2 < 0, \\ \chi_1''(0) + \chi_2''(0)x, c_2 = 0. \end{cases}$$

Тогда задачи 2' в области D_1 сводится к следующей задаче:

$$\begin{aligned} v_{xx} - v_y &= 0, (x, y) \in D_1, \\ v_x(0, y) &= \varphi_1''(y), v(\ell, y) = \varphi_2''(y), 0 \leq y \leq h_1, \\ v(x, y) &= \mu(x), 0 \leq x \leq \ell, \end{aligned}$$

единственное решение, которого представимо в виде

$$\begin{aligned} v(x, y) &= \int_0^y G(x, y; 0, \eta) \varphi_1''(\eta) d\eta - \int_0^y G_\xi(x, y; \ell, \eta) \varphi_2''(\eta) d\eta + \\ &+ \int_0^\ell G(x, y; \xi, 0) \mu(\xi) d\xi, \end{aligned} \quad (19)$$

где

$$\begin{aligned} G(x, y; \xi, \eta) &= \frac{1}{2\sqrt{\pi(y-\eta)}} \sum_{n=-\infty}^{+\infty} \left[\exp\left(-\frac{(x-\xi-4n)^2}{4(y-\eta)}\right) + \exp\left(-\frac{(x+\xi-4n)^2}{4(y-\eta)}\right) - \right. \\ &\left. - \exp\left(-\frac{(x-\xi-2\ell-4n)^2}{4(y-\eta)}\right) + \exp\left(-\frac{(x+\xi-2\ell-4n)^2}{4(y-\eta)}\right) \right], \end{aligned}$$

функция Грина смешанной задачи для уравнения теплопроводности [4].

После определения решения задачи 2' по формулам (18) и (19), решение задачи 2 восстанавливается так же, как в задаче 1.

Таким образом, доказана

Теорема 2. Если $\varphi_i(y) \in C^2[0, h_1]$, $\chi_i(y) \in C^2[-h_2, 0]$, $\psi_i(x) \in C^2[0, \ell]$, $\varphi_1(0) = \chi_2(0)$, $\varphi_1^i = \chi_2^i$ ($i = 1, 2$), $\varphi_2(h_1) = \psi_1(0)$, $\varphi_2(h_1) = \psi_1(\ell)$, $\psi_2'(h_1) = \psi_2(\ell)$, то решение задачи 2 существует и единственно.

Литература

1. Джураев, Т.Д. К теории дифференциальных уравнений в частных производных четвертого порядка [Текст] / Т.Д. Джураев, А. Сопуев. –Ташкент: Фан, 2000. -144 с.
2. Водахова В.А. Краевые задачи для уравнений третьего порядка смешанного псевдо-параболо-гиперболического типа: Дисс ... канд. Физ. –мат. наук: 01.01.02. –Нальчик, 1983. -97 с.
3. Тихонов А.Н., Самарский А.А. Уравнения математической физики. –Москва: Наука, 1977, -736 с.
4. Зоммерфельд А. Дифференциальные уравнения в частных производных. – Москва: ИЛ, 1950. -229 с.

УДК: 504.064.2

ИССЛЕДОВАНИЕ СОСТАВА КАЧЕСТВА ПИТЬЕВОЙ ВОДЫ НА ТЕРРИТОРИИ «КЫРГЫЗ ПЕТРОЛЕУМ КОМПАНИ» Г. ЖАЛАЛ-АБАДА И СЕЛА КАРА-ДАРЬЯ

Сатарова Ж.С.¹, Абдимиталипова Ш.К.², Абдувахабов А.Б.³,
Мурзубраимов Б.М.⁴, Эрназарова Б.К.⁵,
^{2,3,5}Жалал-Абадский Государственный Университет им. Б.Осмонова,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан
^{1,4} Институт нанотехнологии НАН КР г. Бишкек, Кыргызстан

Аннотация

Изучено качественных и количественных показателей питьевой воды из источника г. Жалал-Абада на окраинах Кыргыз Петролеум Компани и села Кара-Дарья. По результатам анализа, установлено, что качество воды из источника г. Жалал-Абада на территории Кыргыз Петролеум Компани и села Кара-Дарья не отвечает установленным нормативным требованиям и не предназначена для питьевых и бытовых нужд человека, а также для использования пищевой продукции. Концентрация некоторых химических веществ в воде содержится в количестве превышающих нормативы ПДК, что рекомендуется дальнейшее углубленное химическое и микробиологическое исследование по сезонам.

Ключевые слова: состав, вода, анализ, норматив, источник, качество, показатели, нефтепродукты.

ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫНДАГЫ «КЫРГЫЗ ПЕТРОЛЕУМ КОМПАНИЯСЫНЫН» ЖАНА КАРА-ДАРЬЯ АЙЫЛЫНЫН АЙМАГЫНДАГЫ ИЧҮҮЧҮ СУУНУН САПАТТЫК КУРАМЫН ИЗИЛДӨӨ

Сатарова Ж.С.¹, Абдимиталипова Ш.К.², Абдувахабов А.Б.³,
Мурзубраимов Б.М.⁴, Эрназарова Б.К.⁵,
^{2,3,5}Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик Университети, Жалал-Абад, Кыргызстан
^{1,5}Улуттук Илимдер Академиясы, Химия жана фитотехнология институту Бишкек ш.
Кыргызстан

Аннотация

Жалал-Абад шаарындагы «Кыргыз Петролеум Компани» ишканасынын жана Кара-Дарья айылынын аймагынан алынган ичүүчү суунун сапаттык жана сандык көрсөткүчтөрү изилденген. Жүргүзүлгөн анализдин жыйынтыгында Жалал-Абад шаарындагы «Кыргыз Петролеум Компани» ишканасынын жана Кара-Дарья айылынын айланасынан алынган суунун сапаты белгиленген ченемдик талаптарга жооп бербей тургандыгы аныкталган. Адамдын ичүү жана турмуш-тиричилик муктаждыктарына, ошондой эле тамак-аш азыктарына колдонууга жарабайт. Сууда кээ бир химиялык заттардын концентрациясы нормадан жогору болгондугуна байланыштуу химиялык жана микробиологиялык тереңирээк изилдөө сунушталат.

Түйүндүү сөздөр: курамы, суу, анализ, стандарт, булак, сапат, көрсөткүчтөр, мунай продуктулары.

COMPOSITION STUDY OF DRINKING WATER QUALITY ON THE TERRITORY OF KYRGYZ PETROLEUM COMPANY CITY OF JALAL-ABADA AND THE VILLAGE OF KARA-DARY

Satarova J.S.¹, Abdimitalipova Sh.K.², Abduvakhabov A.B.³,
Murzubraimov B.M.⁴, Ernazarova B.K.⁵,
^{2,3,5}Jalal-Abad State University named after B.Osmonov, Jalal-Abad, Kyrgyzstan
^{1,4} Institute of Chemistry and Phytotechnology of the
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Bishkek, Kyrgyzstan

Annotation

The qualitative and quantitative indicators of drinking water from the source of the city of Jalal-Abad on the outskirts of the Kyrgyz Petroleum Company and the village of Kara-Darya were studied. Based on the results of the analysis, it was found that the quality of water from the source of the city of Jalal-Abad on the territory of the Kyrgyz Petroleum Company and the village of Kara-Darya does not meet the established regulatory requirements and is not intended for human drinking and domestic needs, as well as for the use of food products. The concentration of some chemicals in the water is contained in quantities exceeding the standards, which is recommended for further in-depth chemical and microbiological research by season.

Key words: composition, water, analysis, standard, source, quality, indicators, oil products.

Хозяйственная деятельность человечества в течение последнего десятилетия привела к серьезному загрязнению нашей планеты разнообразными отходами производства. Воздушный бассейн, воды и почва в районах крупных промышленных центров часто содержат токсичные вещества, концентрация которых превышает предельно допустимую.

Хотя Кыргызстан относится к экологически благоприятному региону (если не считать естественную радиацию) нам предстоит задуматься о сохранении нашей экологии. В последние годы в нашей республике мало внимания уделяют на состояние водных ресурсов. Выбросы загрязняющих веществ в атмосферу: попадание в водную среду всевозможных производственных и коммунально-бытовых отходов, нефтепродуктов, минеральных солей, засорение ландшафтов мусором и твердыми отходами, широкое применение пестицидов, минеральных удобрений и т.д. отрицательно влияет на экологическую обстановку, в частности и на питьевую воду. В природе вода никогда не встречается в виде химически чистого соединения. Обладая свойствами универсального растворителя, она постоянно несет большое количество различных элементов и соединений, состав и соотношение которых определяется условиями формирования воды, составом водоносных пород. Из грунта атмосферная вода поглощает углекислоту и становится способной растворять по пути своего движения минеральные соли.

Питьевая вода, только ничтожно малая их часть полностью удовлетворяет по качеству требованиям экологически безопасного питьевого водоснабжения. Часть городского и более половины сельского населения используют воду ненормативного качества [1-3].

Поэтому нам необходимо проводить санитарно-химический, санитарно-токсикологический мониторинг качества питьевой воды и принять решение о необходимости скорейшего решения проблемы обеспечения всего населения чистой питьевой водой, что требует совершенствования и внедрения новых систем водоподготовки, а также принятия мер по сохранению и восстановлению водных объектов. Следовательно, контроль за качеством и ее физико-химическим составом воды, почвы и воздуха являются актуальным в современном этапе.

Качество природной воды довольно часто не соответствует нормативным требованиям, предъявляемым к питьевой воде. Ведь питьевой считается вода, пригодная к употреблению внутрь и отвечающая критериям качества – то есть вода безопасная и приятная на вкус. Поэтому практически любая вода, как из подземных, так и из открытых источников нуждается в очистке. Токсичность компонентов не настолько велика, чтобы вызвать острое отравление, но при длительном употреблении воды, содержащей упомянутые вещества в концентрации выше нормативных, может развиваться хроническая интоксикация, приводящая в итоге к той или иной патологии. Следует учитывать также, что токсическое воздействие веществ может проявляться не только при поступлении их с водой внутрь, но и при всасывании через кожу в процессе гигиенических (душ, ванна) или оздоровительных (плавательные бассейны) процедур. Таким образом, чтобы ответить на вопрос о пригодности воды для питья и бытовых нужд необходимо оценить образец как минимум по вышеуказанным параметрам, а

желательно с помощью расширенного химического и микробиологического анализа, включающий в себя не менее 20-30 параметров [4,5].

По данным Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) ежегодно в мире из-за низкого качества воды умирает около 5 млн. человек. Инфекционная заболеваемость населения, связанная с водоснабжением, достигает 500 млн. случаев в год. Это дает основание назвать проблему водоснабжения доброкачественной водой в достаточном количестве проблемной перспективной [1-3]. Проблема качества питьевой воды затрагивает очень многие стороны жизни человеческого общества в течение всей истории его существования. В настоящее время питьевая вода - это проблема социальная, политическая, медицинская и географическая а также инженерная и экономическая.

Человек должен употреблять только чистую качественную питьевую воду. Ученые давно установили прямую связь между качеством питьевой воды и продолжительностью жизни. По данным Всемирной организации здравоохранения около 80% болезней человека вызывается употреблением для питьевых нужд некачественной воды. Качественная питьевая вода не должна иметь вредных для человека веществ, и должна содержать полезные минералы, так необходимые для нормальной жизнедеятельности нашего организма.

В этом плане по просьбе жителей г. Жалал-Абада и села Кара-Дарья, нами изучено качественных и количественных показателей питьевой воды, взятой из разных источников. Анализ состав воды определено по известной методике [6].

Изучены химико-технологические процессы Кыргыз Петролеум Компани, определены качественный состав сточных вод города Жалал-Абада на окраинах Кыргыз Петролеум Компани (табл. 1, 2). Согласно представленных результатов анализа сточных вод очистные сооружения работают эффективно, превышений загрязняющих веществ, сбрасываемых со сточными водами в канализацию, не выявлено.

Химическое содержание сточных вод очистного сооружения нефтеперерабатывающего завода до фильтра указаны в таблице №1.

Таблица №1. Химическое содержание сточных вод очистного сооружения нефтеперерабатывающего завода до фильтра

№	Наименование показателей	Химическое содержание
1	рН	10
2	Содержание нефтепродуктов	0,017 мг/л
3	Хлориды	42,8мг/л

Химическое содержание сточных вод очистного сооружения нефтеперерабатывающего завода после фильтра указаны в таблице №2.

Таблица №2. Химическое содержание сточных вод очистного сооружения нефтеперерабатывающего завода после фильтра

№	Наименование показателей	Химическое содержание
1	рН	8,80
2	Содержание нефтепродуктов	0,0031 мг/л
3	Хлориды	649,7 мг/л

Из таблицы видно, что химическое содержание сточных вод очистного сооружения нефтеперерабатывающего завода после фильтра заметно изменяется. В питьевой воде водо-

родный показатель (рН) допускается 6,0-9,0, в воде водоемов хозяйственно-питьевого и культурно бытового водопользования 6,6-8,5. Пониженное значение рН характерно для болотных вод за счет повышенного содержания гуминовых и других природных кислот. В нашем случае водородный показатель (рН) после фильтра равна 8,80. Содержание нефтепродуктов уменьшилось до 0,0031 мг/л, а содержание хлоридов повысилось до 649,7 мг/л, что повышает требуемые нормы (ПДК для питьевой воды по хлоридам (350 мг/л). Высокие концентрации хлоридов питьевой воде способна вызвать поражение слизистых оболочек, глаз, кожи и дыхательных путей. После употребления такой воды нарушается водно-солевой баланс и работа пищеварительного тракта, появляются отеки и склонность к заболеваниям мочеполовой системы [7], а также перенасыщенная хлоридами вода коррозионно активны по отношению к металлам, пагубно влияют на рост растений и вызывают засоление почв.

Повышенная концентрация хлоридов даёт воде солёный вкус и делает её непригодной для питья, хозяйственных нужд и использования в технических целях. Рекомендуется для устранения избытка солей хлора использовать фильтры.

Далее нами, определены состав воды из источника «Жалал-Абад» «Кара Дарья» Кара Дарья «Булак» (табл. 3-5)

Таблица №3. Анализ воды из источника «Жалал-Абад»¹

№ п/п	Определяемые показатели	Метод определения	Результат	Нормативы (ПДК), не более
<i>1. Органолептические показатели</i>				
1	Мутность и прозрачность	Органолептический	Прозрачная	-
2	Цветность	Колориметрический	30	20 (35)
3	Запах	Органолептический	1	Не более 2 баллов
4	Привкус	Органолептический	1	Не более 2 баллов
<i>2. Общие и суммарные показатели</i>				
5	Аммоний NH ⁴⁺	Колориметрический	0,2 мг/л	2,5 мг/л
6	Общая жесткость	Титриметрический	12 ммоль/л	7 мг-экв/л
7	Водородный показатель (рН)	Колориметрический	5-6 ед. рН	6-9ед. рН
8	Кальций Ca ²⁺	Качественный	2ммоль/ л или 80 мг/л	30-140 мг/л
9	Магний Mg ²⁺	Титриметрический	243 мг/л	20-85мг/л
10	Карбонат CO ₃ ²⁻	Титриметрический	60 мг/л	100 мг/ л
11	Гидрокарбонат HCO ₃ ⁻	Титриметрический	213,5 мг/л	400 мг/ л
12	Нитрат NO ₃ ⁻	Колориметрический	отсутствует	45мг/л
13	Сульфат SO ₄ ²⁺	Титриметрический	10 мг/л	500 мг/л
14	Хлорид Cl ⁻	Титриметрический	53,25 мг/л	350 мг/л
15	Железо Fe ³⁺	Титриметрический	0,1 мг/л	0,3 мг/л
16	Ортофосфат PO ₄ ³⁺	Колориметрический	отсутствует	3,5 мг/л

Из таблицы №3 видно что ионы магния и общая жесткость воды превышает по установленным требованиям и может принести серьезный вред для здоровья человека.

¹ Нормативы качества приведены по данным СанПиН 2.1.4.559-96, ГН 2.1.5.689-98 (для питьевой воды и воды поверхностных источников хозяйственно-питьевого назначения)

Таблица №4. Анализ воды из источника «Кара-Дарья»

№	Определяемые показатели	Метод определения	Результат	Нормативы (ПДК), не более
<i>1. Органолептические показатели</i>				
1	Мутность и прозрачность	Органолептический	мутный	-
2	Цветность	колориметрический	40	20 (35)
3	Запах	органолептический	-	Не более 2 баллов
4	Привкус	органолептический	-	Не более 2 баллов
<i>2. Общие и суммарные показатели</i>				
5	Аммоний NH ⁴⁺	Колориметрический	1,2 мг/л	2,5мг/л
6	Общая жесткость	Титриметрический	1,5 ммоль/л	7 мг-экв/л
7	Водородный показатель (рН)	Колориметрический	4-5 ед. рН	6-9ед. рН
8	Кальций Ca ²⁺	Качественный	2 мг/л	30-140 мг/л
9	Магний Mg ²⁺	Титриметрический	12,15 мг/л	20-85мг/л
10	Карбонат CO ₃ ²⁻	Титриметрический	90 мг/л	100 мг/л
11	Гидрокарбонат HCO ³⁻	Титриметрический	-	400 мг/ л
12	Нитрат NO ³⁻	Колориметрический	5 мг/л	45 мг/л
13	Сульфат SO ₄ ²⁺	Титриметрический	Сильная муть	500 мг/л
14	Хлорид Cl ⁻	Титриметрический	17,8 мг/л	350 мг/л
15	Железо Fe ³⁺	Титриметрический	0,1 мг/л	0,3 мг/л
16	Ортофосфат PO ₄ ³⁺	Колориметрический	0,1 мг/л	3,5 мг/л

По результатом анализа видно (табл. 4), что сильная мутность воды является один из самых важных факторов, влияющих на качество воды, поэтому хотя показатель не превышает нормативу, требуется расширенного химического и микробиологического анализа.

Таблица №5. Анализ воды из источника Кара-Дарья «Булак»

№	Определяемые показатели	Метод определения	Результат	Нормативы (ПДК), не более
<i>1. Органолептические показатели</i>				
1	Мутность и прозрачность	Органолептический	прозрачный	-
2	Цветность	колориметрический	20	20(35)
3	Запах	органолептический	-	Не более 2 баллов
4	Привкус	органолептический	солёный	Не более 2 баллов
<i>2. Общие и суммарные показатели</i>				
5	Аммоний NH ⁴⁺	Колориметрический	0,2 мг/л	2,5мг/л
6	Общая жесткость	Титриметрический	1,3 ммоль/л	7 мг-экв/л
7	Водородный показатель (рН)	Колориметрический	5-6 ед. рН	6-9ед. рН
8	Кальций Ca ²⁺	Качественный	16,5 мг/л	30-140 мг/л
9	Магний Mg ²⁺	Титриметрический	369,36 мг/л	20-85мг/л
10	Гидрокарбонат HCO ³⁻	Титриметрический	305 мг/ л	400 мг/ л
11	Нитрат NO ³⁻	Колориметрический	0,2 мг/л	45 мг/л
12	Сульфат SO ₄ ²⁺	Титриметрический	Сильная муть	500 мг/л
13	Хлорид Cl ⁻	Титриметрический	34,5 мг/л	350 мг/л
14	Железо Fe ³⁺	Титриметрический	0,1 мг/л	0,3 мг/л
15	фосфат PO ₄ ³⁺	Колориметрический	0,1 мг/л	3,5 мг/л

Анализ воды из источника Кара-Дарья «Булак», можно сказать солёная, что требует дальнейшего исследования.

По результатам исследований определены качественный и количественный состав сточных вод города Жалал-Абада на окраинах Кыргыз Петролеум Компани. Установлено, что химическое содержание сточных вод очистного сооружения нефтеперерабатывающего завода после фильтра заметно изменяется. Водородный показатель (рН) после фильтра равен 8,80. Содержание нефтепродуктов уменьшилось до 0,0031 мг/л, а содержание хлоридов повысилось до 649,7 мг/л, что повышает требуемые нормы (ПДК для питьевой воды по хлоридам (350 мг/л). Повышенная концентрация хлоридов даёт воде солёный вкус и делает её непригодной для питья, хозяйственных нужд и использования в технических целях. Рекомендуются для устранения избытка солей хлора.

Воды из источника Кара-Дарья по результатам анализа выяснилось, что показатели воды не превышает нормативу, но сильная мутность воды является один из самых важных факторов, влияющих на качество воды, поэтому требуется расширенного химического и микробиологического анализа по сезонам. Показано, что анализ воды из источника Кара-Дарья «Булак» на территории Сапалаке очень солёная и сильно заметно запах сероводорода, что требуется дальнейшее углубленное исследование. Содержание ионы магния равна Mg^{2+} 369,36 мг/л., что превышает нормативы ПДК.

Таким образом, по результатам анализа качества воды из источника г. Жалал-Абада на окраинах Кыргыз Петролеум Компани и из источника Кара-Дарья «Булак» на территории Сапалаке не отвечает установленным нормативным требованиям и не предназначена для питьевых и бытовых нужд человека, а также для использования в пищевой продукции. Концентрация некоторых химических веществ в воде содержится в количестве превышающих нормативы ПДК.

Литература

1. Руководство по контролю качества питьевой воды. Т. 1-3. Гигиенические критерии и другая релевантная информация.- ВОЗ. - Женева, 1984 - 1987.
2. Руководство по контролю качества питьевой воды. Т. 1. Рекомендации. - ВОЗ. - Женева, 1994. - 255 с.
3. American Water Works Association Journal. September 1992. Survey of Water Utility Disinfection Practices. Water Quality Disinfection Committee Report, p. 121-128.
4. Tardiff, R.G. 1993. Balancing Risks from Chemical Carcinogens at Waterborne Infectious Microbes: A Conceptual Framework. Report prepared for EPA Advisory Committee to Negotiate the Disinfection By-products Rule.
5. Tardiff, R.G. 1993. Balancing Chemical and Microbial Risks: Weight-of-Evidence for Cancer Risks of Chlorine Disinfection of Drinking Water. Report prepared for EPA Advisory Committee to Negotiate the Disinfection By-products Rule.
6. Полевая Экошкола: пособие по измерению качества воды в полевых и лабораторных условиях. Ж.Р.Карабаева, К.Б. Кутманова, Е.А. Постнова, В.А. Прохоренко. – Б, 2013 г.- 196 с.
7. <https://voda.kr-company.ru/analiz/issleduemye-pokazateli/hloridy>

БАЭМУ ЖАРЧЫСЫ
илимий-маалыматтык журналы
№3 (7), 2023
2-бөлүк

Сдано в набор в 25.11.2023. Сдано в печать 10.12.2023
Печать офсетная. Объем 18,25 усл. печатных листов. $\frac{1}{16}$. Тираж 100 экз.
Отпечатано в «Чакан басма».
г. Жалал-Абад, ул. Токтогула, 22-1. Тел.: +996 703 834 624